

પ્રસ્તાવના

ધણાં વર્ષો પર “આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય” એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન ગુજરાત સાહિત્ય સલાના આશ્રમ હેઠળ મેં આપ્યું હતું તેના છેવટના પેરામાં જણાવ્યું હતું, કે:—

“સન ૧૮૧૮ માં જેશ્વા સાથે તદ્દનામું થતાં અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપી થઇ. બ્રિટિશ સમયનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ તત્ત્વ આધુનિક છે; તેને માત્ર સો વર્ષ થયાં છે. એ ઇતિહાસ પ્રગતિવિકાસની દૃષ્ટિએ લખાય તે અગત્યનું છે....તેને માટે સાધનો ખડોળાં અને વિવિધ પ્રકારનાં છે વર્તમાન ભૂતકાલ જોડે જોડાયેલું જ છે અને જાવિખનો માર્ગ નક્કી કરવાને આ ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને બહુ સહાયભૂત થાય એમ છે.”*

તે લીટીઓ લખતી વખતે મને ખ્યાલ સરખો નહોતો કે એ યુગનો ઇતિહાસ આલેખવાનું કાર્ય મને સાપડશે; પણ જીવનમાં આપણે, કેટલીક વખત, નવાઇઓ અનુભવીએ છીએ, એવી આ એક છે, એમ હું ધારું છું.

સોસાયટીના ઇતિહાસનો ત્રીજો ભાગ સમાપ્ત થતા તેના અંગે જે સાધનસામગ્રી મેં એકઠી કરેલી અને અવલોકેલી, તે પરથી મને એમ લાગેલું કે અર્વાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ સન ૧૮૦૧ થી નવેસર લખાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે; અને તે વિચાર મિત્રો અને મુરખીઓ સમક્ષ રજુ કરતા સૌને તે પસંદ પડ્યો હતો. તે પછી સોસાયટીની મેનેજિંગ કમિટી પાસે આ યોજના મૂકી તે લખવાનું કામ મને સોપરા માગણી કરી હતી અને કમિટીના સભ્યોએ, મારાનાં વિશ્વાસ ધરાવી, મારી વિનંતિ સ્વીકારી હતી, તે માટે એ સૌનો હું અત્યંત ઝણી છું.

પ્રગતિ વિધાને લગતું સાહિત્ય, પ્રસિદ્ધ તેમ અપ્રસિદ્ધ, પુસ્તક પડેલું છે. કેટલુંક તો અપ્રાપ્ય છે; બીજું કેટલુંક મુંબાઇ સરકારના રેકર્ડમાં દખાવ્યું રહેલું છે. તે સમગ્રી માહિતી મેળવવા, ખરી રીતે જ માસ, કે વર્ષ મુંબાઇમાં રહેલું જોઈએ.

આ સંજોગોમાં જે કંઈ બાહ્ય ઓફીસ કામ સાથે ગઈ ચક્રવર્તી, તે જ વૃત્તાત, રેખાકે, આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; એવી વ્યાસમાં કે લેખિ-
યમાં અન્ય કોઈ લેખકજનું એ વિષયને વધુ વિસ્તરણ, અને પુરતો ન્યાય આપશે.

મારા આ લખાણની પ્રિસ કોપી તૈયાર કરવામાં બાઈ મોહનલાલ અને મી. બાઈ દેવદત્ત ત્રિપાઠીએ ઘણી મદદ કરેલી છે અને શ્રીકુન્દ લલિ-
પ્રસાદે સૂચીપત્ર તૈયાર કરી આપ્યું છે, તે સેવા બદલ એ સૌ બાઈઓનો હું ઉપકાર માનું છું.

એક સ્નેહી તરીકે શ્રીકુન્દ મણિલાલ જીવારામ બદ મારી ભેખન પ્રવૃત્તિમાં ખાસ રસ લે છે અને સહ મને સૂચનાઓ કરીને ઉત્તરે છે; એટલુંજ નહિ પણ મારા એ લખાણનાં પ્રુફ સુદઘાત સુધારી આપે છે એ એમનો મદાર ઉપર મોટો અહેસાન છે.

અમદાવાદ.

તા. ૨૦-૬-૧૯૩૫.

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૧	પ્રાસ્તાવિક...	૧
" ૨	કાળરાત્રિ ...	૭
" ૩	મગહી ગાન્ય ...	૨૦
" ૪	મુલકમીરી... ...	૪૩
" ૫	ઈન્દ્રિય પદ્ધતિ ...	૫૩
	પરિશિષ્ટ ૧, મહેસુલ રીતિ ...	૬૦
" ૬	બાહેધરી ...	૬૭
" ૭	અગત્યોત્તરો દુકાળ, ...	૮૩
" ૮	સન ૧૮૧૯ નો ધરતીકંપ ...	૮૯
" ૯	સન ૧૮૩૭ ની મુસ્તની મોટી આગ ...	૯૯
" ૧૦	શ્રી સદેવનંદ ત્રામી ...	૧૦૫
" ૧૧	ગાંધીજીના ...	૧૨૧
" ૧૨	આમ મગધા ...	૧૩૦
	પરિશિષ્ટ ૨, જાંબુમર પેરગણાની હકીકત...	૧૩૮
" ૧૩	મંરકાર સાધન ...	૧૪૦
" ૧૪	ધૈર્ય ધનિકા કંપનીનો અમલ ...	૧૪૪
	પરિશિષ્ટ ૩, ગાંધીજીના ...	૧૬૮
" ૧૫	કૃત્તીક અમાનુષી પ્રયાગો	૧૭૨
	દુધમીતીનો અલ...	૧૭૨
	સતીનો અલ ...	૧૭૭
	વિધવાવિવાહનો કાયદો ...	૧૮૦
	ફારીંગર વા ફગ લેમી ...	૧૮૩
	મુલામીનો વેપાર ...	૧૮૭
" ૧૬	ચોડાક લામણાની પુરુષો	૨૦૨
	રાવજી આપાજી ...	૨૦૨
	શેઠ મુદરજી શિવજી ...	૨૦૭
	અરદેશર કાટવાળ... ...	૨૧૨
	નરસોપત માવજીકર (રા. બા) ...	૨૨૦

પ્રકરણ ૧૭ નવી કેળવણી	૨૪૧
,, ૧૮ ઉપસંહાર	૨૪૨
સાક્ષવારી	૨૬૧
અંશમૂલ્યી	૨૬૬
શબ્દમૂલ્યી	૨૭૦

ચિત્રો

શ્રી સદ્ગુણનંદ સ્વામી	પૃષ્ઠ ૧૦૫ ની સામે
રાવજી આપાજી	પૃષ્ઠ ૨૦૮ ની સામે
મુંદરજી શિવજી સોદાગર	૧૧
રાધોબા	૧૧
બાઈરાવ ખીજો	૧૧
નાના કુકનવીસ	પૃષ્ઠ ૨૦૯ ની સામે
ગંગાધર શાસ્ત્રી	૧૧ ૩૧
માલિન્ટ સુઅર્ટ એક્ઝીક્યુટિવ	૧૧ ૩
ફોલોલોસિંદરાવ	૩૧ ૩૧
નવી કેળવણીના આરંભ કાળના પુસ્તકોના મુખપૃષ્ઠ પૃષ્ઠ ૨૪૦, ૨૪૨, ૨૪૪			
ગણાકામુની એક રીતિ	પૃષ્ઠ ૨૫૧

અવોચાંન ગુજરાતનું રેખાદર્શન.

ખંડ ૧ : ભૂમિકા

(સન ૧૯૦૧ થી ૧૯૫૭)

પ્રકરણ ૧

પ્રારંભિક

" But it is idle to say that after all these Centuries and millenniu of our life on this planet it is sheer idleness to say that there is nothing that history can teach, nothing that experience can warn us against, nothing that a knowledge of history can supply by way of proper equipment for the public worker. No, we haev all alike to study the past if we wish to help building the future properly. "

The Right Hon'ble Mr. V. S. Shrinivss Shastri
(The Indian Social Reformer, 9th March, 1935).

અર્વાચીન ગુજરાતનો આરંભ વા કાળમયોદ્ધા ક્યારથી ગણાય એ પ્રશ્ન આપણે પ્રથમ વિચારીશું; કારણ કે ગુજરાત વર્તમાનકાલ સોમાષ્ટી તરફથી ' ગુજરાતનો ઇતિહાસ ' પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તેને તેના લેખક શ્રી. બા. ગોવિંદભાઈ દાવીલાઈ દેગાઈએ બે વિભાગ-પ્રાચીન અને અર્વાચીન-માં વહેંચેલો છે અને અર્વાચીન વિભાગમાં મુઘલ યુગનો સમાવેશ કરેલો છે.

સન ૧૯૬૭ માં વાઘેલા વંશનો છેલ્લો રાજા કરણ અદલાઉદ્દીન ખીલજીના સંહારના દાયે હાર પામીને દક્ષિણમાં બાગલાણના કિલ્લામાં ભરાઈ પેઠા અને ગુજરાતમાં મુસ્લિમ મત્તા સ્થપાઈ, તે સમયથી પ્રાચીન યુગની સમાપ્તિ થાય છે અને નવા યુગનો આરંભ થાય છે, તે યુગને આપણે મધ્યકાલીન યુગ તરીકે જાણીએ છીએ, પણ તેને અર્વાચીન કહેના

નથી. અર્વાચીન યુગની રચાપના આપણે તો ઇંગ્રેજ રાજઅમલ 'અર્ધ' થઈ-
 • થયો ત્યારથી ગણીએ છીએ અને તે ગણના જ વારતવિક છે.

સદરહુ 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' રા. બા. ગોવિંદભાઈએ મુબાર્ક સરકારે ગયા સૈકાના અંતમાં મુબાર્ક ઇલાકાના ગેઝેટીઅરના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા, તેના આરંભ અંથના બીજા ખંડના આધાર પરથી મુખ્યત્વે લખેલો છે, અને તે મૂળ અંથ ચાર પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલો છે-(૧) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સન ૧૩૦૪ સુધી; (૨) મુસ્લિમ યુગ સન ૧૭૬૧ સુધી; (૩) મરાઠી સત્તા-સન ૧૮૧૯ સુધી અને (૪) બજવાનો જ્ઞાતિ સન ૧૮૫૭ થી ૧૮૫૯; પરંતુ તે પૈકીના કોઈ પણ પ્રકરણને અર્વાચીન એવું નામ આપેલું જોવામાં આવતું નથી.

તેની પૂર્વે ગુજરાત પ્રાન્તનો પહેલવહેલો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ યુ. વ. એસાઇનીના સંસ્થાપક, સદગત એવેકેઝાડર કિન્સોક ફોર્મએ "રાસમાળા" નામથી સન ૧૮૬૫ માં, જે વૉલ્યુમમાં ઇંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને એ જે વૉલ્યુમો, જે કે તેમાં તેના ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે તો પણ તે કોઈને અર્વાચીન વિભાગ તરીકે જણાવવામાં આવ્યો નથી; અને રા.બા. ગોવિંદભાઈએ એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં મુસ્લિમ યુગને અર્વાચીન વિભાગમાં શા માટે લીધેલો છે, તેનો ઉલ્લેખ કર્યો પણ કરેલો નથી.

હા, એમના એ અર્વાચીન વિભાગના સમર્થનમાં એક બીના રજુ કરી શકાય અને તે એ છે કે આશુ વર્ષમાં એપ્રિલથી જુન માસના ગાળામાં પૂનામાં જારતવર્ષોવ અર્વાચીન ઇતિહાસ પરિપક્વ મળનારી છે તેના કાર્યવાહકોએ અર્વાચીન ઇતિહાસમાં મુસ્લિમ યુગને લીધેલો છે, પણ તેમ કરવાનું કારણ નિરાશું છે.

ગયા સૈકાના આરંભમાં અનેક ફારસી તત્ત્વારોના અનુવાદ ઇંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તે સર્વથા સંપૂર્ણ વા દોષરહિત ન હતા; અને પછી એ પ્રકારનું ફારસી ઐતિહાસિક સાહિત્ય પુસ્તકો જોવામાં આવ્યાં છે; અને તે સમયે સાહિત્ય નવેસર વંચાય, વિચારાય અને તેના પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ થાય એ આવશ્યક બન્યું છે, અને તે સાર્થક પ્રમંથ થાય, એ આશયથી, એમ સમજાય છે કે, ઉપરોક્ત અર્વાચીન ઇતિહાસ પરિપક્વ કાર્યક્રમમાં મુસ્લિમ યુગને દાખલ કરેલો છે.

એ મુદ્દાને આપણે બીજી રીતે વિચારીએ તો મુસ્લિમ સમયથી તે અંગ્રેજોની સત્તા અરે રચાઈ તે સુધીના કાળને મધ્યકાલીન યુગ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે તો તે ખરોખર જણાશે અને એ કમવ્યવસ્થા

આપણે સાવ મનમગીપણે દોષી બેસાડતા નથી. એ પ્રશ્નને મહેજ ઉડા ઉતરીને અવલોકીશું તો મધ્યયુગના અને અર્ધયુગના સુગના લોકમાનસ અને સમાજ સ્થિતિ વચ્ચે મોટો ફરક મળી શકે.

આપણા પ્રાન્તપર મુસ્લિમોએ આક્રમણ કરી અને વિજેતા તરીકે રાજસત્તા ધારણ કરી તેઓ અહિં સ્થાયી થયા ત્યારથી, એમ આપણે કહી શકીએ કે, તે પહેલાની આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને પ્રજાજીવનમાં બહોળું પરિવર્તન થયું, તેના પર નવા કાળમનનો પ્રભાવ જાણ્યો અને જે લોકમાનસ અને સમાજ બંધારણ, જે સમયમાં ધડાવા લાગ્યા, તે મર્ડ સભ્ય અને પરિગ્રિયતિને અનુકૂળ અને બધેસતા, સ્થિતિરથાપક, શિદ્ધિ-સુખ, મધાદિત દષ્ટિગાળા અને રચાનિક ધારણ અને રીતરિવાજને અનુસરતા હતા. દુપમંદુકની પેઠે લોકચિત્તિ સંકુચિત અને સ્વાર્થી માત્રુમ પડતી, તેમજ પરપરા બળે અને અધ શ્રદ્ધાએ લોકજીવનને એવું રૂંધી નાખ્યું હતું કે તેમાંથી થોડાક જ મુક્તિ મેળવી શકના સાદસિક કાર્યો અને નીનીન શોષક કૃતિને સેવનારા એક સિરખા મળી આવતા હતા.

લખના માર્ગો અને સરક્ષણ અર્થે તેઓએ સંસારને પહેમભયો અને કલુષિત કરી મૂક્યો હતો, તેમનો ધણોખરો વ્યવહાર ગામમાં જ સમાઈ જતો, અને મધાદિત કુંડાળા બહાર તેની દષ્ટિ જતી નહોતી. દરિયો તો થોડાં જ જાણે હશે દરિયો ઓળંગવો એ મહા પાતક મનાતું; અને બહારની દુનિયાના જ્ઞાનના અભાવે, જનતામાં અનેક પ્રકારના ઉઠાગ ફેલાતા સદાશિનરાવ લાઉ જેવા સમર્થ મહાગૃથીનું ભૌગોલિક જ્ઞાન કેવું હતું તેનો હાસ્યજનક હલ્લેખ શ્રીયુત નગસિદ્ધ ચિત્તામણુ કંપકરે, એમના “મરાઠી આણિ ઇંગ્રેજ”* એ નામક મરાઠી પુસ્તકમાં ક્યો છે, તેઓ

* એ સાથે સરખાવો —

“મહારાત્રને સર્ગીન અને રાત્રને લાયક કેળવણી નાપાતી નહોતી, તે સિવાય વળી જાણવતુ જોઈએ કે દામાલરાવના મરાત્ર પછી કોઈ પણ મહારાત્ર રાજરાવ છોડી પૂના સિવાય બીજી રચળે મધા નહોતા, તેમજ પોતાના ન્દાના રાજ્યની બહાર પૂરાઈ રહેલા આ રાત્રજોને, તેમના વર્તનના આધારરૂપ બાલ જગત વિરે ઝેલક સંક્રિડા મનના અને કુદિલ મતિના મરાઠા રાજ્યદ્રોહીએ અનેક પ્રકારના કારકેર નીચે આવી ગયેલા સર્વિત કાચમાં તેમની જુજ સમય પહેલાની સત્તા અને મહત્તા વિરે જે કાલ જાણાવે તે કરતાં કાલ વિશેષ જ્ઞાન નહોતું કામ-ચલાઈ દેસીદ દ કોટલ ફે જે વચ્ચે વૃત્તિવાળા મહારાત્રને કાંઈક વચિવાને સમભવતા કલકતાની દસિણના કાંઈ પ્રદેશમાં લડન શહેર આવેલું છે તે વિચાર છોડી દેવાને સમભવતા, તથા એક ન્દાનું વરાળીય ન રમકડા દાખલ ખરીદ કરવાને સમભવતા પોતાને પહેલા પરિશ્રમનું સમુલ્લ વર્તન આપેડું છે.”

[વડોદરાના રાજ્યકર્તા, પૃ ૧૬૫]

જાણાવે છે: મરાઠાઓનું લૈંગિક જ્ઞાન ધણું ખરું 'દંડકારણ્ય માહાત્મ્ય' માંથી પ્રાપ્ત થતું અને ઇતિહાસ વિષયક માહિતીનો આધાર 'ભવિષ્ય પુરાણ' એ હતું. સદાશિવરાવ બાઉએ દિલ્હી પછી રૂમશામને હસ્તગત કરવાની મહત્વકાંક્ષાની હકીકત બખરમાં નોંધેલી છે; પણ એ શબ્દોના જ્ઞાન સિવાય તે વિષે એમને વિશેષ જ્ઞાન નહોતું. આ પરિસ્થિતિમા સામાન્ય મનુષ્યની અજ્ઞાનતા માટે દોષ કાઢવાનું ક્યાં રહ્યું !

પરદેશગમનનો નિષેધ જ હતો; અને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ સાર ચોક્કસ પ્રકારની મર્યાદિત વ્યવસ્થા હતી, તેનો લાભ મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ વર્ગ જ લેતો હતો, અને તેના પરિણામે જનસમૂહ વહેંચેલો બોગ થઈ પડતો અને પુરોહિત અને મહંત વર્ગ, એમની એ નિર્બળ સ્થિતિનો પુરો ઉપયોગ કરતા હતા.

એ સંજોગોમા જે સાહિત્ય ઉદ્ભવતું એ પણ એકમાર્ગી, આલોક કરતાં પરલોક પર વિશેષ ભાર મૂકતું; વૈવિધ્ય કે પ્રતિભા વિનાનું, સામાન્યતઃ અનુકરણ કરતું રચાતું હતું.)

હિરાડી સત્તા દરમિયાન પણ સમાજસ્થિતિ પૂર્વવત્ પ્રવર્તતી રહી હતી; જે કે આપણા પંડિતો અને પુરાણીઓએ શ્રીયુત નરસિંહરાવે જણાવેલું છે તેમ રાજકર્તાઓની દક્ષિણી પાઘડી ધારણ કરીને રાજકર્તાઓનું એક પ્રકારે અનુકરણ કર્યું હતું, અને કલિકાળના ગરજાના લેખક મહારાજ કૃષ્ણરામે સમર્થ સંપ્રદાયને ગુજરાતમાં આણુવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેની સાથે આપણે એ વિસરવું એઈએ નહિ કે મુલકગીરી, ઈંગ્લેન્ડ પદ્ધતિ, બ્રાહ્મચરીની અનિષ્ટ પ્રથાઓ પણ આપણા પ્રાતમાં પ્રવેશ થવા પામી, અનેક પ્રકારે તેણે પ્રજાને નુકશાન કર્યું હતું.

આપણા જેવી જ યુરોપમા એ અરસામા સમાજસ્થિતિ ભગભગ પ્રવર્તતી હતી, અને એ મધ્યયુગના લક્ષણો વર્ણવતા "મધ્યયુગ"—"Middle Ages" નામક પુસ્તકનો લેખક મી. ઓરગન જણાવે છે કે પ્રજામાનસ માંથી સામ્રાજ્ય—Roman Empire—ની બાવના પ્રતિદિન ધ્રુવાતી અને હ્રુમ થતી જતી હતી, ધંધારાજ્યાર પણ ઘુટતા—નાશ પામતા હતા. અને નરી શોધની અને સાહસની રૂતિ તદ્દન અદૃશ્ય થઈ હતી અને પછી એવી અંધ આરથા જડમૂળ ધાલીને બેઠી હતી કે મુસાફરો આદી ગમે તેવી કાંપનિક વાતો કહેતા તે જનતા સાચી માનતી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તે પેઢી પર ઉતરતી અને આપણી દેવનાગરી લિપિના લખાણની પેઠે ત્યાંના લેટીન લખાણે પણ એટલું મહત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે એક શાસ્ત્રગ્રંથ

જેવું તેનું માન અને વજન પડતું, અને અદસ્યમાં એવી માન્યતા બંધાઇ ગઇ હતી કે પ્રત્યક્ષની અવગણના કરવામાં આવતી.

"The unseen counted for so much more than the seen that the most rudimentary form of scientific observation set forth in the proverb, 'Seeing is believing' was neglected by pious persons."*

ઉપરોક્ત વર્ણન આપણા તે કાળના સમાજને સરખી રીતે ધ્યાન પડતું આવે છે એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી.

દેશમાં સ્થિરતા નહિ, ધ્યાન નહિ, જનમાલની સલામતી નહિ, અને મારે તેની તલવાર, એ રીતિનીતિ પ્રવર્તતી; એટલે કે સત્તાના વા બળના જોરે જે કોઈ પોતાના હાથમાં આવે તે કબજે કરીને બેસતું; એ પરિસ્થિતિમાં પ્રારબ્ધને દોષ દેવાઇ, જનસમૂહ અચાન, અધર્મદાણુ, ધર્મીણુ, મંદ મતિવાળો, નિસત્વ અને જડ ચર્મ પડ્યો હતો.

આપણે એ કાળને માટે 'મધ્યયુગ'નું નામ નહું યોગ્યતા નથી; રા. ખા. વેલે અને રા. ખા. ગૌરીશંકર ઓઝાએ એમનાં એ સમયનાં ઇતિહાસ પુસ્તકો સાફ તેજ નામ વાપરેલું છે. મુંબાઈની સાહિત્ય સંસદે એ યુગનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરાવેલો છે, તેને "મધ્યકાલીન સાહિત્ય પ્રવાહ" એવું નામ આપેલું છે; એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યનો અર્વાચીન યુગ આપણે કવીશ્વર દક્ષપતરામથી શરૂ કરીએ છીએ અને પ્રાચીન યુગના ઉદ્ધા પ્રતિનિધિ તરીકે કવિ દયારામને ગણીએ છીએ.

વળી અંગ્રેજોનો રાજ્ય અમલ ચિથર થયા પછી આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ વ્યવસ્થિત અને સાર્વત્રિક થઈ, તેની મળુના પણ અર્વાચીન યુગમાં નવીન, અર્વાચીન-કેળવણી તરીકે કરવામાં આવેલી છે, તે પણ જુના અને નવા વચ્ચેનો કેદ સૂચવે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય કે અર્વાચીન યુગનો આરંભ ઓગણીસમા શ્વેતકાળી થાય છે; એકલા આપણે અદિજ નહિ પણ યુરોપમાં સુદાંત એ સમયે ક્રાન્તિમાં મ્હોટી ઉચ્ચપાયક થઈ હતી, જેનાં પરિણામે યુરોપનો આખો ઇતિહાસ બદલાઈ ગયો અને રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના-(nationalism) તીવ્ર, ઉદાર અને મજબૂત બની હતી.

* The Middle Ages. the medieval mind. page-31. (by E. B. Osborn.)

વધુમાં શિક્ષણનો પ્રચાર ત્યાં વધતાં પ્રગતી જિજ્ઞાસા વૃત્તિ વિકસવા માંડી; અને તેને વિજ્ઞાનમાં થતી નવી નવી શોધોથી પોષણ મળ્યું; એટલુંજ નહિ પણ પ્રવાસના વધના જતા શોષે, તેમની આંખ આગળનાં પડળ ખોલી નાંખ્યાં. તેના પરિણામે એક પ્રકારની વિવેક અને પરીક્ષક—critical—શક્તિ પ્રગતે પ્રાપ્ત થઇ; જેથી તે સારાસારનો, સત્યામત્યનો નિર્ણય કરવા લાગી; અને તેનું દષ્ટિગ્નિન્દુ બદલાતું ચાલ્યું. પૂર્વે શાસ્ત્રના શબ્દને આરથાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવતો, તે પ્રતિ હવે સંશયથી જોવાવા લાગ્યું; તેની તપાસ અને તુલના થવા માંડી, અને જે બુદ્ધિની કસોટીએ પાસ થાય તેજ સાચું અને પ્રાજ્ઞ ગણાય, એ પ્રકારની બુદ્ધિ ઉદભવી.

આ ફેરફારને લઇને યુરોપમાં પણ અર્વાચીન યુગનો આરંભ ઓગળીસમા સદીથી થાય છે.

(સન ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઈ સત્તા બંધ પડી અને ગુજરાતમાં અંગ્રેજો સર્વોપરિ સત્તાધિકારી થઇ પડ્યા; જો કે તે પૂર્વે દેશોક મુશ્કેલ તેમના કબજામાં આવી ગયો હતો.

એ નવી સત્તાની રથાપના સાથે જે યુગ મંડાયો તેને આપણે અર્વાચીન યુગનું નામ આપીશું તો તે યોગ્ય અને બંધબેસતું થઈ પડશે.

આપણા દેશના ઇતિહાસમાં એ અંગ્રેજી અમલે પ્રચંડ ક્રાન્તિ આણી છે; અને આપણા જીવન પર, આપણા સમાજ પર, એ અંગ્રેજી પ્રગતી સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને ધર્મે પણ પ્રબળ અને સત્ત્વરે છાપ પાડીને, ઉંડી અને બહોળી અસર કરેલી છે.

એ કારણે પણ અર્વાચીન ગુજરાતનો આરંભ આપણે ૧૮૦૦ થી કરીએ તો તે વાજબી ગણાશે.

‘નવા સંક્રાન્તિ આરંભ’ એ શીર્ષક હેઠળ સ્વર્ગસ્થ સર રમણલાલએ “જ્ઞાનમુદ્રા” માં એક કાવ્ય છાંયું હતું, તેમાંથી નીચેની પંક્તિઓ ઉતારી, આ પ્રકરણ આપણે પૂર્વ કરીશું.

“અદ્યત્ત વેગ થકી કાલ જાય; પાછળ ધૂલિ ઉડે માત્ર,
દૃષ્ટિ વધે નહિં અત્ર કે પૃથ્ક, તમ-વીંટિયા શા અનાથ !
લાવી મુખે આવી સર્વ ઉભા, અહીં સાંજ હશે કે પ્રભાત ?
એહ વિતર્ક વિકલ્પ કરી દૂર, પ્રેર માર્ગે ધરિ હાથ.”

‘જ્ઞાનમુદ્રા, સન ૧૯૦૧, પૃ. ૧.]’

અંકરણુ ૨

કાળરાત્રિ

“દશ દિશા સમસાન સમી જળી
અવનિ વાદળ રાખ થકી જરે;
વિષમ એ તિમિરે જગ ઓગળી,
સકળ કાજળ સાગરમાં તરે;
તિમિર સંહરવા લઈ આશિકા,
ઉભય લે ધરીએ ઉરદીપિકા. ”

[ઈંદ્રા કાવ્ય, પૃ. ૯૬.]

કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિ, તેમાંય અમાવાસ્યાની રાત્રિ, સામાન્ય રીતે અંધકારભરી અને લયજનક હોય છે, અને જનતા તો માદા મનુષ્ય માટે એ ઐહસ અમામની રાત્રિ હોય અને ઘાતક જ માને છે; એ પ્રમાણે સ્વરાઢમા સૈકાના આખરના વર્ણને, અંધકારનાં અને અગ્નિતાનાં, અશાંતિ અને અરાજકતાના વર્ણવી, તેને આપણે કાળરાત્રિનું રૂપ આપીએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહિ. એ વર્ણો યુગ્મરાત માટે આપત્તિનાં અને વેદનાનાં હતાં; ત્રાસ અને જુદમના હતા; એકલી પ્રજા માટે નહિ; તેના રાજકર્તાઓ માટે પણ ખરા. પૂર્વે આપણુ જે સર્વ સાઈ અને ઉજ્જવળ હતું, તે આ મારફત અને પુરુષાટના જમાનામા ધણુંખડું નાશ પામ્યું હતુ; સમાજની પ્રગતિ અટકી ગઇ હતી અને તેને ખસે પોકળતા, દંભ અને જડતા પ્રજામાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં. ઉપા પ્રકટે તે આગમચના અંધકારમાં મનની રિયતિ વિરૂપ અને સંતાપજનક થઇ પડે છે, તેમ લોકની દશા, અગ્નિ અને લયને વિપત્તિભરી, વિષમ અને જડબરવ થઇ પડી હતી. જનમાલની સજામતી રહી નહોતી, તેથી મન ઉદેગી અને વિવાદમય રહેતું. પરિસ્થિતિ એટલે દરજ્જે પડોચી હતી કે વળાવા સિવાય પ્રવાસ કરવો સહીસજામત નહોતો મનાતો.

એ સૈકાના અંતના વર્ષમા યુગ્મરાતનો રાજકારભાર કૃષિ અગ્નિવરિયન, અધાધુનિમયો, સ્વાર્થ અને પ્રવંચનરિત હતો તેનું કાંઇક આંખુ” દિગ્દર્શન ” વડોદરાના રાજ્યકર્તા ” એ પુસ્તકના લેખકે કરાવ્યું છે, એમાનો થોડોક ભાગ અત્રે આપવો એ બંધનેશું થશે.

“તે વખતે રાજ્યની સ્થિતિ કુટલી અધમ અને દયાજનક હતી તેવું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું અસંભવિત છે. રાજ્યનો ખજાનો તદ્દન ખાલી હતો, ધણીખર્ચ પરમણું માંગનારાઓને સાનમાં આપેલાં હતાં, અને બાકી રહેલા-ગેવની ઉપજ વસુલ કરવાનું કામ નિઃશ્ચય મનના, કાંઈ પણ તદખીરથી ધન સંચય કરી સેવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોને સોંપેલું હતું. મૈત્ર્યનાં દર્શન કરીને જ ખંડણી આપનારા માંડળિક રાજ્યોએ ઉદ્ધત થઈ જઈને ચઢેલી ખંડણી અટકાવી રાખી હતી; ગાયકવાડે માંહેમાંહે ઝાંઝા મચાવી રહ્યા હતા; રવકુટુંબની ઉન્નતિ અર્થે ધન સંચય કરી સેવાની ઇચ્છાવાળા પરદેશી દિવાનના હાથમાં રાજ્યની ધણીખરી સત્તા હતી; એકલા સૈન્યનો ખર્ચ જ રાજ્યની કુલ ઉપજ કરતાં વધારે હતો; ન્યાય આપવા તરફ, જનમમુદના રક્ષણ તરફ, અને તેવીજ ખીજ રાજ્યમાંની સામાજિક બાબતો તરફ કાંઈ પણ લક્ષ્ય અપાતું નહોતું; અને સત્ય રીતે કહીએ તો તે વેળાએ વડોદરામાં કાંઈનું પણ રાજ્ય નહોતું, કારણ કે સધળી સત્તા ઉદ્ધત અને ધન સોબી આરંભોના હાથમાં હતી. જાહેર તેમજ ખાનગી બાબતોમાં દરેક માણસે સાથે આશ્ચર્યજનક અણુવિશ્વાસથી કામ પાડવામાં આવતું હતું, અને રાજ્ય કર્તા પ્રત્યે તો ખિન્નકુલ વિશ્વાસ જ નહોતો. આ વખતે સ્વાર્થપરાયણતાને વશ થયેલા પેશ્વા અને સિંધયા અને કઠાય હોશ્કર પણ તેમાં સામેલ હોય, રાજ્યના થતા વિનાશને તટસ્થ રહી નિહાળતા હતા; તથા આ મહાન સંકટમાંથી સહીસલામત નિકળવાનો માત્ર એક જ માર્ગ હાથે પડતો હતો, અને તે માર્ગ તે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માંગવાનો હતો.”

ઉપરની દકીકત પરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે દેશના રાજકર્તાઓની સ્થિતિ પણ દયાજનક થઈ પડી હતી. માહોમાહેના એમના કુસંપ અને ડેપમા એમણે તેમની સર્વ શક્તિ અને સાધન વેડફી નાખ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ નબળાઈ અને નિરાશાના માર્ગો, સ્વરક્ષણ અથવા અંગત સ્વાર્થ સાધવા સાર ત્રાહિતને કુમકે બોલાવી, એમણે પોતાની સ્થિતિ પરાધીન કરી નાખી હતી, તે જતાત આપણે આગળ જતા જોઈશું.

પ્રગતે રાજકર્તાઓ તરફથી કરી સલામતી કે રક્ષણ નહિ અને રાજકર્તાઓ પરસ્પર લડી લડીને વિનાશના પથે વિચરતા હતા, એ વિષમ અંગ્રેજોમા, ત્રીજો પક્ષ ફરી જલ્દ એ દેખીતું છે; અને તે લાલ વેશદર અર્થે અને આવી વસેલી ઈસ્ટઈન્ડિયા કંપની સરકારે લીધે અને તેની સત્તા સરવાળે સર્વોપરિ થઈ પડી.

એ મમયે દેશચિતિ એટલી બધી અધમ દશાને પામી હતી કે અરાધમા સૈકાના છેવટ ભાગ અને ઝોગણીસમા સૈકાના આરંભનાં વર્ષોને— એ મંધિ યુગને— પ્રલયકારી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે; અને કેટલાકેએ ગીતામાંના શ્લોકમાં:—

“યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિ મવતિ ભારત ।

અમ્યુત્થાનાય ધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥”

વર્ણવ્યા મુજબ, શ્રી સદ્ગુણેદ સ્વામીના શુભરાતના આગમનને અવતાર પ્રાકટ્ય સાથે સરખાવ્યું છે.

કવિશ્રી ન્દાનાલાલ ક્યે છે: સ્વામી નારાયણે આપણા શુભરાતના સંસારને સંજવની છાંટી, સંજવન કીધો હતો, અને ભૂમાનેદ સ્વામીએ તો એમને અવતારી પુરુષ તરીકે સ્વીકારી એ પ્રસંગનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું છે:

“આદિત્ય સમ ઉદય થયા સ્વામી સહજનન્દ;

અજ્ઞાન તિમિર ટાળવા, લઈ મુનિઓનાં વૃન્દ.

સતસંગ આદે ખુણમાં કરાવ્યો, કાઢી કુસંગ;

સત્ જુગ સમ ધર્મ રચાપિયો, કરી કાળનો ભંગ.

જીવ જઈ જેની ઓળંગે છુટ્યા જીલમી કામ;

એરે એંધાણીએ ઓળખો ભૂમાનન્દનો રયામ.”

ધાર્મિક ભાવથી પ્રેરિત સામાન્ય મનુષ્યોએ નવા યુગનો આરંભ આમ, અવતારી પુરુષોના આગમન અને દર્શનથી કર્યો; ત્યારે નવશિક્ષિત વર્ગે નવા સ્થાપિત થતા અંગ્રેજી ગ્રંથઅમલમાં, પ્રભુનો અદરશ દાઢ નિહાળ્યો હતો.

ઇતિહાસકારોમાં એવો એક વર્ગ છે, જે ઇતિહાસના બનાવોમાં પ્રભુનો અદરશ દાઢ જુએ છે (God in History). તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમના આ સંગમને એક દૈવી સંજોગ માને છે અને તત્ત્વ મુજબ આપણા મહાન નેતાઓ સ્વર્ગસ્થ રાનડે, શ્રીરાજશાહ મહેતા અને જોખલે, અંગ્રેજ

અને હિન્દી પ્રજાના આ સંબંધને ઈશ્વરી મંડેતરરૂપ માનતા હતા* એ કાળખળનો પ્રભાવ હતો.

એ માન્યતા પ્રજામાં કેટલી પ્રબળ જામી હતી, તે એક બનાવ પરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે.

સન ૧૭૭૨માં અંગ્રેજોએ લડક્ય શહેર નવાન પાસેથી છતી લીધું અને તેનો વહિવટ પોતાને હસ્તક લીધો. પણ સન ૧૭૭૬માં વડગામ આગળ થયેલી સંધિ મુજબ એ શહેર પાછું સિધિયાને સોંપવાનો કરાર થયો, તે પ્રસંગે અંગ્રેજોએ પ્રજાના દિવ કેવા છતી લીધા હતા એ હકીકત 'લડક્ય શહેરનો ઇતિહાસ'ના લેખકે આપી છે, તે તેનો પુતો ખ્યાલ આપશે " આ શહેર મરાઠાઓના તામામાં જાય છે, એ હકીકત લોકોએ જાણી એટલે લડક્યી પ્રજા ધણી દિવગીર થઈ. ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી કે અંગ્રેજી અમલ આમારો ઉપર હંમેશા રહો. રાત્રી અંગ્રેજોનું કામ રહે માટે યજો, હોમ, બિદિદાન વગેરે રાહ થયા. કેટલા લોકોએ અમુક અમુક બાધાઓ પણ લીધી. આ વાતમાં ઢીન થઈ એટલે પ્રજાએ જાણ્યું કે ઈશ્વરે સાચું જોયું, તેથી લોકો ખુશ થયા.†

લોકવાણી અને લોકમાનસ એ કાળે કેવા હતા, એ જણાવવા સારું ઉપરનું અવતરણ ઉતાર્યું છે. આપણે ઈશ્વરી સંદેશમાં ન માનીએ તોપણ કુદરતી બળો અને સંજોગો આરે દિશાએથી આવી મળાને એવા ભેગા થયા હતા, જે રાજા અને પ્રજા ઉભયને હાનિકારક અને રંજનકારી હતા. તેની અસર પણ તેના અધ્યતન અને વિનાશમાજ પરિણમે. જાણે કે ઈશ્વર શંકો ન હોય એમ દેશના રાત્રીકર્તાઓમાના બહાદુર, બાહોશ અને પ્રમુખ પુરો, એક પછી એક, એ અરસામાં, વર્ગે સીધાવવા માડ્યા અને તેમની

* જુઓ : Ranade, Mehta and Gokhale always used to say that in the connection between England and India politically, they saw the hand not of a punishing God, but of wise and beneficent Providence. This connection was therefor to them more or less of a sacred character and they would not have it, in times even of greatest provocation, spoken of lightly. "

V. S. Shrinivas Sastri

[Servant of India, page 52-31st January 1935.]

† લડક્ય શહેરનો ઇતિહાસ, પૃ. ૪૫૮

પછી રાજગાદીએ આવનારા દરબારો અને એમના સાથીઓએ, એકબીજા વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરણી ફેલાવી, તેમની આસપાસનું વાતાવરણ એટલું બધું મુખ્ધ, કસેરાવાળું અને સ્વાર્થમય કરી મુક્યું હતું કે એ વાતાવરણમાં દાષપણ ગુંમળાઈ મરે; અને તે પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ આપણા લક્ષમાં આવે, એટલા કાળે એ અરસાના રાજકીય બનાવોની માહિતી અને આપવી ઉપયોગી થઈ પડશે.

અઢારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં, સન ૧૭૫૩થી શરૂ કરી સન ૧૮૧૮ સુધી, ગુજરાત પર મરાઠાઓનું પ્રાબલ્ય હતું, સર્વોપરિ સત્તા પુનાના પેશ્વાની મનાતી; પણ તેનો વહિવટ અને કાળે ધણોખરો તેમના માંડણિક ગણાતા વડોદરાના રાજકર્તાઓ ગાયકવાડના હાથમાં હતો. એ દ્વિધા સત્તાને લઈને એ બંને રાજકર્તાઓ વચ્ચે વારંવાર ખંડણીનાં નાણાંની અને ચોચની આપ લે માટે વાંધો હતો અને ઉપરી સત્તા, બહુધા બગવાન હોઈને, એ તકરારમાં પેશ્વા ફાવતા અને તેમનો હાથ ઉપર રહેતો હતો. પિતાશ્રય ગાયકવાડના દગાભર્યા ખુન પછી ગાયકવાડની ગાદીએ એવો દાષ સમર્થ ગાદીવારસ આવ્યો નહોતો કે પેશ્વા સરકારની સામે ટક્કર લઈ શકે. અને તે (વડોદરાની) ગાદી માટે તે પછી ઝઘડાઓ, વખતોવખત, ઉત્પન્ન થતા, તેનો ઉપયોગ, પેશ્વા, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં અને નજરાણાંની રકમો વધુ ને વધુ પડાવવામાં કરતા. તેનું પરિણામ એ આવતું કે વિરૂદ્ધ અને નબળો પક્ષ-ત્રાહિતની, એટલે કે નવી સ્થાપિત થતી સત્તા, કંપની સરકારની પાસે લશ્કરની મદદ અને નાણાંની સહાયતા સારૂ પહોંચતો; અને તે મદદ મેળવવા બદલે સારી મહેસુલ ઉત્પન્નવાળાં ગામો જીત્યા વા બંદર સોંપી દેવા કલુષ થતો; અને કંપની સરકારને તો એ જ બોધતું હતું.

પુનાની ગાદી પર માધવરાવ પેશ્વા આવ્યા પછી તેમના કાકા રામેશ્વરજી, તે ગાદી બાબત અટપટ હતી કરી હતી અને તેમાં તે ન ફાવ્યો ત્યારે કંપની સરકારને સરણે ગયો હતો.

આપણા પ્રાંતની આ બે મુખ્ય સત્તાઓ, એકબીજા સામે તેમજ માહોમાહે લડાઈ ઉપરિચિત થતા, એમનો એકાદ પક્ષ, પોતાનાં એ કૃત્યનાં લાભ પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના, અંગેએને કુમકે બોલાવતો અને તેમની એ સહાયતા પર ઝુકુમનો હતો.

જેમની મદદમાં અંગ્રેજ લશ્કર હોય, તે પણ બહુ ધા કાવતો. પણ તે મદદ લેનાર પક્ષને તે બદલ ભારે ભોગ આપવો પડતો હતો, અને પૈસા અને ગાયકવાડ, એઓ બન્ને વચ્ચેની, માંહેમાંહેની તથા પરસ્પરની લગામએ! ચાલુ રહેતાં, તેનું અંતિમ પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજોનું જેમ ચઢી વાગ્યું; અને પૈસી હોય વાચનગાળામાંની જે ગિલાદી અને વાંદરાની વાતની ખેડ, એ જે સત્તાઓની તકરારમાં, તટસ્થ તરીકે ઉભા રહી, અને હિંમત પ્રત્યે લાગ કાવે તેમ વર્તી, સ્પષ્ટિતા લાભો પ્રાપ્ત કરવામાં તેણે પાછું ફરી જોયું જ નહોતું અને છેવટે કંપની સરકાર ગુજરાત પ્રાંત હસ્તગત કરવા નસીબવંત નીવડી હતી.

તેની વિગતોનું નિરીક્ષણ કરતાં એ વસ્તુરિયતિ વધુ સ્પષ્ટ થઇ પડશે.

સને ૧૭૬૧માં અહમદશાહ અબદલીના હાથે પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં મરાઠાઓએ સદાસિવ ભાઉની સરદારી હેઠળ સખ્ત હાર ખાધી હતી. પણ તે પછી પુનાની રાજગાદીએ માધવરાવ જેવા નવસોદીવાલ પણ તેજસ્વી અને શાશ્વત પૈસા આવેલા અને તેમની પડખે મહાદેવ સિંધિયા અને નાના ફઝવીસ જેવા બહાદુર સરદાર અને કુનેદબાજ મુસ્લમાનો ઉભેલા હતા તેથી મરાઠી સત્તા, અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી ઉગરી, ટટાર રહી ચકી હતી; પરંતુ એ સત્તાનો દિનમાન અસ્ત પામવા આવ્યો હોય એમ સન ૧૭૯૪માં મરાઠી સત્તાના સ્તંભરૂપ ગણાતા મહારથી મહાદેવ સિંધિયાનું અવસાન થયું. એ ધા હજુ તાજે ને 'દર્બારો' હતો એવામાં માધવરાવ પૈસા અગાસીમાંથી અકસ્માત સરી પડતાં અને અકાળે સ્વર્ગલોક સિધાવતાં આસપાસનું વાતાવરણ ટંટાફિસાદ ભર્યું અને શોકમસ્ત થઈ પડ્યું અને રહ્યુંસહ્યું તેજ, રાજ્યની લગામને મક્કમપણે, એકદમથી પણ એકત્રિત સાકળી રાખનાર નાના ફઝવીસનું સન ૧૮૦૦માં મૃત્યુ થતાં, અસોપ થવા માડ્યું; જાણે કે મહારાજા શિવાજી સ્થાપિત મરાઠી રાજ્યનો અંતકાળ નજદીક આવી પહોંચ્યો ન હોય !

એ નાશનાં બીજ તો પાણીપતના યુદ્ધમાં હાર થઇ ત્યારથી નંખાયાં હતાં. એ સમયે મરાઠી બળ સર્વોપરિ ગણાતું હતું; અને દેશના રાજવદિવટમાં ખગેસારો કરનાર નવી અંગ્રેજ સત્તા તેનાથી બહીતી હતી; પણ તેમનો અંગ્રેજોનો-માર્ગ, મરાઠાઓની આ દારથી, મોકળો થઇ પડ્યો હતો. અંગ્રેજોનો સિતારો સન ૧૭૫૭માં કલાકવે પલાસીના યુદ્ધમાં વિજય મેળવી, બંગાળની દીવાની પ્રાપ્ત કરી ત્યારથી કંઈ ચલવા માંડ્યો હતો. પશ્ચિમ

હિંદુસ્તાનમાં તેા તેઓ પ્રથમથી આવીને વસ્યા હતા અને તમના લાભની કંઈક તક મળતા, તેનો પૂરો ઉપયોગ કરતા હતા. એવી ઉમદા તક એમને રાધોખા અને માધવરાવ, કાકા ભત્રીજા વચ્ચે વિરાધ જામતાં મળી હતી. માધવરાવ, પેશ્વાની ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે સોળ વર્ષની વયનો હતો; તેથી રાધોખાએ રાજ્યની લગભગ પોતાના હસ્તક મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેમાં નિષ્ફળ નિવડ્યાથી તે આખરે અંગ્રેજો પાસે મદદ માટે પહોંચ્યો અને સન ૧૭૭૫માં સુરતનો કરાર થયો, તેમાં તેણે કંપની સરકારને કેટલીક લાલચથી સરતો કરી આપી. રાધોખાએ જાંડ કર્યો પછી જે વિમલ આ બે પક્ષ—પેશ્વા અને અંગ્રેજ—વચ્ચે રાફ થયો, તેનો અંત સન ૧૭૮૨ના સાલ્વાદના તહનામાંથી આવ્યો હતો. એમાં રાધોખાને પેન્શન બાધી આપવા અંગ્રેજોએ એક કલમ મુકાવી હતી; પણ તે પછી થોડા મહિનામાં તેડું આવસાન થયું હતું.

એવી વિપદાહરી પરિસ્થિતિ ફરીવાર બાહુરાવ ખીજો—રાધોખાનો પુત્ર—ગાદીએ આવતા ઉદ્ભવી હતી. માધવરાવ પેશ્વાનું મૃત્યુ થયું ત્યારે એ જુનનરના કિલ્લામાં કેદ પડેલો હતો; ત્યાંથી એને પેશ્વાની ગાદીએ આણી બેસાડવામાં આવ્યો. એના પર અને એના કુટુંબ પર જેઓએ ત્રાસ વર્તાવેલો તેમને શિક્ષા કરવા એ સદા ઉત્સુક રહેતો. એ પુરુષાર્થ વિનાનો અને નમળા મનનો હતો; અને એની આસપાસના સલાહકારો અને સાથીઓમાં એના બંધ કાલા કે દુરંદેશીવાળા પુરો નહોતા, જેઓ તેને થોડા માર્ગે દોરે.

નાના હાથગીસના મૃત્યુ પછી એ સ્થિતિ વિષમ થઈ પડી. પાછલા ચૈત્ર લેવાવા માડ્યા. સિંધિયા અને હોદ્દર વચ્ચે લડાઇ સળગી; તેમાં સિંધિયા પરાલભ પામ્યો એટલે બાહુરાવ લખનો માર્ગે નાસીને સિંદ્ધગઢ જઈ બેઠો અને અંગ્રેજોનું તેણે શરણ માગ્યું. તેના પરિણામે સન ૧૮૦૨ માં વસાઈનું તહનામું થયું. એ દિવસે પુનાની પેશ્વાએ રાજકાય લાગ્યો એમ આપણે જાણી શકીએ.

વેપાર અર્થે અંગ્રેજો હિંદમાં આવ્યા હતા અને તેમની પહેલી કોડી સુરતમાં નંખાઈ હતી. શરૂઆતમાં એમની મુખ્ય મકસદ, તેમના જનમાનની સવામતી અને રક્ષણ અને તેમના માલ પર રાજ્ય તરફથી લેવાતી જકાતમાં છુટછાટ અને રાહત મેળવવા પુરતી હતી; અને કોઈ ને કોઈ રીતે મોગલ સહેનશાહોને રીઝવીને એ લેખિએ કેટલીક સગવડ પ્રાપ્ત કરી હતી, પરંતુ

ઓરંમંત્રેનના અવસાન બાદ મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી થઇ, તેના લાલ લઇને મુગલ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા પ્રાંતોના, મુખ્યત્વે સ્વતંત્ર થઇ બેઠા. તેમાં સુરતનો હાકેમ તેજબેગખાન પણ હતો. તેણે પોતાને નવાબ તરીકે કહ્યો. તે જેમ સાદસિક અને પરાક્રમી તેમ જુલ્મી અને લોભી હતો. તેના આજુ બાદ તેનો ત્રીજો ભાઈ સફદરખાન ગાદીએ આવતાં તે માટે ઝડપી શરૂ થયા. પ્રથમ તેજબેગખાનનો જમાઈ મુઘનુદીન ઉર્ફે મીઆં અમન તેમાં ફાવ્યો; પણ સફદરખાનને અને તેના પુત્રને ડચ અને મરાઠાની મદદ મળતાં, તેમણે સુરતનો કબજો પાછો મેળવ્યો અને મીઆં અમન ભાગીને મુખાઈ, અંગ્રેજના રક્ષણ નીચે જઇ રહ્યો. દરમિયાન શહેરની સ્થિતિ બગડતી ચાલી; તેથી કંપનીના વેપારને નુકસાન થવા માંડ્યું અને તે અટકાવવા સન ૧૭૫૬માં તેમણે સુરત પર ઘેરા ધાલી તેનો કબજો કર્યો. પછી નવાબ સાથે જે કરાર કરવામાં આવ્યો તેમાં એવું નક્કી થયું કે સુરતના કિલ્લાનો અને નૌકાનો કબજો અને પહીવટ અંગ્રેજ હસ્તક રહે તેમજ દિલ્હીની સરકાર તરફથી મળતી નાણાંની મદદ પણ તેઓ લે, નવાબની સત્તા ફક્ત સુરત શહેર પર ચાલે.

સન ૧૭૬૭માં મીઆં અમન ઉર્ફે મુઘનુદીન મુજરી જતાં, ફરી પાછી ગાદી માટે તકરારો શરૂ થઈ.

સન ૧૭૫૬ થી સન ૧૭૬૬ સુધીમાં ચાર નવાબો થયા. છેલ્લા નવાબ નાસીરુદીને કંપની સરકારને મનમાનતી શરતો ફરી આપી ત્યારે જ તેનો હક સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. તે સંબંધમાં અવસર પત્રઅવધાર જણવા જેવા હોવાથી તેમાંનો થોડોક ભાગ અંગ્રેજો રજુ કરીશું:-

મીર નાસીરુદીને મવનર કંકનને લખ્યું, કે “ મહારા ધરડાઓએ પોતાના કુટુંબ કબીલા કંપનીની સંભાળમાં મોંઘ્યા છે. માટે કંપનીએ મને અસર વારસ દાખલ નવાબી ઉપર કામમ રહેવાની મંજૂરીઆત આપવી. ” X વા. ૯મી જાન્યુઆરી ૧૭૬૮.

કંપનીના હાકેમોની ઘનત નવાબ પાસેથી વધુ પૈસા પડાવવાની હતી, ક્રિટલે તેઓ તે માટે સુરતના અધિકારીને દબાણ કરવા જણાવતા, એવા એક પત્રનો ઉત્તર આપતા તે અધિકારી લખે છે:-

“ મેં માજી નવાબના ભાઈ પાસેથી એક લાખ કરતાં વધારે રૂપિયા કહડાવવાની મહેનત લેવામાં કંઈ કસર રાખી નથી. મહારી ખાત્રી થઇ છે કે તેની પાસે પુજી નથી-હોય તો તે આપ્યા વગર રહે નહીં. હું

હવેને સદે ખાતરીથી હાં છે છુ કે એક લાખ રૂપીઆ કુલ વધારે મળનાર નથી-પછી જો લશ્કર લારી જોરલુલમથી સો તો મુખત્યાર છે. ૧

x

x

x

“ કેવલ દમણા એટલી તો ગરીબ થઈ ગઈ છે કે નવાન જો કંપનીને વધારે આપવું હમુલ કરે તો તેમા કેવલ છેક જ નીચોવાલ જાય ”+

સરકાર પત્રનો જવાબ કેવો જોડકામીઓ અને અન્યાયી દેનો તે નીચેના લખાણપરથી જણાશે

“ નવાનને ગાદી ઉપરથી ઉગાડી મુકવો અને હાકમી તથા વસુનાતનો તમામ કારભાર અંગ્રેજો કરવો ” એ હુકમની સાથે મેટલાક કાનૂની આ બતાવ્યા હતા કે ‘ ૧૭૫૦મા નવાનની ગાદી વંશપર પરા કાયમ રહે એના મુખનુદીન સાથે કગર થયા છે તે કસર તો હકત મુખનુદીનને જ વારસે દતા. તેના વારસોને વાગે નહીં. જ્યારે અંગ્રેજો કામ ચોક્કસ મલકાગથી બધાયેલા નથી ત્યારે નવાનની ગાદી કદાહી નાખવાને અંગ્રેજ સરકાર મુખત્યાર છે. ’ ‘ સહેને બહારના હુકમનોથી બચાવવામા નવાન પામે સાધન નથી ’ ‘ હાલમા દગા થાય છે, જુલમથી લોચના નાણા લેવામા આવે છુ વસુનાતના કામમા ધણુ અધર ચાતે છે, ધનમાદના કામમા લાયક રૂપત તરફદારી થાય છે અને ફોજદારી પોલિસનુ પણ ઠેકાણુ નથી તેથી રેવતની ખરાબી થાય છે, અને એ ખગાળીનો અટકાવ તથા રેવતની મુખાકારી, સહેરનુ ધનમાદખાતું અને લશ્કરી ખાતું અંગ્રેજ સરકારને હાથ આવેથીજ થશે માટે નવાન પાસેથી હાકમી છીનવી લેવાને અંગ્રેજ સરકારનો હક તથા તેની હજી છે ’ ‘ સુરતનો નવાન કાઈ ખુદ ગગન નથી, પણ મોગલ સરકારની પતીનો છે હાલ કંપનીના અમલદારોએ આ તરફ મોગલનું મધનું રાજ પોતાને ગ્રાધીન કરી લીધુજ, ને તે મોગલ સરકારની માફક રાજ ચલાવે છે, તેથી તેઓનો પણ સુરતની હાકમી પર મોગલ સરકાર જોટવોજ હક છે ”x

છેરો એ તકરારનો એવો અવ કાલવાચ આવશે હતો કે,

“ નવાન સહેરની તમામ હાકમી કંપનીને આપી દે અને કંપની નવાનને તથા તેના વારસોને નામના ગાદી ઉપર બેસાડી વગસ દહાડે લાખ રૂપીઆ આપ્યા કરે વગી કુલ વસુનાતમાથી ખરચ ખા કરતા અને

• સુરતની મુખતેસર હકીકત—કવિ નર્મદાસ—૪ ૨૭

+ સુરતની મુખતેસર હકીકત—કવિ નર્મદાસ—૪ ૨૮.

કેટલુંક લહેલું ભરૂચ બંદર પર નિકળતું હતું તે લેવા અને - અંગ્રેજી માલ પર ભરૂચના નવાબે કેટલીક જગત વધારે લીધી હતી તે પાછી મેળવવા તેના પર દબાવ કરવા માંડ્યું; પણ નવાબે તેને ગણકાર્યું નહિ, અને વારાઘાટના સર્વ પ્રવત્નો નિરર્થક નીવડ્યા ત્યારે, આખરે ભરૂચમાં અંગ્રેજોએ ઘરકર લઈ જઈને બંદર દસ્તખત કર્યું. નવાબ ભરૂચ છોડીને નાશી ગયો; પાછળથી તેના કુટુંબને પેન્શન ગાંધી આપવામાં આવ્યું હતું. સન ૧૭૮૨માં સાલગામનું તહનામું થયું, તે વખતે સિંધિયાએ અંગ્રેજોને વડગામની લડાઈમાં સહાયતા આપી હતી, તેના ઉપકારની લાગણીમાં ભરૂચ શહેર અંગ્રેજોએ સિંધિયાને સોંપ્યું, પણ સન ૧૮૦૩ મા તે પાછું તેની પાસેથી લડાઈ કરીને લેવામાં આવ્યું અને સન ૧૮૦૨ મા વસાઈના તહનામાથી બાહ્યરાવ પેશ્વાએ અંગ્રેજોને જલુચર, આમોદ, દહેજવારા તથા અંકલેશ્વર આપ્યાંજ હતાં અને ભરૂચ ઉપર મુજબ તેમના હાથમાં આવતાં, અંગ્રેજો આખા ગુજરાત માલિક થયા હતા.

વડોદરાના ગાયકવાડની સ્થિતિ ઉપર જણાવેલાં આં સધળાં રાજ્યકર્તાઓનો પેઠે આ અરસામાં દુર્દશાભરી અને દયાપાત્ર થયેલી હતી. અને તેનું કારણ પુતાની પેશ્વા સરકારની સરખેરી હતું. ગાયકવાડ પેશ્વા સરકારના માંડસિક હતા. તેથી ગાયકવાડની ગાદીએ નવા રાજાની નીમણુંક થતી વખતે અને તેને સંમતિ આપવા બદલ પેશ્વા ગાયકવાડ પાસેથી વારંવાર પુષ્કળ નાણું પડાવતા. સન ૧૭૮૮ માં દામાજીરાવનું મૃત્યુ થતાં તે ગાદી મટે તેના પુત્રોમાં પરસ્પર હરિકાઈ ચાલી; ગોવિંદરાવ બીજા રાણીનો, પણ જ્યેષ્ઠ પુત્ર, તે પ્રસંગે પુતામાં કદ પડેલો હતો. તેણે એ તકનો લાભ લઈ પેશ્વાને ભરપૂર નજરાણું અને ખંડણી આપવાનું કયુક્ત કરી, પોતાને ગાદીવારસ બહેર કરાવ્યો; પણ અહિં વડોદરામાં ફત્તેહસિંહરાવ બહાદુર અને હોશિયાર હતા. તેણે વડોદરાનો કબજો હાથમાં લઈ, પડેલી રાણીના પુત્ર સયાજીરાવને રાજગાદીના લક્ષ્ઠાર હાસવવા અને પોતાને તેના મુતાસિક નીમવા ભારે જહેમત ઉઠાવી. ગોવિંદરાવથી વધુ ઉંઠાર શરતો કરી પોતાના દાવમાં તે ફતેહમંદ નીવડ્યો; અને ગોવિંદરાવ એ કાયા કાનનો અને નજમી મનનો હતો, તેને સન ૧૭૮૩ સુધી રખડવું પડ્યું. પણ તે વર્ષમાં માનાજીરાવનું મરણ થતા, પેશ્વાએ ગોવિંદરાવને વડોદરાની ગાદીએ ફરી વારતો બેસાડ્યો અને પોતાના લાભમાં નીચે પ્રમાણે કરાર કરાવી લીધો:—

“૧. માનાજીરાવે ડેરવેલ રૂપીયામાના વીમ ત્રાખ રૂપીઆ આવી હતા તે તેમણે આપવા.

૨. તદન નિર્ણય રકમનું નજરાણું આપનારા કૃતેસિંહરાવથી ઉલ્લેખિત ગોવિંદરાવે કોઠપણ ગાયકવાડે કદીપણ નહિ આપેલું એવું મોટું નજરાણું કબજે; હુકમમાં તેમણે ૫૬,૩૮,૦૦૦ રૂપિયાનું નજરાણું કીધું.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં ખંડણી તેમજ લશ્કરી મદદની છૂટને બદલે નિશ્ચિત કરેલી રકમ ગાયકવાડે આપી નહોતી; આ રકમ પ્રતિવર્ષ ૧૪,૫૪૦૦૦ ની ગણતરી તેના ત્રણ વર્ષના ૪૩,૬૨,૦૦૦ નિકળતા હતા તેના બદલામાં વડોદરાના રાજ્ય મહેલમાંથી જે કોઠપણ જવેરાત, શેકડે કપડાં તેમજ મળે તે પેશ્વાને આપી દેવાનો, કૃતેસિંહરાવને આપવામાં આવેલું સાવલી ગામ પૂના દરબારને પાછું આપવાનો, પેશ્વાને ત્રણ હાથીઓ, પાંચ ઘોડા અને એક લાખનું જવેરાત આપવાનો, તથા સર્વથી મહત્વનો ધ્યાન રાખવા જેવા-તાપી નદિની કક્ષિણના ગાયકવાડનો સુઘળો સુલક અને સુરત શહેરની ઉપજમાંનો તેમજ ભાગ પેશ્વાને આપી દેવાનો તેમજ પેશ્વાએ હુકમ કીધો.

પણ નાના કુટુંબીસની આ આશમાં અંગ્રેજોએ તેને મહત્ત્વ ક્યો. કંપની સરકારે પૂના દરબારને જણાવ્યું કે ‘સાલગ્રામના તદનામાં પ્રમાણે ગાયકવાડનું રાજ્ય અખંડિત રહેવું જોઈએ. અને તેથી તેના રાજ્યને કોઠપણ ભાગ પેશ્વાથી પોતાના રાજ્યમાં જોડી શકાય નહિ.’

આમ પોતાના દુરમનને પાલભાષ કરવા આવી મળેલી સુવર્ણતક પેશ્વાને ફરજિયાત જતી કરવી પડી.

પણ ખીજી રીતે ગાયકવાડનું રાજ્ય લાંબા સમયની રાજબટપટ અને કૌટુંબિક કલહને લીધે ખરાબજસ્ત થયું હતું; તેનું વર્ણન કરતા વડોદરાના રાજ્યકર્તાનો લેખક જણાવે છે:

“કૃતેસિંહરાવ, માનાજીરાવ, અને ગોવિંદરાવ ધણી વર્ષો સુધી કદાચ ત્રણ પેશ્વાના હાથમાં રમકડા જેવા થઈ પડ્યા હતા. પરંતુ તેમના પછી તો આ અયોધ્ય સ્વભાવની, કુટુંબના મનુષ્યોમાં અતિરાષ્ટ્ર વૃદ્ધિ થઈ ગઈ. અને પિતા સાથે પુત્ર, ભાઈ સાથે ભાઈ, અને પિત્રાઈ લડવા લાગ્યા; અને પત્નીઓ અથવા માતાઓ, પોતપોતાના સ્વામીઓના અથવા તો પુત્રોના સ્વાર્થ આગળ, ન્યાય અથવા તો કુટુંબના સામાન્ય લાભોના વિચારોને દૂર કરીને, આ પરસ્પરના કુટુંબ કલહમાં ભાગ લેવા લાગી તથા તેને પોષવા લાગી.”

આ અંધાધુંધીના અને વિપદ સંભોગમાં સન ૧૮૦૦ માં ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ થયું. ધુધવાઇ રહેલા દાવાનને આ વખતે ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું. પણ રાજ્યને અંગ્રેજોની મદદ હતી, તેથી તે બંડને દાખી દેવા આંપતા હિપાય તુરત લેવામાં આવ્યા હતા; એથી રાજ્ય ટકી રહ્યું પણ ગાયકવાડે પોતાની મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠા ગુમાવ્યાં. સન ૧૮૦૨ માં ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે જે કરાર થયો તે મંજૂર કરતાં, આનંદરાવ મહારાજએ દાખી જણાવ્યું કે,

"આરખોમાં મહારી સ્વતંત્રતા તેમજ હાંદગી લઇ લેવાની ઇચ્છાવાળા અનેક દુષ્ટ બુદ્ધિ હવે હોવાથી મહારી સમગ્ર પ્રજાને હું આથી જણાવું છું કે આવી સ્થિતિમાં હું જે હુકમો કરું તે ઉપર કોઇએ પણ ધ્યાન આપવું નહિ, પરંતુ જે શાસનો મેજર વોકર તરફથી નિકળે તેને જ માન્ય રાખવાં."*

આ પ્રમાણે એ સંધિ યુગમાં ગુજરાત પર સત્તા લોગવતા સધળાં રાજ્યો, એક પછી એક અંગ્રેજના હાથમાં આવી પડ્યાં.

સન ૧૮૦૨ માં વસાઈના તંકનામાથી પૂનાની પેશ્વાઇ પર જે મરણનોક ધા પડ્યો, તેમાંથી તે ફરી ઉઠવા પામી નહિ. સન ૧૮૦૨ માં વડોદરા સાથે સહાયકારી કોલકરાર થયા, ત્યારથી ગાયકવાડ અંગ્રેજોના પરાધીન થઇ પડ્યા. સન ૧૮૦૦માં નવાબ નાસરુદ્દીનને પેન્શન બાંધી આપી, સુરતનું બંદર કંપની સરકારે મેળવ્યું હતું અને સન ૧૮૦૩માં સિંધિયાને દરાવી, ભરૂચ છત્યું; અને સન ૧૮૧૮માં પેશ્વાઇનો અંત આવ્યો, ત્યારે બાકી રહેલાં અમદાવાદ કાઠિયાવાડના ભાગ, એક વા બીજી રીતે તેમને પ્રાપ્ત થયા હતા.

આમ જુનો યુગ આઘમતા અને નવો સૈકો આરંભતાં ગુજરાતનું રાજતંત્ર, પ્રારબ્ધવશાત્ અથવા તો સંભોગોવશાત્ જુના રાજકર્તાઓના હાથમાંથી સરી પડી, દેશમાં નવો અમલ સ્થાપનાર અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યું.

એ સંધિયુગને આપણે પ્રલયકારી વર્ણવ્યો છે, તેને કાળરાત્રિનું રૂપક આપ્યું છે. એ અંધકારમાંથી હિપા પ્રકટી; એ ઘર્ષણમાંથી અવાગીન ગુજરાતનો ઉદય થયો.

પ્રકરણ ૩

મરાઠી રાજ્ય

“ પણ એંશી વર્ષ પછાત જે નોંધએ ઝાંખી
 દિસે દક્ષણીઓ ગુજરાત ધૂમતા ડર દાખી;
 શો પેશાઇનો દોર ! પૂનેથી સંચરતા
 બહુ બકરા બલમ જોર, ‘ ઇકડે ચા ’ કરતાં;
 માંડ્યા રાજ્યે અધર્મ અપાર, ધર્મનું કહાવે જે
 કરિ ચાર દિવસ ચલકાટ, ચૂન્ય થયું રહેજે. ”

[નવલરામ.]

મહારાષ્ટ્ર નરકેસરી શ્રી શિવાજી મહારાજના હસ્તે મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના થઇ હતી અને ઔરંગઝેબ બાદશાહના ધર્મોપપણને ખાળનાર એ શરવીર પુરુષ તે સમયે આગળ આગ્યો નહોત તે કવિ ભુખણના ‘ સુન્નત હોન સમકી ’ એ પ્રસિદ્ધ શબ્દોમા હિંદુ પ્રાણને બહુ હાનિ પહોંચાત. એ મહાપુરુષને શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામીએ, હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ અર્થે ગ્રોતસાહન આપ્યું હતું; એટલુંજ નહિ પણ રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશે સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમા નવીન ચેતન રેડ્યું હતું, જે શિવાજીને એમના સ્વાર્તાત્મ સુદર્માં સદામકનો નિવડ્યું હતું. હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની એમની એ અપ્રતિમ સેવાને લઇને હિન્દુ પ્રાણ આગે પણ શ્રીશિવાજી મહારાજને એકતા વીર પુરુષ તરીકે જ નહિ પણ એક દૈવી પુરુષ તરીકે પૂજ્ય બાવથી જીએ છે.

સન ૧૬૩૪ ના નાનાવના ઉવડના દિવસોમા અમદાવાદમાં જુહા-મહારાષ્ટ્ર પરિષદ મળી હતી; તેની સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રીયુક્ત જ્વેશ વાસુદેવ માવલંકરે, મહારાષ્ટ્રીય પ્રાણના ધ્યેયનુ સ્વરૂપ સમજાવતા એમને ભારતીય સંસ્કૃતિના રક્ષક, પોષક અને નિઃસ્વાર્થ સેવક તરીકે દર્શાવ્યા હતા. જેથી અન્ય પ્રાતીય બંધુઓને તે પ્રતિષ્ઠિ પ્રતિ વસતરસો ન રહે; અને એમના એ સિદ્ધાંતના સમર્થનમા મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર ટિળક, ભારતભેરક ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેનાં વંદનીય નામો રજુ કરી શકાય, જેઓ મહારાષ્ટ્રીય નહિ પણ સર્વમાન્ય ભારતીય

અગ્રેસર પુરુષો, દેશનેતાઓ દત્તા; જેમના જીવનમાં બારત માતાની અનન્ય ઉપાસના પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમંત થતી હતી.

ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એ બે પડોશના પ્રાંતો છે. તેમનો સંબંધ, સગી બહેનો જેવો છે; અને છેક પ્રાચીન સમયથી તે સંબંધ ચાલુ છે; તેમજ આજે ગુજરાતી અને વડોદરાના ગાયકવાડ શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ત્રીજા પ્રત્યે, ગુર્જર નરેશ તરીકે એમના પ્રશસ્ય અને પ્રગતિમાન સુધારાનાં કાર્યોને લઇને, માનની નજરે જુએ છે; તે પછી પેશ્વા અને ગાયકવાડી રાષ્ટ્રો સાંભળતાં આપણને સુખ આવે છે, તે સા કારણે એ આપણે તપાસવું જોઇએ; અને એ તપાસમાંથી ગુજરાતમાંથી મરાઠી રાજ્ય થોડાક સમયમા કેમ નાશ પામ્યું એ વૃત્તાંત પણ જાણવામાં આવશે.

શિવાજી મહારાજના સમયથી મરાઠાઓની મદાદથી ગુજરાત પર છૂટીછવાઈ કિતરી આવતી અને તેઓ લૂંટ મેળવીને પાછા ફરતા; પણ તે પછી દિલ્હીની મધ્યસ્થ મોગલ સત્તાનો ઢાંસ થતાં, મરાઠાઓનું પ્રાબલ્ય જન્મ્યું અને જોતા જોતાં મુલક પર ચોથ અને સરદેસમુખીનો લાગો તેમણે લેવા માંડ્યો. સન ૧૬૯૬ માં રામરામે, સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડેને બાગલાણ, ચોથ વસુલ કરવાને મોકલ્યો હતો અને ત્યાંથી તે ગુજરાતમાં પહોંચ્યો હતો. અહિં તે વારંવાર ચઢી આવી મોગલ સુબાઓને ત્રાસ આપતો તેથી કંટાળીને, એમ કહેવાય છે કે, સન ૧૭૨૦ માં દિલ્હીના બાદશાહ મહમુદશાહે ગુજરાતમાંથી ચોથ ઉધરાવવાનો પરવાનો શાહુ રાજાને ફરી આપ્યો હતો.

ઉપરોક્ત ખંડેરાવ દાભાડેના હાથ નીચે દામાજી ગાયકવાડ નામનો એક શરો નાયક હતો અને નિઝામ સામેની બાલાપુરની લડાઈમાં તેણે બહાદુરી બતાવી, એથી પ્રસન્ન થઈને શાહુ રાજાએ દામાજી ગાયકવાડને સમશીર બહાદુરનો ખિતાબ બક્ષ્યો હતો.

ગુજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્યના મૂળ નાંખનાર એ મૂળ પુરુષ હતો. એ પછી ટુંક સમયમાં દામાજીરાવનું મૃત્યુ થયું અને તેનું સ્થાન દામાજીરાવના ભત્રીજા પિલાજીરાવ ગાયકવાડે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતની ચોથ ઉધરાવવાનો દહક સ્થાપિત થતાં, શાહુ રાજાએ તેની વસુલાતનો અધિકાર પોતાના સેનાપતિ દાભાડેને, તેના સૈન્યના નિભાવ સાથે આપ્યો અને એણે તે તેના મુતાલિફ પિલાજીરાવને સુમત કર્યો. પિલાજીરાવ ગુજરાતમાંથી ખંડેરી ઉધરાવીને પેશ્વા મારફત શાહુ રાજાની તિજ્જેરીમાં મોકલી આપતો હતો.

તેમ છતાં શાહુ રાજ્યે તે પ્રાંતમાંથી ચોથ ઉધરાવવાનો વધુ અધિકાર, કંતાણ કદમ બાંદે નામના સરદારને પશુ આપ્યો હતો; તેના પરિણામે એ એ મરાઠા સરદારો વચ્ચે વાંધો ઉઠતો અને તે બંનેને તે સંબંધમાં લડતા અટકાવવા, મુઘલ હાકેમ હમિદખાન, જેને બંને સાથે મિત્રાચારી બંધાઈ હતી, તેણે વચ્ચે પડી, એવો તોડ કાઢ્યો કે મહી નદીથી દક્ષિણ તરફના મુઘલની ચોથ પિત્રાણ ગાયકવાડ લે અને ઉત્તર તરફના મુઘલની ચોથ કંતાણ કદમ લે.

આ મરાઠા સરદારો ભવિષ્યમાં ભવિષ્ય થઈ ન પડે તેથી તેમને ઉગતા ચાંપના ખાજરાવ પેશ્વાએ પ્રથમથી ઉપાય ચોજવા માંડ્યા અને તેમની સામે પ્રતિરૂપથી તરીકે ઉદાણ પવારને માળવા મોકલ્યો, ત્યાંથી તે ગુજરાત પર ઉતરી આવી, ચોથ ઉધરાવે, પશુ તેનો તે પાસે જોઈએ તેવો પોષાર પડ્યો નહિ; અને ગાયકવાડ વગેરે સરદારો મજબુત થતા માધુમ પડ્યા, એટલે પેશ્વાએ ગુજરાતના મોગલ સુબા સાથે સીધા પત્રવ્યવહાર શરૂ કરી, તેને જણાવ્યું કે શાહુ રાજની ચોથનો હક્ક તે કબ્જે તો પોતે મરાઠા સરદારો કંતાણ, પિત્રાણરાવ અને બીજા ધાડપાડુઓની પીડામાંથી તેમને રક્ષણ કરે અને છોડાવે. મુઘલ સુબા સર બુલંદખાને દિલ્હી દરબારમાંથી મદદ આવી મળશે એવી આશામાં પેશ્વાની માગણીને પ્રથમ ગણ્યકારી નહિ; પણ મરાઠા સરદારોની પજવણી અને માસ વધતાં જતાં જોયા ત્યારે તેણે પેશ્વા સાથે ફરી સંદેશા વ્યલાવી, તેને નીચે પ્રમાણે કરાર કરી આપ્યો:

“ સુરત અને તેની આસપાસના કરબાઓ શિવાયની જમીનની મેહેસુલમાંથી અને જહાતમાંથી સરદેશબુખી અથવા દસ ટકા અને સુરત શિવાયની ગુજરાતની જમીનની મેહેસુલ અને જહાતમાંથી ચતુર્થાંશ અથવા ચોથ, તથા અહમદાબાદ શહેરની ઉપજમાંથી પાંચ ટકા પેશ્વાને આપવાને તે કબૂલ થયો. આના બદલામાં અસંતુષ્ટ જમીનદારોને તથા દેશની શાંતિમાં હાજર કરનારાઓને મદદ નહિ આપવાની પેશ્વાએ પ્રતિજ્ઞા કરી. આ પાછલા વર્ષના લોકોમાં તેણે બીધ અને કોળીઓના મિત્ર વડોદરા તથા ડોમોધનો કાળે મેળવવાના પ્રયત્નોમાં સફળ થયેલા પિત્રાણરાવના, તથા આપાનેર સર કરવામાં ફાળી ગયેલા કંતાણરાવનાં નામો પશુ મુક્યાં”*

પરંતુ દિલ્હી દરબારે ગુજરાતના સુબાનો સદરહુ કરાર મંજૂર રાખ્યો નહિ અને સર જુલ'દખાનને બદલી કાઢી, તેની જગ્યાએ નામચીત અભયસિંહ રાઠોડની નિમણૂક કરી.

શાહુના એસઆરમી સ્વભાવનો લાલ લર્ષ, પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ અને તેના પુત્રો પોતાની સત્તા મજબુત કરતા ગયા અને શાહુ અપુત્ર મરણ પામતા, તેઓ સર્વોપરિ યથ્ પડ્યા. સુગમ સુખ સાથે શાહુના નામે સીધા સદેશા ચલાવવાનો આશય હિપર જણાવ્યા મુજબ પોતાની સત્તા જમાવવાનો જ હતો; અને તેમના આ પગલાથી મરાઠા સરદારો વહેમાપા અને તેમને ભય પેડો કે શાહુ મહારાજાનું રાજ્ય અને અધિકાર પેશ્વા કબજે કરી લેવાને ધડે છે તેથી ત્રંબકરાવ દાલાડેની ઉરકરણીથી પિયાજીરાવ ગાયકવાડ, શિવાજી પવાર, કંતાજી બાદે, વગેરે સરદારો એકત્ર થઈ ગયા અને નિઝામુલમુલકને ખમર પડી કે પેશ્વા સાથે મરાઠા સરદારોને મિલાડ થયો છે ત્યારે તેણે ત્રંબકરાવને મદદ કરવાનું કહાવ્યું.

પેશ્વા આ સમયે ગુજરાતમાં સુગમ સુખાની વહારે આવ્યો હતો; પણ ઉપરની દફીકત તેના કાને પહોચતા, તેણે દક્ષિણ તરફ પાછી ફર્ય કરવા માઢી, પણ વચમાં મરાઠા સરદારોના સૈન્ય સાથે તેનો ભેટો થઈ જતા, બંને વચ્ચે ભીલપુર પાસે યુદ્ધ થયું, તેમાં પેશ્વાના સૈન્યનો વિજય થયો. ત્રંબકરાવ દાલાડે અને પિયાજીરાવનો મ્હોટો પુત્ર, એ લડાઈમાં મૃત્યુ પામ્યા અને પિયાજીરાવ પણ ધવાયલી સ્થિતિમાં, મહા મુસિબતે, તેના બે પુત્રો, દામોજીરાવ અને ખડેરાવ સાથે, સોનગઢ જઈ પહોચ્યો. માત્ર નિઝામુલમુલક તાપી નદી ઉતરતા પેશ્વાના લશ્કરની પાછળની દુકડીનો કેટલોક સરંજામ લૂટવામાં ફાવ્યો હતો.

મરાઠા સરદારોનું સૈન્ય આ પ્રમાણે ઊંચલિચલ થઈ જતા, પેશ્વાએ સમ રાજનીતિ અખત્યાર કરી હોત તો તે તેમને તે વખતે છૂંદી નાખી શકત, પણ તે સમય વિચારી ગયો જાણે કાંઈ બન્યુંજ ન હોય તેમ મરાઠા મરદારો પ્રતિ પૂર્વવત્ પેશ્વાએ વર્તન ચલાવ્યું; અને નિઝામ સાથે બે સંધિ કરી, તેમાં ગુજરાત પરનો નિઝામનો હક્ક પણ કબ્જ રાખ્યો. ત્રંબકરાવ દાલાડે લડાઈમાં મરાયો હતો, તેની જગ્યાએ તેના સગીર પુત્ર યશવંતરાવને રચાખ્યો, એટલુંજ નહિ પણ ખડેરાવ દાલાડે પોતાના ગામમાં (તયેગાવ) દર વર્ષે બ્રાહ્મણોને જમાડતો તથા દક્ષિણ આપતો તે પ્રમાણે પુનામાં દક્ષિણ આપવાનું શરૂ કરાવી, પેશ્વાએ દાલાડેના કુટુંબનું મન

મનાવ્યું; તેમ પિલાછરાય ગાયકવાડને સેનાપતિનો મુતાસિક નિમ્નો; તે ઉપરાંત સેના ખાસમેલનો ખિતોમ બદલે અને અંતમાં એવો દરાવ કરવામાં આવ્યો કે ‘ગુજરાતની ચોથ તથા સરદેશમુખીના એકંદર કિલ્લાઓથી અર્ધો ભાગ ગાયકવાડે લેવો અને અર્ધો પેશ્વાની મારફતે શાહુ જીવપતિ મહારાજને ભરવો.’

તે પછી પિલાછરાય ગાયકવાડનું સન ૧૭૪૨ માં અભેસિંહ રાઠોડના માથુસોના હાથે ડાકોરમાં ખૂન થયું. એ ખખર સાંભળતાં, તેનો પુત્ર દામાજી સુરતથી દોડી આવ્યો, અને ઉમાખાઇ દાભાડે પણ લશ્કર સહિત તેની કુમકે આવી પહોંચી. એ દોડદોડીમાં સન ૧૭૪૪ માં તેમણે વડોદરા શેરખાન બાબીની ગેરદાજરીમાં કચળે કરી લીધું; ત્યારથી એ શહેર ગાયકવાડની રાજધાની થયું છે.

પરંતુ ગુજરાતમાં હજી એકદમ્બુ અને કેન્દ્રિત સત્તા જામી નહોતી. ઉમાખાઇ દાભાડે કામકાજ પરત્વે દામાજીરાવને વારંવાર દક્ષિણમાં બોલાવતી અને તેની ગેરદાજરીમા તે પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમીને જતો. તેને ખુસલમાનો સાથે તેમ કંતાજી કદમ સાથે વખનોવખત ચોથ અને સરહદની બાજતમા વડાર ઉડતી; તેથી દામાજીને પાછું ફરવું પડતું. આ પ્રકારની ન્હાની મ્હોટી મુશ્કેલીઓ છતાં, ગુજરાતમાં તેની સત્તા અને કાબુ વધારવામાં દામાજી ફાવી જતો; તેનો દિનમાન અદતો હતો.

આ સંજોગમાં શાહુનું અવસાન થયું. પેશ્વા પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે જોરાવર ચંદ પડ્યો હતો. મરાઠા સરદારોએ જીવપતિના ગાદીવારસ સાથે પાછી પેશ્વા વિરુદ્ધ ખટપટ આણુ કરી હતી. દામાજી પોતાની વિરુદ્ધ પક્ષનો છે, તે પેશ્વા સારી રીતે જાણતો હતો; તેથી ગુજરાતમાં ખખેડા ઉભા કરી, તેને દૂર રાખવા પેશ્વાએ પ્રયત્ન કર્યો; છતાં દામાજી એ બધી અડચણોને વટાવી, રાજરામની વાલી તારાખાઈની વિનંતિ ઉપરથી ફોજ લઈ આગળ ધર્યો અને રસ્તામાં પેશ્વાના સૈન્યને દરાવી, તારાખાઈને સતારા જઈ મળ્યો. એ વખતે પેશ્વા પૂનામાં નહોતો. પણ કરી સુદ થતાં, દામાજીરાય સંકડામણમાં આવી પડ્યો; અને ગુજરાતમાંથી મદદની આશ રાખી હતી તે આવી પહોંચી નહિ તેથી દામાજીરાયે મુલેદનું કહેણ કદાવ્યું; અને પેશ્વાએ તે સ્વીકારવાનો ડોળ કરી, દગાથી દામાજીરાવને કેદ પકડ્યો; અને તેની પાસેથી ગુજરાતનો ચડી ગયેલી ચોથ માગી; તેમ

ગુજરાતનો કેટલોક મુલક આપી દેવાનું કહ્યું; પણ પોતે સેનાપતિનો મુતાલિક હોવાનું જાણી તે સ્વીકારવા દામાજીએ અસક્તિ બતાવી.

પેશ્વાએ ગુજરાતમાં તેના સગાં સંબંધીઓને કેદ કર્યા; એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતનો કબજો લેવા રઘુનાથરાવને મોકલ્યો, પણ તે ફતેહમંદ થયો નહિ; ઉલટું મોગલ હાકમ જવાંમર્દખાને, જે મરખડોના લાલ મેળવી, કાઠિયાવાડમાં પોતાની સત્તા વધારી દીધી. પોતાના પાસા અવળા પડેલા નેતેઈ, પેશ્વાએ દામાજીરાવ સાથે ફરી મુલેહના સંદેશ ચર કર્યા. દામાજીરાવે પણ પરિચિતિ સમજી લઇને, પેશ્વાએ જે માગણીઓ કરી તે કચવાને અને કબૂલી લીધી; તે વિના તેના છૂટકારાનો અન્ય કોઈ માર્ગ નહોતો. હેવટ, તેમના વચ્ચે, જે કરાર થયો તેનો સરતો નીચે મુજબ હતો.†

૧. અગાદીની ચઢી ગયેલી ખંડણીને પેટે તેમણે પંદર લાખ રૂપીઆ કબૂલ્યા [અને છુટા પડ્યા પછી બીજે વર્ષે તેમણે ૭,૯૦,૦૦૦ રૂપીઆ ભર્યા હતા.]

૨. પેશ્વાને જરૂર પડે ત્યારે મદદ આપવાનું તથા તે માટે ૧૦૦૦૦ થોડેરવારી રાખવાનું તેણે કબૂલ્યું.

૩. પ્રતિ વર્ષ ૫,૨૫,૦૦૦ રૂપીઆ ખંડણી પ્રમાણે આપવાને બંધાયા.

૪. દામાડેના કુટુંબીઓને નિર્વાહાર્થે વર્ષાસન આપવાને કબૂલ્યું, અને રાજકીય રીતિએ કહીએ તો પેશ્વાએ આવી રીતે આ ખર્ચ રાજ્યને માથેથી દૂર કરીધો.

૫. પોતાના રાજ્યનો અર્ધ લાગ આપવાને કબૂલ્યો.

૬. તેમજ ભવિષ્યમાં જરૂર કે જમીન, જે કાર્કપણુ તેઓ પ્રાપ્ત કરે તેમાંથી પણ અર્ધ લાગ તેનીજ રીતે પેશ્વાદ્વારા રાજ્યને આપવાને તેઓ બંધાયા.

૭. આ સર્વ કરારોના બદલામાં પેશ્વાએ તેને અદમદાખાદ જીતવાના તથા મોગલ સત્તાનો ઉચ્છેદ કરવાના તેના કાર્યમાં સહાયતા આપવાની કબૂલાત આપી."

ગાયકવાડ અને પેશ્વા એકત્ર થતા ગુજરાતમાં મુસદ્દામાની સત્તા પડી લાગી અને ૧૭૫૩માં દામાજીરાવ ગાયકવાડે અને રઘુનાથરાવ પેશ્વાએ

† "વડેદરાના રાજ્યકર્તા," પૃ. ૪૦-૪૧.

એકસાથે ઘેરા ધાલીને અમદાવાદ લીધું; અને તેમનો સંયુક્ત કારભાર શરૂ થયો. એ રીતે તેઓએ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં જળસે પગપેસારો કરી, મરાઠી સત્તાનો પ્રભાવ પાડ્યો.

પણ ૧૭૬૧ના પાણીપતનું મહાન યુદ્ધ થયું, તેમાં મરાઠાઓને સખત ફટકો પડ્યો. દામાજીરાવ એ લડાઈમાં હાજર હતો; અને થોડા સરદારો જે બચવા પામ્યા હતા તેમાં એ હતો. રણથેત્રમાંથી પાછા આવી દામાજીરાવે ખાખી સરદારની જગીર પાછી લઈ લીધી, તેમ પેશવાના મુખામર સામે થઈ સોરઠમાં પોતાની સલા સળગ કરી.

એ વખતે પેશ્વા પોતાના ધરના દુઃખમાં પડ્યાં હતા. બાજીરાવનું મૃત્યુ થયું હતું; તેનો પુત્ર માધવરાવ માદીએ આવ્યો હતો. નિઝામ તેને સત્તાવતો હતો. જણ પેશ્વાનો કાફા રઘુનાથરાવ, ભત્રિજો (માધવરાવ) પેશ્વા સગીર હોઈને રાજવહિવટ કબજે કરવા હિતુક જાણ્યો હતો અને દામાજીરાવે પૂર્વે પેશ્વાના હાથે ખમ્બું હતું, એટલે તે આ સમયે રઘુનાથરાવના પક્ષમાં જોડાયો હતો.

સન ૧૭૬૭ માં નિઝામ સાથે યુદ્ધ થયું તેમાં પેશ્વા વરદીથી રઘુનાથરાવ સાથે દામાજીરાવ માથકવાડ પણ જોખરે હતો અને તેમાં તેણે ખુબ પરાક્રમ દાખવ્યું તે બદલ પેશ્વાએ સત્તારાના મહારાજના હસ્તે દામાજીરાવને સેનાપાસબેઠનો ખિતાબ અર્પ્યો હતો, તે માથકવાડ મહારાજના માદીવારસો અઘાપિ ધારણ કરે છે.

ત્યાર બાદ કાકા ભત્રિજ વચ્ચે ઘટ પડતા, તેઓ સામસામા થઈ જાય છે; તેમાં રઘુનાથરાવના પક્ષમાં દામાજીરાવ જોડાય છે; અને તેને સદાપક્ષી થઈ પડે છે.

એથી માધવરાવ પેશ્વા નારાજ થઈને પૂર્વે ગુજરાતની વડેંચણી માથકવાડ અને પેશ્વા વચ્ચે થઈ હતી તે બંનેમાં થઈ નહોતી એવે વાધો ઉઠાવી માથકવાડ પાસેના છ મદાસો પોતાને મજવાની માગણી કરે છે.

દરમિયાન પેશ્વા અને રઘુનાથરાવનાં સૈન્ય વચ્ચે ધારણ નજદિકે લડાઈ થાય છે, તેમાં રઘુનાથરાવ તેમ દામાજીરાવનો પુત્ર ગોવિંદરાવ કેદ પકડાય જાય છે અને એજ અરસામાં દામાજીરાવ વડોદરામાં અકરમાતથી મરણ પામે છે.

દામાજીરાવ ડાહ્યો અને સખલ પુરુષ હતો; એટલે તેણે માથકવાડ કુંડેળના ભાગના પડવા દીધા નહોતા. ગુજરાતના ઇતિહાસના લેખકના

રાખેલાં કહીએ તો અરધા સ્વતંત્ર એવા મરેલા સરદારોમાં જુદા યદ સ્વતંત્ર થવાનું વક્ષણ ઘણું હોય છે. ખડેરાવ અને સયાશ્રાવે આવું વક્ષણ એક કરતાં વધારે વાર બતાવ્યું હતું. ઉદાહરણ તરીકે રંગોળીનો પક્ષ લેવામાં પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની તેઓ ઇચ્છા રાખતા હતા; પણ દામાશ્રાવ દીર્ઘ દષ્ટિવાળો હતો તેથી તેણે જોયું કે વહેંચણી કરી બધા લાઇ નોંખા પડી જઈશું તો પેશ્વા આપણી સામે કાવી જશે; તેથી કળવિકળ વાપરી તેણે પોતાના કુટુંબનું ઐક્ય જાળવી રાખ્યું અને પોતાના બાઇએને સમજાવી દીધા કે પેશ્વા જેવા આપણા દુશ્મન સામે યદ એકતા ખાસ જરૂરી છે.

આ વીર નર પક્ષતાં, પેશ્વાનું જોર ચઢી વાગ્યું; અને તેની ગાદી માટે દામાશ્રાવના પુત્રોમાં તકરાર પેડી તેનો પેશ્વાએ પૂરેપૂરા ઉપયોગ કર્યો. દામાશ્રાવના મૃત્યુ સમયે, ગોવિંદરાવ, પૂનામાં હાજર હતો; અને તેણે પ્રથમ રાણીના પુત્ર તરીકે રાજગાદી મળવા સાર હજી રજુ કર્યો; અને પેશ્વાએ ગોવિંદરાવ પાસે મનમાનની સરતો કબુલ કરાવી લઇ, તેની માગણી મંજૂર રાખી.

ગુજરાતમાં ગાયકવાડની સત્તા મજબુત ન થાય તે સાર પેશ્વા સતત પ્રયત્ન કરતા, એ વ્યાપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ. ગોવિંદરાવ પાસે આકરી સરતો કરાવી લેવામાં, એને નબળો પાડી દેવો એજ તેનો આશય માલુમ પડે છે. એ કરારની મુખ્ય સરતો એ હતી, કે, તેના ઉદ્ધતપણા માટે પેશ્વાએ તેને (ગાયકવાડને) રૂ. ૨૩,૨૫૦૦૦ નો દંડ કીધો, છેલ્લા ત્રણ વર્ષની ચઢી ચમકી ખંડણીનો આકડો રૂ. ૧૫,૭૫૦૦૦ નો નક્કી કીધો; તેની પાસેથી લઈ લીધેલા ૭ મહાલો પાછા આપ્યા; પરંતુ તેની અંકાતી વાર્ષિક ઉપજ અમાણે ગાયકવાડની ખંડણી રૂ. ૫,૨૫૦૦૦ ઉપરથી વધારીને પેશ્વાએ રૂ. ૭,૭૬૦૦૦ ની નક્કી કીધી; ૧૦,૦૦૦ ને બદલે માત્ર ત્રણથી ચાર હજાર ઘોડેસ્વારો ગાયકવાડે રાખવા એવું ઠરાવ્યું; પરંતુ તેણે ૨૫૯૫ જે જણાવ્યું કે લવિષ્યમાં આ સૈનિક મદદ તેને જરૂર મળવી જોઈશે તથા ખંડણી પણ એવડી આપવી જોઈશે.

ગોવિંદરાવે ઉપર અમાણે સરતો કરી આપી પણ તે વડોદરાની ગાદી મેળવવા સક્તિમાન થયો નહિ. તેનો ન્હાનો ભાઈ રૂતોહસિંદરાવ કાબેલ અને હુશિયાર હતો. તેણે વડોદરાનો કબજો તે અગાઉ કરી લઇ, બીજી

નાણીના પુત્ર પણ જ્યેષ્ઠ પુત્ર સવાચારકને ગાયકવાડ બહેર ક્યો અને પોતે તેનો મુલાકાત થયો; અને તેની સાથે જે વ્યવસ્થા તેણે કરી હતી, તેની ખદાલી મેળવના કુનેદસિંહ પૂનાં પહોંચ્યો અને પેલા સાથે નવેસર કરાર કરી પોતાનું ધાર્ણું કરી આવ્યો. એ કરારમાં એક કલમ એવી હતી કે 'ગોવિંદરાવ અમારા ઉપર હુમલો કરે તો ગુજરાતમાં અમારે ફોગની જરૂર પડે, માટે જે ફોજ અમારે પૂને રાખવાનું હતું છે, તે ગુજરાતમાં રાખવાની રજા આપો' અને પેલાએ પણ દર વર્ષે સાડા છ લાખ રૂપિયા લેવા કલુસ કરી તેના માઝા પ્રમાણે પરવાનગી આપી.

તે સમયે પેલાના ઘરમાં ખટખટ જાગી હતી. માધવરાવનું મૃત્યુ થઈ, તેનો ભાઈ નારાયણરાવ માદીએ આવ્યો પણ તેનું ખુન કરાવી, રાધોબા પેલા થઈ બેઠો. પણ નાનાં હડનવીસ અને સખારામ બાપુએ સામો પક્ષ ઉભો કરી રાધોબાને ખાદી પદ્ધતી ખસેડ્યો અને એક કૌન્સિલ રચાવીને સ્વમંરથ પેલાના બાલપુત્ર સવાઈ માધવરાવના નામથી સખોજ રાજકારભાર કરવા માંડ્યો. તેમના અધિકાર દરમિયાન પેલાઈ સત્તા પુરા જોરમાં હતી અને નવી પગભર થતી અંગ્રેજ સત્તાને પણ તેની સેફ પડતી; છતાં તે પોતાની સલામતીનાં, અગત્યનાં રથોજ કબજે કરી લેવાનું ચૂકતી નહોતી. સન ૧૭૫૬ માં સુરત ભઈ લીધું; સન ૧૭૭૨ માં ભારત મેળવ્યું; તે પછી સુબાઈની નજરદિના સાલસેદ અને વસાઈના ટાપુઓ પર તેની ચોટ બેઠી હતી; અને તેની સુરદેલીમાં રાધોબા અંગ્રેજોની ખદ્દ શાધનો આવ્યો. સપાસે સન ૧૭૭૫ માં સુરતમાં જે કરાર થયો, તેમાં ઉપરાંક ટાપુઓ કંપની સરકારને આપી દેવાની સુખ્ય સરવં લાખલ કરવામાં આવી હતી.

જે પરિસ્થિતિ કેમ લાલવી તે આપણે જોઈએ.

જે યોગે સમય રાજ્યાધિકાર રાધોબાના લાથમાં રહ્યો તે દરમિયાન તેણે ગોવિંદરાવને વડોદરાનો માદીવારસ દરાવી, ગુજરાતનો કબજો લેવા શ્રેયશી; અને જ્યારે તેની સ્થિતિ વિષમ થઈ પડી અને તેનો પક્ષ લેનાર કોઈ રહ્યું નહિ ત્યારે પોતે પણ ગુજરાતમાં આવી, ગોવિંદરાવના પક્ષમાં જોડાયો પણ એ જોમાંના કોઈ પામે પુરતું સૈન્ય નહોતું; તેમ સરકારને પગાર ચૂકવવા જોઈતું નાણું પણ નહોતું. કુનેદસિંહરાવ કુનેદવાળો હતો અને તેની મદદમાં પેલા હતો. એ પરિસ્થિતિમાં રાધોબાએ જોયું કે અંગ્રેજો ખદ્દ કરે તોજા તેઓ શાવી શકે.

પુનામાથી એને નાસતુ પડ્યું ત્યારે ત્યાના અગ્રેજ એનચી લોઈફ્ટને મુગાઇ કૌન્સિલને રાધોળાને રક્ષણ આપવા બચાવણુ કરી હતી. તેમને આપણે ઉપર જોયું તેમ વસાઈ, સાનસેટ વગેરે ટાપુઓ જોઈતા હતા, અને ત્યારે રાધોળાએ તેમની પાસે સહાયતાની માગણી કરી ત્યારે ઉપરોક્ત ટાપુઓ આપી દેવાની સગતે, તેની માગણી મુમાઈ સરકારે મંજૂર રાખી હતી.

પરંતુ તે સમયે અગ્રેજોની સ્થિતિ શુભવાડાબરી થઈ પડી હતી નવો રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ અમલમાં આવ્યો હતો મુનાઇની કૌન્સિલે વડી સરકારની સમતિ મેળવ્યા વિના રાધોળા સાથે સુરતનું કરારનામું કરી, પેશ્વા તરીકે તેનો દક્ષ સ્વીકાર્યો હતો. પેશ્વાની સત્તા પૂર જોરમાં હતી, મદ્રાસમાં દૈન સાથે તેમને વિગ્રહ ચાલતો હતો, ફ્રેન્ચોની બીક ચાલુ હતી, એ સંજોગોમાં પેશ્વા સરકારની ખફગી વહોરી લેરી એ કનકતાની કૌન્સિલને વાજબી જણાયું નહિ, તેથી સુરતના કાયદાર તેમણે નામંજૂર કર્યા, અને પડી પુર દે મુકામે પેશ્વા સાથે નવી સધિ કરી, તેમાં રાધોળાનો પક્ષ, સાનસેટ રાખવાની મગતે, છોડી દેવાનું કબજીયું પણ તે વખતે મુમાઈનું સૈન્ય વિજય પામતું અને નવો મુનક કબજે કર્યો જતું હતું. તેથી લોબાઇને કાયરેક્ટરોની મેટી, વડી સરકારના નવા કરારને મંડાવી આપી નહિ અને પૂર્વવત અગ્રેજો રાધોળાના પક્ષકાર થઈ રહ્યા, પણ એવામાં સિધિયાના હાથે અગ્રેજો પગબંધ પામતા, સન ૧૭૭૬ માં વડામનો કરાર કરવા તેમને ફરજ પડી, તેની રૂબરૂ સન ૧૭૭૩ પડીથી મુગાઇ સરકારે જે સંજોગ મુનક જીત્યો હતો તે છોડી દેવાની ફરજ પડી છેવટ સન ૧૭૮૨ માં સાનગાઈની સધિ થતા, એ મરાઠી વિગ્રહને અંત આવ્યો હતો.

તે પહેલાં અગ્રેજ સૈન્ય ગુજરાતમાં ઘુમી રહ્યું હતું, તે વખતે નાના ફકનરીસનો આમલ જના, અગ્રેજોના બચથી અચવા તો તેમની પામેથી મદદ મેળવવાની આશાએ ફતેહમિહરાવે સન ૧૭૮૦ માં ડખોઈ મુકામે તલનામું કરી, પોતાની સનામતી ચોક્કસ કરી લીરી એ તલનામાની સરતો નીચે મુજબ હતી

૧ ફતેહમિહરાવે પેશ્વાને કાંઈ પણ ખડણી આપવી નહિ આવી રીને તે પેશ્વાની બીનકુન રચન તથા

૨. અગ્રેજોને ૨૦૦૦ ઘોડેચારોની વા ખપ પડયે વધારે મદદ આપવી.

૩ ગુજરાત આંતરેખન કપની માથે વડે ચી લેવું.

૪. જે દિવસે પેશ્વાના હાથમાંથી અંગ્રેજોએ ક્લોઈ લઇને તેમને આપે તેજ દિવસે તેઓ ખદલામાં અંગ્રેજોને સિનાર તથા સુરત અકા-
વીસીમાંનો અમુક લાગ આપે.

ત્યાર બાદ સાલગામની સંધિ થઇ, તેમાં એમ કરાવવામાં આવ્યું કે લડાઈ પૂર્વે ગાયકવાડની જે સ્થિતિ હતી તે હાલમાં રાખવામાં આવે; અને પૂર્વવત્ પેશ્વાને આધીન રહી જે ખંડો લેવા હતા તે આપે; ક્ષત લશ્ચરનો તેનો હક્ક સિંધિયાના લાભમાં છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો.

રાધોબાને દર માસે રૂ. ૨૫૦૦૦) નું પેન્શન બાંધી આપી, પોતાને પસંદ પડે તે રથે રહેવાની જરવાનગી આપવામાં આવી હતી; પણ તે ભોગવવાને એ ઝાઝું જીવ્યો નહોતો; પણ એનો સાથી ગોવિંદરાવ કાંઈક નસીબદાર હતો. સન ૧૭૭૮ માં ગાયકવાડ સાથે કરાર થયા, તેની રૂઝમે તેને રૂપિયા એ લાખ વાર્ષિક આપવાનું ફત્તેહસિંહરાવ ગાયકવાડે સ્વીકૃત્તું હતું અને તે પૂના પાસેના કોઇ એકાંત રથે જઈ રહ્યો હતો, અને સન ૧૭૮૩ માં માનાજીરાવનું મૃત્યુ થતાં, ગાયકવાડની ગાદીએ ફરી બેસવા ભાગ્યશાળી નિવડ્યો હતો.

એ સંધિ થયા પછીનો દશકા કાંઈક શાંતિમાં ગયો. ફત્તેહસિંહરાવ ગાયકવાડનું સન ૧૭૮૬ માં અગાસીમાંથી આકસ્મિક સરી પડતા અવસાન થયું. તે બહુ બાહોશ અને બુદ્ધિશાળી પુરુષ હતો. કૌટુંબિક ખટપટ અને પેશ્વાના પ્રપંચમાંથી એણે કુનેદપૂર્વક અને ખજરદારીથી ગાયકવાડના રાજ્યનું સંરક્ષણ કર્યું હતું; અને અંગ્રેજો સાથે મિત્રાચારીથી જોડાઈ, ગાયકવાડ વખતોવખત તેમની મદદ મેળવવા શક્તિમાન થયા, એ પણ એની કાર્યક્ષતા અને કહાપણુભરી રાજનીતિને આભારી હતું. તેના અવસાન પછીનાં ત્રણ વર્ષો ગાયકવાડ સયાજીરાવે દીવાન વિના પસાર કર્યા. અને સન ૧૭૮૨માં તેમનું મૃત્યુ થતાં, માનાજીરાવ ગાદીએ બેઠો. તે વખતે ગોવિંદરાવ જે પૂના નજદિકના ગામમાં હતો તેણે ગાયકવાડની ગાદી ફરી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન અદર્યા. તે કાર્યમાં મદદ કરવા સિંધિયાને તેણે ઉરકેર્યો. પેશ્વા અને સિંધિયા એ બે જોરાવર હરિફા હતા. ગોવિંદરાવના પક્ષમાં સિંધિયાને જતો જોઈ નાના ફઝલવીસ વિચારમાં પડી ગયો. પણ એ મામલો કાંઈ ઉઘ્ર રવરૂપ ધારણ કરે તે અગાઉ સન ૧૭૮૩માં માનાજીરાવ દેવલોક પામ્યો; અને ગોવિંદરાવનો માર્ગ ખોલ્યો થયો. તે જ વર્ષ નાના ફઝલવીસે તેની પાસેથી આકરી સરતો કરાવી લીધી. તેમાંની એક

કનમ ગાયકવાડનો કેટલોક મુલક પેશ્વાને ગોપી દેસાની હતી, પણ અંગ્રેજોને પેશ્વા ભેરાવર થઇ પડે એ રીતે નહોતું તેથી તેઓએ સાવખાઇના તહનામા મુજબ પેશ્વા ગાયકવાડનો મોટું મુલક લાઇ રાખે નહિ, એ કનમના આધારે નાના ફૂડણીસને તેનો અમલ કરતા ખાળ્યો. આમ ગાયકવાડને મહાત્ કરવા જતા ફરી ચરના પેશ્વાના હાથ પાછા પડ્યા.

બીજા પ્રકરણમા આપણે જોયું છે કે અદારમા સૈકાનો છેલ્લો દશમ પેશ્વા તેમ ગાયકવાડ માટે ભારે હતો. સન ૧૭૮૩મા મહાદેવ સિધિયા અગ્રગૃથ થયા સન ૧૮૦૦મા નાના ફૂડણીસ ગયા એ બે સમય પુરુષો જીવતા હતા ત્યાં મુઘી મગી ગભ્યનો પ્રતાપ પડતો, જો કે રાધોમાએ જ્યાંથી રાજગાદી માટે ખટપટ રાજ કરી ત્યાંથી પેશ્વાઇને ક્ષય લાગુ પડ્યો હતો. સન ૧૭૮૬ મા મવાઇ માધવરાવ યુવાવસ્થામા અકાળે મત થયા, બાજરાવ બીજો રાધોખાનો પુત્ર, પેશ્વાની ગાદીએ આવ્યો, તે પાછલું વેર વિસરી શક્યો નહિ, અને તેને મવાઇકાર અને સાધીઓ પણ હલકી છુદ્દિના, સ્વાર્થી અને પ્રપચો મળ્યા હતા.

બાજરાવે ગાદીએ બેસતા પોતાના લાઇને મુજરાવતો મુરો નિમ્યો, પણ તે નાની ઉમરનો હોનાથી આખા શેતુકરને તે અધિકાર સોંપવામા આવ્યો હતો. આના શેતુકર નાના ફૂડણીસના પક્ષનો હતો, અને નાના ફૂડણીસ બાજરાવની નિરૂદ્ધ હતો. તેથી પેશ્વાએ આના શેતુકર અને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ વચ્ચે ટોડો ઉભો થાય એવી તંજવીજ કરવા માઠી.

દેવતરાવ સિધિયાએ નાના ફૂડણીસને રૂદ્ધ કર્યો, તેની ભેગો આખા શેતુકરને પણ પકડ્યો હતો, અને જ્યારે દસ લાખ રૂપિયા આપવાને તે કબુલ પડ્યો, ત્યારે તેનો છુટકારો થયો હતો. મુજરાવમા આખા પડી આમા શેતુકરે, ઉપરોક્ત ત્રણ લાખ રૂપિયાની ગમ અંકરી કરવા ભારે ત્રામ અને જીલમ વતાવવા માગ્યો હતો. કહેવાય છે કે એના જેવો જીનમી માણસ અમદાવાદમા કદી આવ્યો નહોતો. મેટ્ટા મેટ્ટા શ્રીમત લો ભે તે પોત ના તાનામા નોકરીએ રાખતો અને પડી તેમના ધગાગ લૂની લેતો. લોમ પગ અનેક પ્રકારના વેગ નાખ્યા તથા દરેક પ્રકારે લોમને દંડ્યા, અરે, એનું એટલેથી પૂરું થયું નહિ તેથી ગાયકવાડ દમ્બકના ગામોમાથી પણ નાણું કઢાવવા માગ્યું આથી તેની અને ગોવિંદરાવ વચ્ચે વિરોધ ઉભો થયો, અને છેવટે લા. ઈ થઇ તેમાં ગોવિંદરાવને ફતેહ મળી.

ખાજરાવે તેથી પ્રસન્ન થઈ ગુજરાતમાં પેશ્વાના હક્કનો ઇન્કારો ગોવિંદરાવને પાંચ વર્ષ માટે કરી આપ્યો. એ હક્કમાં કાઠિયાવાડ તથા સોરઠની ખંડણીનો હિસ્સો, પેટલાદ, નાપાડ, રાણપુર, ધંધુકા અને ધોધાની ઉપજ, ખંભાતની દરિયાઈ જગતમાં કેટલાક હક્ક અને અમદાવાદ શહેરની ઉપજનો હિસ્સો, એ પ્રમાણે હતું. પરંતુ એ ઇન્કારો રીતસર પટો થઈને ગાયકવાડને મળે, તે પહેલાં સન ૧૮૦૦ માં ગોવિંદરાવનું મૃત્યુ થયું; તેને લઈને ફરી પાછું ગાયકવાડી રાજતંત્ર ચક્રોએ ચડ્યું.

પેશ્વાની સ્થિતિ પણ વિષમ થઈ પડી હતી. સિંધિયા અને હોશ્કર વચ્ચે પૂનામાં સંઘર્ષો સત્તા મેળવવા દરિયાઈ ચાલી. ખાજરાવ સિંધિયાના પક્ષમાં હતો; એમનું એક જ સૈન્ય હોશ્કરના હાથે હાર પામતા, પેશ્વાને અંગ્રેજોનું સારથી લેવા ફરજ પડી હતી, અને સન ૧૮૦૨ માં વસાઈનું તહનામું થયું અને અંગ્રેજોએ તેને સહાયતા કરી ત્યારે તે પાછો પૂનાની ગાદીએ આવવા સક્તિમાન થયો, પણ પોતાના સ્વાર્થ અને સમામતી ખાતર તેણે મરાઠા રાજ્યની સ્વતંત્રતા ગુમાવી એન કહેવું પડશે.

ગોવિંદરાવનો મોટો પુત્ર આનંદરાવ, નમળા મનનો અને રાજવડી વટ કરવાને અચક્ક હતો. ગોવિંદરાવનું મૃત્યુ થતાં તે ગાદીવારસ થયો; પણ તેનો ન્હાનો ભાઈ કાન્હોજી, ધરમપુરવાળી રાણીનો પુત્ર, જેને ગોવિંદરાવે અગાઉ કેદમાં નાખેલો હતો, તે આ વખતે છૂટો થવા પામી, સવગૃહ વહિવટ તેણે કમજો લીધો.

પણ તેના જીવનથી પ્રભા મારી જઈ. રાવજી આપાજી જેણે ગોવિંદરાવને ઘણી ઘણી મદદ આપાઈ કરી હતી અને જેને અંગ્રેજોની પણ પુરી સહાયતા હતી, તે કાન્હોજીની સામે થયો; એટલું જ નહિ પણ આરખોની મદદ લઈને, તેણે કાન્હોજીને આનંદરાવ સમક્ષ રજુ કરી, કેદમાં નંખાવેલો. તે પરથી તેની માતા મજરામાઈએ અંગ્રેજોની મદદ માગી; તેમ કહીના મહારાવ ગાયકવાડને રાવજી દિવાન વિરૂદ્ધ ઉશ્કેર્યો. એ મહારાવ પ્રથમ દિવાનના પક્ષમાં હતો પણ તેની ખંડણી માફ કરવાની રાવજીએ ના પાડી, તેથી તે કાન્હોજીના પક્ષમાં જઈ બેઠો. જન્ને પક્ષ અંગ્રેજોની મદદ માગી રહ્યા હતા. કેટલોક સમય સુધી અંગ્રેજ હાકેમ અનિશ્ચિત રહ્યો પણ અંખરે ગવર્નર ડાંકને મેજર વોકરને, તજવીજ કરી ઘટતું કરવા, વડોદરા મોકલ્યો. મેજર વોકરે જોયું કે રાવજીનું કહેવું વાજબી હતું, અને મહારાવની માગણી સ્વાર્થ અને અન્યાયી હતી, તેમ તે લડાઈ સાર એકપણે થઈ રહ્યો હતો. એટલે તેની સામે લડાઈ કરી

વેના ચાલે તેમ નહોતું. અંતે તેમની વચ્ચે કડી આમળ યુદ્ધ થયું. તેમાં મહારાવની દાર ધર્મ અને પછી તેને સવા લાખ રૂપિયાનું વર્ષોસન આપી આપી, એનો સઘળો યુદ્ધક ગાયકવાડી રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યો, તેથી ગાયકવાડ સરકારને આર્થિક ઉપજ વધી, એટલુંજ નહિ પણ, તેને સંતાપનાર યજ્ઞરૂપ એક કંટક પણ દૂર થયો.

અંગ્રેજોએ ગાયકવાડને ઉપરની મદદ કાંઈ પરોપકારપ્રુદ્ધિથી કરી નહોતી; રાવજીએ તેની મદદ ચાચતી વખતે, ચોરાસી પરગણું, સુરતની ચોથ તથા જાગીરદાર મહારાવ સાથેના વિગ્રહનો સઘળો ખર્ચ આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું; તેમ એ વિગ્રહ પૂરો થતાં, ગાયકવાડે સાલ્કારી [subsidiary treaty] દેશકરાર કરી ૨૦૦૦ બ્રિટીશ સિપાઇઓ તથા એક યુરોપિયન ટુકડી રાખવાનો ખર્ચ ઉપાડી લેવાનું જણાવ્યું હતું; અને તે ખર્ચ ગાયકવાડ રોકક આપી શકે તેમ નહોતું, તેથી એટલી ઉપજનો-૩. ૬૫૦૦૦) માસિક-ગાયકવાડનો મુખક જંદાદમાં આપવાનું ઠરાવ્યું હતું; અને રાવજીએ કરેલા આ ઠરાવને આનંદરાવ ગાયકવાડે મંજૂરી આપતાં, કડીના વિજયની ખુશાલીમાં સ્વેચ્છાથી (ચીખલી પરગણું), તેમા ભેટ તરીકે ઉમેરી આપ્યું હતું.

એ પ્રકારની બીજી મદદ અંગ્રેજોએ ગાયકવાડે આરજોની ફોજ રાખી હતી, અને જેમની રાતા નાસદાયક થઈ પડી, રાજ્યને લપરૂષ હતી, તેમાંથી તેમનો છૂટકારો કરવાની હતી.

ફતેહસિંહરાવે આ ભાકુતી આરજ સિપાઇઓને લશ્કરમાં રાખવાની પહેલ કરી હતી; અને તેમની સંખ્યા પ્રથમ જૂજ હતી; પણ રાજ્યમાં પરસ્પર વિગ્રહ જામી, અધાધુનિ વધતી ચાલી, તેમ તેમની સંખ્યામાં ઉમેરો થતો ગયો; અને ગોવિંદરાવના મૃત્યુ વખતે તેઓ સર્વોપરિ ચર્મ પડ્યા હતા; તેઓ રાજકર્તાને રથાપે અને ઉઘાપે એવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવી હતી. કાન્હોજીએ તેમને પૈસાથી સતોખ્યા ત્યાં સુધી તેઓ તેના આધીન રહ્યા; પણ તેની પાસેનું નાણું ખૂટી પડ્યું અને તે પ્રજાને તેમ રાજકુટુંબને કનડવા લાગ્યો ત્યારે તેનાથી કંઠાજી તેમણે સવજનો પણ લીધો. સવજ કટલોક સમય તેમને વરા રાખી રાક્યો; પણ એ આરજોએ જોયું કે તે અંગ્રેજ સૈન્ય લઈ આવ્યો છે, ત્યારે તેઓ તેની સામે યજા એટલું જ નહિ પણ તેના પર ગોળીચાર કરવા સુદ્ધાંત ચૂક્યા નહોતા.

એ સમયે કઠીના મહારાજાએ ખંડ ઉઠાવ્યું હતું એટલે તેને પ્રથમ આંખવાની જરૂર હતી. તેથી મેજર વાકર તેને પ્રથમ શિકરત આપી અને કેદ પકડી, વડોદરા પાછો ફર્યો. તે પછી તેણે આ આરબ સિંઘોનો પ્રથમ હાથમાં લીધો. તેણે જોયું કે આરબ સિંઘોનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૪૬ લાખનો હતો અને બાબાજીના નવા સિંઘોનો ખર્ચ ૧૨ લાખનો હતો. મેજર વાકરે તે ખર્ચ ઓછો કરવાનું દિવાને મળ્યાવ્યું. આ દરમિયાનની બધી યતાં, આરબ સિંઘોનો ખર્ચો સારું થયું. તેમની સ્થિતિ મજબૂત હતી; કેમ કે શહેરનો કંપની તેમના હાથમાં હતો. મહારાજા ગાયકવાડ પણ મહેલમાં એક બંધીવાન થઈ પડ્યા હતા અને રેલવેના ગલરાટનો પાર નહોતો. એ પરિસ્થિતિમાં અંગ્રેજ ઓફીસરોએ બહુ સાવચેતીથી કામ લીધું. પ્રથમ શહેરને ફરતો ઘેરા લાલ્લો અને આરબો શરણે આવી જાય તો શહેરને નુકસાન ન પહોંચે એ આશામાં બે દિવસ લડાઈ મોકલે રાખી; પણ જોયું કે તેઓ મક્કમ છે, એટલે ત્રીજે દિવસે તોપનો ખરો ચાર કર્યો. આખરે આઠમે દિવસે આરબોએ નમતું આપ્યું. તેમણે ચહેલો પગાર લઈ શહેર છોડી જવા અને ગુજરાતમાં ફરીથી નહિ આવવાનું કબજ્જું એટલે આરબોને અંગ્રેજોએ જવા દીધા; જો કે એમાંના કેટલાકે પાછળથી કાન્હોજી સાથે જોડાઈને કેશમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. એ લડાઈમાં અંગ્રેજના લશ્કરની પણ થોડી ખુવારી થઈ નહોતી. તેમ છતાં આ કટોકટીના પ્રસંગે અંગ્રેજ ઓફીસરે સમય સચક્તતા વાપરી તેમ કંપની સરકારનાં નાણું ધીરી, આ તોફાની અને ઝનુની સિંઘોના હાથમાંથી દેશને છોડીને, અને ઘેર અંધાધુનિમાં પડતો બચાવીને, ગુજરાતની તેમ ગાયકવાડની કિમતી સેવા કરી હતી, એ અત્રે ખાસ નોંધવું જોઈએ. અંગ્રેજોએ ગાયકવાડનું અનેક વખતે, અણીના પ્રસંગે રક્ષણ કર્યું હતું, એ આપણે અમાઠિ જોયું છે; અને તેમની આ સેવા તો અપ્રતિમ અને રાજ્ય પ્રજા ઉભયને કલ્યાણકારી હતી.

રાજ્ય ઉપરથી બહારની આકૃત તો, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, દૂર થવા પામી, પણ રાજકારણમાં તેમ રાજકુટુંબમાં પ્રવંચનથી અને

* સન ૧૮૦૫ ના ડિસેમ્બર માસમાં પડે છે કે સદરજુ આરબોને પગાર ચૂકવવા તા. ૨૧ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૦૨ ના રાજ અંગ્રેજોએ રૂ. ૧૦,૭૭,૪૪૮ અને ચાર શાહુધારોએ રૂ. ૧૨ લાખ અને તા. ૩૧ મી નવેમ્બરે સન ૧૮૦૭ ના રાજ ફરી લેખ લખી કરી, તેમાં તેમના રૂ. ૮,૮૬,૧૮૩ અને એ શાહુધારના રૂ. ૯,૨૭,૬૦૧ એમ એકંદર રૂ. ૪૧,૩૮,૭૩૨ ધીર્યા હતા.

સ્વાર્થી ખટપટ ચાલુ રહી, તે રાજ્યને હાનિકારક થઇ પડી હતી. આનંદ-રાવ મહારાજામાં કચું દૈવત નહોતું અને તેની નમજાઈને લાલ લઇને મુતાસિક કાન્દોજી આપણુદ થઇ પડ્યો હતો. ફેવી રીતે તે કેદ પકડાયો અને પાછળથી આરમ્બ સિપાઇઓએ તેને નસાડી મૂક્યો, અને કહીને મહારાવ તેનો પક્ષ લઇને રાવજી સામે લડવા આવ્યો, એ ઐતિહાસિક વિગતોમાં આપણે નહિ ઉતરીએ; પણ એટલું કહેવું પડશે કે પૂર્વે જેમ ગોવિંદરાવે, દામાજીરાવ મરતાં, ધાધન કરી મૂક્યું હતું તેમ આ પ્રસંગે કાન્દોજીએ અને જગીરદાર મહારાવે વડોદરાના રાજકર્તાને ત્રાસ આપવામાં કાંઈ ખાફી રાખ્યું નહોતું.

આનંદરાવ ગાદીએ બેસતા, રાજ્યનો મામલો ગંભીર થઈ પડ્યો; તિજોરીમાં નાણું રહ્યું નહોતું; સિખંદી સિપાઇઓ પગાર સાડે ધમપછાડા કરતા હતા; કાન્દોજીના જીલમથી પ્રજા ત્રાસી ઉઠી હતી; અને દિવાન રાવજી અંગ્રેજ સૈન્યની સહાયતા વિના કાંઈ પગલું ભરી શકે એમ નહોતું. કહીને મહારાવ તોફાને ચડ્યો હતો; ક્રોધે રાવજીએ તેની પેશકશી માફ કરવાની માગણી સ્વીકારવા ના પાડી હતી. આ મુશ્કેલીઓમાં આપણે સમજી શકીએ કે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી ખંડણી ઉધરાવવાનું કાર્ય નજ બની શકે. પણ રાવજીના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવતાં, તેણે પહેલું કાર્ય, ખંડણી વસુલ કરવાનું ઉપાડી લીધું હતું. એ ખંડણી ઉધરાવવાની પ્રથા, આપણે આગળ પર જોઇશું કે, જોરજીલમી અને અન્યાયી હતી; એથી પ્રજાને બહુ સોસલું ખડતું, તેમ તેના અંગે નુકસાન પણ બહુ થતું હતું. પ્રથમ ત્રણ સ્વારીમાં રાવજી પણ લાખ રૂપિયા મેળવવા શક્તિમાન થયો હતો અને તે સાડે લશ્કરી ખર્ચ પુરક કરવું પડેલું. તે ખર્ચ ઘટાડવા મેજર વોકરે, વડોદરાના રાજવિવિધમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારથી પ્રયાતન કરવા માંડ્યો હતો. પણ આ મુશ્કેલીરીના સજાસર તેમણે એ ઝાંઝું કરી શકેલો નહિ; તેમ એના જોવામાં આવ્યું હતું કે પ્રસ્તુત પ્રથા વાધાપડતી, જીલમી, અને સંતાપનક છે; એ તો નિરાધાર પ્રજાને કચડી નાખવાનો ધંધો છે; અને કાઠિયાવાડ તે બોજો લાખો સમય સડન કરી શકે એવી તેની સ્થિતિ રહી નહોતી. વડુમાં એ ખંડીઆ રાજાઓના માહોમાંહેના દેશ અને કજઆ તેમજ પેશના અનુયાયીઓની ઊરેરણીને લીધે મુશ્કેલીરીની ખંડણીની વસુલાતનું કામ કઠિન થઇ પડ્યું હતું. મેજર વોકરને લાગ્યું કે તે પ્રથામાં ફેરફાર અને સુધારો થવો પટે છે. તેથી ફરીતર વિક્તરરાવ કાઠિયાવાડ તરફ રવાના

યથા ત્યારે મેળવ વાઠર તેમની સાથે જોડાયા અને ચાલુ પ્રધાનમાં કૃત્રી રીતે સુધારો કરી શકાય, એ આશયથી કાઠિયાવાડના સરળા રાજાઓની એક કોન્ફરન્સ બરી અને તેમાં સૌની સંમતિ મેળવી તેણે બવિંચ સાઈ એકઝાંકટી ખંડણીની રકમ દરાવી, જે વ્યવસ્થા સૌને પસંદ પડી હતી. ગાયકવાડનો પ્રધાન સમજતો હતો કે અંગ્રેજ લશ્કરની મદદ વિના એ વસુલાતનું કાર્ય પાર ઉતારવું સહેલું નહોતું. રાજાઓએ જોયું કે વચ્ચમાં અંગ્રેજોની દરમિયાનગીરી છે, એટલે તેમના પર ગુજરતો જીલમ દૂર થશે. અને તેમાં વધારો થઈ શકશે નહિ; અને અંગ્રેજ અધિકારીઓએ વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે કાયમ ગોઠવણ ચલાવી ગાયકવાડનું લશ્કરી ખર્ચ, જે બહુ વધું હતું અને રાજ્યની સ્થિતિ સુધારવામાં અસમર્થ હતું, તે ઘટાડી શકાશે; એટલુંજ નહિ પણ સુલેહ પથરાતા, દેશમાં, ધીમે ધીમે વ્યવસ્થા અને શાન્તિ દાખલ થવા પામશે.

આ મુલકગીરીની પ્રથા, તેના અંગે ઉદ્ભવેલી ધ્રુવરા પદ્ધતિ અને તે નિમિત્ત ઉપરિચલ થવા પામેલી બાંહેધરીની રીતનીતિ વિશે જુદાં પ્રકરણોમાં હકીકત આવનારી છે, એટલે તે સંબંધી વધુ વિવેચન અહિં નહિ કરતા, આપણે હવે, પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે ખંડણીના અને લ્હેજુલેજુના પાછલા હિસાબ પરવે જે ખંચાત ઉભી થઈ હતી, તે વિચારીશું.

તે અગાઉ અંગ્રેજો વડોદરાના પક્ષમાં ઉભા રહીને ગાયકવાડનો મદદ કરતા હતા, તેના બદલામાં પોતે જે લાભ મેળવતા અથવા તે મેળવવાનો દાવો કરતા તેની નોંધ લઈશું. ગાયકવાડ સાથે ચપલા સંધીના કારણે આપવા જતા, એ વિષય બહુ વિસ્તૃત થઈ પડે, તેથી સન ૧૮૦૫ માં તેમની વચ્ચે થયેલા કરાર, જે ઉપયોગી છે, તેમ પ્રસ્તુત વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે, તે ઉતારીશું:

“૧. પાછલી ચ્હર સાલોમાં થયેલા સંધીના કરાર કાયમ અને હમેશને માટે બંધનકારક છે.

૨. બંને પક્ષે એક બીજાના દુસ્મન સાથે લડવામાં તેમજ દુસ્મનથી બચાવ કરવામાં અસપરસ મદદ કરવી.

૩. સહાયકારી ફોજ ૨,૦૦૦ ને બદલે ૩,૦૦૦ માણસોની રાખવી-

૪. સદાપકારી ફોજ ગાયકવાડના અંતર્ગત રક્ષણ, અગત્યપોરોને શિક્ષા વગેરે અમલના કામ કરવાને તત્પર રહે અને જરૂર પડે તો કાઠી-આવાડ પણ જાય.

૫. સદાપકારી ફોજના ખર્ચ માટે ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકારને નીચે પ્રમાણે મુઘક ધાવત્યંદ્રદિવાલગે આપવો.

					રૂપીઆ.
ધોળકા	૪,૫૦,૦૦૦
નઠીયાદ	૧,૭૫,૦૦૦
વિજયપુર	૧,૩૦,૦૦૦
માતર	૧,૩૦,૦૦૦
મહુવા	૧,૧૦,૦૦૦
કઠી દાખા	૨૫,૦૦૦
કીમ કોદરાની જકાત...	૫૦,૦૦૦
કાઠીઆવાડની વાર્ષિક ખંડણી ઉપર વરાત...	૧,૦૦,૦૦૦

એકંદર રૂ. ૧૧,૭૦,૦૦૦

૬. ચોરાસી, ચિખવી અને સુરતની ચોથ અને ખેડા ગાયકવાડે અંગ્રેજોને પહેલા ધનામ તરીકે આપેલા તે દબેશને માટે લખી આપવાં.

૭. બ્રિટિશ સરકારે ગાયકવાડને કરજે નાણા ધોરણ તથા સગોદાની હામી કરેલી તેની ફેડમા નોંધેલી ઉપજ લખી આપવી.

					રૂપીઆ
વડોદરા પ્રમણું	૬,૦૬,૦૦૦
પેટલાદ	૩,૦૦,૦૦૦
કેરલ	૨૫,૦૦૦
કઠી	૧,૫૦,૦૦૦
રાજપીપળા	૪૫,૦૦૦
અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦
વડોદરાની જકાત	૭૫,૦૦૦

૧૨,૯૫,૦૦૦

૮. સહાયકારી ફોજને માટે જોઈતા સરંજામ ઉપર જકાત લેવી નહોં; અને ગાયકવાડ, તેના કુટુંબના માણસો અને તેના પ્રધાનના ખાનગી ઉપયોગને માટે જોઈતી જથ્થોસો મુંબાઈ કે સુરતમાં ખરીદવી અને ત્યાંથી જકાત લીધા વગર મોકલવી.

૯. ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકારની સંમતિ વગર કોઈ યુરોપિયન, અમેરિકન અથવા બ્રિટિશ રૈયતને નોકરીમાં લેવી નહોં. ગાયકવાડના નોકરો, તાબેદારો અને ગુલામો સંબંધે બ્રિટિશ સરકારે પણ એજ પ્રમાણે વર્તવું.

૧૦. ગાયકવાડે કોઈ રાજાનો મુલક ખુંચાવી લેવો નહોં અને કોઈની સાથે વાઘો પડે તો તેનો મુકાદો કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને સોંપવું.

૧૧. પેશ્વાના લેણા બાબત ગાયકવાડને જે વાંધો આવતો હતો તેનો ફાવો કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને સોંપવું.

૧૨. ઇતર દેશી લોકો સાથે લડાઈ થાય તો એક ટુકડી ગાયકવાડ પાસે રાખી બાકીની સહાયકારી ફોજ મદદમાં મોકલવી; અને ગાયકવાડના ભરકરે પણ ગુજરાતની સરહદ ઉપર જવું.

૧૩. કોન્ડોલ ગાયકવાડ સરણ માય તો તેને સાક્ષીઆણું બાંધી આપવું.

૧૪. પોતાના મુલકમાંથી મળી શકે તેટલું ઘાસ તથા ગાડાં ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી ખર્ચ લઈ પુરા પાડવાં; સહાયકારી ફોજ લડાઈના કામ પર જાય ત્યારે તેની ખરદાશ કરવી.

૧૫. બ્રિટિશ હદમાં જળવો જાગે ત્યારે સહાયકારી ફોજ ત્યાં લઈ જવા દેવી. તેજ વખતે એ ફોજની ગાયકવાડના મુલકમાં જરૂર હોય તો બીજી કોઈ બ્રિટિશ ફોજ મોકલવી.

૧૬. જેઓની સામે બેમાંથી કોઈ સરકારનો કંઈ બાળખી દાવો હોય તેના લોકોને અરસપરસ સોંપી દેવા.

૧૭. વેપાર સંબંધી કોલકરાર હવે પછી કરવા.”*

બાજીરાવ પેશ્વાએ સન ૧૭૮૬માં અમદાવાદનો ઇન્કરો પાંચ વર્ષના માટે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડને આપ્યો અને તેની છેલ્લી વિધિ પરિપૂર્ણ થાય તે પહેલાં એમનું મૃત્યુ થયું; અને તે મૃત્યુ પામતાં, રાજ્યમાં અરાજકતા

* “ ગુજરાતનો અર્ચાચાન હનિદાસ ” પૃ. ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭.

આપી રહી; તેમજ તે પછી બાહરાવની સ્થિતિમાં પદ્ધતિ થવા માંડ્યો, તેણે અંગ્રેજોને શરણ મેળવ્યું; અને સન ૧૮૦૨માં વસાઈનું તદનામું કરી આપ્યું, એ સંઘર્ષો વિષયે આગળ અપાર્થ ચૂકી છે. સદરહુ ઈંગ્લેન્ડમાં જે મુલક અંગ્રેજોને લખી આપ્યો, તેમાંનો કેટલોક ભાગ, ગાયકવાડને કરી આપેલા ઇંગ્લેન્ડના પટામાંનો હતો અને એ પટાની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં પેશ્વાએ તે આપી દીધાથી ગાયકવાડની આવકને નુકસાન થયું હતું.

આપણે વળી જાણીએ છીએ કે ગાયકવાડ પેશ્વાના માંડલિક રાજા હતા; અને તેમણે પેશ્વાની સત્તાને આધીન રહી, પ્રતિ વર્ષ મુકરર રકમની ખંડણી તેમને ભરવાની હતી.

પેશ્વા પશુ ગાયકવાડની ગાદીએ નવો વારસ નીમતી વખતે તેમની પાસેથી ખંડણીની રકમ વધારાવતા; તેમ દાવ આવે ગાયકવાડના મુલકમાંથી થોડોક ભાગ પડતી લેવા ચૂકતા નહિ. ગોવિંદરાવને ફરીવારનો વડોદરાની ગાદીએ બેસાડવાની વખતે પેશ્વાએ ગાયકવાડના તાપી નહીના દક્ષિણના મુલકને લઈ લેવા તજવીજ કરી ત્યારે મુબાઈ સરકારે સાવખાઈના તદનામા પ્રમાણે આ ગોંડવણ સામે વાધો ઉઠાવ્યો અને પેશ્વાને તે કક્ષમ પડતી મૂકવી પડી, એ બીનાની નોંધ પાછળ થઈ ગઈ છે.

આ પ્રકારના મતભેદો આણું હતા, તેમાં ગાયકવાડને અમદાવાદનો ઇંગ્લેન્ડ આપ્યા પછી, ઉમેરો થયો અને એ કોકડું વધારે ચુંચવણું. સન ૧૮૦૪માં તે પટાની મુદત પૂરી થઈ ત્યારે પેશ્વાએ, અંગ્રેજોના અધિકારીના આગ્રહથી પાછો દસ વર્ષ સાર તે ઇંગ્લેન્ડ આણું કરી આપ્યો હતો અને તેમાં અંગ્રેજોના મુખ્ય આશય બેઠથુ વહીવટ ઉપસ્થિત થતા, પ્રાંતમાં પાછી અશાંતિ અને અન્યવસ્થા થવા પામે તે અટકાવવાનો હતો.

ગાયકવાડના રાજકારણમાં આ વર્ષોમાં અંગ્રેજોએ પ્રાધાન્ય મેળવ્યું હતું અને પેશ્વાની મનોદશામાં પણ પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. બાહરાવ બીજાને લાગતું હતું કે વસાઈના કોલકરાર કરીને પોતે મંભીર બ્રુવ કરી હતી. મરાઠા રાજ્યો પરતું સર્વોપરિપણું ગયું, તે બાહરાવને સાલતું હતું. તેથી તે અધિકાર પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા સાર એ મથતો હતો, વળી અંગ્રેજોએ પેશ્વાની સમતિ લીધા વિના કાઠીઆવાડના મુલકની આંકડી ખંડણી નહી કરી, એ પણ તેના હક્ક અને હિતને નુકસાન કરનારું હતું, એમ તે માનતો હતો. તેથી ગાયકવાડને સકંજમાં આણવા બાહરાવે યુક્તિપ્રયુક્તિઓ શરૂ કરી. પ્રથમ તો ગાયકવાડ પાસે પાછતું લેંછું મેળવવા તકાદો કરવા માંડ્યો; અને બીજી

અમદાવાદનો ઇન્જરો સન ૧૮૧૪માં પૂરો થતો હતો, તે ફરી ગાયકવાડને નહિ આપવો, જ્યાં તેના પર સીધા અગર આડકતરા અંકુશો મુકવાનું સૂતરું થઇ પડે. તે એમ ધારતો હતો કે આ પ્રમાણે કામ લીધાથી ગાયકવાડ તેની સહાયતા માગતો આવશે, અને એ રીતે તે ગાયકવાડ પરનો પેશ્વાની કાબુ અને સત્તા પાછાં પ્રાપ્ત કરવા સક્તિમાન થશે. અને એ વિચારને પુષ્ટિ આપે અને ઉત્તેજે એવું વડોદરા દરબારની આસપાસનું વાતાવરણ થયું હતું.

વડોદરા દરબારમાં એ પક્ષો પડેલા હતા; એક સત્તાધારી કારભારી પક્ષ, જે અંગ્રેજ અધિકારીઓને આધીન અને તેમની કુમકપર મજબુત હતો; જ્યારે સામે પક્ષ મહેલમાંજ રહીને, — અને તેમાં આનંદરાવ ગામકવાડ પણ અંદરખાનેથી સામેલ રહેતા પણ તેમનું ઝાણું ઉપજતું નહોતું; અને પેશ્વા એમને એ કાર્યમાં મદદગાર થઇ પડે એ હેતુથી, — ગાયકવાડના દરબારમાં પેશ્વાની સત્તા ફરી સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે, એમ તેઓ બાહરાવને સમજાવતા, જે માટે તે પૂરો ઇતેજાર હતો. તેને લઇને એ પક્ષના — મહેલ પક્ષના — માણસો પૂનામાં રહીને આશુ કાયદતીઓની વિરૂદ્ધ ઉરકેરણી અને ખટપટ કર્યે જતા હતા.

આ સંજોગોમાં અંગ્રેજ અમલદારોએ જોયું કે ખંડણીને દિસાળ ખડુ લાખા સમથથી ખેંચાય છે; અને અમદાવાદનો ઇન્જરો ફરી ગાયકવાડે મેળવવો હોય તો તેના નિકાશ તાકાદે કરી નાંખવો જોઇએ. તેથી તેમણે વડોદરાના દીવાનને પૂના મોકલવા તગવીજ કરવા માંડી; પણ વડોદરામાં જે ખટપટની અગર આવતી, તે સાલજીને ત્યાં જવા રોકાઇ તેવાર થતું નહિ. અને અમદાવાદનો ઇન્જરો ત્રિંબકજી ડેંગેને અપાઇ ગયો છે, એમ સાલજીવામાં આવ્યું હતું. તોપણ અંગ્રેજોએ સન ૧૮૧૪ના ગંગાધર શાસ્ત્રીને તેના રક્ષણ સાર ખાત્રી આપીને, પાઠવો દિસાળ નક્કી કરી નાખવા પૂના રવાના કર્યો. એ દિસાળ નક્કી કરવામાં મદિના પર મહિના વીનવા માંડ્યા; પણ તેનો કંઈ તોડ આવતો નહોતો; અને બીજી તરફ બાહરાવ ગંગાધરરાવને સમજાવી લેવા પ્રયત્ન કરતા. તેને પેશ્વાનો દિવાન બનાવવાની લાલચ આપી; અને વધુ પ્રલોભન તરીકે પોતાની સાળી ગંગાધરરાવના પુત્રને આપવાનું જણાવ્યું. ગંગાધરરાવ કંઈક લોભાળા; પણ પેશ્વાના વર્તનથી એમને અસંતોષ થવા માડ્યો, અને વડોદરા પાછા ફરવા મુતાસિફને લખી જણાવ્યું; પણ તેનો પ્રત્યુત્તર આવ્યો નહોતો. આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ

હતી, તેવામાં શાસ્ત્રીને પંદરપુર લઈ જવામાં આવ્યા; અને તા. ૧૪મી જુલાઈ સન ૧૮૧૫ના રોજ તેમનું દગાથી ખૂન થયું. કાના તરફથી એ ખૂન થયું એ પ્રશ્ન હજી વિવાદાસ્પદ છે; તોપણ કેટલોક એવો પુરાવો મળેલો છે, તે પરથી એમ માનવાને કારણ છે કે ગાયકવાડના મહેલમાંના પેશ્વા પક્ષના મળતીઆઓનુંજ એ કારસ્થાન હતું.*

તાલુખી ભર્યું એ છે કે ખુનને જ દિવસે પેશ્વાએ ગંગાધરરાવને ખુશ કરવા બહુ સહુકાષ્ઠથી તેમના પ્રતિ વરત્યો હતો; અને ત્રિંબકજી ડેંગલે બહુ બહુ આગ્રહ કરીને શાસ્ત્રીને પંદરપુર લઈ ગયો હતો; અને એ સ્થળેથી રાત્રિએ પાછા ફરતાં, તેમની આસપાસ મારાઓએ ફરી વળી શાસ્ત્રીનું ખુન કર્યું હતું. તે પછી ત્રિંબકજીએ એ ખુનીઓને પકડવા સાર કાંઈપણ પ્રયત્ન કર્યો, તે પરથી એ શુન્દા માટે પેશ્વાને અને ત્રિંબકજીને દોષિત ગણવામાં આવે છે. ગમે તેમ હો પણ શાસ્ત્રીની સલામતી માટે અંગ્રેજોએ તેને અસહયવચન આપ્યું હતું તેથી પુનાના રેસીડેન્ટ પેશ્વા બાજીરાવને શાસ્ત્રીના ખુનીને તાબડોતોખ પકડી સોંપી દેવાને જણાવ્યું. પ્રથમ બાજીરાવે ગફાતક્ષા કર્યો; પણ વધુ મક્કમ તેનાથી રહી શકાયું નહિ. આખરે તેણે ત્રિંબકજી, ડેંગલેને અંગ્રેજોને સોંપી દીધો અને બગવતસિંહ અને બંદોજી, વડોદરાના બે માણસોને, મુતાલિક ફત્તેહસિંહ ગાયકવાડને મોકલી આપ્યા.

ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ખુન કરાવવામાં મહેલના પક્ષકારોએ પોતાનો વિજય જોયો, એટલે તેઓ વધારે મક્કમ થયા અને રાજ્યમાં અંગ્રેજ વિરુદ્ધ ખુદી રીતે ચળવળ કરવા માંડી હતી. બાજીરાવે બહી જઈને ત્રિંબકજીને આપી દીધો પણ તેનું મન એથી એને કંખતું હતું; એટલે તેણે પણ મરાઠા સરદારોને એકત્ર કરવા ફરી પ્રયત્ન આદર્યો; અને ત્રિંબકજીને યાચુની જેલમાંથી નસાડ્યો.

- અંગ્રેજો બધી બાજી ખ્યાનપૂર્વક તપાસી રહ્યા હતા; તેમણે આ લોકનો હિપયોગ કરી, બાજીરાવ, કંપની સરકારની અમુક છરતો ન સ્વીકારે તો તેને પદબ્રષ્ટ કરવાની ધમકી આપી. નગજા મનનો બાજીરાવ ફરી વારનો દગાઈ ગયો; અને તેણે મુંબાઈ સરકારને સન ૧૮૧૭માં પુનાનો કરાર કરી આપ્યો, તેની શરતો નીચે પ્રમાણે હતી†

* જુઓ કલકત્તા સીબ્યુ, માર્ચ ૧૯૩૫.

† ગાયકવાડ પેશ્વાએથી પણ એ સમયે આગડના કોલકારમાં મુદાસિ વધારો કરાવી લેવામાં આવ્યો હતો.

૧. ગાયકવાડના તાજાના મુલક ઉપરથી પેરવાએ પોતાના ૬૬ ઉઠાવી સેવા અને પાછલા બધા કરજના બદલામાં ગાયકવાડ પાસે દર સાલ ચાર લાખ રૂપીઆ લેવા.

૨. વર્ષે સાડચાર લાખ રૂપીઆ લઈને ગુજરાતનો ધનરો હમેશને માટે ગાયકવાડને આપવો; પણ કઠિઆવાડની ખંડણી લશ્કરી ખર્ચની ફેડમા બ્રિટિશ સરકારને આપવી;

૩. નર્મદાની ઉત્તરના મુલકમાં પેશ્વાના સબજા ૬૬ બ્રિટિશ સરકારને આપવા અને ઝોરપાડ સિવાય ગુજરાતમાં પેશ્વાને જે ઉત્પન્ન મળતું તે પણ બ્રિટિશ સરકારને આપવું. "+

ઉપરોક્ત કરારનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જવનર નનરસ લોડ્સ હેરિંગમે નોંધ્યું હતું:

"We had no choice consistently with our own security but to cripple him, if we left him on his throne"

છતાં ખાશસવની આખ ખુશી નહિ; એ તો વેર વાળવાની તકો ગોધનો રહ્યો. એ સમયે અંગ્રેજોને નેપાથ વિમલમાં રાકાપેક્ષા હતા, તેમાં આરંભમાં એમનો પરાજય થયો; અન્ય સ્થળોએ પણ અંગ્રેજોના વિફલની લાગણી પ્રવર્તતી હતી. એ ઉશ્કેરાયલા વાતાવરણમાં પેશ્વાએ, પોતાને અતુલ સંધિ મળી ગઈ છે એમ માન્યું. લશ્કર એકઠું કર્યું; પુના રેસિડેન્સી પર હુમલો કર્યો. પણ અંગ્રેજ સૈન્ય આવી મળતાં, ખડકી નજદિકે મુઠ્ઠા થયું, તેમાં તેની સખત દાર ઘર્ષ અને ત્યાંથી એ નાહો. ઉવરે અંગ્રેજોના સારણે આવવું પડ્યું. અંગ્રેજોએ તેને પેન્શન ખાંધી આપી, બિયુરમાં નજરકેદ રાખ્યો હતો.

આખ તા. ૨૭ જુન સને ૧૮૧૮ના દિવસે પેશ્વાઈ પડી, મરાઠી સત્તાનો અંત આવ્યો; અને ગુજરાતમાં કંપની સરકારનું રાજ્ય દૃઢ અને સ્થાયી થયું.

પ્રકરણ ૪

મુલકગીરી

This term *Mulakgiri* signified, according to Major Wilker, a seizure of the country or more probably a circuit of the country, and was applied by the Mussalmans to the systematised raids in search of tribute made by them on the Rajputs Chieftains occupying all the tract between the Indus and Jodhpur. Perhaps the word may be a rendering of *Vijay Yatra* or Victory pilgrimage practised by the old kings of Anhilvad who sought to make all neighbouring kings tributary "

(*Baroda State Gazetteer. Vol I, h, 662.*)

પૂર્વે દેશપરદેશમાં વિજય મેળવી, રાજાઓ પોતાને ચક્રવર્તિ રાજા તરીકે મનાવતા તે જીતેલા પ્રદેશનો કબજો પોતા હસ્તક લેતા નહિ પણ ત્યાંનો રથાનિક રાજા એ ચક્રવર્તિની સર્વોપરિતા સ્વીકારતો, તેને નમ્રરાજ્ય ધરતો કે ખંડણી આપતો, એમાં જ ગૌરવ માનતા હતા; અને એક ચક્રવર્તિની સત્તાનો લોપ થતાં, ખીજા રાજકુળાંઓ એ પદને ધારણ કરતા, તેઓ પણ આજુ પ્રથાને અનુસરતા હતા.

મુસલમાન સુલતાનોએ પણ ઉપરોક્ત રીતિ અખત્યાર કરી હતી; અને જ્યારે ઇર્ષ રથગનો હાકાર કે માહસિક રાજા, એ ખંડણી આપવાની આનાકાની કરતો કે ના પાડતો ત્યારે આંતનો હાકેમ, તે ખંડણી વસુલ કરવાને સ્વારી લઈ જતો હતો. મોગલ મધ્યસ્થ સત્તા સહજ નખળી પડતા, ગુજરાતના સુબાને પ્રતિ વર્ષ કાઠિયાવાડની ખંડણી ઉધરાવવા જવું પડતું; અને એ વર્ણિક લશ્કરી સ્વારીને " મુલકગીરી " નું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મોગલ સુબાઓ પાસેથી ગુજરાત કાઠિયાવાડનો મુલક મરાઠા સરદારોએ હસ્તગત કર્યો, ત્યારે તેઓ પણ પ્રતિ વર્ષ કાઠિયાવાડમાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવાને જતા; એટલે એ પ્રથા કાંઈ નવીન નહોતી પણ તેની વસુલાત એટલી બધી સખ્તાઈથી, જોરજુલમથી, જે રીતે અને સ્વચ્છંદપણે થતી કે તે રીતિ નિંદ અને અકારી થઈ પડી હતી.

મરાઠાઓની એ ખંડણી તે ચોથ અને સરદેશમુખીના નામે જાણીતી છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે મહારાજા શિવાજીએ એ પ્રયા પાડી હતી; પણ હાલમાં ઐતિહાસિક સંશોધન થઇ રહ્યું છે તે પરથી એમ માલુમ પડ્યું છે કે રામનગરના રાજાએ, દમણના પોર્ટુગીઝ હાકેમ પાસેથી એ ચોથ લેવાની શરૂઆત કરી હતી.

મોગલ સામ્રાજ્ય સામે મહારાજા શિવાજીએ બાથ બીડી લારે એમની સ્થિતિ એવી સાધનસંપન્ન નહોતી કે સધળો લડકરી ખર્ચ તેઓ ઉપાડી શકે, તેમ ઔરંગઝેમનો કાણુ, દેશપર એટલો મજબુત હતો કે તેઓ ચોથ પણ ઉધરાવી શકે એમ નહોતું, એ સંજોગોમાં પ્રસંગોપાત ગુજરાતમાં ઉતરી આવી, છૂંટ મેળવીને તે પાછા ફરતા હતા.

જ્યારે ઔરંગઝેમનું અવસાન થયું અને મધ્યસ્થ મોગલ સત્તા નબળી પડી ગઈ ત્યારે, આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે, સન ૧૭૨૭ માં મરાઠાઓએ પહેલવહેલી ગુજરાતમાંથી ચોથ અને મરદેશમુખી ઉધરાવવા માંડી અને તે સંબંધમાં મરાઠા સરદારો સેનાપતિ દાબાડે અને કંતાજી કદમને ઝંઘડો ચલા, મોગલ હાકેમ હામિદખાને વચ્ચમાં પડી, તેની રીતસર વહેંચણી કરી આપીને તેમનું સમાધાન કર્યું હતું; અને સન ૧૭૨૮ માં બાજરાવ પેશ્વાએ એ હજી સંપાદન કર્યો ત્યારે ગુજરાતના સુબેદારે તેમને ચોથનું બક્ષિસનામું કરી આપ્યું તેમાં એવી સરત મૂકી હતી કે “મરાઠા તરફની ખંડણી ઉધરાવનારા જેમ બને તેમ થોડા આવે ને ચોથાધથી વધુ માગણી કદી કરે નહિ. સેંકડે ટકા આપવા તે કમાલ આંકડા ઉપર નહિ પણ જેટલું વસુલ થાય તે ઉપરથી આપવા; વળી મરાઠાઓએ બાદશાહી સત્તા નભાવી રાખવામાં મદદ કરવી અને એ કામ માટે કેટલાક લોકોરવાર પણ રાખવા.

તે પછી દાબાડેના મુતાલિક દામાજરાવ ગાયકવાડે વર્ષોવર્ષ કાઠિયાવાડમાં ચઢાઇ કરી, ત્યાં કેટલોક મુલક પ્રાપ્ત કરી પોતાની સત્તા જમાવી હતી, પણ પાછળથી પેશ્વા સાથે સન ૧૭૫૨ માં દામાજને કાલકરાર કરવાની ફરજ પડી ત્યારે ગુજરાતની ઉપજમાંથી નિમે ભાગ પેશ્વાને આપવાનું નહોતું થયું હતું.

શરૂઆતમાં પેશ્વાના અધિકારીઓ તેની વસુલાતનું કામ કરના પણ સન ૧૭૯૯ માં અમદાવાદનો ઇંગ્લેન્ડ, જેમાં કાઠિયાવાડની વસુલાતનો સમાવેશ થતો હતો, ગાયકવાડને આપ્યો ત્યાંથી તે સન ૧૮૧૪ સુધી તે એકલા તેનો નહિવટ કરના હતા.

કાઠિયાવાડનો પ્રદેશ એક સત્તા નીચે નહોતો; કમમાં કમ ૨૬૨ જૂદા જૂદા સ્વતંત્ર જેવા રાજ્યાધિશે હતા અને તે આખો મુઝક દશ વિભાગમાં વહેંચાયેલો અને તેનાં નીચે મુજબ નામો હતાંઃ

“૧. જાડેજાઓની સત્તા નીચેનો હાલાર દેશ. .

૨. સાંપ્રત સમયમાં કચ્છમાંથી આવેલા લોકોથી વસેલો મહુકાંદાનો પ્રદેશ.

૩. ઝાલાઓને લગતો ઝાલાવાડ;

૪. ગોહિલા રજપૂતોની સત્તા નીચેનો ગોહિલવાડ.

૫. દેશના મૂળ રાજકર્તા રજપૂતોના અંકુશ નીચે રહેલો ઉંડસરવૈયાનો દેશ.

૬. બાબરિયાનો દેશ બાબરિયાવાડ.

૭. જુનાગઢના મુસલમાન નવાજના રાજ્ય સાથેનો કાળો અને કણ્ઠી-ઓથી વસેલો સોરઠ.

૮. જેઠવા રજપૂતોનો મુઝક જરડા.

૯. ચાંચિયા જાતોના કાણુ નીચેનો ઝોખામંડળ.

૧૦. અને કાઠિઓથી ભરપૂર કાઠિયાવાડ.”

ભિન્ન ભિન્ન સત્તાઓ નીચે આખો પ્રદેશ ઉપર જણુબા પ્રમાણે આવેલો હતો; પણ તેમની નમજાઈનું ખર્ચ કારણુ તો તેમનામાં સંપ નહોતો એ હતું; એટલુંજ નહિ પણ કટોકટીને પ્રસંગ આવે ત્યારે પણ તેઓ એકત્ર થઈ શકતા નહોતા. બીજીઓ નમજાને ઝુડી પાડે તો અને તે જાણુતો કે ‘ જેમ મેં નમજાને મારામાં લઈ લીધો છે તેમ મારી પડોશના બીજા સરદારોએ પણ કર્યું છે તેથી લાગ મગશે તો તેઓ મારું રાજ્ય છીનવી લેવાને પણ સુકનાર નથી.....જો કોઈ બહારનો દુરમન આવે તો સરદારો સંપી તેની સામે થવામાં એકલા મજતા નહીં. વધારે જોરાવર શિવાય બીજા કેમને તાબે થવું નહીં એમાજ તેઓ મોટું માન સમજતા. દરેક સરદાર પોતાના ઉપર થયેલી માગણીથી સામે થવામાં પોતાનું બધું જીવન વાપરે તો પછી ન ફાવે તો સામે પશુ કહે તે કરાર કરી આપતો ને પછી પોતાના પડોશીની પણ એજ પ્રમાણે દયા થતી જોતો.....ખંડણી આપવાથી સરદારની સ્વતંત્રતા-માંથી કંઈ પણ ઓછું થાય છે એમ તે સમજતો નહીં. પોતે લશ્કરી ભંડારો હોવાથી પોતાની ઉપર થયેલા બગાટકારને તે વાજબી સમજતો.

તેનો મુલક તેણે તરવારથી મેળવેલો અને ખંડણી આપવાની કબુલ્લાતે નહોતો, પણ તરવારથી રાખેલો; તેથી ખંડણી માગનારનો સામા થવાય તો થવું એ વાળખી છે એમ તે સમજતો, પરદેશી હુમલો કરનારાઓની માને થતાં તે છેક નાખજો પડી જતો તો તેના પડોશી સરદારો તેના રાખ્યને પોતાના રાખ્યમાં જોડી દેતા. એટલા માટે તે એવી રીત રાખતો કે થોડીક દંડ લગી સામે થવું ને તેમાં ન ફવાય તો તાબે થઈ જવું. 'x

અને તેનું તાદરશ વર્ણન આપણને ' વડોદરાના રાખ્યકર્તા ' એ પુસ્તકમાં મળે છે, તે અત્રે આપવું પ્રસંગોચિત થઈ પડશે:

' કમ જોર ને ગુરસા જહોત ' એ કહેવત અનુસાર અતિશય નિર્બળ અને અશક્ત ઠાકોરો અને આસીવાઓ મરાઠાઓને વધારે મેહેનત આપતા હતા, અને તેમને કાઠીઆવાડ ઉપરની ચડાઇને વખતે ન્હાના ન્હાના કાઠીઆવાડી ઠાકોરો પાસેથી તેમને આપેલી મેહેનતના પ્રમાણમાં અને નહિ કે તેમની ઉત્પત્તિ અને ઉપજના પ્રમાણમાં ખંડણી તરીકેની રકમ મગાતી હતી, પાછળથી પ્રતિ વર્ષ નિયમાનુસાર નહિ પણ સ્વેચ્છા પ્રમાણે તેઓ પ્રથમ ખંડણીના જેટલીજ રકમ વસુલ કરવાને સૈન્યો મોકલતા. કોઈ પણ કારણસર છૂટ મૂકવામાં આવતી નહોતી પણ ચઢી ગયેલી ખંડણી સરખી પૂરેપૂરી વસુલ કરવામાં આવતી. કેટલીક વાર ઠાકોરો ખંડણી આપતા અને કવચિત્ ના પણ પાઠતા પણ સાધારણ રીતે તો ખંડણી ઉધરાવવાને આવેલા સૈન્ય સાથે લડવાનું મિલકૂલ પોતાનો ચક્રિયથી બાહેર હોય તોજ તેઓ ખંડણી આપતા; કારણ કે નહિ આપવાથી તેમની પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિમાં ગ્રહિ થતી હતી. જો ચઢી ગયેલી સધળી ખંડણી અથવા તો વસુલ કરવા આવેલું સૈન્ય સંતોષિત થઈ કબૂલ કરે તેટલો તેમનો ભાગ આપી દેવામાં આવતો તો તેના રાખ્યનું રક્ષણ બહુજ સાવચેતીથી કરવામાં આવતું. મરાઠાઓ દરેક વેળાએ કાપણીની વખતે આવના અને જો કોઈપણ માડગિક કુદ કરવાની છુટ્ટા જણાવતો તો બરોબર રીતે તેઓ ખેતરોમાંના પાકનો નાશ કરીને તથા સરપણની ખોટને લીધે ખુલા ગામડાઓ તથા છૂટાછવાયા ઘરો બાળી નાખીને તે દુરાચલી માડગિકની બુદ્ધિ ઠંકાણે આવે ત્યાં સુધી તેમનો દેરા છૂંટ અને મારકાડથી ખેદાનમેદાન કરી નાખતા. તો પણ સામાન્ય આધણીની દિવાલોવાળા કિલ્લાઓને નિયમિતપણે ઘેરો નાખવાના કામમાં આ સંકાનો આરંભ થયો ત્યાં સુધી તેઓનું સૈન્ય નાલાયક હતું. વળી

આપણે કબૂલવું જ નોંધવું કે મરાઠાઓનું સૈન્ય હંમેશ માંડળિક રાજ્યની મોઢકતનો નાશ કરતું, પરંતુ કદી પણ તેમના શરીરને હાથ લગાડતું નહિ. અને જો મરાઠાઓની આ મ્હોટા પાયા ઉપર આવતી મુલકગીરીની નિંદાપાત્ર રીતિથી ચતાં દુઃખોમાં તેનાથી થોડા ફેલાવાવાળા પણ વધારે નિર્દય જુનાગઢના નવાજ આદિક કાઠીઆવાડના સરદારોની અધિક ધિક્કારપાત્ર મુલકગીરીની રીતિથી ચતાં દુઃખો ઉમેરીએ તેમજ જો સ્વિટ્ઝીશ શાહનશાહત વચ્ચે પડી ત્યાં સુધી વખતોવખત અહમદાબાદ અને વડોદરાના પાદરા સુધી લુટ ચલાવી બહો બેનારા આ કાઠીઆવાડના સરદારોની નીતિથી ઉપજતાં અનેક સંકટો તેમાં ભેળાએ, તો જાનથી નિરંકુશ અવસ્થાવાળા મનુષ્યોની 'મારે તેની તલવાર'વાળી નીતિથી તથા પશુવત વેર વાળવાની ઇચ્છાથી કેટલું નુકસાન થાય છે તેનો આપણે કાંઈક અંશે વિચાર માત્ર કરી શકીએ." *

થોડા ઉપરાંત ખીજા વેરાએ તેઓ ક્રેતા, એ હકીકત ભેગાભેગી આપીશું, તે પરથી એમના ત્રાસનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આપણને મળશે.

"આપણે કહ્યું જ છે કે મરાઠાઓ રાજ્યની હદ લંબાવવાને ઉત્સુક નહોતા; પરંતુ તેમની ધનેષ્ટા નિરંતર વૃદ્ધિ પામતી હતી, જ્યારે ૧૭૫૨-૫૩ માં હામાશરાવને અર્ધભાગ પેશ્વાને આપવો પડ્યો, ત્યારે તેની કાઠીઆવાડની ઉપજ પણ અર્ધ થઈ ગઈ. આ વખતે પેશ્વાએ સોરઠ, દાકાર, ગોહિલવાડ અને કાઠીઆવાડમાંનો પોતાનો ભાગ અહમદાબાદ શહેરની સાથે ઉપજમાં ભેળી દીધો. પરંતુ આ બાબત બાંહેધરી રાખતાં પણ કહેવું ઘટે છે કે આરંભમાં હામાશરાવ માત્ર ત્રણ કે ચાર હજાર હુડારા સ્વારો સાથે તોપો કે છાવણીનો કાંઈપણ સામાન સાથે રાખ્યા વિના ત્યાં ઉતરી પડ્યો. પરંતુ પાછળથી તો મુલકગીરીની આ સ્વારી નિયમિતપણે નક્કી કાઢેલી સંખ્યામાં મિળીદીઓ તથા પાપટ માણસો લઈને જવા લાગી. ક્ષીપકલ્પમાયો ઉત્પન્ન થતી મહેસુલથી રાજ્યની આમ-દાનીમાં એક મ્હોટી અને સારી રકમની વૃદ્ધિ થઈ. અને દરેક મુખી મેતાથી પૂર્વેના મુખી કરતાં વિશેષ રકમ લાવવામાં માન સમજતો. છેક સાંપ્રત સમયમાં પણ આ નિયમિત ખંડણીમાં બાબાશની યુક્તિથી ખારાજિત અથવા ખરિયાત નામે પ્રસિદ્ધ એક વિશેષ લાગો નાખીને વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. વળી નિયમિત રીતે લેવામાં આવતા કરોના નામો પણ અર્થસૂચક જ છે. મુમત્તમાનો પામેથી લેવામાં આવતા

“તુકુંવેરા” અને જુનામઢના નવાને નાખેલા “બાબીવેરા” સિવાય જૂઠારા મરાઠાઓને હાથે એકત્ર કરવામાં આવતા “ધનીમવેરા,” “નાળખંદી” (થોડાંઓની નાળ બેસાડવાના ખર્ચ માટે લેવાતો કર), “ધાસદાણા” ના કરો હતા. ખર્ચ કહીએ તો એ છેલ્લો કર અન્ય પ્રાંતોમાં મુલકગીરી ઉધરાવવાને જતા ગાયકવાડના સિપાઇઓ માર્ગમાં આવતાં ગામોના રહેવાસીઓ પાસેથી લેતા, અને તે ગામ પેશ્વાના ઇલાકાતું હોય તોપણ ગાયકવાડના સિપાઇઓ ત્યાંથી “ધાસદાણા” લેતા. આ ઉશ્કંધન વિશે પેશ્વા કાંઈપણ વાંધો લેતા નહોતો કારણ કે મુલકગીરી ઉધરાવવા નિકળેલા તેના સિપાઇઓ પણ તેવીજ રીતે ધાસદાણા ગાયકવાડી ગામોમાંથી મેળવતા હતા. આ વિચિત્ર કરતું મૂળ કારણ તો આવુંજ હોવું જોઈએ, જે કે પાછલા વખતમાં આ જુલમી વેરા પણ નિયમિત ખંડણીમાં સમાવવામાં આવ્યો હતો. આથી ગાયકવાડને અતિશય ગ્રહોટો લાભ થયો, અને તેના ઉપરી પેશ્વા કરતાં તેને વિશેષ મળવા લાગ્યું, કારણ કે તેના સૈનિકો આ ભાગોમાં નિરંતર વિશેષ સંખ્યામાં રહેતા, તથા પેશ્વાની ખંડણી ઉધરાવવાનું કામ પણ ધણીખરી વેળા તેનેજ સોંપવામાં આવતું હતું.”*

અપરાધના સંકેતના ઉપદ્રવના ભાગમાં વડોદરાનો રાજ્યવિવિદ અધ્યા-ધુનિભર્યો આલેતો હતો અને દરબારમાં કુસંધ અને ફાટકુટ હતાં, તેથી મુલકગીરીનું કામ અટકી પડ્યા જેવું હતું. પણ અંગ્રેજોની સહાયતા પ્રાપ્ત થતા અને રાવજી આપાજી દિવાન તરીકે નિમાતાં, રાજ્યની ત્રીજેરી જે ખાલી થઈ ગઇ હતી અને રાજ્યના માથે મુશ્કેલ દેવું થયું હતું તે દિશાડું જોઈએ, એ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઇને એણે પોતાના ભાઇ બાબાજીને નવી તથા જુની ખંડણી ઉધરાવી લાવવા મોકલ્યો હતો; તે પછીની હકીકત વડોદરાના રાજ્યકર્તાના લેખકનાજ શબ્દોમાં આપીશું:

“આરંભમાં તો તેને ધણીજ દરકતો નહો. કારણ કે થોડા વર્ષો-સન મેળવી નડિયાદમાં વાસ કરી રહેલો કોનો જાગીરદાર ૧૮૦૨ ની ૪ થી ડીસેમ્બરે તેના રક્ષકોની નજર ચૂકવીને કચ્છમૂજ ભાગી ગયો. અંગ્રેજી તેણે લીપકલ્પમાંના ઠાકોરોને ગાયકવાડ સામે થવાને ઉશ્કેરી એકત્ર કર્યાં. થોડો વખત સુધી તો મહારાજાએ માત્ર મૂર્ખો, ક્રાંતકાં, જુનામઢ અને પંતથીના ઠાકોરોને પોતાના પક્ષમાં લેવાની તજવીજ કરીધી, જ્યારે તેના સંબંધી મુકુંદરાવે, અમરેલી મુખાવ્યા પછી દામનગરમાં ભરાઇ તેનું ખયાલ-

કામ મળજીત કીધું. જીનમાં મદ્દારરાવ કચ્છનું રણુ ઓલંગી દીપકલપમાં આવ્યો અને ૫૦૦૦ માણસો એકત્ર કરી જીનાગઢના નવાબની : સાલતા મેજવી ધારીથી આગળ વધ્યો અને અમરેલી લેવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કીધો.

પછી બાબાજીને વારો આવ્યો. તેણે ૧૮૦૩ ના સપ્ટેમ્બર સુધીમાં તે વાંકાનેર, રાજકોટ, ગોંડલ, કોટવન, નવાનગર, ચાન, મુર્વા, માળિયા, વટવાણ અને ખીખાં રાજ્યોને તથા કાઠી ભૂમિઆઓને નિકાલ કરી અથવા સમજાવી. પોતાના પક્ષમાં લીધા. ૧૧ મી અક્ટોબરે વિઠોળા પિંડાણ (દિવાનજી) ધારીના કિલ્લાની આસપાસ ફરી વળ્યો. મદ્દારરાવ ત્યાંથી નાકો. પણ આજ અમરેલીએ તેને બાગરીઆવાડમાં સાબરકાંઠા આગળ પકડી પાડી હરાવ્યો; અને પાલીટાણાના પહાડી પ્રદેશમાં એક વખત ફરીથી સામે યવાનો પ્રયત્ન કીધા પછી લાવનગરના રાજા વખતમિંદે ન્હાસી જવામાં સાલતા નહિ આપવાથી તે પકડાઈ ગયો. આ દુર્ભાગ્ય પુરવતે ત્યાંથી મુબાઈ લઈ ગયા, જ્યાં ગાયકવાડી રાજ્યની શાંતિમાં ભંગાણ પાડવામાં અશક્ત આ માણસને નજરકેદ રાખ્યો.

હવે બાબાજીને જીનાગઢ, જૈતપુર, અને લાવનગરના ત્રણ બગવાન માંડલિકો જોડે નક્કી કરવાનું રહ્યું હતું. આમાંના છેલ્લાએ છેવટે એક્ટોબર માસમાં ચડી ગયેલી ખંડણીને બદલે માત્ર ત્રણ વર્ષની ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું. અને મેજર વોકરે યુદ્ધ અને લૂટફાટ વગર નહિ મેજવી શકાય તેવી રકમનો જે ભાગ શાંતિથી અને સલાહસંપથી મળતો હતો તે લેવાને સમજાવ્યાથી અંતે બાબાજીએ તેમ કરવા કબૂલ્યું. ચડી લાખ રૂપીઆની રકમના દેવાદાર જીનાગઢના નવાબના તાબાના વસ્તોધિના કિલ્લાને ઘેરા ધાલતા ૧૮૦૩ ના ડીસેમ્બરમાં બાબાજીને પ્રથમ અડચણ નહી. રજપૂતની પેઠે નિકાલ કરવાની નવાબની અહં વૃત્તિએ ના પાડી અને કાન્હોજીની સરદારી નીચે કાશિયાવાડના સરદારોને એકત્ર કરવાની યુક્તિઓ તેણે કરવા માંડી. આ વખતે મુર્વા, વાકાનેર, અને જોરિયા બંદરના હાકોરાએ મેજર વોકરને મધ્યસ્થ યવતે બીજવાર અરજ કીધી અને બીજાઓએ ધાર્દુ હતું કે બાબાજી સ્થિતિઓની સાલતાની રાહ જોશે. પરંતુ ૧૮૦૪ ના માર્ચ સુધીમાં તે તેણે નવાબની સાથે સલાહ કીધો, અને પોરબંદરના રાજા સાથે નિકાલ કરવા ગયો; પરંતુ બાબાજી સાથે નિર્ણય પર આવવા પછી સામે યવાના નિશ્ચય પર આવેલા નવાનગરના જાગની સલાહતા મળવાથી તે સામે યયો. બીજી વખતે સ્થિતિઓ પાસેથી મદદ માંગવાની બાબાજીને

૧૯૨૨ પડી. તોપણ સામાન્ય રીતે લેતાં બાબાજીની મુલકગીરીની પ્રથમ સ્વારી આદિથી તે અંતે પર્યંત જળવંત નીવડી, તેમજ ૧૯૦૫ ના ઐપ્રીવથી આરંભાયેલી તેની બીજી સ્વારી પણ કોઈ પણ પ્રકારની દરકત વગર પાર પડી હતી. આ સ્વારીમાં ખાત્ર મળ્યું ત્યાં દાખલ બનાવ વડવાણના ઘેસનો જ એક હતો. ત્રીજી સ્વારી બાબાજીના મદદનીશ સરદાર પાછળથી કાઠિયાવાડના સરસુખાનું પદ મેળવનાર 'વિઠ્ઠલરાવ દિવાનજીએ ટાંધી હતી, અને જેમ આ વખતે મેળવેલું ધન વધારે હતું તેમ ભુલમ પણ વિશેષ હતો. "x

મેજર વોકર જે આ વર્ષોમાં ગાયકવાડનો સલાહકાર હતો, તેની ઇચ્છા રાજ્યની ત્રિજેરી જરવાની સાથે, રાજ્યને લશ્કરી ખર્ચ મોટું હતું તે ઘટાડી ગામવાની હતી. કાઠિયાવાડમાંથી ખંડણી આવે તોજ રાજ્યને પૈસા મળી શકે એમ હતું અને તે માટે પુરતું લશ્કર જોઈએ, એ તેની નજર બહાર નહોતું. તે ગાયકવાડને મદદ આપવી એ પોતાની નૈતિક જવાબદારી માનતો તેમ એ પણ તે સમજતો કે કાઠિયાવાડમાંથી ગાયકવાડ જે ખંડણી ઉવરાવી શકે છે, તે એમની-બ્રિટિશની દરમિયાનગીરીને મુખ્યત્વે આભારી છે; પ્રસ્તુત મુલકગીરીની પ્રથા અંગ્રેજોને ડંખતી પણ હતી, તેથી વડી સરકારની સંમતિ મેળવી મેજર વોકરે એવી ઘટના રચી, કે જેથી " મુલકગીરી ક્યાં વિના કાઠિયાવાડના રાજા અને કાઠિયો સાથે ગાયકવાડને આપવાની ખંડણીને મુદ્દેજાહેરી રીતે ઠરાવ થાય તો ગાયકવાડની તેમજ મુજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારના સ્વાર્થની સારી સેવા બજાવેલી કહેવાય. "x

તે પરથી સન ૧૮૮૭-૦૮ માં ગાયકવાડ તરફથી વિઠ્ઠ કાઠિયાવાડમાં ફરી વારના લશ્કર સહિત ગયા તે પ્રસંગે મેજર વોકર તેમની સંજાથે ગયા હતા અને કામખી ખંડણી ચુકર કરવાનું બની શો આશયથી એમણે બનેએ કાઠિયાવાડના રાજાએને પત્ર લખીને જોડે હતા. પ્રથમ તો કાઠિ રાજાએએ અંગ્રેજોના પત્રની હકીકત સાચી માની અને પછી તેમાંથી બિન બિન અર્થ શોધવા માંડ્યા. કેટલાક એમ સમજ્યા કે ગાયકવાડનો હક્ક મુકિતથી ખસેડી દેને અંગ્રેજોની જમાવવાનો આ પ્રયાસ છે. પણ " કેદારણુભો દિલો તેના ધણે પા નવાનગરવાળાએ લઈ લીધો હતો તે અંગ્રેજોની ફોજે પાડો લઇને

● ચડી ગયેલી ખંડણી સહિત બાબાજીની ત્રણવારની મુલકી સ્વારીઓ પા દાખ રૂપીયા વમુલ ગયા હતા.

● " વડોદરાના રાજાના ", પૃ. ૧૦૨-૧૦૩.

x " મુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ", પૃ. ૩૨૮.

“ધણીને સ્વાધીન કર્યો.”† એ બનાવ બન્યા પછી તેમનો અભિપ્રાય બદલાઈ ગયો અને “ નવજા તાલુકદારો હતા તે સ્વમત્ત આસા બાંધવા લાગ્યા, અને હવે બ્રિટિશ સરકારના વાજબીપણાથી, તેઓને તુકસાન મળેલાં તેનો ન્યાય મળશે એમ ધારવા લાગ્યા. ”†

પછી એ સંબંધો ચર્ચા અને તપાસના મરિણાએ એમ માલુમ પડ્યું કે ખંડણીની ખાખત ઝોજામાં ઝોજા ૧૫૩ રાજ્યો સાથે જુદા જુદા કરાર કરવા પડશે; છવટે નીચેનો ઠરાવ સૌએ મંજૂર રાખ્યો હતો: “ ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં હમેશને માટે મુકરર કરેલી ખંડણી રાજ્યો તથા તેના વારસોએ દર વર્ષે વડોદરે ભરવી. તે ભરવાને માટે તેણે પ્રોતાની તરફનો દસ વર્ષને માટે જામીન આપવો. ખંડણીનો આંકડો ગાયકવાડ હમેશ કાયમ રાખે તેની ખાત્રીમાં બ્રિટિશ સરકારે ગાયકવાડની તરફથી જામીન રહેવું. ”

આ પ્રમાણે ખંડણીની રકમ હમેશને માટે ઠરાવવાનું તથા તે ભરવાને માટે તથા કાયમ રાખવાને માટે જામીન લેવાનું તથા આપવાનું હ્યો પછી કર્નલ વોકરે બોમીઆઓ અંદર અંદર કહ્યું કરે નહોં તેને માટે બંદોબસ્ત કર્યો. ખંડણી મુકરર કરવાનો સમય એટલો જ હતો કે જ્યારે ત્યારે ફોજને આખા પ્રાંતમાં લઇ જવાની જરૂર પડે નહોં ને ખંડણી ભરનારા પાસેથી જખરજસ્તીથી વધારે લેવામાં આવે નહોં, પણ જે ગાયકવાડની ફોજ ખસેડી લેવામાં આવે તો ‘પ્રાંતમાં’ બંદોબસ્ત રાખવાનું કંઈ સાધન રહે નહોં અને બોમીઆ માંહેમાંહે લડી મરે તેથી પહેલાં કરતાં પણ તેમની માઠી વસે આપ. એટલા માટે તેમજ ગાયકવાડ સરકારની એકતા સાક્ષતી રહે એટલા માટે મરેહી ધોડેસ્વારો અને બ્રિટિશના સહાયકારી લશ્કરની એક પલટણનો રસાલો કાઢીઆવાડમાં રાખવાનો ઠરાવ થયો. વળી બોમીઆઓ પાસે એક બીજો કરાર કરાવી લેવાની જરૂર પડી. તે એવી ગતવ્યનો હતો કે દરેક ખંડીઆએ શાંતિ રહે એવી સાક્ષ સાક્ષવી અને એ પ્રમાણે સાક્ષવાની ખાત્રી માટે બીજા બોમીઆને જામીન તરીકે આપવો. આ કરાર હમેશને માટે હતો.

એ પ્રમાણે બે કરાર થયા ત્યારે ગાયકવાડ સરકારે બોમીઆને એવો પરવાનો લખી આપ્યો કે કેરવેલી ખંડણી કરતા તેની પાસેથી વધારે લેવામાં નહોં આવે. એ પરવાના છપર બીજી સહી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કર્નલ વોકરે કરી. મુકરર કરેલી ખંડણી દર વર્ષે ભરી દેવાને રાજ્યએ કરી આપેલો લેખ જેમ હમેશને વારને હતો તેમ બ્રિટિશ સરકારની જામીનગીરી

‘પણ હમેશને માટે હતી, ખંડણીનો આંકડો જો કે હમેશને વાસ્તે ઠરાવેલો હતો તોપણ તે ભરવાનું જામીનખન દસ દસ વર્ષે’ નવું કરાવી લેવાનું હતું.’”

પ્રસ્તુત કરાર, આ પ્રમાણે નહીં થઈ ગયો પરંતુ બાજરાવ પેશા-
જે આ ખંડણીની રકમમાં અડધીઅડધનો હકદાર હતો તેનો એ નિર્ણયમાં અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો નહોતો, તેથી એ નારાજ થયો હતો અને એ ખંડગી દર્શાવવાને તેણે અમદાવાદના ઈજારાના પટાની મુદત સન ૧૮૧૪ માં પૂરી થતાં, ગાયકવાડને, તે પછી ફરી ચાલુ કરી આપ્યો નહોતો. અને તેનો વહિવટ પોતા હસ્તક લેવાનો હતો. અંગ્રેજ હાકેમે જેયું કે પેશા કાઢિયાવાડમાં ખંડણી ઉધરાવવાનું કામ ચાલુ કરે તો પાછી અવ્યવસ્થા જામે એટલુંજ નહિ. પણ અગાઉ કર્યુંકારણ્યું સંપૂર્ણ નિષ્ફળ જાય અને તેમની પ્રતિજ્ઞાને પણ કાંઈ લાગે; તેથી એટલી-તરતે તે કામ કંપની સરકારને સોંપવા બાજરાવ પાસે માગણી કરી. બાજરાવે તેને પ્રથમ મણકારી નહિ પણ બહુ દબાણ થયું ત્યારે એવી સરત રજુ કરી કે એ ખંડણીની વસુલાતનું કોઈ પણ ખર્ચ અંગ્રેજોએ લેવું નહીં. આ સરત કપરી હતી પણ તેમને તે સ્વીકાર્યા વિના ખીજો ઈલાજ નહોતો અને બાજરાવે પણ પૂર્વે દસ વર્ષ સારું એકબાંકડી ખંડણીની રકમ મુકરર થઈ હતી તે મંજૂર રાખી.

એ નિમિત્ત કાઢિયાવાડમાં અંગ્રેજોનો પગ મળ્યુત થયો, એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં ન્હાનાં મોટાં રાજ્યોમાં ખંડ થતાં, જેમકે જોખામાં, જુનાગઢમાં, જામનગરમાં, તેને દાખી દહ, પોતાનો કાલુ અને લાગવમ વધારવામાં તેઓ ફતેહમંદ નિવડ્યા હતા.

વળી મહીકાદામાં, કાઢિયાવાડની પેટે, એકબાંકડી ખંડણીની ગોઠવણ કરી, તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા વધારી હતી.

ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ મંગાધરરાવ શાસ્ત્રીનું કેવા સંજોગમાં મુન-થયું; શા કારણે બાજરાવને ખુનાના કોલકરાર કરવાની ફરજ પડી અને સન ૧૮૧૮ માં તેને પદપ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યો એ સર્વ બિનાઓ ત્રીજા પ્રકરણમાં સંક્ષેપમાં વર્ણવવામાં આવી છે.

અહિં એટલુંજ નોંધીશું કે પેશાઈ પડતા, તેનું રથાન કંપની સરકારે પ્રાપ્ત કર્યું; અને સન ૧૮૨૦ માં ગાયકવાડ સવાજરાવ ખીજાએ લોડ એટલી-તરતે નવો કગર વડેદગમ કરી આપ્યો, તેની રકમે મુનપરતના ખંડીઆ રાજાએ ઉપરની સર્વોપરિ હકુમત અંગ્રેજો હસ્તક આવી અને ગાયકવાડનું રાજ્ય પણ તેના તાબાના રાજ્ય જેવું થઈ ગયું.

પ્રકરણ ૫

ઈઝારા પદ્ધતિ

" A private individual entered into a contract with Government, whereby he bound himself to pay a lump sum for the privilege of collecting all he could from the cultivator, who was entirely at his mercy. There was in reality no fixity of tenure for the tenant, and an old occupant might at any moment be turned out by a new comer who offered high rent. The Farmers or Izardars were abetted by the Patels in their devices to wring the uttermost farthing from the cultivators. The Izardars generally let the Patels off on easy terms, and very frequently they sublet to them the power of assessing taxes on the villagers.*** the contract between the Government and the Izardar was frequently a sham. The virtual Izardar put forward a child of his and stood security for him, so that if the contract were broken, there could be no recovery.*** and one of the most pernicious tricks an embarrassed Government could play with the Izara system was to transfer the farm from one contractor to another before the expiry of the lease."

[*Bombay Gazetteer, Baroda, P. 365-366.*]

આપણે પાછળ જોયું છે કે મરાઠાઓ ગુજરાત પર સ્વારી લઈ આવતા તેમાં તેમની નેમ દેશ ઇત્યા કરતાં, ખાસ કરીને, લૂંટ લઈ જવા તરફ વધુ રહેતી; અને વડોદરામાં રાજગાદી સ્થાપ્યા પછી આયકવાડ ચોથ અને સરદેરામુખી હિંદરાવના માટે જેટલા ઉત્સુક અને તત્પર રહેતા, તેના

દસમા દિરસે પણ તેમના હાથ નીચેના દેશના વહિવટ માટે કાળજી કે ખતરાખતા નહોતા. તેનું કારણ એ છે કે તેમની પ્રકૃતિને એ વૃત્તિ અત્યંત જ નહોતી. તેઓ મુદમાં લટી ગયેલા અથવા તો લૂંટ મેળવી ગયેલા; પણ તેમની પ્રજા કેમ આગાદ અને મુખી થાય અને દેશમાં શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થા પ્રવે, એનો એમને ખ્યાલ સરખો નહોતો. તેઓ માત્ર સૈનિક હતા; રાજકર્તાઓ નહોતા. તેથી લડાઈમાં જય પરાજયની સાથે, તેની રિયતિમાં અને તેમની સત્તામાં ભરતીઓટ આવતા હતા. તરવારપર એમનું રાજ્ય અંધકાર હતું. લશ્કર એ જ એમનું સામર્થ્ય હતું, એટલે તેમને મોટું લશ્કર રાખવું પડતું; એટલું જ નહિ પણ તેના નિભાવ સાર બારે ખર્ચ કરવું પડતું હતું; અને તેટલા સાર એ મરાઠા સરદારોને હવપતિ શિવાજી મહારાજ અને તેમના વંશજોએ મોટી જગીરો આપી હતી, જેને સરંજામ કહેતા; અને હવપતિના વંશજોની સત્તા નજાગી પડતાં અથવા તેમની પડતી થતાં, એ મરાઠા સરદારો, જેવા કે સિંધિયા, હોલકર, બોંસેસે અને દાબાડે સેનાપતિના મુનાસિક દામાશ્વરાવ ગાયકવાડ પોતાની જગીરોમાં સ્વયં યજ્ઞ બેઠા અને તેઓએ રાજકર્તા તરીકે જુદી માહિયાપી હતી. પણ એ સરદારો, ઉપર કહ્યું તેમ, રાજવહિવટ માટે ટેવાયલા નહોતા; મુતસલીમીરીથી તલ્લ અગળાય હતા. તેઓ જાતજાત અને સૈન્યની સંખ્યાપર ઝુમતા અને સૈન્ય કનાયતી અને સબજ રાખવામાં તેમને થોડો ખર્ચ કરવો પડતો નહિ; રાજ્યનું ધર્ણખર્ચ ઉત્પન્ન એમાં જ હતું; અને રાજ્યનું ઉત્પન્ન એવું વ્યવસ્થિત કે એકસરખું નિયમિત ધોરણવાળું, ગોઠવાયતું નહોતું, તેમ તેમનો જાત ખર્ચ આંધળો, જેનો કાંઈ અંદાજ નહિ; એ પરિસ્થિતિમાં તેમનો હાથ સદા સંકોચમાં રહેતો, અને તેને પહોંચી વળવા સાર જોઈતું નાહું તેઓ કરી કરીને મેળવતા હતા. સત્તાના મદમાં શવે તેમ વર્તાતા; જોડુકમી કરતાં; અને બળજોરીથી નાણાં કઠાવતા અને તેમની એ માનસવૃત્તિને ચોપ અને સરદેશમુખીની પ્રથા અનુકૂળ અને સહાયકર્તા યજ્ઞ પડતી તોપણ એમની દ્રવ્યક્ષુધા સતોષાતી નહિ; અને પૈસા, પૈસા ને પૈસા, એ જ એમની આજી આગણી રહેતી: તેટલા સાર તેઓ પોતાના મુલકને સરાફોને ત્યાં ગીરો મૂકતા; અથવા રાજ્યની મહેમુલનો, એ પૈસા અગાઉથી મળે તે સાર, ઇમરો આપતા હતા; અને એ ઇમરો લેનાર શખ્સ એટલું જ જોતો કે જે રકમ પોતે ભરેલી છે; તથા તે ઇમરો મેળવવા બદલ જે રસ્કત રાજ્યના અધિકારીઓને આપવી પડી છે, તે સૌ જતાં તેને શો કાપદો.

રહે છે. આમ, રાજા અને ઇગ્ગરદાર ઉભય, પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધતા, પણ તેમ રેખતની શી રિયતિ થાય છે, તે વિષે તે પૈકી કોઈ વિચાર સરખો કરતા નહિ. કેમકે જનની નજર એકસરખી પૈસા મેળવવા પર રહેતી હતી. રાજાને પોતાના વિદ્વાસ અને વૈભવ સાર પૈસા જોઈતો; અને છૂટે હાથે મર્યાદા વિના તે ખર્ચ કર્યે જતો. શરારે-નાણાં ધીરનારાઓ-ગીવતી પેડે પાસે તૈયાર હતા, તેઓ પોતાને હાવતી સરતો કરાવી લઇ, રાજાને પૈસા આપતા હતા; અને રાજા એ લોકોના હાથા હોઇને, તેમને રેખત પાસેથી મનસ્વીપણે કરવેરા વસુલ કરવામાં અડચણ નહતી નહોતી. એથી રેખતનો પુરેપુરો મરો થતો; ઠોરથી પણ માડી રિયતિ પ્રગ્ભ બોગવતી હતી.

મોગલ સમયમાં રાજા ટોડરમલે શુજરાતમાં જમીનની તપાસ અને માપણી કરીને જમીન મહેસુલના દર, તેના પાક અને જમીનના પ્રકાર અને કસતા પ્રમાણમાં, મુકરર કર્યા હતા અને મહાન મોગલ સમ્રાટ અકબરે, તેના અમલદારોને, એ સંબંધમાં એવી આજ્ઞા કરી હતી કે રેખતને ખનતી રાહત આપી, તેની પાસેથી મહેસુલ ઉધરાવવી; એથી જમીન ખિન-ખેડાયેલી પડતર રહે નહિ તેમ તે વસ્તીથી ભરચક રહે. વળી એ મહેસુલ હકતે હકતે અને નિર્ણિત ધોરણ અને કબુલાતને અનુસરીને વસુલ કરવી.

પરંતુ મરાઠા સરદારોની હુંદાર રાજનીતિ અને અનિષ્ટ ઇતર પદ્ધતિથી પ્રજાને ધણું સોસલું પડતું હતું. મુસલમાન અને મોગલ સમયમાં જમીન મહેસુલ ઉપરાંત રાજાને ધંધા હુજરમાંથી સારું ઉત્પન્ન મળતું; પણ તે ઉત્પન્ન મરાઠાઓના આગમન પછી, તેનો નાશ થઇ જાય પડ્યું હતું; એટલે રાજા ઉપજનો બધો આધાર જમીન મહેસુલ પર રહેતો, તેમ અભ્યવરથા અને મારફતને લઈને એકતો નાસ ભાગ કરતા; એથી પણ ધણી જમીન અણખેડાયેલી પડી રહેતી. રાજાનું જમીન મહેસુલ ધડી જવાનું એ પણ એક કારણ હતું.

એ મરાઠા સરદારોનો વહિવટ કેવો હતો, તે સમજવા સાર, તે સમયે નાના ફકનવીસના એજંટ, સદાશિવ દિનકરે, મહાદળ સિંધિયાની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરતો, એક પત્ર લખી મોકલ્યો હતો અને જે ઉપલબ્ધ છે, તેમાંથી ચોડાક ભાગ આપીશું:

‘લરકરી રાજમાં નોંધાયેલા સર્વ સૈનિકો હાજર રહે ૥ કે નહિ તેની મહાદળ કદી તપાસ કરતો નહિ; હાજરીપત્રક કે તપાસ જેવું કશું નહોતું; અને એ લરકર પાછળ જે બધું ખર્ચ થતું, તે એમને નહોતું મળતું;

વચમાંના માણસો તેમાંની ઘણી રકમ ઝોલીઆ કરી જતા. ખાલિજી અને અન્યવરથા પુખ્ત છે. એણે રાજ્યનું ભાવિ ઉત્પન્ન આવતા એ વર્ષનું ગીરે મૂકી દીધું છે; અને તેના ઇન્જરદારો ખેડુતો પામેથી જમીન મહેસુલ વસુલ કરવા કેવા ધાતકી અને જંગલી ઉપાયો મેળે છે તે જોતાં દિલ દ્રવી હો છે. શ્રીમંત અને ગરીબ સાને ચરીરે લુગડાંના ગાભા વિટે છે, તેના પર તેલ રેડે છે, અને તેને પછી સળગાવી મૂકે છે.....ખેડુતો જમીન મૂકીને નાસી ગયા છે; ચોતરફ વેરાન થઇ પડ્યું છે; દુકાળ ડોકીઆ કરી રહ્યો છે. એક ધરમાં તો વીસ મુઠાં પડેલાં છે; ટાઈ જીવતો મનુષ્ય રહ્યો નથી, કે જે તેને ઠેકાણે પાડે. હું શું લખું છું તે હું સમજું છું. એ નમ્ર સાવ છે. સુખ્યવરિયત અને સુખી રાજ્ય તેજ કે ત્યાં રાજ્ય કદિ બીડમાં ન હોય; સૈન્ય સંતોષી હોય; અને રૈયત સુખી હોય. આ ત્રણેની રિયતિ; ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ન હોય ત્યારે પ્રભુનો આધાર રહ્યો. પ્રભુ કહે તે ખરૂં. *

પ્રસ્તુત ઇન્જરાપદ્ધતિને એક લેખકે ઝેરી વૃક્ષ સાથે સરખાવી છે; અને તે જણાવે છે કે એ ઝેરી વૃક્ષના મૂળાઆને રાજ્યના પ્રમાદ, લોભ અને અમાનમાથી પે.પણ મળે છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાં ખૂંડાં પણ પ્રગળે વેઢવાં પડે છે.

અરાઠમા સૈદ્ધાંત અંત ભાગમાં પેશાના મુજા આખા સેલુકરે, તેના છૂટકારાના સિંધિવાને દશ લાખ રૂપિયા આપેલા, તે રકમ એકઠી કરવાને તેણે ગુજરાતમા ખેસુતમ સિતમ ગુમચો હતો, અને પ્રસિદ્ધ રામન ઘહેનસાહ નિરાની પેઠે ગુજરાતમા સેલુકરેનું નામ તેની દુષ્ટતા અને ધાતકીપણા માટે કહેવત સમાન થઇ પડ્યું છે. તે દેવું વર્તન અક્ષાવતો એનો કાંઇક ખ્યાલ નીચેના ઉત્તારામાથી મળશે.

“ મુરદાનો જે જે ઠેકાણે અમલ હતો તથા તેમનો અમલ હતો તે તે ઠેકાણે જુલમ ઘણો થતો ને હાલ થતો હતો, તેનું કારણ હરેક મહાલ અથવા પરગણું જે કોઇ વધારે રૂપિયા આપે તેને ઇન્જરે આપતા પણ તે ઇન્જરદારને ઇન્જરાના રૂપિયા વળતા તથા અરચ કહાડતા કાંઇ નહોતો મળતો. જોઈએ પણ તેટલું થવાને એ પરગણાની ઉપજ ન હોય ત્યારે લોકોને દંડતા હતા તથા વેરા લેતા હતા, તથા ખીજી હરેક રીતીએ લોકોને હેરાન કરી

રૂપેઆ લેતા હતા ને મરેહાના મુલકમાં એવી રીતે આવે છે. વળી સરકારનું પણ પાંચરૂં નહીં કે જે માહાલ જેહેને ઇન્જરે આપ્યો તે માહાલ તે ઇન્જર-દારના તાબામાં વીસ પચીસ વરસ રહે કે જેથી કરીને દેશમાં ઉપજ વધારી પોતાના ઇન્જરામાં ભરેલા રૂપેઆ વીગેરે વસુલ કરી લેવાની નવરાશ મળી શકે. પણ સરકારનો દરતુર હેવો પડીઓ હતા ને હાલ પણ છે કે હરેક માહાલ એક ધણીને કાંઇક રૂપેઆ માટે ઇન્જરે આપ્યો ને હેવામાં પાંચ સાત દહાડામાં અથવા વરસ જે વરસમાં કોઇ વધારે રૂપેઆ આપનાર મળ્યો તો તેહેની સાથે બંદોબસ્ત કરી તેને ઇન્જરે આપવો. આ ઉપરથી ઇન્જરદારના મનમાં એહેવું રહેતું ને રહે છે કે “ ધડીમાં આપણો ઇન્જરો છે ને ધડીમાં નથી માટે ખાધું તે આપણા આપનું એહેવું ધારીને જેટલો જુલમ થાય એટલો કરી, વેરો નાંખી તથા હંદીને રૂપેઆ લેતા તથા લે છે. શહેરમાં કાંઇ બાથુંતું સોચ કરાવતા નહિ તથા શહેરના લોકોને સુખ થાએ તેવું કરતા નહીં તથા કરતા નથી. પણ એક વાત હતી કે “ લાવ રૂપેઆ લાવ રૂપેઆ. ”*

આ ઇન્જરદાર આધારિત તરીકે પણ કામ કરે; એમાં પણ તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધતો હતો. જેના પક્ષમાં તે ચુકાદો આપતો, તેની પ્રાસેથી તે ચોચાઇની રકમ લેતો, તેમ તે એક સ્થળે રહેતો નહિ એટલે તેના વતી તેનો કલાક કામ કરતો. એ ઇન્જરદારો લાંચ રસ્તે તેઓ પોતાનો, જાણે કે, હજી હોય એમ ગણતા. એ લાંચ રસ્તે તેની બદીનો અંગ્રેજ એલચીઓએ પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અને એ રસ્તે કેવી સ્થિતિથી તેઓ કઠાવતા તેની વિગતો બીલુલ મગનલાલે નોંધી છે:

એ રાજ્યમાં હેવું આવતું હતું કે “ એક જણ જમને કોઈને બેસારી આવે તો બીજો જમને તેહેને જિહાડી આવે ને કદી બીજો બેસારી આવે તો એક જિહાડી આવે. ” આ ઉપર જગીર લાંબો વીચાર જે કરશે તેહેને માલુમ પડી આવશે કે સરકારને ધણાંકના મોટા રાખવાં પડતાં હતાં કેમકે જે હેવું ન કરે તો બહુ ઓછું આંણી આપે? વળી એક તરફનો લાંચ આપે તેહેને જિહાડીને અથવા કાંઈ ધરખાર અથવાનો હોઈ તો અણવાની રજા આપીને સામાવળીઆને બેસારે ને બહારે તે

* મગનલાલ દ્વારા અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧૩-૧૪.

લુચો સેનકૃત “ અસાધ્યોનો રાજવલિવટ. ” પૃ. ૨૨૫.

લાંચ આપે તાહારે તેહેને' બહાડી પેઢી ધમારવ પાડી નાંખવાનો હુકમ કરે તથા પેહેલ વેહેલો જોને બેસારો હોય તેને ફરી બેસારે. હેવી રીતે ગાયકવાડ પેશવાના સરસુઆની વખતમાં ચાલતું હતું ને એક વાડો હેવી રીતે ચપે। તેથી એને “સોના રૂપાની ઇટનો વાડો” કહે છે.”*

આ બધી વિગતો પરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે પ્રજાને રાંભડાનારી અને તેમનું લોહી ચૂસી લેનારી, જળોના જેવી આ ઇજારાપદ્ધતિ હતી.

જેમ એ ઇજારદાર પ્રજાને ત્રાસ આપતો અને કનડતો તેમ રાજ્યના અધિકારીઓ પણ જે તે ઇજારાનું નાણું વખતસર નહિ મળતું અથવા તે આપતો નહિ તો તેના પર પણ જુલમ કરવામાં કચાસ રહેતી નહોતી. એવો એક દાખલો “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ” એ પુસ્તકના લેખક ભગવાન-લાલ સંપતરામે, એમના આત્મકથાંતમાં આપ્યો છે તે ઉતારીને આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું.

“મારા પિતા સંપતરામ રટેળાના ગામોના ઇજારા રાખતા, અને તે સાથે પરચુરણ નોકરી પણ કરતા. ઇજારામાં નવાજશ્રીનું હેતું થવાથી નવાજ સાહેબ અહમદખાનજીના રાજ્યમાં અને દિવાન અનંતજી અમરચંદના કારભારમાં હેતું પતાવા મટે સંપતરામ ઉપર ઘણો જુલમ થતો. હમેશાં મોસલો કાઢતા, ચોખીમાં બેસાડતા, તેથી જુનાગઢથી નાશી પોસિટિકલ એજન્ટની સવારીમાં વસતા. એક વખત જુનાગઢની હદમાં ટીંબડી મુકામે લોંગ સાહેબની સવારી હતી. તે વખતે અનંતજીના માણસેએ પકડી પોતાના ઉતારામાં ચોખીમાં બેસાડ્યા, એવા વિચારથી કે રાતે જુનાગઢ લેઈ જશું. તે વખતે દયાસંકર-ચવડ જે તેમનાં ભાણેજ થાય તે મામાની ભાણ કાઢવા ટીંબડી આવેલ, તેને ખબર થતાં લોંગ સાહેબ આગળ જઈ ફરીઆદ કરી કે આપના કેમ્પમાંથી અમારા મામાને પકડી જય છે. લોંગ સાહેબે અનંતજીને બોલાવી સંપતરામને છૂટા કરાવ્યા. પછી અનંતજીએ સંપતરામના જમીન જમાદાર સાહે ઉપર તારીફ કરી. એટલે જમીને તેડાવ્યાથી એ ત્યાં દોઢ બે મહિના ચોખીમાં રહ્યા. ત્યાં માંદા પડતા ઘેર આવવાની રજા મળી. ઘેર આવ્યા પછી છ માસ ખાટલે રહી મરણ પામ્યા. દહાડો તથા પછી ચૌદમે દહાડે સંપતરામને ઘેર કડી કરી કુટુંબ કમીવાને બહાર કાઢ્યાં. તે વખતે તેઓની પાસે એક પૈ પણ ખાવા

ન હતી, અને જે કાંઈ વાસણ કૂસણ તે પણ જપતીમાં હતું. તેથી સર્ગ વહાલાંનાં વાસણો લઈ ઝોઘરીમાં આડો ખાટલો મુકી રાંધતાં. તે વખતે અમે છોકરાંઓ મામી કૂંધને ત્યાં જમી આવતાં. અમારી મા હરખ એકલાં રાંધી ખાતાં. આ વખતે અમારા કાકા મૂળશંકર જગજીવન અને એમના ભાણેજ અમારી કૂંધ કેસરના પૂત્ર દવાશંકર રાવજી, જૂનાગઢના પારેખ ગોકળદાસ વેવઝની સાથે કાપડના વેપારમાં સૈયારો ધંધો કરતા તેથી આખરૂંસર નિર્વોહ અધાવતા. દવાશંકરે લોંગ સાહેબને ત્યાં ફરિયાદ કરી, તે દેવથી અનંતજી દિવાને મૂળશંકર તથા દવાશંકરને ઘેર તેડાવી હુકમ કર્યો કે તમારે ત્યાં સરકારી ગાડાં કાલે હાજર થશે, તેમાં તમારાં ઉંચાળા ભરી જૂનાગઢની દદ મૂકી ચાલ્યા જવું. તે વખતે મૂળશંકરે કહ્યું કે “દયા કરો”, ત્યારે દિવાન કહે કે “મારી છાતી તો છીપરા જેવી છે.” જેથી જુદી જુદી વચો લગાડી મહા મુશીબતે તે હુકમ રદ કરાવ્યો. મારા પિતા અને બેથ કાકા ગંદકવાડમાં મારાં દાદી જીવણુમાધના ખરીદ કરેલા મોસાળના ઘરમાં રહેતા, પણ મારા પિતા ઉપર નવાખની જપતી થવાથી, તેવુંજ પોતા પર વીતે તે ક્ષેત્રી મૂળશંકર જૂન રહ્યા. તો પણ આ સંકટના વખતમાં પોતાના ઘેરથી હંમેશાં સીધું પહોંચાડતા ને શાક-પાન હંમેશાં બજારમાંથી પોતાના ઘર માટે નાની સાથે લાવતા, એટલુંજ નહિ, પણ મારી જનોઇ વગેરે પણ એમણેજ કર્યા, અને પોતાની બે બહેનોનાં લગ્ન પણ મૂળશંકરે પોતાનાજ ખર્ચે કર્યા, અને સંપત્તરામની મરણ ક્રિયાનો વર્ષા સુધીનો ખર્ચ પણ પોતે આપ્યો. બેળા ન રાખવામાં વાંધો એ હતો કે નવાખ અને અનંતજીની બહીક.”-

આપણે અહિંજ નહિ પણ કાન્સમા સુદાંત આ ઇમારત પદ્ધતિએ પ્રજાનું નિકંદન કાઢ્યું હતું; અને તેને લઈને કાન્સમા સન ૧૭૮૬ માં મોટો વિપ્લવ થવા પામ્યો હતો, તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ જીના છે.

મુજરાતમાં મસાહી સત્તા અકારી અને નિંદાપાત્ર થઈ પડી અને નવા અંગ્રેજી રાજ્ય અમલને લેણેએ ઇષ્ટ અને આવકરપાત્ર ગણ્યો, એનું કારણ, આપણે ઉપર જોયું તેમ, મુખ્યત્વે આ ઇમારતપદ્ધતિ હતી, એમ આપણે સાચે કહી શકીએ.

પરિશિષ્ટ ૧-

મેહેસુલ રીતિ

"મેહેસુલની રીતિમાં થયેલા ન્હાના મોટા ફેરફાર બધા અયથી ધર્ત સુધી આપવાનું કામ નહિ બની શકે તેવું હોવાથી, તેમાંની મુખ્ય બાબતો બતાવવાના હેતુથી અમે ૧૮૨૭ ની કલમખંદી (સયાજીરાવે તે વર્ષમાં પોતાના વહિવટદાર જોગા કાદેલા દુકમો) અન્ને આપીશું. આપણે કહી ગયા છીએ કે જમીનના બે વિભાગો હતા:—(૧) સરકારી અથવા ખાલસા અને (૨) જેના ઉપર સરકારનો હક પરિમિત હતો તેવી. વળી આપણે જાણીએજ છીએ કે કુમાવીસદારોને રેયત પાસેથી લેવાની રકમ નક્કી કરવાનો હક હતો. ખાનગી લાભો સાર્વજનિક લાભોથી વિરુદ્ધના ન થઈ જાય તે હેતુથી ૧૮૨૭ ની કલમખંદીમાં સરકારી જમીન પહેલા ખેડવાનો, તથા કોષ્ટપણ કારણસર ખેડાયેલી સરકારી જમીનનો વિસ્તાર તેવીજ બીજી ખાનગી જમીનોનાં વિસ્તાર કરતાં ઓછામાં ઓછો ખેવડો રાખવાનો હુકમ રાખવામાં આવ્યો હતો. જે કોષ્ટપણ ગ્રામમાં સરકારી જમીન ખાનગી જમીન કરતાં દ્વિગુણી હોવાને બદલે ઓછી હોય તો તે ગ્રામના વતનીઓએ પાડોસના ગ્રામની સરકારી જમીન ખેડી આવ્યા પછીજ પોતાની જમીન ખેડવી. જુના વખતમાં કુમાવીસદારે એટલો તો જુલમ ગુજારતા હતા કે રેયતો ખેતરો ઓછીને કોષ્ટ ઉદાર ખેડુતના ખેતરમાં કામ ઉપર જતા રહેતા; એમજ તે સમયમાં જમીન આટલા વિસ્તારમાં ખેડવામાં આવતી નહોતી તેથી કામદાર માણસોની તાણુ હતી. તથા જમીનના લાભો પણ બહુજ કમતી હતા. આથી ૧૮૨૭ ની કલમખંદીમાં બીજા મહાભોમાંથી આવનારી રેયતને, તે મહાલના કુમાવીસદારનું લેહેણું ચૂકવ્યા સિવાય પોતાના મહાલમાં નહિ રહેવા દેવાની કુમાવીસદારોને કરેલી આગ્રાથી આપણે નવાઈ પામવાનું નથી; તેમજ આ નવીન આવનારને તે જમીન પોતાનો પટો ચૂરતો હોય તેટલા વખતને માટેજ આપી શકે, તથા તેની પછીનો કુમાવીસદાર તેના કરેલા કરારો પાળવાને બંધાએલો નહોતો.

વંશ પરંપરાના અમલદારો સાથેનો, સૈનિક વર્ગના લોકો સાથેનો તથા કેટલીક બાબતમાં સરકાર સાથેનો ઇન્તરદારોનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો તે હવે આપણે તપાસીશું.

આપણે કહ્યું હતું કે તે પોતાનું બરણું ચાર હપ્તે કરતો હતો, અને વર્ષને અંતે જો કાંઈ રકમ શેષ રહેતી તો તેના ઉપર તે નવ ટકાનું વ્યાજ

આપતો. દરબારની રજા વગર કાઢેલો ખરચ પોતાની માંકમાંથી તેને આપવો પડતો. જાહેર બાંધકામો રહોટી સંખ્યામાં અથવા વિચાળ નહોતાં, પરંતુ તે બાંધવામાં અથવા સમરાવવામાં રૈયતની મદદ લેવાનો સરકારનો હુકમ હતો; તેમજ ખંડેરાવના સમયમાં રૈયત જેટલી રકમ તેવા કામ ઉપર ખરચની તેટલીજ સરકાર પણ તેમાં આપતી. વર્ષને અંતે ઇંજીનરદાર પોતાના ઇંજીનરમાં તે મહાલ રહ્યો ત્યાં સુધીનો મહેસુલ વિગેરેનો જમા ખરચનો હિસાબ મોકલી આપતો. (આ હિસાબ જોઈને આપણે એમ માનવું નહિ જોઈએ કે તે બરોબર હતો, કારણ કે પોતાનો નફો ઓછો બતાવવામાં ઇંજીનરદારનો લાભ સમાયેલો હતો. પરંતુ ઇંજીનરદારી રીતિનો કાંઈક અંતુલવ ધરાવનાર એક પુરૂષના વિચાર પ્રમાણે ઉપજ ઓછી બતાવવા કરતાં ખરચ વધારે બતાવીને ઇંજીનરદાર સરકારને કમતો હતો, કેમકે રૈયતની પાસે કોઈપણ પ્રકારનો અયોગ્ય કેર લે તો તેઓ કદાચ સરકારમાં અરજી કરે અને તેનું છુટાણું જાહેર થાય; જ્યારે તેમ હોય તો પણ એ રીતિ બરોબર સમજાય માટે અમે ઉપજ તેમજ વ્યયના બે હિસાબોમાંથી નમુના માટે થોડી રકમો નીચે આપીએ છીએ.

સંવત ૧૮૪૩ નો સંખેડા મહાલના ઇંજીનરદારનો હિસાબ.

જમા અથવા ઉપજ:—

રૂપીઆ.

એન જમા અથવા મુખ્ય જમીન વેરાના

૫૬,૬૧૧-૮-૦

સિવાય જમા અથવા પરચુરણ ઉપજના

૧૬,૨૦૧-૦-૦

અર્થશાસ્ત્રનાં કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી નહિ મળ્યા આવે એવા, કેવા કેવા પ્રકારના વિચિત્ર સાધનોમાંથી પૈસા મેળવવામાં આવતા હતા તેની કાંઈક સમજ પડે તે હેતુથી તે વર્ષની જમામાંની કેટલીક બાબતો અત્રે આપવામાં આવશે.

રૂપીઆ.

સાથર જકાત અથવા આયાત અને નિકાસની જકાતના

૮૦૦૦

દલાવી અથવા વ્યાપારની વસ્તુઓ ઉપરના વેરાના

૧૨૦૦

કલાલની લઠી ઉપરના વેરાના

૬૭૬

માપણ અથવા વજન તપાસવાના વેરાના

૧૦૦

કંકણ અથવા મુકા અને જંગલી બનાવનારા પાસેથી

૫૧

દરિ (૧) વેરાના

૪૦૪

ત્રેવાસી મામે પંરના કરના	૬૭૭
સુખડીના	૪૦૨
પાક ઉતારવાનો દક આપવાના	૫૪
માસવેરા (ઓખ ઝાડુના પાક ઉપરના વેરા) ના	૮૩
ગોઠા માણુસેને ફગૂવાદિની બેટ મોકલવા માટે	૧૧
ન્યાયની કચેરીમાંથી દંડના	૨૩૦૦
માસવેરાના	૨૫
ત્રેહેસુદી અથવા ત્રેહેસુદ નદિ બરનારાઓને ત્યાં-ધોડેસ્વારાને તે ત્રેહેસુદ નદિ બરે ત્યાં સુધી તેને ત્યાં-રહેવાનો કુકમ આપી મોકલવાથી મળેલા	૬૦
ઘોથ અથવા ન્યાય ખરચ માટે મળતા ચતુર્થાસના	૧૫૦
સરકારી લેહેણદારોના રૂપીઆ આપતી વખતે કાપવામાં આવેલા વટાવ અથવા બટાના	૨૬
આખા ઉપરના વેરાના	૯૦૦
શ્રીઓના પુનર્જન ઉપરના વેરાના	૩૦
અને વસિયતનામા વિનાની મિલકત વારસોને આપતી વખતે મળેલા	૧૩૦

સંવત ૧૮૬૧ નો વડનગરના ઇબરદારનો હિસાબ.

જમે—જમીન વેરાના ૪૧,૦૬૨

સિવાય જમા ૧૮,૬૫૦

આ સિવાય—જમાની રકમના ઉપર કહેલી જાબતો સિવાય ખીછ
નીચલી વધારાની જાબતો પરનો વેરા પણ હતો.

હવાલદારીના અથવા રાત્રે ખેતરના રક્ષણાર્થે મોકલવામાં આવતા
સરકારી સિપાઇ બદલના રાત્રિ દીઠ રૂ. ૧) પ્રમાણે. ૮૮

ધનોજ નામના કુટુંબ લુટારા જાતની ઉપરના વેરાના ૧૦૦૦

તેના રાજ્યમાં લૂટકાટ નહિ કરવાની તથા પ્રતિવર્ષે સરકારને
નિયમિત કર આપવાની સરતે આ લુટારાઓ અને ખુનીઓને ગાયકવાડે
આશ્રય આપ્યો હતો, અને સવત ૧૮૬૧ મા તેઓને મદાસની બાહેર
ચોરી કરવા બાબ તે માણુસ દીઠ રૂપીઆ એક પડતો. તથા આ કરના તે

વરસમાં રૂપીઆ પચેસાસી જમે થયા હતા. બંધીવાનને બંધનમાંથી મુક્ત કરતી વખતે ઇન્તરદાર રૂપીઆ દસ લેતો, અને કાલિલ નજરાણાના—એટલે પ્રતિજ્ઞા આપતી વખતની અથવા લખત કરી આપતી વખતની બેટના રૂપીઆ બસો તેને મળ્યા હતા. તે વર્ષના કંડિલ પટાના રૂપીઆ એક હજાર થયા હતા. જુના વખતમાં રામના પાટવીના જન્મ સમયે, રામ કુટુંબમાંના કોઈના લગ્ન થાય તે સમયે, ગાયકવાડના પુત્રોની કેટલીક ધર્મ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તે સમયે વિગેરે અનેક પ્રયોજને એક વધારાનો નવો કર નાંખવાનો ધારો હતો; પરંતુ આવી રીતે વખતોવખત રેપતના હિપર કરો નાંખવાને બદલે હાલમાં એક કર હમેશા લેવામાં આવે છે.

આ બે મહાસેનો ખરચ આપ્યા પૂર્વે આપણે તે ઇન્તરદારને તે મહાલના વંશપરંપરાના અમલદારો સાથેના સંબંધ આદિક બીજી કેટલીક બાબતો વિશે કહીશું.

૧૮૨૭ ની કલમખંદીમાં કુમાવીસદારને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે દેશાઈ, મજમુદાર, અમીન, પટેલ, અને પટેલના હોદાને માટે જે કુટુંબોને વંશપરંપરાના હકો મળેલા હોય તે કુટુંબોમાંથી ચોગ્ય માણસોને પસંદ કરીને તે હોદાઓ હિપર નિભવા. મુજરાતના આ જુના અમલદારો ઇન્તરદારને તેમના કામમાં અથવા તો મહેસુલ હિપરાવવામાં કોઈ પણ સીધી મદદ આપતા નહોતા. પરંતુ તેઓનું કામ લોકોને સમજાવીને કામ હિપર મોકલવાનું, જમીન લેવાને સમજાવવાનું, સારી રીતે શાંતપણે રહેવાને સમજાવવાનું વિગેરે આડકતરી મદદ આપવાનું હતું. પરંતુ મજમુદારને આવી રીતની આડકતરી મદદ ન આપતાં સીધી મદદ આપવી પડતી હતી, અને તે મહાલની જમાખંદી લખવી પડતી. ટુંકમાં બીજી જગ્યાની માફક પડોદરા રાજ્યમાં પણ સરકાર પુરાતન ગ્રામ્ય રીતિની (village system) વચમાં પડી નહિ, પરંતુ અતિશય જુના કાળથી આવતા આવેલા રિવાજને અનુસરીને મહાયોના લોકોને પોતાનો વહિવટ સ્વહસ્તે કરવા દીધો, અને પોતાની તરફથી માત્ર એક એવી જ નવિન રીતિ દાખલ કરી કે જેથી પૈસા એકઠા કરી શકાય, તથા થોડાક સાર્વજનિક કામો કરી શકાય. આજ કલમખંદીમાં વળી વધારે એમ પણ જણાવ્યું છે કે વાર્ષિક દિસાબમાં ઇન્તરદારે જણાવ્યું કે તેણે આ પરંપરાગત અમલદારોને શું આપ્યું છે, તથા તે માટેની પહોંચો પણ સરકારમાં મોકલવી.

મળરદાર કારકુનો અથવા મુસદ્દીઓની મદદથી સંબંધી કામ અવાવતો હતો. દરેક મહાસના ચાણુ નામના પેટા વિભાગો કરવામાં આવ્યા હતા, અને દરેક ચાણુમાં દસથી પંદર માત્રો હતાં; એકલા વડોદરા મહાસમાં આવાં ૧૮ ચાણુ હતાં. દરેક ચાણુનો ઉપરી ચાણુદાર કહેવાતો, અને તેના હાથ નીચેના દરેક ગામમાં એક એક સરકારી મહેતો રહેતો. ચાણુદારનો ગાસિક પગાર રૂપીઆ વીસને આસરે તથા દરેક મહેતાનો પગાર રૂપીઆ પંદરને આસરે હતો. મહેતો દરેક ગામની મહેસુલ ઉધરાવતો અને ચાણુદાર તેની ઉપર દેખરેખ રાખતો. દરેક મહેતાને તેના કામમાં વતનદાર અથવા પરપરાગત અમલદાર અને તુલાટી (તોલેલા) ઝો મદદ આપતા અને હેત્મના બે અમલદારોને ગ્રામવાસીઓના લાભો જાળવવાને અર્થે નિમવામાં આવતા. સંવત ૧૯૧૬ માં ખડેરાવ મહારાજે મહેસુલ સંબંધી પોતાની નવીન યોજના દાખલ કરવા માંડી ત્યાં સુધી ચાણુદારોએ પોતાનું કામ કરવું ચોક્કસ રાખ્યું. તે વખત સુધી ચાણુદારો ફોજદારી તથા મુલકી કામ કરતા, પરંતુ સંવત ૧૯૧૭-૧૮ માં બે અથવા ત્રણ છુટક છુટક અમલદારો દ્વારા કરવામાં આવતું કામ એકત્ર કરીને તે કરવાને એક અમલદાર નિમ્યો. આ નવીન કરવામાં આવેલા ફોજદારને કેષ પશુ જાતનું મુલકી કામ કરવાનું નહોતું. આ નવીન રીત સંવત ૧૯૨૪-૨૫ સુધી ચાલી, પણ તે પછી આ બે કામો ખાછા એક કરીને ચાણુદારને જ સોંપવામાં આવ્યાં. આ વખતથી ચાણુદારને ન્હાની રકમનો ફંડ કરવાની સત્તા મળી, તથા તેની દેખરેખ નીચેના ગ્રામોની સંખ્યા વધારીને તેના હાથ નીચે કામકેન આવ્યો.

આપણે ઉપર કહ્યું હતું તેમ મહેસુલી કામ માટે મોકલવામાં આવેલા મહાલીઓ અથવા ચેવનુકી ? સિમંદીઓના અર્ધ-સૈનિક બળની મદદથી મહાસોના ગ્રામપાલનું કામ અધાવવામાં આવતું હતું. ૧૮૨૭ ની કલમબંદી બીલો, મેવાસીઓ અને આસીઆઓ કૃત દુલ્લડો બેસાડી દેવાનું. કામ વહીવટદારોને માથે નાખે છે, તથા ફરમાવે છે કે જો તેનાથી અને તો તેમને પકડીને તપાસ માટે હજુર સમુખ મોકલવા; પરંતુ તેમાં જળ્યાવેલું છે કે જો ત્યાંના સાધારણ ગ્રામપાલોની મદદથી તે તેમને પકડી નહિ શકે તો સરકાર તેને ખીજી મદદ આપશે. ૧૮૨૭ ની કલમબંદી પ્રમાણે પોતાના હાથ નીચેના સૈનિકોને સિક્કા કરવાની સત્તા મળરદારોમાં નહોતી, પરંતુ જો કોઈ પણ સૈનિકે ફરિયાદનું કારણ આપ્યું હોય તો તે ફરિયાદ તેણે સરકારમાં કરવી.

ગ્રાસીઆઓ, ભાટો, અને ગ્રાંહણોના હકોને નુકસાન નહિ પહોચાડવાની તથા દેવાક્યોના લાભો, આસામીઓની નિમણૂકો, દરખાસ્તોના દૈનિકાઓ, અને સિખંદીઓનો ખર્ચ નિયમિતપણે ચૂકવવાની આદા પલ્લ ઇન્ચાર્જોને તે કલમનંદી દ્વારા કરવામાં આવી હતી, એટલું જણાવીને આપણે હવે પર જણાવેલા બે મહાસોના હિસાબોમાંના ખર્ચના પાસાઓ આપીશું.

સંવત ૧૮૪૩ માં સંખેડોનો ઇન્ચાર્જ પોતાના ખર્ચની વિગત નીચે પ્રમાણે આપે છે:

ખર્ચ અથવા ઉધાર	રૂપીઆ
કારકુનો વગેરે કચેરીના ખર્ચ ખાતે ઉધાર. ...	૮૦૦
સિખંદીઓના	૭૬૩
ખેરીજ મુસારા અથવા સિવાય રાજ (સરકારી ખર્ચ સુદાં)	
ખાતે ઉધાર.	૧૭૦૦૦
દરખાસ્તોના ખર્ચ ખાતે ઉધાર.	૬૩૮
(દિવાન, મહારાજ આદિકે નજરાણા કરવામાં ખર્ચાયેલી આ રકમ લાંચ તો નજ કહેવાય.) મંગળ પારખ આદિકે મહોટા માણસોને આપવામાં આવેલા પોશાકના ખર્ચ ખાતે ઉધાર.	૬૨૬
તથા તેવીજ જાતના સામાન્ય મનુષ્યોને આપવામાં આવેલા પોશાકના ખર્ચ ખાતે ઉધાર	૩૦

આ મહોટી રકમો સિવાયની નીચલી ન્દાની ન્દાની બાબતોનો ખર્ચ પણ તેમાં લખેલો નજરે પડે છે:—

આગંતુક ખર્ચ ખાતે ઉધાર.	૫-૪-૦
ધર્મોદા ખર્ચ ખાતે	૨૨-૦-૦
દેવચાનો ખાતે.	૨-૦-૦
વર્ષાસન ખાતે.	૮-૦-૦

સંવત ૧૮૯૧ ના વડનગરના હિસાબમાં આવ્યા પવિત્ર મહાસના સંબંધમાં જોઈએ તેવીજ રીતે ધર્મોદા અને પુણ્યાર્થે ખર્ચાયેલી રકમ બદુજ મહોટી જોવામાં આવે છે.

				રૂપીઆ
દેવરથાન ખાતે ઉધાર.	૧૨૫
ધર્મોદા ખાતે	૨૦૦
વર્ષોચન,	૧૧૪
પુણ્યના કામો	૫૦
શ્રાવણ માસના અનુષ્ઠાન ખાતે ઉધાર.	૫૫૦
ભોજન ખરચ ખાતે ઉધાર.	૨૦૦
સિંધા ખરચ ખાતે ઉધાર.	૧૦૦
દરખદારોના દેતિયા ખાતે ઉધાર.	૧૦૭૫
સરકારની મુખદી ખાતે ઉધાર.	૪૦૦
મળરદારના વેતન અથવા નિશ્ચિત પગાર (જે અત્રે નિશ્ચિત કરેલો માલમ પડે છે તેના) ખાતે ઉધાર.	૭૦૦
કારકુન આદિક તેની કચેરીના ખરચ ખાતે ઉધાર.	૭૦૦
અખાતુક અથવા પરચુરણ ખરચ ખાતે ઉધાર.	૩૦

પ્રકરણ ૬ હું

ખાંહેધરી

“ ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં એટલો બધો અણુવિશ્વાસ ફેલાયો હતો કે ગાયકવાડ સરખો પણ પોતાની રૈયતમાના કોઈની ખાંહેધરી આપે તે શિવાય કાંઈ તેની સાથે કરાર કરતું નહોતું. ગાયકવાડ નાણાં કરજે લેતા તેની ખાંહેધરી આરમ્બ જમાદારો કરતા. આરમ્બ લોકોની ખાંહેધરી કબ્જુન કરવામાં આવતી તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે જેમાં તેઓ ઉભા રહ્યા હોય તેવા કરાર અળજેરીથી પૂરા કરાવવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય હતું. ”

[શુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ-ગોવિંદલાખકૃત પૃ. ૭૨૫.]

આઠમા ગાયકવાડ ગોવિંદરાવનું સન ૧૮૦૦ માં મૃત્યુ થતા, વડોદરાની રાજગાદી પડું પડું થઈ રહી હતી. એ કટોકટીના પ્રસંગે અંગ્રેજો વચ્ચે પડ્યા ન હોત તો રાજ્યની પુરી દુર્દશા જ થઈ હોત એક તરફ કાન્હોજરાવ, ગોવિંદરાવનો પુત્ર, ધરમપુરની રાણી ગજરાબાઈથી, કેદખાનામાંથી નાસી છૂટી, મહારાજા આનંદરાવના મુલાકાત તરીકે સર્વ રાજવલિવટ હસ્તગત કરી બેઠો હતો, એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યની ત્રિજેરી સાવ ખાલી કરી સફા, વધુ નાણાં મેળવવા સારા ત્રાસ ગુજારી પ્રજામાં ત્રાહ ત્રાહ પોકારાવી રહ્યો હતો. બીજી તરફ આરમ્બ સિપાઈઓ રાજ્યમાં બહુ બળવાન થઈ પડ્યા હતા. તેઓ પ્રથમ કાન્હોજરાવના કલ્યાણમાં રહ્યા પણ તેના નાણાં ખૂટ્યા અને તેના વિરોધીઓએ તેમને વધુ લાનચો આપીને પોતાના પક્ષમાં લીધા ત્યારે એજ આરમ્બોએ આનાકાની વિના કાન્હોજરાવને પરહેજ કપોં હતો અને આનંદરાવ મહારાજા મમ્મલ રહી કરીને, કેદમાં નંખાવવાને કાવ્યા હતા.

એ સામા પદનો આવેવાન રાવજી આપણી હતો, જેણે અમાઉ ગોવિંદરાવ ગાયકવાડને, તેની લાચાર સ્થિતિમાં સારી મદદ કરી હતી અને હમણા તે અંગ્રેજોનો આગ્રિત બન્યો હતો, અને એમની મદદ પર તે મજબુત અને મક્કમ હતો. વડોદરાનું દિવાનપદ પ્રાપ્ત થતા, તેણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા આણવા તજવીજ કરી પણ તેની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી જણાઈ નહોતી

તેને રાજમહેશ્વમાંના દરબારીઓની ઓથ; ઉચ્છ્રું તેઓ કઠીના જાગીરદાર મહારાવને રાવજીની વિરદ ઉચ્છરતા હતા; તેમજ સુખાધના મવર્ગને મદદ માટે ખટપટ કરતા હતા.

શહેરના આરજ સિપાઇઓ પણ રાવજીના કમળમાં નહોતા; વળી તેમને અંગ્રેજોની દરમિયાનગીરી પસંદ નહોતી; તેથી તેઓ એટલે દરજ્જે નીચરમાન અને આપખુદ જન્મા હતા કે રાવજી ખંભાતથી અંગ્રેજો સાથે ત્રાપકવાડને મદદ આપવાના સંબંધમાં વાટાઘાટ કરી વડોદરા પાછો ફરતાં, તેની પાસખીપર એ સિપાઇઓ ઝોળાખાર કરવા સુદાંત ચૂક્યા નહોતા. એ રીતે પણ તે સમ્માનત નહોતો.

જાને પક્ષે અંગ્રેજોને મદદ સાર વિવરણી કરી રહ્યા હતા, પણ સુખાધનો મવર્ગ કંઠન, એ ખટપટમાંથી નવી મુશ્કેલીઓ ઉદ્ભવે એ ભયથી ખંચકાઇ રહ્યો હતો. પણ તેણે જોયું કે મહારાવનું લશ્કર કઠીથી નિકળી ચૂક્યું છે અને સિંધિયા સરકાર પણ વડોદરાના ત્રાપકવાડ પર અમદાવાદના ઇન્જરની રકમ માટે તકાદો કરનાર છે, ત્યારે મેજર વેલરને વડોદરા સમાધાની સાર મોકલ્યો.

મેજર વેલર વડોદરા આવી સર્વ હકીકતથી વાકેફ થયો. તેની ખાતરી થઇ કે રાવજી નિર્દોષ હતા; અને મહારાજના મનની નજગાર્થ જ્ઞાને નિશ્ચિતને લઇને એ વડોદરાનો મામલો ગંભીર બન્યો હતો. વળી જાગીરદાર મહારાવને સમજાવી શાન્ત પાડવા તેણે બનતો પ્રયાસ કરી જોયો; પણ જ્યારે મહારાવે નમતું ન આપ્યું ત્યારે ના છૂટકે તેની સામે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું; અને પછી કઠી પાસે મોરચા મંડાયા તેમાં મહારાવની હાર થઈ, અને પરિણામે તેને દેદ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ આજ્ઞા ટળી નહિ ત્યાં બીજું સંકટ આવી ઉભું રહ્યું. પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે વડોદરામાં આરજો કોઇને ગાંઠતા નહોતા; તેમનો પગાર પુરુષો ચઢી ગયો હતો, અને ઘરાડો પણ, સર્વત્ર અધિકારીને કારણે, રાજ્યને પૈસા ધીરવા પુરતી નહોતા. પરિસ્થિતિને લાલ લઇને એ આરજ સિપાઇઓએ શહેરનો કબજો કરી લીધો. મહારાજ આનંદરાવ મહેશ્વમાં દેદી જ્યો થઈ પડ્યો. બહારથી અંગ્રેજ લશ્કરે શહેરને ઘેરા લાવ્યો, પણ શહેરની ખાનાખરાબી યાવ એ દહેશતથી કેટલોક વખત આરજો સાથે સમજુતી કરવામાં કાઢ્યો. એ જ્યારે સમાધાની કરવાને તેઓ ઇનેજર ન જણાવ્યા ત્યારે આખરે

દાદગોળો વાપરી, આરબોને શરણે આવવાની ફરજ પાડી. એ આરબો પોતાનો ચંદ્રેશ્વર ખમાર મળી જાય તો વડોદરા છોડી જવાને તૈયાર હતા, એમ અંગ્રેજ અમલદારને જણાવું એટલે એ સુંદર તકનો ઉપયોગ કરી લેવાનું તેને દુરસ્ત લાગ્યું; પરંતુ રાજ્ય પાસે કુટ્ટી બદામ નહોતી, અને એ સિપાઇઓને આપવાની રકમ પણ મોટી હતી. તેમ છતાં તેણે બધી જવાબદારી પોતાપર ઉપાડી લઇને કંપની સરકારનાં નાણાં ઉઝીનાં આપ્યાં, તેની સાથે શાહુકરોને પણ તેની બાંહેધરી આપી, ખુટતાં નાણાં મેળવ્યાં. એ પ્રમાણે બધું દેવું પતાવી દઇને આરબોને ગુજરાતમાંથી કાયમના કાઢ્યા. ગાયકવાડ પર અંગ્રેજોનો આ ન્હાનો સૂતો ઉપકાર નહોતો.

ગાયકવાડ અને પેશ્વા વચ્ચે ઉદ્ભવતી તકરારોમાં અંગ્રેજોએ વખતો-વખત વચમાં પડીને ગાયકવાડનું હિત સાચવ્યું હતું; એ હકીકત અગાઉ કહેવાઇ ગઈ છે, એ મદદ બદલ કંપની સરકાર ગાયકવાડ પાસે પુરતો બદલો ભેતી એ આપણી નજર બહાર રહ્યું નથી. લશ્કરી મદદ પેટે કંપની સરકાર રાકડ રકમ લેતી વા તેના અભાવે એટલી ઉત્પન્નવાળો મુલક લખાવી લેતી; પણ આ પ્રસંગે નવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે છે. તે પોતે રાજ્યને નાણાં ધરે છે, તેમ બીજા શાહુકરો પાસે પોતે નાણાં ધીરાવે છે અને તે બદલ પોતાની બાંહેધરી, આરબોની પેટે આપે છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણના મધ્યે જે ઉતારો કર્યો છે, તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવાયું છે કે રાજ્યની શાખ એવી હલકી પડી ગઇ હતી કે ગાયકવાડને ખુજવાન પક્ષની જાગીનગીરી વિના પૈસા ધીરવાની કોઇ શરૂઆત હિમ્મત આલતી નહોતી. અંગ્રેજ હાકોમોએ, ઉપરોક્ત આરબોના બળવા વખતે, એક નવી જવાબદારી ઉઠાવી હતી અને તેના કારણે ગાયકવાડ અને કંપની સરકાર વચ્ચે લાંબા સમય સુધી ચડઝડાટ (clash) ચાલુ રહ્યો હતો. તે વિશે વધુ વિવેચન કરવામાં આવે તે અગાઉ આપણા દેશની સ્થિતિ, એ સમયે જનમાલના રક્ષણ અને સલામતીના સંબંધમાં, કેવી હતી તે તપાસીએ.

આજે પણ દુનિયાનાં સુધરેલાં રાજ્યો એક બીજાની સાથે અને મદદ માગે છે અને તે સારૂ કાલકરારથી બંધાય છે. પ્રજાસંઘ અને આંતર રાષ્ટ્રીય કાયદાકાનુનની રચના, એ એક પ્રકારની નૈતિક બાંહેધરી છે; જે કે તેની પાછળ ઉપરે સંજગત રહેલું હોય છે જ.

આપણે અદિ બાહેધરીની પ્રથા અપરિચિત નહોતી બાહેધરી સારું
ભાટ ચારખોની જાતિ જણાવી છે તેઓ તે ખાતર પોતાનો અને પોતાના
કુટુંબીજનોનો જીવ આપતા વિનય કરતા નહિ આપણા પ્રાન્તના
ઇતિહાસમાથી એવા સખ્યાન ધ દાખલાઓ મળી આવશે કે જેમા ભાટ
અને ચારણોએ પોતાના રાજ સાકુ, એક જમીન તરીકે, પોતાના સર્વસ્વનો
લોગ આપવામા પાણુ ફરીને જોયુ નથી + મધ્ય યુગમા ભાટ ચારણો જ
દરમિયાનગીરીમા રહેતા તેમનો કોઇ એકવચની હતો અને તે પવિત્ર મનાતો-
તેને માઇ તરછોડી શકેતું નહિ ક્રમકે એ રાજની પાછળ આત્મભોગનું
સામર્થ્ય-નૈતિક બળ-ગહેતુ હતું તે સંમંધમા નીચેનો ફરો
ઉપયોગી થશે

“અણહિનપુત્રના ગજવશનો મુમત્તમાનોએ નાચ કયો ત્યારથી તે
શ્વિટિશ સરકારે વ્યવસ્થા કરીને, અમે આગળ લખ્યુ છે, તે પ્રમાણે, સર્વે
થાણે પાણુ ત્યા સુધી, થોડી ઘણી પણ રાજ્યની અવ્યવસ્થા અને મડમડ
ચાલ્યો છે તે વેળામા, રાજ્ય સખધી કોલકરાર, ખાનગી લેખપત્ર, અને
વ્યાપારનું કામકાજ નિર્વિધિ ચાલવાને જે કાંઈ વેળાને અનુસરીને સાધન
હતા તેમા ભાટ લોખની જમાની એ પણ એક હતું ગમે તો મુખ્ય
રાજ્યને અર્ધી સ્વતંત્ર હાકો પાસેથી ખડણી ઉતરાની લેવા વિરોધો કરાવ
કરી લેવાનો હોય અથવા કેઇ માણસે કોઈ હાકોરના કોપનું કારણ ઉત્પન્ન
કર્યુ હોય ને તેને માટે કામા મેળવવાની અને પોતાના અમનું નિર્લેપપણું
મેળવી લેવાની ખાતરી કરી લેવી હોય અથવા માઇ નાણા ધીરનારને
પોતાના પૈસા પાછા મળે તેને માટે જમીન જોઇતો હોય, અથવા ન્યા
લુટ થતી હોય એવા પરગણા વચ્ચે થઇને કોઈ વ્યાપારીનો માત વિના
જેખએ લઇ જવો હોય તો, ભાટની બાહેધરી અથવા જમીનગીરી માન્ય
રાખવામા કશું નુકસાન ધારવામા આવતું નહિ તે દેવનાઓથી ઉત્પન્ન
થયેલા અને તેએ ના માનીતા તેથી માને પત ન કરે એવા માણસો પણ
તેઓનું માન રાખતા અને તેઓ પણ કરાર પ્રમાણે પગાવી લેવાને
સાધનવાળા હતા, તથા તેમા તેઓ સામ્યેજ પછા પડતા હતા આ
સાધનમા ત્રાગા અને ધરણા એ મુખ્ય હતા ત્રાગુ કરતી વેળાએ ભાટ
પોતાનું કે પછી પોતાના કુટુંબના કોઈ માણસનું ચરીર અથવા અવયવ
કાપીને, જેને માટે ત્રાગુ કરવું પડ્યુ હોય તેના ઉપર ઈશ્વરનો કોપ

કરાવવાને અને વેર વાળવાને પ્રાર્થના કરતા; ધન્યું કરતી વેળાએ, જે કરાર પ્રમાણે પાળે હોય નહિ, તેને ત્યા કુટંગાક એકઠા થઇને લાંધવામાં અને તેના ધરના માણસોને પણ લાંધણ કરાવવામાં આવતી હતી, અને ત્યારે તે કરાર પ્રમાણે અમલ કરે ત્યારે તેનો છૂટકો કરવામાં આવતો હતો.”*

તેઓ વળી વળાવાનું કામ કરતા, એ હકીકત થેવનો (Thevnot) નામના ફ્રેન્ચ મુમાફરની નોંધમાંથી મળી આવે છે. એ યુગમાં પુરતા રક્ષણ વિના પ્રવાસ થઈ શકતો નહિ. સાથે રખોયુ હોય તોજ જનમાત્ર સહિત સહી-સલામત એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ શકાતું હતું. થેવનો લખે છે કે મુરતથી જમીન મારે દુ નિકળ્યો ત્યારે મિત્રોએ મને ચોર હુટારાના ભયમાંથી બચવાને સાથે ચારણ અને તેની સ્ત્રીને વળાવા તરીકે રાખવાની સલાહ આપી હતી. તેમને દરેરાજના પગાર તરીકે રૂ. બે આપવાના હતા; પણ રક્ષણ મને દિણપતમર્થુ લાગ્યું એટલે મેં તેમ કહ્યું નહિ; તોપણ એ જણાવે છે કે મુસાફર સાથે ચારણ અને તેની સ્ત્રી હોય છે તો તેમનું ટોંચ નામ લેતું નથી કોઈ ધાડપાકું, તેમના સાથને હુટવાની હિમ્મત કરતો નથી. તેનું રખોયુ શિરસાટાનું હોય છે. એ ચારણ સ્ત્રી પણ એવી મજબુત હૃદયની હોય છે કે પ્રસંગ આવે તેની છાતીના રતન કાપી નાખવાને ખંચકાતી નથી; આત્મભોગ આપવો એ તેને મન સહેલ વાત છે. તેથી તેમની દત્તાયા સૌ ગ્રેધ બહીતા; તેમના શાપથી તેઓ ધાડપાકુંઓ દૂર ભાગતા હતા.**

એ નૈતિક બળ, એ આત્મભોગના પ્રભાવથી રાજદરબારમાં, ધીર-ધારના કામકાજમાં અને પ્રવાસમાં રખેવાળ તરીકે બાટ ચારણોની બાહેધરી અને કોંઈ કિમતી અને વજનદાર થઈ પડતા હતા.

બહુ કનિ નરબેરામે ડાકોરના પથે ચોરના હાથે પોતે હુટાયાનું એક રમુશ પદ લખ્યું છે, તે પ્રસ્તુત વિષયના સંબંધમાં વાચવા જેવું છે. તે કહે છે,

x	x	x	x
આબા તળેથી બે જણુ બિડયા, આજણુ દેખી ધાયો વાલા	૧		
બિબો રે અસ્વા આજણુ તુ તો ત્યારે લાગી બીક વાલા,			
લુગત કરીને જોડો લીધો, ડાકોરને છે ઠીક વાલા.	૨		
લાજ આપ્યને, ભાજ આપ્યને, એવું આવી કહે છે વાલા,			

* ‘રાસમાળા,’ પુસ્તક-૨, પૃ. ૩૧૪-૧૫.

** જુઓ પ્રો કામિસેરિયટનો લેખ મુળાઈ મુનિવરસિટી જનલ વો, ૩, અંક ૧

અચરજ સરખું મુજને લાશું, લૂપડ તો લે છે વાલા. ૩
 પાપડીને પહેલી લીધી, માયું કરિયું બોડું વાલા;
 દોઢી દાલી દાકાર આખા, પાસે નોતું ઘેડું વાલા. ૪
 દોડીમાં શું? એવું કહીને, પછેડી પણ લીધી વાલા;
 જૂનાં સેધને નવાં આપશે, કૃપા દરિએ કીધી વાલા. ૫
 લોક મળે તે એવું પૂછે, કહે આજણ કયાં હુટયો વાલા;
 જિહ્વા મુખમાં સાજી છે તો, છેત્રાવોજી ત્રુટયો વાલા. ૬
 નાને ભડકે દીવાળીને, મોટે ભડકે હોળી! વાલા;
 જન નરભાનાં વસ્તર લીધાં, લોક કહે છે કાળી વાલા.* ૭

ઉપરોક્ત વળાવાઓ મુસાફરોના અને યાત્રાળુઓના સંઘના રક્ષણ સાર કેવી વ્યવસ્થા કરતા અને તેમના જનભાવની સમ્માનની માટે કેટલે દરજ્જે જવાબદાર રહેતા તેને લગતી માહિતી યોગસરના ઉત્તેસિંગ દલપતસિંગ કાશીએ સન ૧૮૭૬ માં અંગ્રેજ મુસાફર બ્રિગ્સને લખાવી હતી તે આપીશું. † પ્રવાસની મુશ્કેલીઓનો તે પરથી ખરાબર ખ્યાલ આવશે.

ઉત્તેસિંગ કહે છે, મારી રખોવાની દેદ સાંવાલી, રાજા, રાસકા, હીરાપુર, વ્યાંચ, રામોલ વગેરે જામેની વાટે મળે, મહેમદાવાદ કસ્બો અને તેના ઉત્તર દરવાજેથી અમદાવાદના રાયપુર અને આસ્તોડીઆ દરવાજા સુધી પહોંચે છે. નર્મદા કાંઠે આવેલા આદેહ કરનાળી જવાને યાત્રાળુઓનો સંઘ નિકળે છે, તેમનું નડિયાદના ઉત્તર દરવાજાની ભાગેળ સુધી રક્ષણ કંઈ હું, અને ડાકોરનો પુનેમિયો સંઘ આવેછે, તેમને માત્ર સાધીઓ મુઠાની પૂર્વે તથા કોસ અને મોહર નદીના જલ્યા કાંઠા સુધી સહીસભામત પહોંચાડે છે. અમાલિ યોગસરથી અમદાવાદ અને અમદાવાદથી યોગસરની અવરજવર ઝાત્રી થતી ત્યારે હું મારા વળાવા મોકલતો; પણ દાલમાં તેનો વપરાશ ઓછો થવાથી એ વળાવા મોકલવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે; તે કે જરૂર પડે મારા મળવિઆઓ, તેમની ભત જવાબદારી પર એ જોખમ ખેડે છે.

અદિદ કરનાળીના અને ડાકોરના યાત્રાળુ-સંઘો સિવાયના બીજા રસ્તાઓ ધળદે અપાય છે; આ વર્ષે તે જલ્દ અને પાંચસે રૂપિયા મળ્યા છે. રસ્તામાં સલામતી માટે માફે નામ માત્ર બસ છે, યાત્રાળુઓનો સંઘ નિકળે

* પ્રાચીન કાવ્યમાળા, વો. ૨૨; પૃ. ૧૧૦.

† Briggs "Cities of Gurjara Rashtra," Pages 259-90

છે, તેના ગાડાંઓની સંખ્યા અને માણસોના પ્રમાણમાં પંદરથી પાંત્રીસ માણસો વળાવા તરીકે, સાથે જાય છે. ગાડાં અને માણસ દીઠ અમુક મુકરર લાગો લેવાય છે. સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધીના સમયમાં કાંઈ માલ યોરાય અથવા લૂંટાય તે સારું જુવાનદાર રહેતો નથી. માત્ર પ્રવાસ દરમિયાન કાંઈ માલ જાય અથવા લૂંટાય તો તેની નુકશાની હું ભરી આપું છું. રસ્તામાં લૂંટારાના હુમલા સામે મારા સાથીઓ એ સંધનું, તેમના જાનમાલનું રક્ષણ કરે એટલું જ તેમનું કર્તવ્ય હોય છે. જ્યારે સાંજે મુકામ થાય છે ત્યારે તે ગામના પગી સાથે, રાત્રિના રક્ષણ સારૂ બંદોબસ્ત કરવામાં આવે છે; અને તે બદલ તેને કાંઈક ખુશખબતી આપવાની હોય છે. એવી કાંઈ બ્યવસ્થા થઈ ન શકે તો મારા સાથીઓ, કાંઈક આશાએ, ચોખી કરે છે; પણ તે સારું જુવાનદાર રહેતો નથી. કદાચ રસ્તામાં ધાડપાકડો એ મારા કાફલાને લૂંટે, તો મારા માણસો તેમના જાનમાલનું જીવના જોખમે રક્ષણ કરે. તેમ કરતાં પેતે ધવાય, મૃત્યુ પામે; પણ જે માલ લૂંટાઈ જાય, તેની નુકશાની આપવાને બંધાયલો નથી. એમનું રક્ષણ કરવું, એટલામાં જ મારી જવાબદારી પૂરી થાય છે. સંધના માણસો આ યરતોથી પૂરા વાકેફ હોય છે. મારા સાથીઓમાંથી જે અશક્ત થઈ પડે અથવા મૃત્યુ પામે, તેનું અને તેના કુટુંબનું ભરથપોપણ મારે કરવું પડે છે.

આપણે હવે મૂળ વિષય તરફ વળીએ.

આરખોની ફાજને રાજ્યમાંથી છૂટી કરવા જોઈતું નાહું; ખતી શક્તું તેટલું પોને ધીરું અને બાકીના ખૂટતા પૈસા શરફ પાસેથી કજો મેળવીને તે રકમ સારૂ અંગ્રેજોએ જામીનગીરી આપી હતી. તેવી રીતે જોએ તેમને રાજકીય બાબતોમાં મદદગાર થયા હતા અને તેમના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા હતા, એવાઓનું હિત સાચવવાનું અને રક્ષણ કરવાનું અંગ્રેજોએ માથે લીધું હતું. દાખલા તરીકે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનો સલાહકાર અને મંત્રી રાવજી આપાજી વડોદરાનો કાયમનો દિવાન યઈ રહે અને એ હજી તેનું કુટુંબ વંશપરંપરા ભોગવે એની ખાત્રી તેને આપવામાં આવી હતી. તે સંબંધમાં સુખાધના ગવર્નરે એક પત્રમાં લખ્યું હતું:

“It is the intention of the Government that the Dewanship of Raoji Appaji shall be permanent and that his sons, brothers, nephews, relations and friends shall be duly protected by the Bombay

Government in their just rights and if the Gaikwar or anybody else should unreasonably treat them ill the Company will protect them by interfering on their behalf." †

સન ૧૮૦૨ માં આનંદરાવ ગાયકવાડે અંગ્રેજોને કરારનામું કરી આપ્યું, તેમાં રાવજીની બાબતમાં નીચે પ્રમાણે કથુરૂત લખી આપી હતી.

" અને રાવજી આપણ, તેના સંબંધીઓ, મહમુદાર, સધળા રાજ્યના મહાન અમલદારો એમના મંત્રંધમાં મ્હારી પોતાની તરફથી વા મ્હારા વારસોની તરફથી જે પરિક્ષિત પણ અથોગ કે અન્યાયી વર્તણૂંક થયા-વથામાં આવે તો અંગ્રેજોએ તુરત વથમાં પડવું." ‡

આવી જાતની બાંહેધરી અંગ્રેજોએ વડોદરા રાજ્યમાં જેમને આપી હતી તેમની સંખ્યા ૨૭ ની થતી હતી. અને એ સધળા પોતાના મનથી એમજ માનતા કે ' ગાયકવાડ સાથે તેઓ જમે તેમ વર્તશે તોપણ અંગ્રેજો તેમનું રક્ષણ કરશે.' માત્ર તેમના જનમાલનું રક્ષણ કરવા પુરતોજ નહિ પણ જે ૫૬ ઉપર તેઓ હતા તે હોદ્દા તેઓના વંશમાંજ રખાવવાને પણ અંગ્રેજો બંધાયા હતા. †

આથી રાજ્યમાં એક વા બીજા કારણે વારંવાર ખટપટ ઉભી થતી; અને તેને લખને મહારાજની અને કંપની સરકારના રેસિડન્ટ વચ્ચે વિરોધ જામતો હતો. અંગ્રેજોની બાંહેધરી ધરાવતા પુરોહીનું વર્તન વાંધાભર્યું માણુમ પડતું, તે કારણે ગાયકવાડ ગુસ્સે થતા; અને તે વિષે જાને સત્તાઓ વચ્ચે ચાલુ લખાપટી ચાલી, તેમના મનને મ્હોટા ઉદ્વેગ થતો હતો.

એક પ્રસંગ નોંધીને તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશું:

સયાજીરાવના સમયમાં એ મામલો મંભીર ચઢ પડતાં, સર જેમ્સ કનાંકે આવી બાંહેધરીવાળા પ્રાચી વધારે માન દેખાડવાનું જણાવ્યું ત્યારે સયાજીરાવે પ્રત્યારોપ સહિત કહ્યું, કે " આ માણસોને હુકમ આપવો જોઈએ કે હું તેમનો રાજા છું એ વાત વિસરી ન જતાં તેઓએ મ્હારી સાથે માનથી વર્તવું." અને એ ફરિયાદમા વળુદ હતું, જેમ તેની પ્રતીતિ થતાં, ઉપરી અધિકારીને નિખાવસપણે પત્રમાં તે દાકરે લખ્યું હતું, કે ' આપણી જામોગીરીવાળા

† Baroda State Gazetteer, P. 561.

‡ વડોદરાના રાજ્યકર્તા, પૃ. ૮૩

† વડોદરાના રાજ્યકર્તા, પૃ. ૧૮૦

મનુષ્યો ઘણીક વખતે આપણા તરફથી રક્ષણ મેળવવાનો તેમને હક્ક હોવાથી ગાયકવાડને પોતાના રાજ્ય પ્રમાણે જણાવે તેમના હુકમને માન આપવામાં અને તેને તાળે રહેવામાં બહુજ પાછત પડતા હતા. 'x

એ ચાલુ કંઠાથી કંટાળો પામીને સન ૧૮૨૮ માં દિન્દી સરકારે લખ્યું હતું, કે " બાલધરીની પ્રતિજ્ઞાઓ કરવાની પદ્ધતિ જેમ વાંધાભરેલી છે તેમજ વ્યવહારમાં ગુન્નવાડો ઉત્પન્ન કરનારી પણ છે, અને તેથી આજ સુધીમાં અપાયેલી જમીનગીરીઓમાંથી જેમ બને તેમ ત્વરાથી મુક્ત થઇ જવાનો, તેમજ લવિષ્યમાં આવી જતની એક પણ જમીનગીરી નહિ આપવાનો જે નિયમ મુજબ સરકારે કીધેલો છે તેથી આ સરકારને બહુજ ખુશી ઉત્પન્ન થઇ છે. "x

પણ આ સુરક્ષીનો તોડ લાખા સમય સુધી નિકળ્યો નહોતો. સન ૧૮૪૬ માં એજ વિષયપર ટીકા કરતા, રેસિડન્ટ મી. ફ્રેન્ચે લખ્યું હતું, કે—

" ક્ષિત્રિશના રક્ષણ નીચેના મનુષ્યોને ગાયકવાડ સરકારથી શિક્ષા કરી શકાય નહિ એ વિચાર બહુ જ હાનિકારક છે, અને ધાકજી દાદાજી, બાબા નાદકા, બળવંતરાવ અને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડો કરતા વધારે અધમ સંરક્ષિત પુરો મળવા અસંભવિત છે "x

બાલધરીની નાવેશીનું આથી સખ્ત બીજું શુ પ્રમાણપત્ર હોઇ શકે !

ગાયકવાડના રાજવહિવટમાં, રાજ્યની દેવાના કારણે પણ અંગ્રેજો ખારીક તપાસ રાખતા હતા, કેમકે તેમને શિર ક્રેટલીક જવાબદારીઓ હતી.

કંપની સરકાર ગાયકવાડને પ્રસંગોપાત લશ્કરી મદદ પૂરી પાડતી અને તે બદલ પૂરતો બદલો લેતી એ અમાઢિ જણાવેલું છે, પછીથી તેના પર સાલકારી લશ્કર રાખવાની ફરજ પાડવામાં આવી; ત્યારે તેના ખર્ચ સાર ચોક્કસ સરતો કરવામાં આવી હતી.

ફોર્સિંગદરાવે ગાયકવાડી લશ્કરને ખૂબ વધાર્યું હતું અને તેનું વાર્ષિક ખર્ચ રાજ્યની ઉપજથી જાદે હતું, તેથી રાજ્યના માથે મુઠકળ દેવુ થયું હતું. સન ૧૮૦૨ માં અંગ્રેજોની સહાયતા માગવામાં આવી અને મેજર વોક્સે વડોદરાના કારભારમાં હાથ ધાલ્યો ત્યારે, પ્રથમ તે લશ્કરી ખર્ચ

અટાડનાનું અને રાજ્યનું દેવુ ઓછુ કરવાનું નિર્ણય પશુ એ સમયે કાઢ્યા-
યાડના ખડણી હિંમતવા આર સરકાર લઈ જવાનું હોવાથી, તે દિશામાં
એ કાંઈ નિર્ણય કરી શક્યો નહોતો અને સન ૧૮૦૭ માં કાઢ્યાવાડના
દાખરો અને રાજ્યો માથે તે મળેલ કાયમી બદામત થયો તો પશુ
મેટલુક સરકાર ત્યાં રચાયેલા રાખતુ પાતુ, કમકે ત્યાં ચાલુ ખર્ચે
થયા કરતા હતા.

પણ રાજ્યના દેવાનો પ્રશ્ન અગ્રેજોને થોડો મુશ્કેલો નહોતો તે સળધમ
ધણી ગેંગમજીવ ઉદભવતી, અને તેમાંથી વૈભવગ્ય વધતું તેમ જ માયકવાડના
દિવાન તેમના કલામાં ન હોઈને એ પ્રકારે વધુ મુશ્કેલી જતું હતું.

નાણાની આપતેની પદ્ધતિ એવી ખટપટ અને મુશ્કેલી સરી હતી
કે અપરિચિતને તેની ખરી હકીકત લાગ્યેજ સમજવામાં આવે

અને એવો બનાવ મેજર કનોડના મળધમાં બન્યો હતો મુમાઈના
ગવર્નરને તેણે, પોતાને મળેલી માહિતી ઉપરથી, લખી જણાવ્યું કે રાજ્ય
દેવામાંથી મુક્ત થયું છે, પણ થોડા સમય બાદ એ દાકિમ વડોદરા પધારી,
ત્યારે એમને એમ ખતાવવામાં આ મુ કે માયકવાડને માથે એક કોડથી
વધુ રકમનું દેવુ ઉછું છે

વધુમાં, તે દિશામાં વહિવટ એવો ગેનીતિ ભયો અને ત્રામભયક હતો
કે એ રાજ્યના નાણાખાતાના એક અગ્રેજ અમલદારે તેની સખત
ચબ્દોમાં ખાટકણી કાઢી હતી તે વધાર્થ છે તે લખે છે

"It was an Exchequer wherein Extortion was
Assessor, Fraud the Cashier, Confession the Accou-
ntant, Concealment the Reporter and oblivion
the Remembrancer"

તે એક એવું ગભ્ય ધનાઞ્ઞ હતું, કે જેમાં અન્યારે ધનહરણ કરવું
એ કર વસુલ કરનારો હતો, કપટ મેસાધિકારી હતો, અસ્પષ્ટતા દિસામ
નાખનારો હતો, ગોપન કરવું એજ જતાતનિવેદક હતો અને વિસ્મૃતિ
ઉલ્લેખક હતી. †

આના અધેર રાજ્યના નાણા વહિવટને વધને માયકવાડી નામ એક
તિરસ્કારવાચક શબ્દ સ્થ પડ્યો હતો એમની નાણા પદ્ધતિ સહેજ ઉડા
ઉતરીને આપણે જોઈશું તો માન્ય પડશે કે તેમાં ગેરવ્યવસ્થાને પૂરેપૂરો

અવકાશ હતો અને જલ્દવાનતવાળાને ચોખ્ખુ ઉત્તેજન મળતું હતું નીચેના ઉત્તરો પરથી એ વસ્તુસ્થિતિ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સમજાશે

“ જ્યારે પણ ન્હાની કે મ્હોની રકમનો આકડો ચૂકાનવો હોય ત્યારે એક આરબના કાળથીજ શરાફે પામેથી રાજ્ય નાણું વ્યાજે લેતું આવ્યું છે, દુકમા રાજ્ય જાતે આકડો રોકડા પેમાથી ન ચૂકવતા શરાફે ઉપર ચીકી વખી આપતું આના બંનમાં તે શરાફને કોઈ પણ એક કુમાવીસ દારના ઉપર એક વરાત અથવા શાહજોગી ચીકી લખી આપતું, અને કુમાવીસદારે પોતાના ઇન્જારની મહેસુલ ભરતી વખતે આ વરાતના નાણું ભરી દેતા હતા

જે શરાફે આવી રીતે રાજ્યને રોકડે નાણું ધીરીને ઇન્જારદારે પામેથી તે વસુલ કરી લેતા હતા તેઓ પોતદારે કહેવાતા આનદરાવ મહારાજના સમયથી આવા પાચ પોનદારે હતા અને રાજ્યને જોઈતી રકમ તેઓમાનો દરેક જણુ અમુક પ્રમાણમાં આપતો, હરિભક્તિ અને ગોપાગરાવ મૈરાન દરેક જણુ રૂપીઆમાં સાડા પાચ આના ધીરતા, અને બાકીના પાચ આના (કાઠીઆવાકના) રતનજી કહાનદાસ, લાલા મગલ, અને સામન બહેચર મળીને આપતા આ રકમના ઉપર ખર્ચ બાજ આ સૈકાની શરૂઆતમાં નવ ટકા ચરતું, પણ પાછળથી તે સાડા ચાર ટકાનું ઠરાવ્યું હતું પરંતુ સરકારના આકડાએ જે પ્રકારના હતા —

- (૧) જેની રકમ લાખેની હોય તેટલી પૂરેપૂરી આપવામાં આવતી, અને
- (૨) જેની રકમ પૂરેપૂરી અપાતી નહોતી તે જે કે આપણને વિચિત્ર લાગે છે પણ આ વાત ખરી છે કે દરેક સો રૂપીઆના આકડામાંથી રૂ ૩-૧૨-૦ કાપવામાં આવતા, અને આ પોણાચાર રૂપિયાની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરતા — જે રૂપીઆ પોતદારીના ગણાતા, દોઢ રૂપિયો બાજનો અને ચાર આના શરાફના મુનીમ અથવા મુનાસ્તાના ગણાતા (પછી મુનીમ પેઢી ઉપર હોય ન હોય) પછી હિસાબ માડવાળ કરતી વખતે આ પોણા ચારમાના જે પોતદાર પોતે લેતા અને શેષ પેણા જે સરકારને મળે આપતો આ સિવાય પોતદારને એક બીજો હક હતો, તે મનોતિ કહેવાતો આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે —

જ્યારે કોઈ શરાફ રૂપીયા ધીરે ત્યારે સેકડે એક ટકા વગર કાપી લેવાનો ધારો છે, પરંતુ પોતદારની મનોતિ આવા પ્રકારની નહોતી, તે તો જ્યારે સો રૂપીઆ સરકારને આપતો ત્યારે સરકારને ખાતે સોને બંને

એકસોને એક ઉધારતો. જે આકડો તે પૂરેપૂરો ચૂકવતો તેના મુદતના રૂપિયા ઉપરાંત છ આના સેંકડાનું બ્યાજ તે પ્રથમથીજ સરકારને ખાતે ઉધારતો અને પાછળથી તેનું અર્ધ એટલે કે ત્રણ આના સેંકડે તે સરકારને પોતાદારીના રૂપિયા પોણા બે સાથે હિસાબમાં મળે એવું આવતો.

પોતાદાર સરકારી હુકમ જેને તેણે પૈસા આપ્યા હોય તેની પહેલ્ય કુમાવીસદારના ઉપર મોકલતો; અને કુમાવીસદાર પોતાના ઈન્જિની આકળી ભરતી વખતે તેના રૂપિયા આપી દેતો.~ કુમાવીસદાર મરકારના ત્રિમાસિક હોમ્સ ભરતો અને સામાન્ય રીતે તેની બધી રકમ વસતો ચૂકવવામાં આવી જતી.

આપણે અગાડી કહી ગયા છીએ કે સૈન્યનો પગાર બરોબર ચૂકવવાની તથા જમીનગીરીવાળા શરારોનું દેવું ચૂકવવાની સપાછરાવને દરજ્જા પાડવામાં આવી હતી. આ વખતથી તેણે શરારોને પોતાના વિરોધી ગણી શરારી પેદીઆ પોતે ઉધાડો. આમાંનો મુખ્યને તેના પુત્રના નામ ઉપરથી ગણેશ ઈશ્વરનું નામ આપ્યું હતું. આ પેદીની મૂળ ચાપણુ સાગ પાત્ર લાખ રૂપિયાની હતી, અને તે સપાછરાવ પોતાની અંગત મિત્રતામાં ગણતા હોવાથી તેણે તે સરકારને ધીરવામાં વાપર્યા, અને આવી રીતે પોતે પોતાદાર બનીને જે હાથેડો આજ મુધી શરારો ખાઈ જતા હતા તેમાં પણ ભાગ પડાવ્યો. ખંડેરાવ મદારાજ આથી પણ અગાડી વધ્યા. સંવત ૧૯૧૫ મા તેમણે નવી પેદી 'કુલ્મ રાની' નામની ઉધાડી, તે તેની ચાપણુ રૂપિયા ૨૧ ૧/૨ લાખની રાખી. તેણે જે રીતે આ રકમ ઉભી કરી તે જાણવા લાયક છે:—૩ ૧/૪ લાખ ગણેશ ઈશ્વરની પેદીમાંથી ઉપાડ્યા, બ્રિટિશોએ ગુજરાત અનિયમિત ધોડેત્વાર સૈન્યને કાઢી નાખતી વખતે જે પૈસા પાછા આપ્યા તેમાંથી સાત લાખ લીધા, દરિ ભક્તિના વંશમાં હતક કિંમત ચર્ચ ત્યારે નજરાણામાં મળ્યા તે પાત્ર લાખ તેમાં નાખ્યા, અને છેવટે સંવત ૧૯૧૬ મા કડો પાટણુમાં ચણેલી તેમની પંચરામણીના ખરચની રકમ ઉભી કરવાને તેણે નવસારી સિવાયના સવળા મદારો ઉપર એક નવો કર નાખ્યો હતો તેની ઉપજાના બાકીના સવા પાત્ર લાખ રૂપિયા પણ તેણે આ નવી પેદીમાં નાખ્યા. જ્યારે તેઓ ડુક એક્ર એકિનખરોને મળવાને મુજાઈ પધાર્યા હતા ત્યારે તેમને નવસારીથી

* જાણી રહેલી રકમ ૧૮૨૭ ની કલરબધી પ્રમાણે ૬૨ વર્ષે ૮૮ સેંકડે ૧૧ રકા પ્રમાણેનું બ્યાજ આપવું પડ્યું હતું.

પણ સ્વામી નજરાણા મળ્યો હતો. મંવત ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૯ સુધીના ચાર વર્ષોમાં પેઢીના પોતદારી ખાતામાં ૨ ૧/૪ લાખ વ્યાજના જમે થયા હતા, પણ મૂળ ચાપણમાં ઉમેરી દેવાથી તેના હાથ મળુજ છૂટા થયા, અને ધીરે ધીરે તે પેઢીએ રાજ્યને બે લાખને બદલે ૭ થી ૮ લાખ રૂપીઆ ધીંગવા માંડ્યા. મંવત ૧૯૧૬ માં તેવીસ લાખની ચાપણ સાચની 'મોક્ષઅલી' પેઢી ઉધાડી, ચાર વર્ષમાં તેને પણ વ્યાજના ૨ ૧/૪ લાખ એકઠા કીધા તે ચાપણમાં ઉમેરી તેને પણ ૨ લાખને બદલે સાતથી આઠ લાખ રૂપીઆ રાજ્યને ધીરવાનો દક્ષ આપ્યો. ગણેશ ઇશ્વરની મૂળ પેઢી પોતદારીમાં ચારબમાં ૧૧ લાખ રોકતી હતી તે પણ હવે ૧૪ ૧/૪ લાખ રોકવા લાગી. આવી રીતે જ્યારે મહારાવ ગાદી ઉપર વિરાજ્યા ત્યારે તેમને પોતદારી કાંઈ પણ ચરાફને આપવી પડી નહિ, કારણ કે ઉપરની ત્રણ પેઢીઓમાંથી તે પોતાને જોઈતી સઘળા રકમ મેળવી શકતો હતો. જ્યારે રાજ્ય કારોબાર રાજ સર રી. માધવરાવના હાથમાં આવ્યો ત્યારે તેણે શરાશી રીતિ કાઢી નાખીને ઉપવી ત્રણ પેઢીઓ બંધ કરી, તથા તેમની સઘળા રકમ તેણે એક મુખ્ય ખાતામાં લીધી." +

આ સઘળા વર્ષોમાં કંપની સરકાર તેની સત્તા આપણા પ્રાતમા દહ કરતી જતી હતી, અને વડોદરાના આતર વહિવટમાંથી જેમ અને તેમ છૂટી થવા માગતી હતી; પણ બાહેધરીઓ, સાલકારી સંન્યના ખર્ચની રકમ અને કરજની રકમોની ચોખવટ થઈ જાય ત્યાં સુધી રાજ્યના વહિવટ પર તેનો અંકુશ આવશ્યક હતો. એમાં શોચનીય વસ્તુ એ છે કે ગાયકવાડના સલાહકારો બદલાયતા સંજોગોને સમજી શક્યા નહોતા અને જુની ઢોળે જ વહિવટ કર્યો જતો હતા, અને નવા દિશા સત્તા પ્રવર્તતી હોય ત્યાં અચકામણ થતા વાર જ ન લાગે. અંગ્રેજો બાહોશ અને કાર્યદક્ષ હતા, એ કહેવાની બાબેજ નરૂર રહે છે. તેઓ રાજ્યે કયુંકેય નાણું વખતસર મળતું નહિ તે તેના બદલામાં રાજ્યનો મૂલકનો કબજો સુદાત લઈ લેતા, એવા દાખલા બનેલા છે.

ધણા વર્ષો સુધી આ બે સત્તાઓ વચ્ચે ઉપરના કારણોને લઈને ધર્ષણ ચાલુ રહ્યું હતું અને તેમાંથી જે તણખાઓ ઉડતા તે આસપાસનાને દગાડતા હતા. એ ખટપટી વાતાવરણમાંથી મહારાવ ગાયકવાડ ઉપર બ્રિટિશ રેસિડેન્ટને ઝેર આપવાનો કેસ ઉદભવ્યો હતો અને એક કમિશન દ્વારા તેની

તપાસ થઇને, અંતે તેમને ગાદી પરથી પદમટ કરવામાં આવ્યા હતા. આ બધી ખીનાઓ ભણીતી છે; તેમજ પ્રસ્તુત ખંડની કાળ મર્યાદા બદારનો આ વિષય છે, એટલે તેની વિસ્તૃત ચર્ચા અત્રે અસ્થાને રૂઢ પડે.

તોપણ એટલું જણાવવું જોઇએ કે ગાયકવાડ રાજ્ય પ્રત્યે અંગ્રેજો પ્રથમથી પક્ષપાત ધરાવતા આવ્યા છે અને એ મૈત્રી દાવે તેમણે ગાયકવાડના વારસવિક હક્કો સાચવ્યાનું અને એમના હિતનું રક્ષણ કર્યાનું આપણે અગાડી જોયું છે.

તેથી ઉપરોક્ત બનાવ બનતા પૂર્વેની લૉડ ડેક્લાઉસેશની રાજ્ય ઓહીઆ કરી જવાની (Policy of Lapse) રાજનીતિ મહત્ત્વ ન કરતાં, હિન્દી હાકેમે મહારાણી જમનાબાઇને ગાયકવાડના વંશમાથી એકાદ થોડા પુરુષને દત્તક લેવાની ભલામણ કરી અને મહારાણી જમનાબાઇની નજર 'વિષ્ણુમાન મહારાજ સર સયાજીરાવ ત્રીગ ગાયકવાડ પર ફરી; તેમને ગાદી વારસ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. સદરહુ પસંદગીમાં અંગ્રેજોનો હાથ મુખ્યત્વે હતો; તેથી સર સયાજીરાવના કાંઈકેમોમાં 'ફરજ'દે ખાસ ઇચ્છિયમાં એ શબ્દો પણ જોડવામાં આવે છે અને પાછળે સર્વ વૃત્તાંત ધ્યાનમાં લેતા, એ શબ્દો અર્થસૂચક માણ્ય પડશે.

સર સયાજીરાવનો સાઠ વર્ષનો રાજ્ય-અમલ યશસ્વી નિવડ્યો છે અને એક આદર્શ અને ખાદોશ હિન્દી રાજકર્તા તરીકે તેમની દેશપરદેશમાં ગણના થયેલી છે. વડોદરા રાજ્યે, સર સયાજીરાવની પ્રેરણા અને નેતૃત્વ નીચે, બ્રિટિશ હિંદમાં પણ દાખલ થવા પામે તે પહેલાં એવી વિધિ વિધિ પ્રગતિમાન પ્રવૃત્તિઓ-જેમકે, સમાજ સુધારો, કેળવણી-સાહિત્ય-વિષય, રાજકારણ, ધાર્મિક, શારીરિક, આર્થિક અને લાખાને લગતી-આરંભેલી છે, અને તે ઉપકારક જણાઇ છે. રાજ્યમાથી અગાંત દાગવ સાફ એમણે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરેલી છે. સમાજ સુધારો આદરી પ્રજાને સશક્ત અને આરોગી કરવા પ્રયાસ કર્યો છે અને તે ચેતનવંતી, હોશિયાર અને ખજરદાર નિવડે તે સાફ રથને રથને જ્ઞાનપરમે ઉઘાડી છે, અને તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પ્રજાને ઉન્નતિના પથે દોરે છે. આવી એમની પ્રશસ્ય રાજનીતિએ સમસ્ત દેશમાં એમના માટે સન્માનની અને શુભ-ચતાની લાગણી ઉપજાવી છે અને એથી ઉપકારવશ હોઇને સર્વત્ર એમના શુભાન ગવાય છે. એમની પ્રજાનું હિત એમને દૈવે કટકું ઉડું વસેલું છે, તે રાજ્યના અમલદારોને એમણે જે ધુકમ કાઢ્યો છે, તે પરથી પ્રતીતિ થાય છે. એ વટધુકમ નીચે પ્રમાણે છે:

“ શ્રી મહારાજ સાહેબે પાસ્ય પાલક ખાતે રાજ્ય કરતાં જાણીએ છે કે, દેશ ધોરણનો ઝડપણથી અમલ કરવો, ધોરણ હેતુ ન હોય તો નવું સુચવવું; અને હેતુ ધોરણ બુદ્ધભરેલું હોય તો તે દુરસ્ત કરાવી દેવામાં અમલદારની હોશીઆરી, કર્તવ્યક્ષમતા દેખાઈ આવે છે અને તેમ તેઓ કરે તો તેઓ સરકારને વિશેષ મદદબૂત છે એમ કહી શકાશે.”.

અને એમની સમજણ અને દીર્ઘદષ્ટિ વિશે લખતાં, દ્વિતીય ભોરસ લખે છે:

“ For the courage and independence he has shown he has been subjected to constant criticism; but I like to remember a saying of his reported to me by one of his ministers “you must look ahead 40 years. You and I may never live to see the result, if we do well posterity will, bless us.” x

કેવી ઉદાત્ત ભાવના; કેટલી ઉંડી નજર; એ માટે કેને માન ન ઉપજે !

આપણે એમના એટલા બધા સમીપ છીએ કે એમની લાંબી કારકીર્દિને બરોબર ઇન્સાફ આપી ન શકીએ, એ સંભવિત છે તો પણ એટલું નિર્વિવાદ છે કે એકલી ગાયકવાડી રૂપત નહિ, માત્ર સમસ્ત ગુજરાતી જનતા જ નહિ પણ અખીલ ભારતવર્ષની પ્રજા એમના રાજવલિયતની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે છે, તે ઉચિત છે.

સર સયાજીરાવે આજ દિન સુધીમા સેંકડો વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે, તે સઘળાં જેમ વિદ્વાતભર્યાં તેમ પ્રેરણાત્મક, વિચારશીલ તેમ માર્ગદર્શક હોય છે. તે પુસ્તક રૂપે સંગ્રહાર્થ પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ ખુશી થવા જેવું છે. તેનું ત્રીજું પુસ્તક તાજેતરમા બહાર પડ્યું છે, તેનો સંપાદક પ્રો. વિજયી, મહારાજ વિશે ઉપોદ્ઘાતમા લખતા, સાચુંજ કહે છે, કે,

* નવ ગુજરાત, તા. ૨૬ મી એપ્રિલ સન ૧૯૩૫.

* Sunday Times, 21st April 1935.

"He is far too critical to believe that patriotism is inseparably bound up with the acceptance of particular traditional views, and adherence to specific customs, appertaining to matters of personal hygiene, of housing, clothing, food, marriage or social intercourse. For him true patriotism consists in the endeavour to obtain the highest type of life for the greatest possible number of one's fellow countrymen."

પ્રકરણ ૭

અગણોતરો દુકાળ

“પડીઓ દુકાળ કેં પરજા પીડે કોઈ કેઈને” નવ્ય આપે;
આપ આપણું માપે ખાતાં, ધાનેં કીમેં ન ધ્રાપે. ૩૧
માત પિતા જંધવને બેટા લાઈ નેં લોંજઈ;
નાત્ય જાત્ય ગોરીજન જુઠાં એક અન્ન સાથે સગાઈ.” ૩૨

ખુમાહ ડાહીઆનો રાસ

(ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ ભા. ૧. ૫. ૬૮)

આગળ અને પાછળના વર્ષોમાં પડેલા દુકાળોને જૂલાવે એવો ભારે દુકાળ સન ૧૮૧૨-૧૩ માં ગુજરાતમાં પડ્યો હતો અને તે ‘અગણોતરો કાળ’ તરીકે ઓળખાય છે. એ દુકાળનું દુઃખ વર્ણવ્યું જાય એમ નથી. હજારો મનુષ્યો એના ભોગ યજ્ઞ પડ્યા હતા અને તે પિડિત મનુષ્યોના દેખાવ એવો ભયંકર અને નિષ્કૃતાભર્યો હતો કે ગમે તેવું પાપાણુ હૃદય પણ તે નિહાળીને દ્રવી હોય.

વર્તમાન પ્રજાને તેમની વિટંબના અને પિડાનો ખ્યાલ નહિ આવે; કેમકે આજે આવજનાં અને વ્યવહારનાં સાધનો ખૂબ વધેલાં અને ખીસેલાં છે, જૂજ સમયમાં સેંકડો માર્ગદર્શ દૂરથી જરૂરી માલ સહેલથી આણી શકાય છે. દેશ પરદેશ વચ્ચેનું અંતર તદ્દન કપાઈ ગયું છે; અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ખાલ જોરાકે મોકલી આપવામાં વિલંબ થતો નથી, એટલે અનાજની હાડમારી કે ભુખમરા જેવું કંઈ જોવામાં આવતું નથી.

પણ અગાઉ તેમ નહોતું. વ્યવહારનાં અને મુસાફરીનાં સાધનો એટલી ધીમી ગતિવાળાં, અવ્યવસ્થિત અને અણુવિકસિત, તેમ રક્ષણ અને સજામતી વિનાનાં હતાં કે દુકાળ જેવા કઠિન કાળમાં માલની આવજ અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડતી અને દૂરના પ્રદેશમાંથી તે માલ આવી પહોંચતા પુષ્કળ વખત પીતી જતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે માલ રસ્તામાં હુંટાઈ જવાની પૂરેપૂરી ભીતિ રહેતી હતી.

"He is far too critical to believe that patriotism is inseparably bound up with the acceptance of particular traditional views, and adherence to specific customs, appertaining to matters of personal hygiene, of housing, clothing, food, marriage or social intercourse. For him true patriotism consists in the endeavour to obtain the highest type of life for the greatest possible number of one's fellow countrymen."

અગણોતરો દુકાળ

“પડીઓ દુકાળ કેં પરજ પીઠે કોઈ કેઈનેં નબ્બ આપે;
આપ આપણેં માપેં ખાતાં, ધાનેં કીમેં ન દ્રાપે. ૩૧
માત પિતા બંધવને બેટા લાઈ નેં લોંજઈ;
નાત્ય જાત્ય ગોરીજન જુઠાં એકે અન્ન સાથે સગાઈ.” ૩૨

ખીમાહ ઠાલીઆનો શસ

(ઐતિહાસિક રાસ સંમહ લા. ૧. ૫. ૬૮)

આગળ અને પાછળના વર્ષોમાં પડેલા દુકાળોને બૂધાવે એવો બારે દુકાળ સન ૧૮૧૨-૧૩ માં ગુજરાતમાં પડ્યો હતો અને તે ‘અગણોતરો કાળ’ તરીકે ઓળખાય છે. એ દુકાળનું દુઃખ વર્ણવ્યું જાય એમ નથી. હજારો મનુષ્યો એના ભોગ યધ પડ્યા હતા અને તે પિડિત મનુષ્યોના દેખાવ એવો ભયંકર અને નિષ્કૃષ્ટતાભર્યો હતો કે ગમે તેવું પાપાણુ હૃદય પણ તે નિકાળીને દ્રવી ઉઠે.

વર્તમાન પ્રજને તેમની વિદ્યમના અને પિડાનો ખ્યાલ નહિ આવે; કેમકે આજે આવજનાં અને વ્યવહારનાં સાધનો ખૂબ વધેલાં અને ખીલેલાં છે, જૂજ સમયમાં સેંકડો માર્ગલ દરથી જરૂરી માલ સહેલથી આણી શકાય છે. દેશ પરદેશ વચ્ચેનું અંતર તદ્દન કપાઈ ગયું છે; અને એક રથજેથી બીજે રથજે ખાલ ખોરાઈ મોકલી આપવામાં વિલંબ થતો નથી, એટલે અનાજની હાડમારી કે જીખમરા જેવું કંઈ જોવામાં આવતું નથી.

પણ અગાઉ તેમ નહોતું. વ્યવહારનાં અને મુસાફરીનાં સાધનો એટલી ધીમી ગતિવાળાં, અવ્યવસ્થિત અને અજીવિકસિત, તેમ રક્ષણ અને સલામતી વિનાનાં હતાં કે દુકાળ જેવા કઠિન કાળમાં માલની આવજ અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડતી અને દૂરના પ્રદેશમાંથી તે માલ આવી પહોંચતા પુઝળ વખત પીતી જતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે માલ રસ્તામાં હુટાઈ જવાની પૂરેપૂરી બીતિ રહેતી હતી.

તાત્પર્ય કે દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવતાં અનાજની તાણ પડતી અને સેંકડો મનુષ્યો અજ પાણી વિના ટળવળતા; અને તેવી અખાદ ઝીજો ખાવાને તેઓ ફાંફા મારતા; અરે, અજના અભાવે તેમનું જ્ઞાન ખોતાં, ન કરવાનાં કૃત્યો કરતા, તેમ છતાં છેવટે બચતાં નહિ; કાંતો રોગનો ભોગ થઇ પડતા કે કમોતે રીઝાઇ પિડાઇને મૃત્યુવશ થતા હતા. જગતમાં અજની 'સગાઇ' મ્હોટી છે, પહેલું પેટ અને પછી બીજું સર્વ કાંઇ, એ જાણીતી બિંના છે અને તેની અછત થઇ પડતાં તે મેળવવા સારું મનુષ્ય અધમમાં અધમ માર્ગે પ્રયત્ન કરવા પણ અંચકાતો નથી.

સ્વર્ગસ્થ મલખારીએ હિન્દની મરીખાઈ વિષે 'ઇન્ડિયન રેપ્રેઝેન્ટેટીવ' માં નોંધ લખતાં, સરકારને ચેતવણી રૂપે ખરું જ કહ્યું હતું કે ભુખમરો એવી એક વસ્તુ છે કે જે અને તેવી રાંક અને નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને પણ બળવો કરવા ઉશ્કેરે. તેથી રાજકર્તાઓએ એવી વિવિધ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થવા પામે તે સાર ખાસ દરકાર રાખવી જોઇએ, તે સાર ઘટતા ઉપાયો આગળથી લેવા જોઇએ.

છેલ્લો મ્હોટો દુકાળ હાખિયાનો સન ૧૮૯૯-૧૯૦૦ માં પડ્યો હતો. તે વર્ષે વરસાદ નહિ પડવાથી ખેડૂતોને કશું પાક્યું નહોતું, અને એવી વિપદા સ્થિતિમાં તેમની પાસેથી જમીન મહેસુલ સખ્તાઈથી વસુલ કરવામાં અવ્યય હતું તેથી તેઓ બહુ દુર્દશાને પામ્યા હતા. પણ એ સમયે અજ વિના ભુખમરાના દાખલા જુજજુજ જાણવામાં આવ્યા હતા.

તે પછી અતિશયિ અવાથી, ઓછો વરસાદ પડવાથી, કવખતનો વરસાદ વરસવાથી, તીક પડવાથી, જાંતુના ઉપદ્રવથી એક વા અન્ય ભાગમાં અવારનવાર વરસ નબળું નિવડેલું છે અને તેથી મોઘવારી થયેલી છે, પણ ભુખમરાથી મૃત્યુ થયાનો કાકજ દાખલો સાંભળવામાં આવેલો છે. એવા સમયમાં ગમે તેટલા દૂરના ભાગોમાંથી અનાજ અને ધાતુ વ્રસડાઇ આવે છે અને બ્રિટિશ સરકારે પણ દુકાળ દુઃખ નિવારણ અર્થે વર્ષો થયા આપતા ઇજાજ લીધા છે, અને લે છે એમ કશું કરવું પડશે. કાયમ દુકાળ ફાંક છે એટલુંજ નહિ પણ ધાતુનો સ્ટોક સંગ્રહી રાખવામાં આવે છે; વળી ખેડૂતોને તગારી આપીને ઘટતી રાહત આપવામાં આવે છે.

બર્ડવુડ મેમોરિયલ વ્યાખ્યાન આપતાં, આ વર્ષે, હિન્દી માઝ અજનમની સર જ્યોર્જ શુસ્તરે યથાર્થ કહ્યું હતું

“ The dangers of special bouts of intense suffering, such as were caused by famines, have been eliminated by the material equipment which the British Government has given to India—communications and irrigation scheme—and by the perfection of administrative machinery, strengthened by the preservation of the authority and credit of the Government. ”

(Mysore Economic Journal, May 1935.)

આપણે અહિં પૂર્વે દુકાળ પડેલા અને લોકોને જે હાડમારી અને દુઃખ સહન કરવા પડેલા તેની વિગતો જુના ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં નોંધેલી મળી આવે છે, અને સન ૧૮૭૭ માં સોસાયટીએ ચોત્રીએ દુકાળ પડતા, દુકાળ વિષે નિમ્ન ધ લખાવ્યો હતો, તેમાં એ વિષયને લગતી ઘણી ઉપયુક્ત હકીકત મળવામાં આવેલી છે. અગ્રણેતરા દુકાળ વિષે, તે નિમ્ન ધના લેખક કવિ જેસંગસાહેબે નીચે મુજબ માહિતી આપેલી છે:—

“ સંવત ૧૮૬૯ ઇ. સ. ૧૮૧૩ ની સાલમાં ગુજરાતમાં તેમાં વિશેષે કરી સુરત તથા કચ્છમાં દુકાળ શરૂ હતો. પ્રથમ અસાધ્ય માસમાં સરખે ઠેકાણે સારી રીતે વરસાદ થયેલો; તેથી દરેક ખેડુતે પોતાની જમીનમાં તન મન અને ધનથી ખેડેનત કરી વાવેતર કરેલા પરંતુ પછી આશરે બે માસ સુધી ખીલકુલ વરસાદ વરસ્યો નહીં તેથી વાવેલા અનાજના રોપાઓ પાણી વીના તાપે કરમ્મણ જવા લાગ્યા તેથી ખેડુતોએ થોડા દિવસ વરસાદની વાટ જોઈ સુકાઈ જાય તે કરતા પોતાના ઘેરને તાણી અવશ્યવા એ બહુ સારૂ એમ જાણી ધણાખરા ખેડુતો પોતાની જમીનમાંના અનાજના રોપાઓ ખેચી લાવ્યા પરંતુ પાછળથી જાદરવા માસમાં વરસાદ થયો તેથી જે જે અનાજના રોપાઓ હવાત હતા તે તે સધળાઓ પાક્યા અને જમણે તાણા લીધા હતા તેઓ ધણા પરતાવા. લગભગ ગુજરાતના ધણાખરા ખેડુતોએ તો તાણી લીધેલા હતા તેથી અનાજ ધણુ થોડું પાક્યું. આથી મોઘવારી વધી ગઈ. આમ છતાં મોઘવારીમાં વધારો થવાનું કારણ એ હતું કે તેની પહેલાના વર્ષમાં એટલે સંવત ૧૮૬૮ ની સાલમાં ટીકા લાગ્યા હતા; તે ધણુ ખરૂં અનાજ ખાઈ ગયા હતા, આથી મોઘવારીમાં બેવડો વધારો થયો તેથી દુકાળ મહા લગ્ન કરે ૩૫ પકડ્યું.

વળા તે સાથે તેને ખીજે વરસે એટલે સ. ૧૮૭૦ ની સાલમાં રેલ ચડી હતી તેથી તે વરસ પણ અનાજ પાકી શક્યું નહીં. આથી રેલત ધણીજ હેરાન થઇ.”

પણ એથી વિસ્તૃત અને કાંઈક વિભત્તવાર વૃત્તાંત “અમદાવાદનો ઇતિહાસ” એ પુસ્તકમાં મળી આવે છે; તે વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિ રજુ કરે છે:-વાંચો:

“ અગનોતરો કાળ ”

ઈ. સને ૧૮૧૩.

સંવત ૧૮૬૯ માં કાળ પડો તેથી તે કાળનું નામ “ અગનોતરો કાળ ” પડું. એ કાળની હેવી ખીના છે કે સંવત ૧૮૬૮ ની સાલમાં વરસાદ અતીશે ઘણો ને સર્વે જાતના ધાન પાકમાં પણ ફાલી ગયાં ને વળા તીક પડાં તે તમામ દાણો ખાઈ ગયા તેથી ખીજે વરસ જારે કાળ પડ્યો. રૂપૈયા એકના ધરૂં શેર (૮) આઠ, મગ રૂપૈયા એકના શેર (૫) પાંચ ને ડાંગરના મોહેતો કંઈથીજ દેખાવા પામે. વળા મારવાડ તરફ પણ કાળ હતો તેથી એળી તરફની માજી ધણી આવી હતી ને અધુરામાં ધુર એ કે તાવનો રોગ અતિશે આલેખો હતો.

હેવું કહેવામાં આવે છે કે ફક્ત અમદાવાદ શહેરમાં ચચારશે પાંચ પ્રાંચશે માણસ છુટવું હતું ત્યારે તે દિસામે આખા ગુજરાતમાં થઇને એ કાળમાં ફેટકું બધું માણસ ઓછું થયું હશે. એ મરી ગયા તેમાં કંઈકને તો ધુરી આગે નથી મલી; ને શહેરમાં ઘેર ઘેર તાવના વારા હતા તેથી કદાપી દોષને ઘેર માણસ મરી ગયું તો તે ઘેર ઘેર ફેરે કે “ મઢારે ઘેર ફસાણું ” મરી ગયું છે. તેહેને જાળવા લઈ જવું છે માટે લગીર આવો ” પણ એક મડડુ બચકવા નેઠલા માણસ એકદાં થઇ શકતા નહિ.

તે વરસ અમદાવાદમાં એટલી તો માજી એકડી થઇ હતી કે કાંઈક ખાવાનું લેઇ જાહાર નીકળાતું નહોં ને કદી કોઈ નીકળ્યું તો હાથમાંથી પેલી માજી હુંટ પડાવીને લઈ જાય. સોનું રૂપું તથા મોતી ધણું મુધ હતું કે સો રૂપીયાનો દાગીનો પચીસ તીસ રૂપૈએ વેચાનો ને કંઈક ફેરો તે દાગીનો લેનાર મળતું નહોં.

આ કાળમાં લોકોને માથે જેવું દુઃખ પડ્યું છે તેવું કાંઈએ સમજામાં

દીકું નહી હોય; નેં દુઃખનું તથા એ કાળનું બચાન કરી ઘણું પાનાં ભરીએ તો પણ એવું રૂપ બતાવી શકાતું નથી.

આ કાળની વખતમાં સરમુખા રામચંદ્ર કચને આંટલી વાત ઘણી કહાપણુની કરી હતી કે જેટલું ધાન સહેરમાં ખેરતું તેના ઉપર થોડી રાખી સામરું વેચવા દીકું નહી પણ હેલું કલું કે, જે લેવા આવ્યો તેહને એક રૂપૈઆથી વધારે આપવું નહી તથા જે દહાડે જે એક વાર લેઇ ગયો તેને તે દહાડે બીજી વાર આપવું નહી. હેવા બંદોબસ્ત રાખ્યો તેથી થોડું થોડું સર્વને પહોંચ્યું નેં ગરીબ ગરબાં જીવતાં રહ્યા. હેવા બંદોબસ્ત ન કર્યો હોત તો તાલેવંત હોત તે બધુએ ધાન હોરી જાત નેં ગરીબ લોકે વા કાકતા રહેત.

પરમેશ્વર પાસે અમે એવું માંગીએ છીએ કે કોઇ સમયે પણ હેવા કાળ દેખાડશો નહી. "

આવો દુકાળ પડવાનો છે, તેની આગાહી કરી શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ તેમના ભક્તોને તે સાર તૈયારી કરી રાખવા અગાઉ એતબ્બા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તે વર્ષે પોતે શોક પાળી નખ અને કસ વધાર્યા હતા અને એટલેથી ન અટકતાં પોતે ગુજરાતથી અનાજ મંગાવી છૂટથી લોકમા વહેંચ્યું હતું અને તેમાં કોઇ પ્રકારનો ભેદભાવ દાખવ્યો નહોતો.

એ કાળે અંગ્રેજોની સચા ગુજરાતમાં નવી સ્થપાતી હતી અને તેમના હિતના રક્ષણ સાર ગાયકવાડના દરબારમાં, તેમનો પ્રતિનિધિ કેપ્ટન જેમ્સ રિવેટ કર્નાક, વડોદરે રહેતો હતો; તેણે, આ દુકાળની ભયંકરતા નજરે જોઈ હતી અને તેની તેના મન પર જે છાપ પડી અને જે વિચારો સ્પુર્ધા હતા, તે આ અપણોત્તર દુકાળનું દુઃખ વર્ણન રજુ કરે છે.

સદરકુ પત્ર અંગ્રેજીમાં લાંબો હોવાથી અત્રે ઉતાર્યો નથી પણ કામ પુરતો ભાગ, દુકાળ વિષે નિબંધમાં મી. ખોરીએ તારવી કાઢ્યો છે, તે આપાને સંતોષ માન્યો છે.

" એક રજા એકાએક મારવાહીએને જૂખજરાથી બેઠેલા મેં જોવા હતા, અને તેઓની આગળ એક મરણને કાંઠે આવેલી શી પોતાની છાતી

* જુઓ શ્રી સહજાનંદ ચરિત્ર પૃ. ૧૦૨-૩.

● દુકાળ વિષે નિબંધ, પૃ ૧૩ કર્તા, એલ્બર્ટ જમરોલ ખોરી, મૂળ ઉપેચ પત્ર મારે જુઓ Transactions of the Literary Society of Bombay. વો. ૧, પૃ. ૩૨૧.

ઉપર મુએલા છોકરા સાથે પડી હતી. એ સ્ત્રી પોતાનો નીકળી જતો જીવ જરા વાર ટકાવી રાખવા થોડુંક પાણી માગતી હતી. પણ તેના ઉપર તેટલી દયા કરવાનું પણ તેના સાથીઓમાં કાંઈને જ્ઞાન નહોતું. થોડા કલાકમાં તે મર્જુ પામી, અને સરકારી સિપાઈઓએ તેને ઉપાડી ત્યાંસુધી તેની લાશ પડી રહી. ” વળી તે લખે છે કે ” એક બીજી સ્ત્રી બૂખના જારે દુઃખથી એટલી તો બેદરકાર થઈ મધ હતી કે, તેનાં આધમુઆં છોકરાંઓને કુતરાં તેની નજર આગળથી તાણી જતાં હતાં, પણ તેમને છોડવાના ઉપાય તેની મંદગતિને લીધે તે કરી શકતી નહોતી. રસ્તે રસ્તે જે મૂઠાં પડતાં હતાં તેમને બીજાં ટાંપી રહેલાં કુતરાં તથા માંસાહારી પક્ષીઓ ખાઈ જતાં. આ મોટા સંકટમાં લોકો જન તથા સાન તથા બૂધી ગયા હતાં. એક ધર્મચુસ્ત બ્રાહ્મણ કે જે પોતાના ધર્મને માટે મગફર રહે છે, તે પોતાની સ્ત્રી, છોકરી, અને બેનને જે ચાર રૂપિયે દોષ્ટને વેચી નાખવાને તૈયાર થયો હતો. ૨૪ કલાકમાં પાંચસેંથી વધારે મારવાડીઓ મર્જુ પામતાં હતાં. હિન્દુઓ આવી વખતમાં પોતાનો સખાવત રૂપી હાથ લંબાવવા ઉદારતા સાથે પરાપકારાર્થે ખંતી રહે છે. આ તંગીના વખતમાં તેઓએ ગરીબનાં પેટ ભરવા હજારો રૂપિયા ખરચી નાંખ્યા હતા. આવા વખતમાં જે કાંઈ અનાજની વહેંચણી ચાલતી તે ભેવાને થતી ગીરદીમાં ધણાખરાં નિર્બળ થયેલાં નાનાં મોટા છોકરાઓ ક્રમચાર્થ જતા, એટલુંજ નહિ, પણ ધણાં મોટાં માણસો પણ નાશ પામતાં. આવા વખતમાં જુએ મરતાં કેટલાંક પ્રાણીઓને ઉપર પ્રભાણે અનાજ વગેરે વહેંચીને જીવાડવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવતા હતા, પણ અંતે તો તેઓ મરવાનેજ સરજેલાં હતા. અગણિત મારવાડીઓમાં બુખમરાથી મંદવાડ તથા બીજાં ધણાં દરદો લાગુ થયાં હતાં, તે એટલે સુધી કે, તેઓ સંખ્યાબંધ વડોદરામાં ઉતરી પડવાથી ત્યાંના લોકોની ખરાબી થવા માંડી. આથી કરીને શીતળાનો રોગ લાગુ થયો. બૂખથી બેલાન થયેલી સ્ત્રીઓ પેટને અર્થે પોતાની લાજને પણ દૂર મૂકવા લાગી, અને તેથી કેટલાક કુટુંબોમાં બોગ થઈ પડો, મારવાડીઓનાં મૂઠાં, વગર દરકારે ખુલી જગોએ કાઢી જતાં, તેથી હવામાં ધણો ખિગાડ થઈ અનેક જાતના દરદો પેદા થયાં. એટલું જતાં વડોદરામાં તાલકવાડ સરકાર તરફથી મૂઠાં દાટવાની પૂરતી સંભાળ લેવામાં આવતી હતી. વડોદરા શહેરે મોટામાં મોટા આ દુકાળ જોયો. ”

સન ૧૮૧૬ નો ધરતીકંપ

તરતજ એક ભયંકર ધરતીકંપ થયો કે જેથી કેટલાંક ઘરો જમીનદોસ્ત થઇ ગયાં, અને તેમાં કેટલાંક માણસો તથા જનનવરોનો નાશ થયો. રણ, બન્નો અને પચ્છમના ટાપુમાં જે બધી સુકી જમીન હતી ત્યાંહાં પાણી ચર્ચ ગયું; નદીઓમાં પાણી ઝુઝાઇ ગયાં. કુવાઓ મીઠા હતા તે ખારા થયા અને ખારા હતા તે મીઠા થયા અને રણના પશ્ચિમના ભાગમાં એક હવે ટેકરા થઇ ગયો કે જેથી કચ્છમાં સિંધુ નદિનું પાણી આવતું અટક્યું.

કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૬.

જયે વર્ષે (જાન્યુઆરી ૧૫ મી, સન ૧૮૩૪) ત્રિહાર પ્રાંતમાં ધરતીકંપનો ખનાવ તાજેજ બનેલો છે. પ્રજાનું સામર્થ્ય વર્ણવતા ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે તે જોતજોતામાં જ્યાં જળ હોય ત્યાં રથળ અને રથળ હોય ત્યાં જળ કરી મૂકે છે અને તેના પ્રમાણ તરીકે હિપર હિતારેહું અવતરણ રણ કરી શકાય; અને આપણે પ્રસક્ષ નિદાબ્યું છે કે ત્રિહારમાં એક રાતમાં જળરજ્જત ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. ત્યાં નદીનો પ્રવાહ અદશ્ય થયો, વેરાન જગો જળમય બની ગઇ, અને મ્હોરી મ્હોલાતો ખડેર થઇ પડી હતી. લાવિની ગતિ, ખરે, અકળ છે.

બૂકંપથી ખુવારી થાય છે તે અસભ્ય હોય છે. માલમિલકતની બદખાદી સાથે મનુષ્યની હાનિ પણ થોડી હોતી નથી. અને ધરતીકંપના આવકા, અવારનવાર, એક વા બીજે રથળે ચાલુ રહે છે. ચાલુ વર્ષમાં એપ્રિલ મહિનામાં ફર્ગોસા ટાપુમાં મ્હોટા ધરતીકંપ થઇ, પારાવાર તુકરાન પહોંચ્યું હતું અને હજારો મનુષ્યો, જાગજમ્યાં, સ્ત્રી પુરુષો અકાળે મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.

તા. ૩૧ મી મેએ કવેટામા ૫૦,૦૦૦ થી વધુ મનુષ્યનો નાશ થયો હતો અને કરોડોનો મિલકત તારાજ થઇ એ દુઃખ તો પારાવાર અને વર્ણવ્યું જાય એમ નથી.

દુનિયાના કોઈ પણ સ્થળમાં ધરતીકંપનો સહજ પણ કંપારો થાય તો તેની ખજર તુરતજ સિરમોઆફ ચેન્ન પર નોંધાય છે. વિદ્યાને એટલે દરજ્જે પ્રગતિ કરેલી છે, અને આપણે ઈચ્છીશું કે વિદ્યાનના નિષ્ણાતો ધરતીકંપની માહિતી, સૂચક ચંદ્રના ગ્રહણની પેઠે, અગ્રાઉપી જાહેર કરવાને શક્તિવાન થાય, જેથી મનુષ્ય પર જે અણુધારી આક્રમ આવી પડે છે, તેના નિવારણ સારું કાંઈક વ્યવહારૂ માર્ગ તેમ છલાજે યોજી શકાય *

આવે સમયે મનુષ્યની નિરાધારતા અનુભવાય છે.

ભૂતળના કુદસાક ભાગોમાં ધરતીકંપ વારંવાર પણ વતાઓછા જોરમાં સતત થયા કરે છે, અને એવા જોખમવાળા પ્રદેશોની માપણી થયેલી છે, તેમાં, એ વિષયના કુદસાક અભ્યાસીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ગુજરાત પ્રાન્તનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ધરતીકંપના સહજસાજ આંચકાની આપણને સામાન્ય રીતે ખજર સરખી પડતી નથી. ચંન પર એ બનાવની નોંધ થઈ, તે હકીકત જાહેર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ખજર પડે છે.

ગુજરાત પ્રાન્ત ભૂકંપથી તદ્દન બાતલ રહ્યો નથી. પણ તે બનાવ ક્યારે ક્યારે બન્યો તેથી આપણે અચાન છીએ. પ્રાચીન વલ્લભીપુરનો નાશ સાધુના આખને લઈને નહિ પણ તે ધરતીકંપને લઈને હોઈ શકે તે સંભવિન છે.

અગાઉના ધરતીકંપ વિષે આપણે કાંઈ વિશેષ જાણતા નથી પણ સન ૧૮૧૯ માં ગુજરાતમાં મોટો ધરતીકંપ થયો હતા, તેનો તાદસ્ય ચિતાર આપણને ઉપલબ્ધ છે.

અમદાવાદની કુદસીક મસિદોના મિનારા તે વખતે તૂટી પડ્યા હતા અને બાદશાહી મકાનોનો નાશ થયો હતા.

* સરખાવો:—ધરતીકંપના આંચકા અને અદિશન માપવાના અનેક નતના યંત્રો રચાયા છે, પરંતુ એ સર્વે ફક્ત ધરતીકંપ દર્શાવી અને કેટલે વખતે ઉદભવે છે, એજ જતાવે છે. કેટલક વૈજ્ઞાનિકોનું એમ માનવું છે કે ધરતીકંપનું તોફાન ભીતરમાંથી ઉપર આવતા ક્યો સમય લાગે છે, અને એ દરમિયાન પ્રથમ નાનાં અદિશનો પૃથ્વીની સપાટી પર આવે છે, પરંતુ એ એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે કે અત્યારના યંત્રોથી એ નોંધી શકાતા નથી. આમ છતાં જે અવિશ્યમાં એવું યંત્ર સોધાય તો જરૂર પણ માણસોના નબળ જવાબી સમય. ચરખત ગુનાયક પ્રયાન જેન, સં. ૧૯૬૦.

હારે નુકસાન તો એ ધરતીક પે કચ્છમાં કર્યું હતું, અને તેનું વિગતવાર વર્ણન પણ મળી આવે છે

એ અરસામાં અગ્નિને કચ્છમાં પોતાની સત્તા મજબુત કરતા હતા અને એમના એજન્ટ તરીકે મી જે મેકમુરડો ત્યાં રહેતો હતો. મી મેકમુરડોએ નિયમ મુજબ પ્રસ્તુત બનાવેલો રીતસર રીપોર્ટ મુજબ સરકારને લખી મોકલ્યો હતો તે હાનમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, x પણ પોતે શી શી લાગણી અનુભવેલી, કેવા સંજોગોમાંથી તે પસાર થયો હતો અને આખા દેશમાં કેવી સ્થિતિ થતા પામી હતી તેની વિસ્તૃત હકીકત તેણે મુખ્યામતની લીટરરી સોસાયટીને પણ રૂપે લખી મોકલી હતી, અને પ્રસ્તુત બનાવ વિષે એ લખાણ જેમ રિશ્વસનીય તેમ મહત્વનું હોય છે, તેનો સાર હાલ અત્રે આપીએ છીએ —

“ તો ૧૬ મી જુન સન ૧૮૧૯ ના રોજ સાંજના પોણા સાત, સાતના અરસામાં કચ્છમાં ધરતીકંપનો આચ્ચલ લાગ્યો હતો. હિન્દમાં તે બહુ મહાટા વિસ્તારમાં માનુષ પડ્યો હતો, તેમ કેટલાક ભાગમાં તેથી નુકસાન પણ હારે થયું હતું. આ પ્રાંતમાં એ બનાવ કેવા સંજોગોમાં બન્યો અને તેનું ક્ષુભનકર પરિણામ નિમન્યુ, એ હકીકત તેની શાસ્ત્રીય વિગતોમાં ઉત્તરો વિના જણાવીશ

આ બનાવની આગાહીએ આકાશમાં કે વાતાવરણમાં એવું કંઈ થિ ન તે અગાઉ નિહાળવામાં આવ્યું નહોતું. ગરમીના દિવસો હતા, આકાશ સ્વચ્છ અને શાન્ત હતું. પશ્ચિમનો પવન વાતો હતો તથા બપોડે ૧૦૫ ડીગ્રી ગરમી માણુમ પડતી, એ પરિસ્થિતિ તે અરસામાં હતી

ત્રીજી જુને, ગાજવિજ ને વિજળી સહિત, ધશાન કોણુમાંથી, સખ્ત વટોળિયો ને વરસાદ આ શા હતા, જે આ નજીમાં સામાન્ય હોય છે, એ વરસાદનું તોફાન જે ઠણાક ચાલ્યું હતું, આખી રાત વરસાદ પડ્યો હતો અને તે લગભગ સર્વત્ર હતો

ઉપર જણાવેલા દિવસે, આખા દિવસની ગરમી પછી મિત્રો સાથે જોનજગૃહની સામેના મકાનની અગાસીમાં બેસા હતા, સાંજનો સમય હતો, આકાશ નિર્ભળ હતું, ઠંડા પવનની લહેરો પશ્ચિમમાંથી ફરફરતી હતી. એ જગો અજરમાં ટેકરીપર આવેલી હતી, પાસેજ ગામનો બુગજ

હતો, જ્યાં ચાર તોપો ચલાવેલી હતી. એ બનાવની પ્રથમ ખબર અમારી પુરશીઓ સહજ ગતિમાન થઇ, જાણે કે ઉચ્ચકાર્ષ જતી હોય અને પવનથી ખારીખારણાં :ખસતાં હોય, એવા અવાજથી માણુમ પડી અને થું થયું. એવું કાંઇ પૂછીએ તે અગાઉ જગોપરથી અમારી પુરશીઓ ફરીવારની ઉચ્ચકાર્ષ હતી અને તે ગતિ એટલી રપટ હતી કે, મેં ધરતીકંપને! આંચકા અગાઉ અનુભવ્યો ન હતો તે હું કદી ભુલ્ય શકું નહિ.

પુરજમાંથી દરેક જથ્થુ બનતી ઝડપે નાશી નિકળ્યા અને સહેજ-વારમાં એ દેખાતો પુરજ, તુટી પડી, ભોંય ભેગો થયો, તેમાં તોપ વગેરે સામાન દટાઇ ગયાં અને તે પછી તુરતજ કિશ્તાની દિવાલ, મિનારા અને પંદરસેંથી વધુ ધરો ખંડિયર થઇ પડ્યાં. એ સમયે પુરજથી ત્રીસ વાર દૂર હું ઉભો હતો. એ આંચકા કેટલી મિનિટ રહ્યો એ વિશે મતભેદ છે, પણ હું માનુ છું કે તે એથી અઢી મિનિટ વ્યાપ્યો હશે. એ સમય એવો હતો કે મનની સ્વસ્થતા રહી શકે નહિ અને એ આઘાતની અસરથી મુક્ત થઇ પાછો હું વિચાર કરી શકું એવી સ્થિતિમાં આવ્યો. ત્યાં તો આસપાસની ખુવારી અને નુકશાન જોઇને હું સ્તબ્ધ થઇ ગયો; ટેકરીઓ, પુરજો અને ધરો જે અડધી ધડી પહેલાં, ટકાઉ અને મજબુત દેખાતાં, તે ઝાંઝાં થતાં, કે પડતાં માણુમ પડ્યાં હતાં, ટેકરીઓમાંથી ધૂળના ગોટા કે ધુમાડો નિકળતો અને ધરો સાવ જમીનદોસ્ત થયાં હતાં.

એ ધરતીકંપની ગતિ પરત્વે બિન્ન બિન્ન અભિપ્રાય જણાય છે. કેટલાક કહે છે, કે ધરતી તેમના પગ નીચે ચીરો થતી અને તેઓ નીચે દબાવા લાગતા હતા; બીજાઓ કહે છે કે, તે દોલાયમાન (vibratory) હતી, જ્યારે થોડાક તેની ગતિ મોઝાં જેવી વણુંવે છે. શરૂઆતમાં પુરશી નીચેથી ધક્કો લાગતાં, મારી માન્યતા મુજબ તેની ગતિ મોઝાં રૂપ (undulating) હતી. મોટાં પારીયું બે છેડે ટેકાથી ગોઠવેલું હોય અને તે પર ચાલતાં જેવી સ્થિતિ થાય તેવી એ વખતે જણાઈ હતી.

એ બનાવની સાથે પ્રચંડ વંદોળીઓ અને મંજ્યાખંધ ઉડતાં પક્ષીઓના સમુદ્રની તિથી જેવો અવાજ થાય એવો અવાજ થયો હતો. કેટલાક આની ના પાડે છે પણ મારી ખાતરી છે કે આ બને બનાવો બન્ના હતા, એટલુંજ નહિ પણ પછીથી જે આંચકા થયા હતા ત્યારે પણ તે અવાજ તેની સાથે સંજગાયો હતો.

સોળમીની રાત્રિ તદ્દન શાન્ત અને રમ્ય હતી. અંગે ખુશ્લામાં સુતા હતા એટલે કંઈ અસાધારણ અને તે જોવાની વક હતી.

તે રાત્રે ચાલુ કરતાં વધુ તારા ખર્ચા હતા; તે ધરતીકંપને લક્ષને હોય એ હું નહીં કહી શકું નહિ, કદાચ તે આગ્રા ખનાવ વિષેના મારા વાચનને પરિણામે એ બ્રાન્તિ હોય.

અગીઆર વાગતા પૂર્વે અમને ત્રણ આંચકા લાગ્યા હતા, અને ચોથાઆત અને અન્ય જનોના કહેવા પ્રમાણે રાત્રિ દરમિયાન એવા બીજા આંચકા પણ લાગ્યા હતા. પણ તેની ઝાઝી અસર માણુમ પડી ન હતી.

બીજે દિવસે તા. ૧૭ મીએ પણ ધરતી વારંવાર ટોલતી અને સાથે વટોળાંયો અને પૈડાંવાળા ગાડો જેવો અવાજ થતો, માણુમ પડ્યો હતો. દશ વાગે તો સપ્ત આંચકો લાગ્યો હતો અને રજાં સજાં ખડેરા નીચે ટુટી પડ્યાં હતાં.

આ આંચકાની નોંધ રાખી નથી, તેથી તેની તપસીન આપવાનું બની શકે એમ નથી; તેમ છતાં ઓગષ્ટની શરૂઆત સુધી એક કે વધુ આદોલનો થયા વિના એકેકે દિવસ પસાર થયો નહોતો. પછીથી તે ઓછા થયા; ત્રણ ચાર દિવસના ગાળે એકાદ વાર જણાતો; એ રીતે છેલ્લે આંચકો ૨૩ મી નવેમ્બરે માણુમ પડ્યો હતો.

એ વિશે કાંઈ આત્રીલાયક કહી શકાય એમ નથી પણ જુન મહિનામાં દરરોજ એ ત્રણ આંચકા લાગતા; જુલાઈમાં દરરોજ એક; ઓગસ્ટ સપ્ટેમ્બરમાં ત્રણ દિવસના આંતરે એક, ઓક્ટોબર આખામાં ૭ અને નવેમ્બરમાં ત્રણ મળીને આસરે એકસો આંચકા જણાયા હતા.

એ આંચકાની વર્ગણી ચાર વિભાગમાં થઈ શકે: (૧) પહેલો અને બહુ સપ્ત હતો તે (૨) જેની અસર મકાનો પર ઝાઝી થઈ નહોતી, પણ છેત્તેલો અનુચ્છ તેની ગતિ જોઈ શકે અને તે નીચેના સમયે જણાયા હતા. ૧૭ મી જુને, ૧૦ વાગે; ૨૯ મી જુને ૨ વાગે; જાપોરે, ૪ થી જુલાઈએ ૩ વાગે પરાદિયે, અને ચોથો મધ્યરાત્રે, એજ મહિનામાં દિવસ વિસરી ગયો હું. ત્રીજો વિભાગ એવા આંચકાઓનો, જેની ગતિ બેઠેલા કે ચુનેસાને જણાય, અને ચોથો વિભાગ, જે આંચકાની સર્વને ખબર પડી નહોત; પણ ફટલાકને તે લાગેલો.

આ જુદા જુદા આંચકાઓની ગતિ પણ દોલાયમાન, મોળાં જેવી તેમ પૃથ્વી ફરતી હોય તેવી હતી. ખીજા વિભાગના આંચકા વખતે પક્ષીઓના ફફડાટ જેવો અવાજ સંભળાતો; અને ત્રીજા વિભાગમાં એ અવાજ તે ખનાવની પૂર્વે વા પાછળ જણાતો હતો. પૃથ્વીમાંથી ઉદ્ભવતો હોય એમ એ અવાજ સંભળાતો અને તે પરથી આંચકા લાગશે, એવી આશા રખાતી તે કદી નિષ્ફળ જતી નહિ.

૧૬ મી તારીખના આંચકાની સખ્ત અસર મુખ્યત્વે કચ્છમાં જણાઈ હતી. ખીજા વિભાગને અથવા તેની સરહદપરના મુઠકને આઝું નુકશાન થયું ન હતું.

એ ધરતીકંપે કચ્છક્ષા, સુનાર, પાંડેચરી, અમદાવાદ, ભરૂચ વગેરે વગેરે શહેરોમાં પણ જણાયો હતો.

એ ધરતીકંપમાં નવાઈ પામવા જેવું એ છે કે તેનો વિસ્તાર બહોળો હોવા છતાં, તેની માઠી અસર માત્ર કચ્છમાં જ જણાઈ હતી.

હવે એ અચંકર છુકંપની શી અસર થઈ તે જોઈએ. પ્રથમ તો એ ખનાવે સૈને ચિંતાતુર કરી મૂક્યા હતા; શરીરનાં અવયવો દીક્ષાં પડેક્ષાં; તેમ પેટમાં પણ એક પ્રકારની ખેચેની ખાસ કરીને દેશીઓમાં જણાઈ હતી.

એ સમયમાં મનનો અજંપો ચાલુ હતો તેમ એકલા રહેતા ભય લાગતો. દેશીઓમાં તો નિરાશા અને નિરાધારતાની લાગણી તેમના મુખપર તેમ તેમની વાણીમાં દિગ્ગોચર થતી હતી.

પશુ પક્ષીઓમાં આની આઝી અસર જણાઈ નહોતી; પણ ઘોડાઓ ચાલતાં તેમનું સમતોલપણું ખોટા; અને કણુવર વગેરેને તો સહજ પણ આંદોલનની જાણ થતી; બૂજમાંના દાથીઓ ભયભીત થઈને દાથીખાનામાંથી ભાગેલા અને રસ્તે દોડતા, માત્ર ખડેરા, ઈંટ માટીના ઢગમાંથી રોકાયા હતા.

તા. ૧૬ મીના ધરતીકંપની જ બહોળી અસર થઈ હતી; અને તે આખા કચ્છ પ્રાંતમાં જણાઈ હતી.

એકંદરે બૂજ, અંબાર, મોથોરા, તેરા, કાદારા, નળીઆ, માંડવી અને લખપટમાં મળીને ૧૫૪૩ ઘર નારા પામ્યાની વિગતો મળી છે; ખીજા ભાગોની ખાત્રીલાયક દહીકત હિપ્તજન્ય નથી.

મોથેરામાં એક જાડેજનું આખું કુટુંબ મકાનો પડતાં, ઝોરડામાં ચુંગળાઈને મૃત્યુ પામ્યું હતું; હક્ત એક ઘરડો વઢીલ અને એક પુત્ર બચ્યાં હતા.

એથી ટેકરીઓને કાંઈ નિરોધ નુકશાન થયું નહોતું પણ એ બનાવના વખતે તેમાંથી ધૂળના ગોટા ઉંચે ચઢતા દરેકમાંથી નિહાળવામાં આવ્યા હતા, ધણા ગૃહસ્થોએ ધુણી પણ જોઈ હતી, અને ટ્રેલેક રથજે ધડીભર બળતું દેખાયું હતું. એક પ્રતિષ્ઠિત ઠામેરે મંદને ખાસ કંથું હતું કે તેનો ફિત્તાની નજદિકની ટેકરીમાંથી આગના ભડકા નિકળતા હતા, અને એક મોટા ગોળા પૃથ્વીમાંથી નિકળી ઉંચે આકાશમાં ચઢ્યો હતો, અને તે ચાંછો નીચે સળગતો, ચાર પાંચ દુકડા ચર્ષ પડ્યો હતો બીજો દિવસે એ રથજ તપાસતા ટેકરીમાં ચિરાડ પડેલા અને પથરા નિકળી પડેના, જાણે કે કાંઈ નીચે સમાઈ ગયું હોય અને જ્યાં તે ગોળા પડેલા ત્યાંની ભૂમિ પર દેવતાની નિશાનીઓ માલુમ પડતી હતી. સરકારી રેસિડેન્ટે એ બનાવનો રિપોર્ટ કરેલો કે સદરફુ ટેકરીમાં મોટી ફાટ પડી છે તેમ વચમાં ખીણ થઈ, તેની ઉંચાઈ પણ જોઈ ચકવી છે.

આ ઋતુમાં કચ્છની નદીઓ પાણી વિનાની સૂકી હોય છે આ ધૃતીક પથી એ નદીના તટ, ઘોડી મીનીટો સુધી બને તટ પાણીથી ભરાઈ ગયા હતા અને ફટલાક જણાવે છે, એ પાણી અડધો કપાક રહ્યો હતો, પછી ધામે ધામે સખી ગયા હતા, આ દરમિયાને જાતે નિહાળ્યું નથી પણ તે નહિ માનવાને કેમ કાગ્યું નથી મધાણ ભાયાતની તકરારનો નિકાન કરતા મેં મેં મુખીઓને મોકલ્યા હતા, તેઓ રથમાં મુસાફરી કરતા હતા એટલે એમને બૂક પની અસર જણાઈ નહોતી સંખ્યાકળે સધાણ નદી નજદિક પહોંચતા તે બને કાંડે ભરેલી જોઈને તેઓ તાલુબ થયા હતા.

ખીણમાંની નદીઓ અને રેતાળ ભાગવાળી નદીઓમાં આ બનાવ બન્યો હતો કુવાઓ પણ બધે ઉભરાઈ ગયા હતા ટ્રેલેક રથજે તો ખેંસી ગયા અને ટ્રેલેક રથજે જમીનમાંથી ખારથી વીમ પુટના ઘેરાવામાં પાણી ઉઠાવે પડતું હતું

સદરફુ આગમાંથી કચ્છના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગ જ્યાં થઈને સિંધુનું વહેણ જતું હતું, તે રણ અને ભૂમિ વિભાગને વિશેષ અસર થવા પામી હતી લખપટ આગળ સિંધુની આ શાખા જોટના વખતે એકાદ પુટ પાણીમાં જોળંગી જવાતી, અને ભરતીના વખતે એ પાણી ૭ શીટથી વધારે રહેતું નહિ બીજો રથજે પણ એક બે પુટ પાણી જણાતું પણ ધરતીકંપ પછી અહિં જોટ વખતે ૧૮ શીટ પાણી થયું છે તેની ઉંડાઈ માપતા કચ્છ અને સિંધ વચ્ચેના ત્રણ ચાર માઇલના ગાળામાં

તે ચારથી ચોવીસ ઘુટ માણુમ પડી હતી. એની પૂર્વે સેકાથી વઢાણુ એમા આવી શકતા નહિ તે હવે આવી શકશે. રણુ, જે લખપટથી વિસ્તરી કચ્છના ઉત્તર પ્રદેશને ફરી વળે છે, તે વર્ષમાં આ મમથે એક ઠેકાણે જોળંગાય છે. આત્યાર સુધી એ સુકી જમીન હતી. જો એ પાણી ચાલુ રહે તો આણું વર્ષ વઢાણુ ફરી શકશે, જે સ્થિતિ પ્રાચીન કાળમાં હતી.

૮ સિંધુ નદીની શાખા જ્યાં રણુ આગળ જોડાય છે, એ દહ પરતું કચ્છનું ગામ સિંદરી, ધરતીકંપના આચકાથી જળમય થઈ પડ્યું હતું, લોકો મહા મુશ્કેલીએ નાસી છૂટ્યા હતા. ફક્ત ગામની દિવાલના મથાળાના ભાગ ફરતા થાણી ઉપર નજરે પડે છે. સિંદરી એવી જગા પર હતું કે એનો વિનાશ જ થાય.

સમુદ્રપર થણુ તેની અસર થએલી હોવી જોઈએ પણ તે સંબંધી કંઈ ચોક્કસ પુરાવો મળી આવ્યો નથી.

પૂર્વે કચ્છમાં ધરતીકંપે થયા હોવા જોઈએ, કેમકે એવી કેટલીક નિશાનીઓ એની જમીનમાંથી મળી આવે છે.

દેસીઓ માટે તો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો અને તે સૌ આથી બહુજ મહારાષ્ટ્ર ગયા હતા. ચોતરફથી એવી ખબર ફેલાઈ કે પૃથ્વીનો પ્રલય આવી પહોંચ્યો છે, તે સાબળાને સૌ ચોકી ઉઠ્યા હતા, અને શસ્ત્રાતનો મહારાટ શાત પડતા, લોકોની નિર્મળનાનો લોભી અને સ્વાર્થી પુરુષોએ લાભ સંવામાડ્યો. બ્રાહ્મણોને દાન દક્ષિણા આપવા બોધ કરવામા આવ્યો અને જેઓ બ્રહ્મજનન કરાવશે નહિ તેમ પાપ કાર્યમા મર્યા રહેશે તેમના પર આક્રમ આવી પડશે, એવી અફવાઓ પ્રસરવા માડી. કાશીથી એક પત્ર આવી પહોંચ્યો હતો તેની લોક પર ઝાઝી અસર થવા પામી હતી. એ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:—

શ્રી રામજીના નામનો એક પત્ર આવ્યો છે, તે કાશીથી આવ્યો છે. કવયુગના મધ્ય ભાગમા સત્યયુગ થશે. શ્રી [બુદ્ધ] દર્શન દેશે કલ-યુગના ૪૯૧૨ વર્ષ પૂરા થયા છે અને સં. ૧૮૮૬ (સન ૧૮૧૯) પછી સત્યયુગ ૧૩૦૩૩ વર્ષ ચાલશે. આસો સુદ પાચમ (૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૧૯) ના રોજ રાત્રે ૨૪ ઘડી વિભા બાદ, તે પળે થી બુદ્ધ પ્રકટશે, અને સત્યયુગનો આરંભ થશે. ધરતી સાત ઘડી અને ત્રીસ પળ સુધી ધ્રુવશે, ધરતી ફાટશે, પછી જુદા અને ધર્મીદા નહિ કરનાર મનુષ્યો તેમા સમાઈ

જશે. જેઓ ધાર્મિક અને પરોપકારે વૃત્તિવાળા છે, ભગવાન પર વિશ્વાસ ધરાવે છે, દોન આપે છે, પુન્ય કર્મ કરે છે, માઠાં કાંમથી બ્હીએ છે, તેઓ જં બચશે, સત્યયુગ ૧૩૦૩૩ વર્ષે ચાલુ રહેશે. મનુષ્યેનું આયુષ્ય ૨૫૦ વર્ષનું થશે. સર્વત્ર મૈત્રી અને શાન્તિ પ્રવર્તશે. ૪૫ દિવસનો માસ થશે; દરેક દિવસ ૬૦ ધડોનો થશે; ૩૬ ધર ચન્દ્રના, બાર ગ્રહ અને ૧૫ રાશીઓ થશે. રાત્રે ૧૩ ધડી રહેશે ત્યારે સત્યયુગ આરંભશે. શ્રી બ્રહ્માનું પ્રાકટ્ય થશે. વેદનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યા પછી આ માહિતી મેળવેલી છે. શ્રી બ્રહ્મા મહામંથના પુષ્કળ વાચન પછી આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. જેઓ આ કાગળ વાંચશે; સાંભળશે, અથવા તે સૌ સાંભળે અને વાંચે એવી વ્યવસ્થા કરશે, તે બહુ પુન્યશાળી થશે. આમાં રિધાસ રાખશો; જેઓ તે માનશે નહિ તેમને બ્રાહ્મણ કે ગૌ માર્યાનું પાપ લાગશે. જેમને શ્રદ્ધા નથી તેઓ નરકે જશે; જેઓ માનશે તેમને સ્વર્ગ મળશે, સુખી થશે, ભગવાનને પ્રાપ્ત કરશે. શ્રીકૃષ્ણ દામોદરં સત્ય છે.

સદરહુ પત્ર બાળભોધ લિપિમાં વૃજભાષામાં લખાયેલો હતો. તેમાં જાણવેલી ધડી પાપીઓનો નાશ કરવાની આવી પહોંચતા, જગમગ પ્રત્યેક સંભાવિત હિન્દુ સ્વચ્છ થઇને, મ્હોંમાં ગુણસીપત્ર રાખીને ક્યારે એ પણ આવે તેની રાહ જોઇને, જે દાળવા સાઈ તેણે છૂટે દાણે દક્ષિણા આપી તેમ થલ ભોજન કરાવ્યું હતું, બેઠો હતો.

મુસ્લિમો પણ એટલાજ મહારાયા હતા અને મસિદામાંથી પાપીઓને શિક્ષા થશે એવી ખાંત પોકરાવી હતી અને મક્કાથી એક સીસમંથ પત્ર આવ્યો હતો તેમાં શેઝે કયામત આવી પહોંચ્યાનું જણાવ્યું હતું.

મોક્ષની અને સંપદ ધરતીકંપનું કારણ જાણવતા કે દુલદુલ નામનો અથ ખોરાક માટે તલબી કરતો હતો. તેથી સર્વ ભક્ષા મુસ્લિમોએ મુઠ્ઠાંઓને ઘાસ અને દાણો મોકલી આપવા એવી ભલામણ તેમના તરફથી કરવામાં આવી હતી.

હિન્દુઓ આ આશ્વતનું કારણ દેવદાનવ વચ્ચે યુદ્ધ થવાનું કહેતા અને તે વિષે કંઈ કંઈ વિચિત્ર વાતો બનાવી કાઢતા. દરેક વર્ષ, જાતિ અને સંપ્રદાયનાથી પપજંજરો ઉગી નિકળ્યા હતા, કેટલાક કહેતા અને આ બનાવની આગ્રાહી કરી હતી; એટલુંજ નહિ પણ એવા બનાવો હજી વધુ બનશે. દુકાણુમા દોઝધનુરા વધારી, વડેમ અને અગાનનો લાભ લેવા ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલો રહી હતી.

૧૧ મી જુલાઈએ વર્ષો ઝાલુ ચર ચાલ તે પશુમનુષ્ય જીવનના સ્મરણમાં નહિ એવી સખત અને હૃદયનાંકારી નિવડી હતી. કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં કલાકો સુધી વરસાદ દરરોજ પડ્યો હતો અને તેની સાથે ધરતીકંપના પ્રસંગોપાત આચકાઓએ લોકોને ભયભિત કરી મૂક્યા હતા. પૂર્વ ભાગમાં એજ સ્થિતિ, પણ કાંઈક દરજ્જે ઓછી, એકસરખી ચાલુ રહી હતી ને એ માસમાં એવો એકે દિવસ પમાર થયો નહિ હેય કે તે દિવસે થોડો વરસાદ પણ પડ્યો નહિ હોય.

તેના પરિણામે પાક નિષ્ફળ ગયો; અથવા ખેતરમાં રેપણી જ થઈ શકી નહિ અને સન ૧૮૧૨-૧૩ ના દુકાળમાં જે ભાવે અનાજ વેચાતું તે કિંમત આજે કચ્છમાં અનાજની છે.

વરસોનરસ કરતા આ વર્ષે વિઝળી અને માજવીજ પણ ખૂબ થયા હતા અને દિવસો સુધી સૂર્ય વાદળથી છવાયલો રહ્યો હતો. પશ્ચિમ તરફથી વાવાઝોડ પણ આવ્યું હતું, તેણે કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં વંદોળીયાતું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું 'આવા વંદોળીયા અમાઉ અવારનવાર જોવામાં આવેલા છે અને દેશીઓ તેને હૂવા (hoowah) કહે છે.

ઉપર મુજબ સન ૧૮૧૬ ના ધરતીકંપના લગતી દલીલત છે.*

કેમ્પ બીજ.

જે. એકમુરડો

૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૮૨૦

કેપ્ટન, ૭ મી રેજિમેન્ટ એન. આઇ.

* મૂળ ઉમેદ લેખ Transactions of Literary Society of Bombay, વો. ૩, મી જાન્યુઆરી ૧૮૨૦, તે જુલાઈએ એજ લેખે પૃ. ૬૩ થી ૧૦૪

પ્રકરણ ૯

સન ૧૮૩૭ ની સુરતની મોટી આગ

સત્તર સત્તાવીસ, સનેમાં રેલ જણાઈ,
 ખીજી મોટી તેલ, બાણ છોત્તેરે લાઈ.
 એનિ સાથે વટાળ, દયા ખેડી બહુ રાસી;
 દેવકોપતું ચિહ્ન, સુરત વં થઈ નિરાસી !
 સુકતાળો રે કાળ, સને સત્તર એકાણું;
 સત્તાણુંમાં રેલ, બળ્યુ માર આ ગાણું !
 સાઠો ખીજે કાળ, ચારમા સને અઢારે;
 ખારે મોટી આગ, એકવીસે પણ લારે.
 ખાવિસમાં વળી રેલ, આગ મોટી સકતીસે;
 એજ વરસમાં રેલ, ખરાખી થઈ અતીસે.
 દસેક ખીજી આગ, ઉપરનીથી જો ન્હાની;
 તો પણ બહુ તુકયાન, વાત જાએ નહિ માની. ”

કવિ નર્મદાશંકર

સુરત શહેરનો પાયો ગુજરાતના સુલતાનોના સમયમા નંખાયો હતો અને એક ખંદર તરીકે તેની વૃદ્ધિ થઈ હતી. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ અહિં કોઠી નાખ્યા પછી સુરત શહેરનું મહત્વ વધ્યું હતું અને મહા શરીફની રજ કરવા ઈસ્લામી બધુઓ આ ખંદેરથી વહાણે ચડતા એ કારણે, આશુચ મહાનું ઉપનામ તેણે પ્રાપ્ત કરી, તેની ખ્યાતિ ચોતરફ પ્રસરી હતી અરાદમા સૈકામા, સુખાર્થ જે મહત્તા આજે ધરાવે છે, તે સુરત ભોગવતું હતું અને તેનો વેપાર રોજગાર, શિદ્ધિ સિદ્ધિ, વૈભવ અને જહોજહારી નિહાળી સૌ કોઈ સાનંદાચર્ય પામતું હતું એ સમયે અનેક દેશના વેપારીઓ અને પ્રવાસીઓની સુરતમા મેદની જામતી હતી, અને અહિં ચોરાસી ખંદેરોના વાવટા ફરકતા એજ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી. અનેક પ્રજા અને જિલ્લ જિલ્લ સંસ્કૃતિના સંસર્ગ અને સહેવાસમા આવ્યાથી સુવત્ની

પ્રજા પણ શેનાથી અને સંસિક બની હતી અને તેના ભોગવિવાસ અને વૈભવને લધને તેણે ગુજરાતનું પેરિસ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે

પરંતુ અંગ્રેજો દત્તક મુનાઇનો ટાપુ આગ્યા પછી ધીમે ધીમે સુરતની મહત્તા ઘટવા માંડી, તેમા ઉપગઉપરી સુરત શહેર પર આગ અને રેલ્વે કેર વર્તાવ્યાથી તેની આબાદીને મ્હોટો ધોકો પહોંચ્યો હતો ત્યારથી સુરત ભાગી પડી, મુનાઇનું બહુ ખીનવા માડ્યું અધુરામા પુરું તેનું બાઈ રેલીએ પુરાતું જવા માડ્યું એથી પણ તેનો ધધો રાજમાત્ર મોળો પડી ગયો આજે કવિ નર્મદના શબ્દોમા કહીએ તો સુરતની સુરત બહુસુરત થઈ પડેલી છે

સુરતની ખાનાખરાબી આજે અને રેલ્વે કયા કયા વર્ગમા કરી તેનો ઉદ્ધેષ કવિ નર્મદાશ કરે તેના ઉપરોક્ત કાવ્યમા કરેલો પદ્ય એ બનાવોના પૂરા અને વિશ્વસનીય વૃત્તાત મળતા નથી એક કે બે અરબ મળી આવે છે, તેમા પણ બધી દફરીકત આવી જતી નથી તે સાર સરકારી રેકર્ડ એક સાધન છે, પણ તે તપાસવાની અનુકૂળતા ન હોવાથી હાલ સુરત ન દેશ કર અરિત્રમા શ્રીયુત વિનાયક મહેતાએ સન ૧૮૭૭ ની મ્હોળી આગનું ચિત્ર દોર્યું છે, તેની નકલ કરી લઈશું —

“ ૪ સ ૧૮૭૭ ની ૨૪ મી એપ્રિલને સોમવારે પાછના પહોરના પાચ વાગતે એક પારસી બાપારીના ઘરમા ઉજળતા કામગમાથી તે આગ શરૂ થઈ હતી. મકાનના માલિકની સમૃદ્ધિ ઉપર ઈર્ષ્યા હોય કે પછી પારસીઓની અગ્નિ શાત કરવા તરફની અમરચ્છના હોય, જે હેય તે ખરૂં પણ આગ શરૂ થી જ, છટાઈ નહિ પછી તે કાણુમા કેમ નહે ? થોડીવારમા ત્રણ માઈલના ઘેરાવામા અગ્નિદેવતા પ્રસર્યા પચાસ માઈન સુધી રાત્રિએ બડકા દેખાયા મ મળવારે સવારથી નૈનત્ય કોણુમ થી વાકુ છ કાયો આગ ચારે બાજુએ ધાઈ અબામાતાનું તે અરસામા કાઈક અપમાન થયેલું તે સિદ્ધાસન છોડી ચાનતા થયા, તે એક મૂખ પૂત્રીએ જોયા આગના ગોળાનું પુછ્યું જ શુ ? મ મળવારે મ્હોળાને અગ્નિદેવતાની ટૂંકી રોએ પહોંચી ખૂન નાચ્યા, કુદા, ખેલ્યા અને પછી તૃપ્ત થયા હોય તેમ પોતાની આય કમ કરવા લાગ્યા બુધવારે સવારે આ લયનાક વન્દિ શાત થયો સેકડો ખેરાઓ ધગમા જ બળી મુઆ હશે કંઈક જાન જ્યાવવા જતા પોલીકી જાન ખોઈ હશે માલ જ્યાવવા માટે જાન ખોનાર તરફ કાઈ દિસોજી બતાવતું નહિ તો પણ જીવનથી અધિકતર ખારી

મતા છોડી કેટલાકથી ન અવાયું તે બળી મુવા. મારા માતામદ એમની રસિક શૈલિમાં આ બ્યાન પૂર આવેશમાં કરતા ત્યારે અમને એમજ લાગતું હતું કે હમે પણ તે આગની અરાખી જોઈએ છીએ. દશ માઈલના વિસ્તારમાં ખંડીયેર પડેલું. કાળચકના સપાટામાંથી સુરતની જે કાંઈ રૈનક બચી હતી, તેને આ ભયાનક વન્દિ જિન્દા ચારી મર્દ. ઉંચા નક્શીદાર, ગીચોગીચ મકાન, પિશાળ પથ્થરની હવેલીઓ, એક સરખી વિભૂતિમાં લળી ગયાં. આગ ગોપીપુરામાં ગોલિંદજીનું મંદિર બાળી છોપવાડ આગળ અટકી. "આડી હવેલી બળી તે અભેરામની જે" આમ ગરબો ગવાયો. ૨૯. મોટાભાઈ દેસાઈના મકાન આગળ આ ઇમારત હતી મોજુદ છે. તે દિવસે એક વદ ચોથ હતી. પોતાનો તે જન્મદિવસ હતો તેથી તે મસ્કરીમાં કહેતા કે નર્મદાશંકર, નવલરામ તથા હું પુરાણા આચારવિચારને બાળી નાખવા તૈયાર થયા હતા ત્યારે મહેને આ યાદ આવેલું કે, મહારી ત્રીજી સાક્ષરેક આગને દિવસે જ પડેલી. માતામદ કહેતા કે બે ગાડામાં બધું રાચરચીકું લેરી હમારું બહોળું કુટુંબ સંઘાડીયાવાડમાંથી નિકળ્યું ને રથુનાથપુરા વરદ જઈ પડ્યું. વાસણ ને છુમડાં કુવામાં નાખી દધ દાંડી દીધાં, ઝેર સાથ લીધું, પછી તો વરના કાટ શીવાય બીજું ઝાડું રહ્યું નહિં. આપદાનું તો કાંઈ પૂછવું જ નહિં. દેશવરાવ મહેતા ન્યાતમાં મ્હોટા મણાતા. એજન્સી દક્તરદારની નોકરી ક્લેલી ને પગાર બહુ પ્રતિષ્ઠિત મળતો હતો. તેમનાં એક પછી એક વિધાળ મકાન ગોપીપુરામાં બળી ગયાં. કહેવાય છે કે આગ પહેલાં તેઓ ટહાર આલતા હતા, પણ પોતાની મતા બળી જવાથી એમને એવો તો કારમો ઝાટકો લાગ્યો કે બેઠા હતા ત્યાંથી ઉઠાયું નહિં, ને પોતાના પુત્ર જાઉંને કહ્યું કે "લાકડી આપ." ત્યાર બાદ ટેકો દિધા શિવાય એમનાથી ચક્રાયું નહિં. આવા દ્રવ્યવાન આદમીની કરોડ ભાંગી મર્દ તો મરીખની દાલત શી થઈ હશે ને તેથી વધારે મધ્યમ અવસ્થાના પ્રતિષ્ઠિતપણાના આડંબરવાળા લોકોનું શું થયું હશે, તે તો વધુથી ચકાય જ નહિં. વિષ્ણુશર્માએ ખરે જ સત્ય કહ્યું છે કે, જ્યાં લગી દિરપ્પક નામના ઉદર પાસે વિત્ત હતું ત્યાં લગી તેની દૃઢને બળ તે ઝાડું કુદતો ને તાત્ર-ચૂડના ટોચે ટોચેના તુંમશામાંથી અન્ન ખાઈ જતો પણ ન્યારે તેનું સર્વસ્વ ઘટોલું ચોરાઈ ગયું ત્યારે તેનાથી વેટલું ઉંચું કુદાયું નહિં. આમ બાદ કુવા ટાંકામાંથી નાખેલા વાસણ કદાકવા જનાર ધણાક સાદસિક માણસો મુવેમાં, તેમાં "કોળોનિક ગેમ" કરાઈ રહેલો ને જે અંદર પેમતો તે

ચાત જ યર્ષ જતો. ઝાંપામાં વસતા હોરાકોમની સીઓ બહુ બળી મરેલી. તેમણે ધાર્યું કે મસ્જિદમાં પનાહ લઈશું તો આતિશયી પણ પનાહ મળશે પણ પ્રયત્ન વ્યર્થ થયો ને આ ધમધમતા મકાનમાં તેઓ સસડી ગઈ. ફેટલીક સુવાવડી સીઓ તો શવનખંડમાં જ બળી મુઝ. આટલાં ખંડીએર થવાથી ચોરનો ભય, જે અરહેસર કાતવાલની રીયાસતમાં કમ થયો હતો, તે પાછો નળ્યો. સર્પનું ઉભરામણ વિશેષ થયું. પણ સાથી તો છુદ્ડ એ થયું કે કલ્પનાશક્તિથી ભરપુર બેઠોલા લોકમાં હજાર તરફની શૂતપ્રેત શંખિણી યક્ષિણીયોની વાતો આસવા લાગી. ફલાણી સુવાવડી શંખણી બની ગરીબ મહોલ્લાવાળાએને કનડે છે. અહિં તો ધડધડ કાઈ ભુરકા મારે છેલી તરફ તો ભડકું જ નાચ્યા કરે છે. આ મહોલ્લામાં તો દારેલા દ્રબનું રક્ષણ કરતું ભુત ભમે છે; વગેરે વગેરે અનેક બેઠોથી લોકો ભયભીત થવા લાગ્યા."

ઉપરની હકીકતની પૂર્તિરૂપ, એ આજના સમયે લોક બેમાકળા બની જઈ, જે મનોદશાને અને વિપત્તિને પામ્યા હતા તેની નોંધ, કવિ નમદે કરી છે, તે પણ વાચવા જેવી છે. તે જણાવે છે:—

"૨૪ મી એપ્રિલ ૧૮૭૭ સંવત ૧૮૬૩ ના ચૈત્ર વદ ૪ ને સોમવારે પાછલે પહેરે ચાર વાગતે માછલીપીઠમાં દીનશાની હવેલીની પાસેની પોળમાં આમ લાગી. બંબા આમ્યા પણ પાણી વગર ખાલી ઉભા યર્ષ રહ્યા. પવનનું જોર એટલું તો હતું કે આગ ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ-માછલીપીઠમાંથી પશ્ચિમ તરફ નાણાવટનો જિલ્લો, હરમાનની પોળ, સોની ફળિયું; તેમ દક્ષિણ તરફ ચાટું, કેળાપીઠ, ખાલાજીનો ચક્રો અને આત્મારામ જુખણનો મહોલ્લો જેતાં જેતાંમા લાગી બેઠ્યાં. કોઈ બળતા ધરમાથી એકાદું બળતું પાટીયું કે એવું કંઈ જોડી બીજાં ધરોપર પડ્યું તો તે સળગતા-એ પ્રમાણે એક મહોલ્લાએ બીજો મહોલ્લો લીધો કે ત્રીજાએ ચોથો એમ સળગે આગ ફેલાઈ ગઈ. લોકોએ ધરખાર માલમિલકત મૂકી નાસવા માડ્યું. બહરામજીનું તો યુલુબ જ શું? મોટું યુમરાણ યર્ષ રહ્યું. લોકો ઉતાવળમાં જેટલું હાથ આવે તેટલું લઈ ધરમાથી બહાર નીકળી પડ્યા; ધરનું કોઈ માણસ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં યુમ પાડતું ને પછી રજીની રખડી મોટી ગીરદીમાં રખડી અટકાઈ ગયું. ફેટલાકની તો ભાળ લાગતી જ નહિ ને ફેટલાકની ચોંધે પાંચમે દહાડે લોચ જડતી. સામાન ભરવાનાં ગાડાંઓનું એક ફેરાનું ભાડું પાંચથી તે પંચોતેર રૂપિયા સુધી ભાડું અપાતું લેવાતું; અધેત્ર્ય ગાડાંવાળાં એકને છોડી

બીજને વધારે ભાંડું આપતા જોઈ આગલાનો સામાન રસ્તામાં રાખતો રાખી બીજનો ભરી જતા ને પેલા જિયારાનો સામાન છુટાઈ જતો. લોકને પોતાની માલમિલકતનાં અને માણસોની જાતનાં પણ ભાન ન રહેતાં, પણ તેઓ બદાવરા બદાવરા થઈ આગ તેમ દીવાના જેવા ભટકતા. એ આગ તા. ૨૬ માંએ હોલાઈ. એ આગની ગરબી કવિતા સંગ્રહ નામની ચોપડીમાં છે. એ આગની પછી શ્રાવણમાં રેલ આવી-રેલ ન આવી હોત તો છાંઈ ધોવાત નદિ તોપણ રેલથી નુકસાન કાંઈ થોડું થયું નહિ. "

વળી એ મોટી આગથી ચહેરના જુદા જુદા લતામાં મકાનો નાસ પામ્યાં તેની સંખ્યા અને તેથી થયેલાં નુકસાનનો અંદાજ મળી આવેલી એક જુની નોંધપોથી પરથી જણીતા મહેતાજી જનનલાલ વિદ્યારામ રાવળે નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

■ એકંદર આ મોટી આગથી નવહજાર ત્રણસો તોંતેર ઘર આગથી ધૂંકાઈ ગયાં હતાં. તેની ટુંકી નોંધ આ પ્રમાણે છે:—

શહેરમાં છ હજાર બસો ને પચીસ ઘર (૬૨૨૫), પરામાં ત્રણ હજાર એકસો તેવીસ ઘર (૩૧૨૩), 'માછલીપીઠ'માં બસો ને આગણસાંઘડ (૨૫૬).

રહીયા સોનીના ચક્રામાં છમો સુકતાલીસ (બધાં બળી ગયાં, એક પણ બચવા પામ્યું નહિં)

કણ્ણપીઠમાં અગીવારસો સુકતાલીસ (૧૧૫૭) રાણી લળાવ ત્રણસો ત્રેસડ (૩૬૩).

વાડી ફળીયું નવસો અઢાણું (બધાં બળી ગયાં).

સંધાડીઆવાડ ત્રણસો નેવું (૩૬૦).

અપાદીઆ ચક્રો આડસો હોતેર (બધાં), ભાગ્યતળાવ પાંચસો એકાશી (૫૮૧).

ગોપીપુરા નવસો બાણુ (બધાં), પરામાં અઢસેઠ.

હરિપુરામાં પાંચસો ચોવીસ (૫૨૪), અને સલાખતપુરા અને ભેગમપુરામાં થઈને સાતસો એકવીસ.

આ આગથી ૪૬૮૬૫૦૦ (છતાલીસ લાખ છાશી હજાર ને પાંચસો) રૂપિયાનું નુકસાન ગણવામાં આવ્યું હતું. આ અગમદો બળી ગયેલાં મુદર અને ભવ્ય મકાનોની કિંમતનો હતો. તે વિના કિંમતી સોનારપાના ને દિરા મોતીના દાગીના, રોકડ રકમ, અને મૂલ્યવાન કપડાંની કેટલી ખુવારી

થઈ તે કાઠ નોધાઈ નથી. એકંદર આ આંગથી સુરતને એટલું બધું
નુકશાન થયું, કે તે પછી ઘણાં વરસ સુધી તે પોતાની ગથેલી જાહોજલાલી
કરી પાછી મેળવી શક્યું નહિ. ”*

સુરતની મોટી આગની લાવણી

રાગ—દ્રુપદ

સુરત થી સુનેકી સુરત, ઉન પર ઉઠે કીરતારે,
નિરમલ નથ કીઆ લરમ, જલાકર સારા શહેર પ્રલયકારે;

ચોક્ક

એકાએકી હુઆ અચુળા, કુલ આલમથી ગફલતમે,
નામ હીનશા શેઠ લગી પીછવાડે પઠાશી કે ધરમે;
વહાંસે ઝવાલા ઠાપ ચલી જયું, ઉઠી લહેર જલ સાગરમે,
કણુપીઠ શકરકું ખા ગઈ, જા પોંચી શાહુકારોમે;
ધુઆધાર અંધીઆર ઉભળા, જા પોંચા આશમાનોમે,
જેશી હંતુમાન કરે ગરજના, બુજ રહ્યા ગઢ લંકામે;
એશા તમાશા નજરો દેખા, કાઈ મત કરી અહંકારે,
નિરમલ નથ કીઆ લરમ, જલાકર સારા શહેર પ્રલયકારે. ૧.

ચલા કોટ અમીકા કીલ્લા, જયું ઝડીઆ ચોમાસેકી,
અગનીમેં સે પવન ગરજ રહ્યા, લહેરા ચલ રહી આતશકી;
લગી હાએકર ખલકે લાગને, શુધ ન રહી કીનકે તનકી,
કાળ ઘટા જયું મહા જાળ પડી, ગફલત ચદર માયાકી;
જયું ઈદ્રાસન મેહેલ જો, ચોફેર અગાસી બેઠકકી,
જેસી લીન જિન્નત કી ચોલા, કૈલાસ નગરી શંકરકી;
જયું ગોકુળ વિંદ્રાવન કાશી, એસા બના શહેર ગુલશરે,
નિરમલ નથ કીઆ લરમ જલાકર સારા શહેર પ્રલયકારે. ૨.

શાલ દુશાલા માણેક મોતી, હીરા પદાર્થ કંચને,
સળી છાકર લગે લાગને, માત પિતા ઝોર ફરજને;
ધન દોલત ઝોર માલ ખજાના, જો જો જળતા અન્ને,
તાંબા પીતલ લુહા લકઠા, સળી ધરા રહ્યા સામને;

જ્યું માતા કે નિકળે પેટસેં, એસી અવસ્થા પરમાને,
કેઈ બચા નહીં સખી લપેટે, કયા હિંદુ મુસલમાને;
પ્રાણન, બનીએ, ઘાંચી ગોલે, પારસી મોમન જોર બોહોરે
નિરમલ નમ્ર ક્રિયા ભરમ જલાકર, સારા શહેર પ્રલયકારે. ૩.

ભવ જંતુ કંઈ અસંખ્ય જલ ગએ, અન ગિનતી અપર પારે,
ગો ઘોડે જોર લેંસ જકરીયાં, ગાડી રથ બે સુમારે;
બાળક બુઢા જવાન અચી, હાલ દિવાને નાચારે,
અંધા જહેરા લુલા લગડા, પલ પેંગલકા કયા ભારે;
કિતની સુહાગન તુર્ત જનેલી, છે દિન કિનકું દો ચારે,
અચ્ચે જોલી મેં ચલી ઉતરકર, જો દુઃખ રોતી ભરથારે;
કિતને તમાશા ચલે દેખને, કિતનેકા મનસુખા જોરે,
કમર બાંધકે કાન લપેટે, કિતનેક બન ગએ મજ્જુરે;
જા પોહોચે પરમાલ તકાવે, હગલબાજ રખકે ચોરે,
નિરમલ નમ્ર ક્રિયા ભરમ જલાકર, સારા શહેર પ્રલયકારે. ૪.
શહેર પનાહ તો સખ ઘર કુંક, નામીચે શાહુકારોકું,
બાડ ધરી રહી ખેતર જલ ગએ, એસા કરના ભગવતકું;
પૂલી બાધ લે ચલે જંગલમે, ધુંઆ ખાજે કડખીકું,
એસા હાલ સખ સુરત ઉપર, ગિરદશમેં કહેતા તુમકું;
દો દિનમેં જલ ન મિલયા, કિતની સુહત હુઈ બાધનકું,
પર્વત રાઈ તોડ બનાવે, રજકું કરતા ગુમેરકું;
ચાલી ભરે ભરી ઝલકાવે, મન ચાહાવે તો ફિરતારે,
નિરમલ નમ્ર ક્રિયા ભરમ જલાકર, સારા શહેર પ્રલયકારે. ૫.

એસા ગજબ મત પડિયો ક્રીનપર, હુવા અગાધ પ્રગટી જવાલા,
બારે કોસ અગારે પોહોચે, ત્રીચ કોચ લયા ઉજ્યાળા;
દોહોરે બમે ચલતા પાની, જેસા તેલ અગ્નીમે ડાલા,
પ્યાદે લે કોટવાળ ખડા રહા, અરદેશર ટોપીવાળા;
દો રાત દિન ચલે પાઉસે, સખ રેચતકા હોએ ભલા,
સદા રહેમત એમે મદોદક, સાહેબ આમેં નહીં ચલા;

અમર નામ મોતીવાળોકા, વલાયત કે અઢરે,
 નિરમલ નથ ક્રિયા ભરમ જલાકર, ચારા શહેર પ્રલયકારે. ૬.
 સંવત ત્રાણું ચાલ ખતાવે, નવચો કે ભીતર કીતી.
 ચત્ર માથ ચોમવાર ચોથકે, ચાર ધડી હીનસે ચેતી;
 જેસી દેખી એસી બનાઈ, ઉપજ નીપજ કહી નહીં જાતી,
 કથા કહું તો ભુગ ભડે ભવે, નેના ભર આવે છાતી;
 મહારાજ ગીર ઉસ્તાદ શુ'સાઈ, પ્રેમચંદ ઉપર ખીતી,
 બહાદરસીંગ કહે સખકે હાલ, કહાં રાય રંક ઓર છત્રપતી
 પ્રતાપસીંગ કહે ગંગારામ, ભાઈ અંબારામ હોડી ખરતી,
 આપ મુએ પ્રીર સખ ભુગ ડુબા ચરહ આંચ કુછ નહીં જાતી;
 ઉજડ ખેડ કિર ખસે, પે નિરધનીયા સખ સસારે,
 નિરમલ નથ ક્રિયા ભરમ જલાકર, ચારા શહેર પ્રલયકારે.* ૭.

(હસ્તલિખિત નોંધ ઉપરથી)

શ્રી સહેજાનંદ સ્વામી.

શ્રી સહેજનંદ સ્વામી

જયહારે જયહારે જ અન્ધાર ધર્મના થાય ભારત !
જામે અધર્મનાં જૂથ ત્હારે હું નિજને સજીવું,
સંરક્ષા કાજ સાધુની, પાપના નાશ કારણે;
ધર્મ સુસ્થાપના માટે જન્મું છું હું યુગે યુગે,

ગીતા, અધ્યાય, ૪

(ન્હાનાલાલ કવિ અનુવાદિત)

અરાધમા સૈકાના આખર ભાગમાં આખા દેશમાં અવ્યવસ્થા, અસાંતિ મારફાક, હુટ અને ધાક, ત્રાસ અને ભુલ્મ, ચોતરફ પ્રવર્તી રહ્યાં હતાં અને લોકશૂન્ય પણ લખલિત, બિદવળ, દુઃખમય, સ્વાર્થ અને પ્રપંચભર્યું. સંકુચિત અને શ્લિષ્ઠિત થઈ પડી, દુર્દશાને પામ્યું હતું, એ પાછલા પ્રકરણો વાંચતાં લક્ષમાં આવશે; અને એટલી ચાતના ખસ થતી ન હોય એમ કુદરતે પણ મનુષ્યની કસોટી કરવા દૂકાળ, શૂંકપ, જલરેલ અને આગ દ્વારા પોતાનો પ્રદોષ પ્રકટી, પ્રગ્નની રિચિતિ દયાજનક કરી મૂકી હતી.

આચારનો લોપ થાય, અરાજકતા વ્યાપિ રહે, પાપનું જોર જામે, અધર્મ પ્રવર્તે, નીતિ અને ન્યાય ઠોકરે મરાય, અને સાધુ અને સંત પુરુષોની અવગણના થાય, ત્યારે એ આત્માચાર અને મર્યાદા ભંગના ભારથી ધરતી ઢુલુ ઊઠે છે, અને આપણી પરાપૂર્વની માન્યતા મુજબ એ જીભારને હળવો કરવા સાફ પરમાત્મા અવતાર ધરે છે.

આપણા પ્રાચીન કવિઓએ એ પરિસ્થિતિને કળિયુગ તરીકે વર્ણવી છે અને તે વિશે ખાસ કાવ્યો પણ રચ્યાં છે, અને ભુદે ભુદે સમયે લખાયેલાં એવાં ચાર કાવ્યો, સુરદાસનો કળિ મહિમા, વલ્લભ લટનો કળિ કાળનો ગરબો, ગોવિંદનું કળિ મહાત્મ્ય, અને કૃષ્ણનાસનું કળિ વર્ણન આપણને ઉપદ્રવ્ય છે અને તેમાં સમકાલીન સમાજનું વચાસ્થિત ચિત્ર જોવાને મળે છે.

આ સંજોગમાં હિપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ લોકના રક્ષણ સારું, ભોકોનો ઉદ્ધાર કરવા, પરમાત્મા અવતાર રૂપે, અવતરે છે એટલા માટે કે—

“જ્યારે હું પૃથ્વીમાં પ્રગટીશ, ધર્મના સ્થાપન સારૂજીરે,
અધર્મ ઠગિનો નાશ કરીને, તારીશ જીવ હજારે રે.”

ઉપરોક્ત દષ્ટિએ ઝોગણીસમા સૈકાના આરંભનાં વર્ષોમાં ગુજરાતમાં
શ્રી સદ્ગુણનંદ પ્રજાનું આગમન અને ધર્મ સંસ્થાપના અર્થેના પ્રયાસ
એઓશીને અવતારી પુરુષોની કક્ષામાં આણી મૂકે છે.

આ અભિપ્રાય અમારો પોતાનો નથી. શ્રી સદ્ગુણનંદ સ્વામીને
દીક્ષા આપનાર ઝોમના ગુરુ રામાનંદે એ ભવિષ્ય બાખ્યું હતું, શ્રી સદ્ગુણ-
નંદ સ્વામી વિષે બોલતાં, તેઓએ મુક્તાનંદને જણાવ્યું હતું કે જેમની
આપણે રાદ જોઈ રહ્યા તે આવી પહેંચ્યા છે; અને તે સંબંધમાં નીચે
વર્ણવેલો પ્રસંગ સારો પ્રકાશ પાડે છે:—

“આથામ પદ ઉપર આવ્યા પછી સદ્ગુણનંદ સ્વામીનો પ્રતાપ
સમાધિ વગેરે દ્વારા અવિચિન્ન વધતો જતો હતો; તેથી જુના તેમજ નવા
ધણા શિષ્યો તેમને પ્રજા ગાની ભજન સ્મરણ કરતા થયા. દેશાવરમાં ફરતાં
આ વાત જ્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ સાંભળી ત્યારે તેનું ચિત્ર ભાંતિમાં
પડ્યું અને શંકાઓ દીક્ષમાં સાલવા માંડી. પોતાની મોટાઈ આટલી બધી
નાહક વધારી કે છે એમ તેને લાગ્યું. માટે રૂબરૂ જઈ મારે ઠપકો આપવો
જોઈએ, એમ ધારી ફરતા ફરતા જે ગામે સદ્ગુણનંદ સ્વામી હતા ત્યાં તેઓ
આવ્યા; અને સમાધિની વાતમાં પોતાની અશ્રદ્ધા નિખાલસપણે રૂબરૂમાં બહાર
કરી, તેના સમર્થનમાં જણાવ્યું કે સમાધિ તો મહાન યોગીઓને
પણ ફક્ત વસ્તુ છે; મને તેને થઈ જ ન શકે માટે આવી ખોટી વાત
ચલાવવી ન જોઈએ. આ વાત જે સજ્જામાં મુક્તાનંદ સ્વામી હતા ત્યાંજ
તેમના શિષ્ય એક સાધુ બેઠા હતા, તેને જ સદ્ગુણનંદ સ્વામીની ઈચ્છાથી
તુર્ત સમાધિ થઈ. સદ્ગુણનંદ સ્વામીએ બીજો કશો પ્રત્યુત્તર આપતા
પહેલાં મુક્તાનંદ સ્વામીને વિનયપૂર્વક કહ્યું, સ્વામિજી એ સાધુને સમાધિ
થઈ છે, તેમનાં નાહી પ્રાણ આપ તપાસો. મુક્તાનંદજીએ રતબધ
થઈ જઈ નાહી પ્રાણ તપાસ્યા પણ ખરાં, તો સમાધિનાં લક્ષણો
જણાયા. થોડી વારે તે સાધુએ જાત્રા થઈ સમાધિની સ્થિતિ વર્ણવી
બતાવી કહ્યું, કે સદ્ગુણનંદ સ્વામીની સેવામાં મેં રામાનંદ સ્વામીને જોયા
અને તેમણે સંદેશો આપ્યા છે, કે સદ્ગુણનંદ સ્વામી પ્રજા છે, મુક્તાનંદજીને
કહેજો, શંકા કેમ રાખો છો ? આ અહમ્મત ઘટનાનો અરવીકાર કેમ થાય ?
તે સાથે પ્રજા માનવા જેટલું અંતર પણ નિસંશય થાય નહિ, આવી
સ્થિતિમાં મુક્તાનંદજી ખૂબ મુઝાયા. મુંચવાયેલા અંતઃકરણે, ઉદાસ થતા

અને અકળાતા સૌ સાથે સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં સૌચક્રિયા માટે જંગલમાં ખાખરાનાં ઘાટાં જુલો વચ્ચે ગમગીન ચહેરે વિચારનિમગ્ન ચાલ્યા જતા હતા; તેવામાં અચાનક તેમની દષ્ટિ આગળ એક મહા તેજના સમૂહમાં સુંદર મૂર્તિ જણાઈ, દષ્ટિ માંડીને જોયું તો પોતાના સદ્ગુરુ રામાનંદ સ્વામી ! અહા ! તેમના હર્ષની સીમા ન રહી. દોડીને તેમના ચરણમાં લોટી પડ્યા. કંઈ પ્રેમમાં ગદગદ થઈ ગયો. રામાનંદ સ્વામી બોલ્યા, મુક્તાનંદજી હું તમને કહેતો કે અમે કુગકુમ્ભી જન્મવનાર છીએ પણ બેલાડી તો પાછળ આવે છે તે શું વિસરી ગયા ? હવે તો એ આવી પહોંચ્યા છે, તમારો સંશય કેમ ટળતો નથી ? એ સહજનંદ સ્વામી સ્વયં જગવાન છે. હું તો તેમનો એવક છું. માટે તેમનો દહ આશ્રય કરો અને સંશય માત્ર તજ દો. આટલું કહી રામાનંદ સ્વામી અદશ થયા. ”*

પ્રસ્તુત મુદ્દાને સમર્થન કરતો ખીજો એક ચમત્કાર શ્રીજીનું દેવત દર્શાવતો આપીશું:—

“ મુક્તાનંદ સ્વામી સ્નાનાદિ કરી કૃષ્ણનું ચિંતન કરતા બેઠા હતા. બૂઝમાં એમણે પોતાની તુંબડી બહાર ઓસરીમાં મૂકી હતી. ધ્યાન ધરતાં એમને એ વાત યાદ આવી. ધ્યાન ધરતાં ઉઠીને તુંબડી ઉંચી મુકવી એ એમને ગમ્યું નહિ, અને કુતરૂં આવી તુંબડીમાં મોં ઘાલી અત્રકાવે એ દહેશતથી એમનું ચિત્ત પણ રિચર થતું નહિ. નીકકંઠે પોતાના અશ્વર્થથી આ વાત જાણી. મુક્તાનંદ સ્વામીનું ધ્યાન પૂરું થયા પછી નીકકંઠે સ્વામીને પૂછ્યું,

“ દેવત તુંબી પાત્રમે કિંવા દેવત ધ્યાન ?

દેવત તુંબીમેં અધિક કિંવા હોઉ સમાન ? ”

મુક્તાનંદ સ્વામી બિચારા બોહા પડી ગયા. પણ એ નિમાંનીપણાની મૂર્તિએ એમાંથી જરાયે ખોટું ન લગાડતાં ચિત્તની રિચરતા યાચી.”

એમના જીવનમાંથી આવા ચમત્કારી બનાવો અનેક મળી આવે છે અને તે કારણે જનતામાં શ્રી સહજનંદ સ્વામીની પ્રતિષ્ઠા એક અવતારી પુરુષ સંદર્ભે સ્થપાઈ છે.

આપણે ચમત્કારમાં માનતા હોઈએ કે ના માનતા હોઈએ, તોપણ શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ એ યુગમાં શાન્તિદાયક અને કલ્યાણકારી વાતાવરણ

* શ્રી રદ્ધર ચરિત્ર પૃ. ૨૪-૨૬.

• શ્રી સહજનંદ ચરિત્ર, પૃ. ૩૪.

દેશમાં પેદા કરી, કાઠી, કોળી, બીજા વગેરે ભથ્થું કર, જંગલી અને અધમ ગણાતી જાતોને ઉપદેશ આપી, એમનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એમને સદ્માર્ગે દોર્યો, એ એક અદ્ભૂત ચમત્કાર નહિ તો બીજું શું હોય શકે ! પછાત કહેવાતી અનેક કામો એમના ઉપદેશ અને સંસ્કારથી, ઉત્તરિને પામી, સુખી થઈ છે, એ એક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ બીના છે.

ચમત્કારનો વિષય ચર્ચાર્થ છે, તેથી તેના પર વધુ ભાર મૂકવાની અમારી ઇચ્છા નથી. પરંતુ જીસસ ક્રાઈસ્ટના ચમત્કારો પરત્વે વિવેચન કરતાં જાણીતા ખ્રિસ્તિ ધર્મીઓ નિસપ ગોરે જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે, તે અત્રે ઉતારવા અરચાને થઈ નહિ પડે:—

“ I feel sure that, as Christianity could never have got its start without the marvels of Christ and in particular without its confident proclamation of the miracle of His resurrection, so I believe it could not retain its hold without these elements. They supply the certificate human nature so greatly needs, that the God of Nature is also the Saviour. But this question is really irrelevant. The point is, how, in fact, did Christ present Himself ? and I dare to say that, after a century of drastic criticism of the Gospels, nothing has become more evident than that, if you repudiate a priori the miraculous element out of the original tradition, you so destroy its foundations as to leave very little that is coherent or trustworthy behind, but that, on the other hand, any one who admits the possibility of a divine self-disclosure will find the record of Jesus as a whole, both of His teaching and His miraculous working, historically convincing. I say “as a whole,” not meaning to demand any infallibility in detail for our records, but only such trustworthiness as is asked for in ordinary history believed to be circumstantially

credible. What I ask of you, then, is that, when you demand free historical criticism, you should take care that the presuppositions of your criticism are not arbitrary.

Nor is it reasonable to seek to substitute a general for a particular self-disclosure of God—to say that one can in general sense believe that God is manifested in the universe of things and in the universal thought of man, but that one cannot reasonably believe that a revelation of the truth most needed by man could have been given through the narrow channel of one little race and reached finality in one person. This is not a protest which can be based on general observation. For, so far as the story of evolution lies before us, it is a fact of frequent occurrence that things most needed for man, physically and mentally, appear and are developed in one place and among one race and thence spread to become a universal inheritance. No one, I trust, wishes to deny that there is truth in speaking of a universal self-revelation of God. "†

મગ્ને તેમ હો પણ કાઠિઆવાડમાં શ્રી. સહેળનંદ સ્વામીના ધર્મ પ્રચાર કાર્યથી કાઠિ પ્રજામાં એવું જન્મરજસત પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું કે એથી આશ્ચર્ય અકિત થઈને મુંઝાઈને જવનરે સર જોગ માદકમ શ્રી સહેળનંદ સ્વામીની મુલાકાત કરવા ખાસ રાજકોટ આવ્યો હતો અને તે પ્રસંગનું બ્યાન આગે કરીયે તે કરતાં તાજેતરમા બહાર પડેલાં એક પુસ્તકમાં એ દર્શાવેલ સચોટતાથી વર્ણવેલી છે, તે આપવાથી વધારે અસર થશે; અને એ પ્રતાપી પુરુષના પ્રભાવની આખી કરાવશે —

“ કાઠિઆવાડ જે બહારવટાં ખૂન વગેરે માટે મથદૂર હતો, તેમાં તે સંપ્રદાયના ઉત્પાદક શ્રી સહેળનંદ સ્વામીએ ધર્મનું, નીતિનું તથા શાંતિનું

† The philosophy of the good life by Gore p. 308-9.

વાતાવરણ ફેલાવ્યું. તે વખતે કંપની સરકાર, કાઠી રાજાઓ, દરબારો તથા વસતી, સુધરેલા સમાજને માટે આવશ્યક શાંતિની રાહ ચડે તે જોવાને ઉત્સુક હતા. તે ઈચ્છાને ફળાશ્રુત યજ્ઞેથી જોવામાં થી, સદ્ગનનંદ સ્વામીના તથા તેમના સાધુ બ્રહ્મચારીઓના બોધ તથા પવિત્ર આચરણથી ધણી સદાય મળી. શ્રી સદ્ગનનંદ સ્વામીના સહબોધની સુવાસ છેક મુખાર્ધના નામદાર ગવર્નર સાહેબ સુધી પહોંચી. સર જોન માલકમે વિ. સં. ૧૮૮૪ માં રાજકોટ ખાતે દરબાર ભરવાનું ફરાવેલું. તે વખતે શ્રી. સદ્ગનનંદ સ્વામીને ત્રણ ત્રણ વાર ખાસ આમંત્રી ઇતજન કરીને રાજકોટ પધરામણી કરવાની માંગણી કરી હતી. રાજકોટ મુકામે સર જોન માલકમે અને સ્વામી મહારાજની મુલાકાત થઇ. તે વખતે શ્રી સદ્ગનનંદ સ્વામી તેમના અતિ આરિત્યવાન પરમહંસોથી વિંટાએલા હતા. સર જોન માલકમે શ્રી. સદ્ગનનંદ સ્વામીએ શિક્ષાપત્રી ભેટ આપી, અને તેના ઉચ્ચ હેતુઓ સમજાવ્યા. તે વખતે ન્હાનચંદ સાહ તથા દલીચંદ હાજર હતા. તે વખતનું જે અધૈયોગિક દ્રશ્ય તેની છાપ જોનારના મન ઉપર પડ્યા વગર રહે તેમ નહોતું. તે વખતના દરયે, શિક્ષાપત્રીએ તથા પરમહંસોના બોધે સચોટ અસર કરી. "x

એવું બીજું રોમાંચક દર્શન આપણને કવીન્દર દક્ષપતરામનું મળે છે. શ્રીજીના પ્રથમ દર્શને કવિ દક્ષપતરામ પર જે સંસ્કાર છાપ પડી હતી, તે કવિ ન્હાનાલાલના જ શબ્દોમાં ઉતારીશું એ ચિત્ર જેમ રમ્ય છે તેમ તે એ પ્રસંગનું અભક્ષ્ય અને ઉદ્ઘાસી વાતાવરણ રજુ કરે છે.

"સ્વામીનારાયણને પ્રગટ થયે પચ્ચીસી વીતી ગઈ હતી. ગુજરાત-ભરમા પોતે ધૂમતાં, ઠામ ઠામ સમૈયા ભરતા, ને સ્વદર્મ રથાપતા. ગઈ શિવરાત્રીનો સમયો એમણે ગિરનારની છાયામાં જૂનાગઢમાં કીધો હતો. શ્રીમાળાઓના એ દેશતોડાની તિથિએ જ શ્રીજી મહારાજ જૂનાગઢથી ગઢપુર પધાર્યા. બ્રાહ્મણોએ વાત સાલગી કે શ્રીજી આવે છે, એટલે આવન્તી સ્વારી જોવાને સહુ ખજારગા ગયા. નહિ અન્ધારૂં, નહિ અજવાળું—સન્ધા-કાળનો સમય હતો. મહારાજ માણકીએ અરવાર હતી. સન્તો હરિશક્તો પાર્ષદોનો સંધ હારે હતો. કીર્તન ગવાતાં હતાં. ધીમે ધીમે રાજેશ્રી પગથે, સવારી ચાલતી હતી. ખજારના ચોક વચ્ચે કીર્તન મંડળી ઘડાંકે ઘડાં. જાણે ગામને કહેતી ન હોયને કે શ્રીજી મહારાજ આવ્યા છે. શ્રીજીની

સવારી દાદા ખાચરના દરબારમાં પધારી. પિતા અને સકળ બ્રહ્મ મંડળની ડંગાથે બાળક દલપતરામે દરબારમાં દર્શને ગયા હતા. ઘોડીએથી ઉતરી, ઘોડી લગૂજને સોંપી, શ્રીજીએ સભા ભરી. વિગમણા બારના ઝોરડાની ઝોશરીએ દોલિયો દળાવી મહારાજ વિરાજેલા હતા. બૂદેવોને સભામાં પધારતા જોઈ શ્રીજીએ હસતે વદને વન્દન સત્કાર કીધો. બાળ દલપતરામનાં દષ્ટિ ને વૃત્તિ તો શ્રીજીમાં જ પ્રેવાયેલાં હતાં. શ્રીજી મહારાજ સન્મુખે શ્રીમાળા સમાજની સભા ભરાઈ. ગડડાના મ્હોટા મન્દિરનો-ગોપીનાથજીનાં શિખરનો પાયો નંખાયો હતો. લોક કહેતા કે અહીં મ્હોટું દેવમન્દિર થવાનું છે. બ્રહ્મસમાજ નિરખીને મહારાજે બ્રાહ્મણના ધર્મ વિશે ઉપદેશ ઉચ્ચાર્યો. બ્રાહ્મણો રંજન પામ્યા, ને શ્રીજી મહારાજની જમ ઉચ્ચારી ઉક્તા હતા ત્યાં શ્રીજીએ પ્રશ્ન કર્યોઃ બૂદેવો છો, પૃથ્વીના પૂજ્ય છો, દેવે કોઈ વર્તમાન ધરો છો ? બ્રાહ્મણો પંચ વર્તમાન પામે તો બીજી વર્ણોએ પાળતાં શીખે. અમે કાંઈ અધર્મ ઉપદેશતા નથી. શાસ્ત્ર સંમત સદ્ધર્મ રથાપિયે છીએ. અમે શાસ્ત્રોને ઉચાપવા નથી આવ્યા, શાસ્ત્ર મર્ધાદાને રથાપવાને આવ્યા છીએ. શાસ્ત્ર ને બ્રાહ્મણ અમારે સદા પૂજ્ય છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો વર્તમાન ધરવાને ઉભા થયા. નિયમનો સંકલ્પ કરવાને શ્રીજીએ પાણી મંગાવ્યું. દલપતરામના મામા પ્રેમાનંદે ત્યાં શ્રીજીને વરદ હસ્તે પંચ વર્તમાન ધારણ કીધાં. દલપતરામનું સ્વામી સંપ્રદાય આંગિકારતું બીજા ત્હારે નંખાયું. પણ બીજા તો પૃથ્વીના પડની બીતર અદશ્ય હોય છે ને ? નરી આંખે બીજા દેખાતું નથી.”*

કવીશ્વર દલપતરામના પિતા ડાહ્યાભાઈ આપણે જાણીએ છીએ કે સુસ્ત અગ્નિહોત્રી, વેદવિદ્યાના અનન્ય ઉપાસક હતા; એટલું જ નહિ પણ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતો એ ધર્મવારસો પુત્ર દલપતરામને સોંપવા તે ઉત્સુક હતા. પણ પિતાની પુત્રણી શિક્ષણ પદ્ધતિ પુત્ર જીવે શક્યો નહિ; કેમકે તેમાં તેમની સખતાઈ અને મારત્રુડ ખૂમ હતાં. પુત્રની કવિ પ્રકૃતિને તે વસતું મળ્યું નહોતું. પરિણામે પિતાના ખારે કવિનું હૈયું આગી ગયું ને દલપતરામનો એ રસ ટોળાઈ ગયો. કિષ્કાણુ કાટ થયું, પણ સંહિતા ખંડ અધુરો રહ્યો. અને પછીથી એ વાત એટલે દરજગે પહોંચી હતી કે પિતાથી પુત્ર નાસી છૂટી, મોસાળમાં આશ્રય લઈ રહ્યો અને પિતાએ ત્યાર પાદ સંન્યસ્ત મદલ્ય કર્યું હતું.

અહિં પ્રસ્તુત પ્રસંગનો ઉદ્દેશ કરવાનું કારણ કયે દલપતરામ આપણી જુની ધર્મપ્રણાલિકામાં ઉદ્દેશ અને વધુસાગરિયત ધર્મ શિક્ષણ પામ્યા હતા; છતાં તેમના જીવનમાં શ્રીસહેજનદ સ્વામી જે ક્રાંતિ આણી શક્યા તે, ખતાવના પુરતું છે. શ્રીજીના દર્શને તેઓ કુતૂહલતાથી ગયા હતા. મામાએ સાથે દર્શને આવવાનું પુછતા, દલપતરામે હા પાડી, પણ અમૃતમાં એ તેમને ના પાડી, એમ જણાવીને કે મૂડિયા જુરફા નાખે તો ? તેનો દલપતરામે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે મૂડિયા મ્હને શું કરશે ? મ્હારે સ્વામીપથી થવું જ નથી ને ! પણ એ પરિવર્તન કેવી રીતે થવા પામ્યું, તે પ્રોત્સાહક બનાવ કવીશ્વરના ચરિત્રમાંથી ઉતારી લઇશું —

“ મૂળીમાં દલપતરામ સત્સંગસભામાં બેઠા, કીર્તન સાલવ્યા, ભોગવતી “ ગુપ્તગા ” ના વીરકામાં ન્હાયા, ગામમાં ફર્યા, આચાર્યશ્રીના દર્શને ગયા, હોવર જેના ધૂમતા દલિબકનોના વૃદ્ધ દિકા, લાન જોયો, ભક્તિ ભાળી, આરતીમાં ઉભા, ખાઈભાષના અમ્પર્શ નિરખ્યા તુનસીને સુખકની કહીઓના છડા ન્હાવ્યા, માળાઓના દારકા હેઠ્યા, તિલકિયા ને ચાદલિમા દિઠા. બ્રહ્મચર્ય ઝળદળતા ભગવા લાવ્યા, સ્વામીનારામણે બાધેની વાડો, સત્સંગીઓને સદ્ગોષ્ઠી સદુપદેશ, પ્રજામાં પ્રેરેલી ધર્મ પ્રેરણા પ્રત્યક્ષ પેખ્યા પણ દિવ માનવું નહિ, જોબન જીનતી શુદ્ધિ પ્રશ્નો પૂછતી આખ કહેતી કે કાઈક છે, શુદ્ધિ બોલતી હજી મ્હારે પૂછવું છે. દલપતરામની પ્રધાન પંચપ્રશ્નાવનિ હતી સન્તોને આસને આસને જતા ત્યાં એ પ્રશ્નાવનિ પૂછતા.

- (૧) ઈશ્વરને અવતાર ધરવાનું કારણ શું હોય ?
- (૨) વગર અવતાર ધર્મે તે પોતાનું કાર્ય ન કરી શકે ?
- (૩) કળીયુગમાં આવનાર યામ જ નહિ
- (૪) અમારા આગળના ધર્મશાસ્ત્રો શું ખોટા છે ?
- (૫) તે પ્રમાણે આપે અમારું કલ્યાણ ન થાય ?

સન્તોને આસને આસને કિશોર દલપતરામ જતા ને એ પ્રશ્નમાળા પૂછતા ઉત્તર સાલળતા, પણ શુદ્ધિ સન્તોખાતી નહિ દલપતરામનું અન્તર હજી ઉખર ખેતર હતું

પણ ઉખરને ચે ફળદ્રૂપ કરનાર દૂનિયામાં પડ્યા છે ને ?

ફરતા ફરતા દલપતરામ જુમાનન્દ સ્વામીને આસને ગયા ત્યાં કીર્તન ગવાતું હતું —

સવે સખિ છાણુ જોવાને આવો રે;
 ચોરડીયોમાં આવે લટકતો લાલો રે.
 ઝોની ચોલા મુખે વરણવી ન જાય રે;
 જેને નિગમ નેતિ-નેતિ કરી ગાય રે.
 રાજે ઘોડે રાજેશ્વરે વિરાજે રે;
 ઃણિ જોઈ કોટિક કંઠપં લાજે રે.
 લેખાં આવે મહાજન મુનિનાં વૃન્દ રે;
 હોમાં ચોલે તારે વીંટયો જેમ ચન્દ રે.

કીર્તન પૂરું થયું ને જુમાનન્દ સ્વામીની કથા ચાલી.
 બહાલા ! પડવે ગ્રાણુજીવન અન્તર પરવરિયા રે;
 અમો ખાખોચીયાનાં નીર કરી મહેલ્યા દરિયા રે; ✓
 શુરવચનરૂપી તરંગ અહોનિશ આવે રે;
 હરિમુખનો સાગર સત્સંગ સન્ત જતાવેરે;

અરે ભાઈ ! જીવનનું કંથ્યાણુ મનુષ્ય દેહમાંજ છે, માટે મનુષ્ય દેહ
 મોઘેરો કલો છે. ચોરાશીના ફેગમાં જીજે મોક્ષ નથી. દેવમોકે પુણ્ય
 માણવાને છે, હાજે પુણે મર્વલોકે વિશન્તિ અમારે ત્હમને ખોડું કહેવાનું
 કારણ શું હોય ? સીધાનો તો અમારે ત્યાજ છે. મન માને તો માનજો.
 ઉગ્યો કલે યે અજવાળા આપજે, ન ઉગ્યો કલે યે અજવાળાં આપશે.
 બોલો સન્તો ! કીર્તન બોલો.

જુમાનન્દ સ્વામી સન્ત હતા, કવિ હતા, કીર્તનો કરતા, કીર્તનો
 ગવરાવતા, સંશયોને દગી નાખતી. ધંટીના ધરધર રવે કીર્તન શરૂ થયું.

મન્દિર મહારે આવ્યા રે સ્વામી સૂરજ ઉગતે રે,

વધાવ્યા મહેં ભરી મોતીનો યાજ;

મનગમતાને મળીને રે લીધા મહેં તો મીઠડાં રે;

જાગી મહારે અન્તરે વડેની ઝાળ: મન્દિર મહારે.

સુખના તો સાગર રે રેલ્યા ચારે ખૂણમાં રે,

હુઃખનો તો ન આવે નજરે લેશ;

અમૃતના મેહુલા રે, સાકરના કરા પડ્યા રે; ✓

નિરખ્યા નટનાગર નૌતમ વેશ: મન્દિર મહારે.

મહારા મનના સર્વે રે મનોરથ પૂરવા રે,
અદળક દળિયા આનન્દકારી અજીત;
ખાચેલા દિવસના રે ખંડ સરવે વળ્યા રે,
ભૂમાનન્દ કહે આનિત પામ્યું ચિતઃ મન્દિર મારે.

ભૂમાનન્દ સ્વામી અમનમર તાને કુશિયા ગામના દતા, ને પૂર્વાંત્રમે કડિયા હતા, નામે રૂપજી રામજી. ચાર ભાઈઓમાં એ ત્રીજા પુત્ર હતા. એક વેળા એમને ગામ વ્યાસજી ભારતની કથા કહેવાને આવ્યા હતા. ગામ લોક કથા સાંભળવાને ટેલે મળ્યું. પિતા સાથે પુત્રે કથામાં ગયા હતા. રામજીભાઈ નાતના પટેલ ને ગામના અગ્રેમર, એટલે એમને જવે ગામ લોકોએ મારમ દીધો, ને મારમ દેતાં બીડાબીડ ચર્ચ, નરનાર ખૂંદાવા લાગ્યા. રૂપજીએ કહ્યું: બાપુ! આગળ ક્યાં ધપો છો? ભુએને આ નરનાર ખૂંદાવ તે. રામજીભાઈએ કહ્યું, તું તો જીવનમુક્તાઓના જેવું ભોલજી. મૂળીએ જા: રૂપજી મૂળીએ ગયા, ને જીવનમુક્ત થયા. સાતસંઘમાં આવ્યા પછી ભૂમાનન્દ સ્વામી મનુષ્યોના સંત ધડતા.

વળી કથા આધી ને સ્વામી બોલ્યા: શ્રીજી મહારાજ ક્યાં જન્મેલા? ક્યાંથી આ દેશમાં આવ્યા? લાખોની જતિઓ કવી ખેંચી લીધી? એ બધાં શે આશ્ચર્ય નથી? સદર્શનો જાણે સરજ ઉઓ એમ નથી થતું? દ્રાષ્ટને શંકા રહેલી હોય ને પૂછતું હોય તે બધે પૂછે.

પછી વડવાણના લુવાન છોકરાએ પોતાના પ્રત્ને સ્વામીને પૂછ્યા. દલપતરામે વેદ અને શાસ્ત્રો કંઈક કંઈક દીધાં હતાં.

પ્રથમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામીએ કહ્યું: ભગવાનની ભાષા મૌનની છે. એ કદિ બોલતા નથી. આકાશવાણી ક્યારેક થાય એ દેવવાણી છે. કાવિ મુનિના અન્તરમા ભગવાન બોલે છે, તહોમ પડદાની વાતું પડદા પાછળથી કરે છે. કેટલાયે કળા અવતાર થયા, અંશાવતાર થયા; શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાવતાર હતા. આ તો અવતારોના અવતારી આંગણે આવ્યા છે. અગમ્યને ને ગેમરને ઝાળખાવવાને ભગવાન અવતરે છે.

વળી ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે—

સંમવામિ યુગે યુગે ॥

મદલે કળીકાળમાં અવતારને કંઈ અવરોધ નથી.

ધર્મશાસ્ત્રો આ શ્રોતગ્ની પ્રેરણા છે, ને સ્વદુઃખ કલ્યાણ કલ્પ છે. વેદ સવશ્ય જ્ઞેવાને હાય પડ્યા ત્યારે સવશ્યે જટાધન રમીને વેદનો વિસ્તાર કીધો. એમ ક્રેટલાક ધર્મશાસ્ત્રો કહોળાઈ ગયા છે. શ્રુતિ ત્રિકાળ પર છે, પણ સ્મૃતિ યુગે યુગે બદલાય છે. જમવાન આજના ધર્મ પ્રગોધવા પધાર્યા હતા; આ કોઈકું અને પરલોકનું કલ્યાણ કહી ગયા છે. એમણે ૨૧૨ શ્લોકની શિક્ષાપત્રી લખી છે ને પાળે બાળી છે એ પાઠે પાળે એમને કલ્યાણનો કાલ છે.

અતિ ધીરજથી, સરોવર જેમ હેલેલાં તે એમ સ્વામી જોયતા. દયપતરામ લખે છે કે 'પ્રથમ તો વાર્તા કગનાર ગ્રામીનો ચહેરો જોઈને તથા આખો જોઈને જ વાનો સાલજનાગના મનને શાન્તિ થઈ જાય, વચન તો પછી નીકળે 'એની અસરકારક રીતે વાત કહેનાર તો શુ પણ તેના સોમા ભાગે અસરકારક વાત કરનાર હાન કોઈ નથી.' બાપૂ સાહેબે સન્તની બાપ્પા ગાઈ છે એ ત્રિકાળસાચી છે કે --

સન્ત ભાઈરે ' શાન્તિ પમાડે તેને સન્ત કહીયે;

સ્વામીએ કહ્યું મન માને તો સાક્ષી પૂરજો. અમને એ ધાણ મળ્યા છે.

આદિત્ય સમ ઉદય થયા સ્વામી સહેજનનં,

અજ્ઞાનતિમિર ટાળવા, લઈ મુનિયોના વૃન્દ.

મત્સંગ ચારે ખૂણ મા કરાવ્યો કાઢી કુસંગ;

સતજુગ અમ ધર્મ સ્થાપિયો, કરી કાળનો ભગ

જીવ જઈ જેની ઓળજે જીત્યા જીલમી કામ;

એરે એ'ધાણીએ ઓળખો ભૂમાનન્દનો સ્વામ.

બમ થયુ. દયપતરામને ધર્મબાણ વાગ્યા પેના ભજનમાં કહ્યું છેને કે --

સદ્ગુરુએ અમને મારેન શમટોના બાણ

દયપતરામ સ્વયં કહે છે કે-'કેપેસ, જેમ બાણ વાગે તેમ, છાતીમાં ઉતરી ગયો. ++ અન્ત કરણ પીગગી થયુ. નેત્રમાં આસુ આવી ગયા, અને સ્વામી પાસે જોત્યા કે મહારાજ ' મ્હાર કલ્યાણ થાય તે બતાવો. ' સ્વામીએ કહ્યું આવજો વર્તમાન ધરાવીયુ.

સાધુ જીત્યા ને ગૃહસ્થ હાર્યા સદ્ગર્ભને ગ્રણ જીત્યું છે ? સદ્ગર્ભ સન્મુખે હાર સ્વીકારતા ચરમાય છે તે સૌ જીવન હાર્યા છે

એમ દયપતરામ સત્સંગી થયા, ને અન્ત કરણમાં ધર્મનો ધનગરો રાખ્યો સ. ૧૮૯૦ ની વસન્તપચમીએ દયપતરામની ધર્મવસત બેસી 'x

ચેલી અંગ્રેજ કહેવત પ્રમાણે કવિ દવપતગમ કૌતક જોરા ગયા પણ પ્રભુમત્ર ખની, સ્વામીનારાયણીય યજ્ઞને પાછા ફર્યા. (He went to scotch but remained to pray.)

જેમ સર્વત્ર મન્યુ છે તેમ અન્ય સપ્રદાયો તરફથી શ્રી મહેશ્વરનંદ પર પણ મંકટ નાખવામા આવ્યા હતા. તેઓશ્રી ધારી સમાધી આણી શકતા, તેથી તેમની પાસે મેલી વિદ્યા છે, એવો આક્ષેપ મૂકી, તેમને સતાવવામા આવ્યા હતા સંવત ૧૮૬૦ માં એઓશ્રી અમદાવાદ પધાર્યા હતા ત્યારે કહેવાતા સનાતની આગેરાનોએ તેમને ખૂન માર માર્યો હતો; એમાનો એક પ્રમુખ નોધાશુ.—

"આ વખતે લોકો તેજિના માથે યથા નેં મુઠો ચોટા ચવાવી પણ તેનાથી કાઠ વળ્યું નહિં, ત્યારે બાવા લોલંબર ગોમતીપુરમા રહેતા હતા તે પોતાના શિષ્યોને લેઈ શહેરમા આવ્યા ને સહેશ્વરનંદ સ્વામીને હેરાન કરવા લાગ્યા. એક દાહાડો તો સહેશ્વરનંદ સાથે કજ્જો કરીને તેમની ઉપર ધટાળા, પથરા તથા ધૂળ વીંતરેનો વરસાદ વરસાવ્યો તેથી સહેશ્વરનંદ નાશીને અમદાવાદથી પાંચ ગજ જેતપુર જઈને રહ્યા. થોડા દાહાડા થયા પછી તેમણે જાંણુ કે આપણી વાત વિમારે પડી, તાહારે પગો ગામડાના બ્રાહ્મણોને માહારફ કરવાને તેડાવ્યા.

આ વાત જારે ગાયકવાડી સરમુખા વીરનારાવ બાબાજીને કાને આવી તાહારે પોતે થોડાશેક સ્વામી મોકલીને સહેશ્વરનંદને પકડી મંગાવીને કેદ કર્યા પણ વીરનારાવને ખીલીક લાગી કે સહેશ્વરનંદ પાસે ધણી વિદ્યા છે માટે જો કોપશે તો મારી વને કરશે એવું સમજીને છોડી દીધા."

શ્રી મહેશ્વરનંદ ગ્વામીનું ઉપદેશ કાર્મ સફળ અને અમરકારક નિવડેલું નિહાળીને સર જ્ઞેન માટકમ, મુશાઈના ગવર્નર ખાસ રાજગ્રંથ એમની મુશાકાત લેરા આવ્યા હતા, એ ખીના ઉપર દર્શાવી છે, અને એમની એ ખ્યાતિ સાભળીને દિદી ખીશપ હેમર નડિયાદમા એમને રમર મળ્યા હતા, એ પણ એમની મદત્તા ટ્રેલી બંધો વ્યાપિ હતી તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપશે. તે પછી કેટલેક વર્ષો જિગ્મ નામનો અંગ્રેજ પ્રવાસી અમદાવાદમા આવ્યો હતો તેણે જો કે શ્રી મહેશ્વરનંદ સ્વામી સમાધિજન થયા હતા, તોપણ એમના ગાદી વારસ અયોધ્યાપ્રસાદની મુશાકાત લીધી હતી, એટલુંજ નહિ પણ ગ્વામીનાગમણ સપ્રદાયનું ધર્મ પુસ્તક શિક્ષાપત્રી

મેળવી, તેનો રા. સા. બોમીયાવખાણ પાસે અંગ્રેજીમાં તરજુમે કરાવી, તે એની પ્રવાસનોંધમાં પરિસિદ્ધ રૂપે આપ્યો હતો.

આ ગાંધી વિગતો પરથી અવાંચીત ગુજરાતના ઘડતરમાં શ્રી સહેન-
નનંદ સ્વામીનો ફાળો કેટલો મહત્વનો તથા લોકોદારક હતો એ જોવામાં આવશે.

અંતમાં એ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનો મર્મ સમજવા, સત્સંગીઓ રાજ સાયંકાળે પ્રાર્થના કરે છે, તે તેમજ જે વિશિષ્ટ સંસ્કારો સહેનનંદ સ્વામીના અનુયાયીઓએ ઇચ્છ્યા, જે જુદા તારવી કાઢી, શ્રી સહેનનંદ અરિના સંસ્કારી લેખક શ્રીયુત કીશોરલાલ મશર-વાળાએ, નોંધ્યા છે, તે આપીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું.

સ્વામીનારાયણ જનો રાજ સાયં પ્રાર્થનામાં જે સાત વર માગે છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧) નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ નિશ્ચય તવ, ઘનશ્યામ;
- (૨) માહાત્મ્ય જ્ઞાન યુત લક્ષિત તવ એકાંતિક, સુખધામ;
- (૩) મોહિ મેં તવ લક્ષ્યપનો, તમેં કોઈ પ્રકાર;
- દોષ ન રહે કોઈ જાતકો, સુનિયો ધર્મકુમાર.
- (૪) તુમારો અરૂ તવ લક્ષ્ય કો દ્રોહ કણુ નહિ હોય;
- (૫) એકાન્તિક તવ દાસકો દીજે સમાગમ મોય.
- (૬) નાથ નિરંતર દર્શ (૭) તવ દાસનકે દાસ;
- એહિ માણું ઠરી વિનય હરિ, સદા રાખિહું પાસ.
- હૈ કૃપાહુ, હૈ લક્ષ્યપતિ, લક્ષ્યવત્સલ સુનો જાત,
- દયાશ્રિંધુ સ્તવન કરી, ગાણું વસ્તુ સાત

દરેક સંપ્રદાય પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર વિશિષ્ટ સંસ્કારો પાડે છે; તે પ્રમાણે સુરત સ્વામિનારાયણીય જનોમા નીચેના સંસ્કારો રૂઢ થયેલા દેખાશે.

(૧) ઉઠીને તુર્તજ પથારીમા બેઠા થઇ જઇ સ્વામીનારાયણનું નામ સ્મરણ કરવું, તથા ધ્યાન એટલે અંગચિંતન કરવું,

(૨) જેમ અને તેમ વહેલા ઉઠી, વ્યવહારિક કમોંતો આરંભ કર્યા પહેલાં રનાનાદિક નિત્ય કર્મ આટોપી લેવા; ને પૂજાદિક કર્યા પહેલાં ખાવું-પીવું નહિ,

(૩) રાજ પ્રભુની માનસી પૂજા કરવી; તેમા કેટલાક દિવસોમા બે વાર; અને કેટલાક ત્રણ કે પાંચ વાર સુધી કરે છે.

(૪) એકાદશીનું વ્રત કરવું; વ્રતને દિવસે દહાડે ઉત્તરું નહિ તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ચોમાસામાં કાંઈક ભક્તિનું વિશેષ વ્રત લેવું.

(૫) ગૃહસ્થે વિધવાનો સ્પર્શ તજવો; મંદિરમાં સ્ત્રી પુરુષોએ સ્પર્શ થવા દેવો નહિ.

(૬) ગાળ્યાં વિના દૂધ કે જળ પીવાં નહિ,

(૭) દારૂપાન, માંસ ભક્ષણ, બ્યભિચાર, ચોરી ને વટલવું વટલાવું તે પાંચ પાપ કદી ન કરવાં.

(૮) આત્મનિવેદી ભકતે દરેક વસ્તુ પ્રતિમાને ધરાવીનેજ ખાવી.

(૯) મંદિરે અથવા ગામમાં મંદિર ન હોય તો ઘેર સાયં પ્રાર્થના કરવી અને ભજન ગાવાં.

(૧૦) રાત્રે સુતા પહેલાં, સ્વામીનારાયણના સ્વાભાવિક એકાદશીના પદ માવાં.

(૧૧) આચાર્ય સાધુ તથા બ્રહ્મચારીને સામા મળે ત્યારે ‘જય સ્વામિનારાયણ’ કહી પ્રણામ કરવા તથા ગૃહસ્થોએ પરસ્પર નમસ્કાર કરવા,

(૧૨) પરમામથી ત્યાગીઓ આવે તો નાનાએ મહોટાને સાદાંમ દંડવત્ પ્રણામ કરવા, અને સરખે સરખાએ હાથ ઘર્ષ ભેટવું.

(૧૩) સ્વામિનારાયણને સર્વ અવતારના અવતારી પરબ્રહ્મ માની, તેને જ ખેંચ અને ઉપાસ્ય માનવા; તેના અવતારોને પણ માનવા અને પૂજવા; બીજા દેવોને પ્રણામ કરવા; પણ અવતારો સિવાય બીજા દેવોનું કે બ્રહ્મવેતાનું પણ ખ્યાન ન કરવું.

(૧૪) સત્સંગીની કદી અવમતિ થાય નહિ અને દાખડા કરે તો આ ને આ જન્મે મોક્ષ મળે, અને અંતઃકર્મે પ્રજુ અને તેના સંતો દર્શન હોને તેડી જાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી.

(૧૫) સત્સંગીના સુખ દુઃખને! હેતુ ઇશ્વરેજ જ છે. પણ કાળ કે કર્મ નથી. એટલે સુખ દુઃખ આવે તે સત્સંગીના કલ્યાણ માટેજ ઇશ્વર પ્રેરે છે; પછી તે કાળ અને કર્મના નિયમ મુજબ ભલે હોય.

(૧૬) સત્સંગીને દુઃખ આવે, તો તે ધણું આવવાનું હતું તેમાંથી થોડેથી મટયું એમ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી; સત્સંગીને ‘શુભીનું દુઃખ કાંટે જાય.’

(૧૭) કોઈ પણ સંજોગોમાં જૂરા, દેવ-દેવી કે મંત્ર માનવાં નહિ. જૂતાદિકનો વહેમ લાગે તો નારાયણ કવચ અથવા હનુમાન સ્તોત્રનો જપ કરવો.

(૧૮) સત્સંગના નિયમ, સ્વામિનારાયણ વિશે પરમેશ્વરપણાનો નિશ્ચય અને ભગવદી સત્સંગીનો રાખવામાં પાછા ન પડવું. -

પ્રકરણ ૧૧

જ્ઞાતિ સંસ્થા

"Secondly, it has preserved the Hindu race and its civilization along with its family institutions. Hindu culture would have been overwhelmed by the terrific political storms of the centuries and the race could have survived only in fragments "

Farquhar.*

ગુજરાત પર વિદેશીયોની સત્તા સ્થપાયા હતા, અનેકવિધ આપણીઓ આવી પડી તોપણ, મનીમોના ધાડાએ મારી છુટી દેશને તાગજ કર્યો, એ એવું મહન કરી લઈને, રાજકર્તાઓએ ધરનામ ધર્મ સ્વીકારવા કૈયત પર આક્રમણ કર્યું તેને વશ ન થતા, હિન્દુ સમાજ આજ પર્યંત અવિચ્છિન્ન ટકી શક્યો છે, એ એક કોપડો છે, અને તેનો ભેદ બહુ થોડા પુરુષો પારખી શક્યા છે અને તેમાના એક, અમે માનીએ છીએ કે, મહાત્મા ગાંધીજી છે. આપણી વર્ણવ્યવસ્થા વિશે લખતા તેઓ સાચું જ કહે છે -

"હું તો હિન્દુ એમ માનુ છું કે, વર્ણવ્યવસ્થાએ તો હિન્દુ સમાજને હિત લિખ થઈ જવામાથી કેટલેક અંગે બચાવ્યો ~ છે " અને મિશનરીઓ, ધિરતી ધર્મના પ્રચાર અર્થે હિન્દુમા આવી ગેરના છે, એમાના એક મી ફાર્કુહર (Farquhar), જેમનો હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વ-જ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન બહોળું અને ખારીક છે, તેઓ પણ ઉપર જે અવત થી એમના લખાણમાથી આપ્યું છે, એવા અભિપ્રાયના છે કે જ્ઞાતિ સંસ્થાએ દેશમા અનેક વિટબણાના સમયમા હિન્દુ સમાજને ઉભો રાખ્યો છે

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો વહિવટ અને અધિકાર આપણા દેશમાં મજબુત થતા, હિન્દી પ્રજાને બાર્ધનનો બોધ કરવા-જો ૩ પૂર્વે પણ એવા મિશનરીઓ અને આગ્યાના દાખના મોજુદ છે, -મિશનરીઓ યુરોપથી

સંખ્યાબંધ આવવા માંગ્યા, અને તેમણે નિશાળો વ્યાપી, દવાખાનાં કાઢી, ખાઈપકવેનાં લુદી લુદી લાવાઓમાં અનુવાદ કરી, પ્રજાની સહાનુભૂતિ મેળવી; અને ધોમે ધોમે પ્રભુ ઇસુ કાષ્ટરના જીવનનો જોધ કરી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારવા તેમને સમજાવવા લાંગ્યા અને કેટલાંકનાં મન તેથી પીગળ્યાં હતાં પણ ખરાં, પરંતુ ધણાખરા યાત્રિ જંધનની સખ્તપાછને લઈને તેમ કરવાને ખંચકાતા હતા, અને પરધર્મી ગ્રહણ કરવા, તેઓ યાત્રિ બહાર ધકેલે વારસાના અને મિત્રતાના હક્ક ખુલે એ પણ બીજી રહેતી હતી, એથી કરીને ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર કાર્યમાં યાત્રિ સંસ્થા મિશનરીઓને કંટક રૂપ બટકતી હતી અને તેનું જંધારણ અને નિયમો એવા અટપટા અને ગુંચવણભર્યા હતા કે તેનો વહિવટ તેઓ ખરાબાર સમજી શકતા નહિ અને તેથી યાત્રિ વિરુદ્ધ તેમણે આસેપે સર કર્યા હતા, અને એટલેથી તેઓ અટકેલા નહિ પણ અંગ્રેજ અધિકારીઓની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવી તેમણે સન ૧૮૫૦ માં, ધર્મનું સ્વાતંત્ર્ય Evolution of Religion એ નામનો કાયદો પસાર કરાવ્યો હતો, તેનું તાત્પર્ય એટલુંજ હતું કે જેઓ પરધર્મ સ્વીકારે તેઓ બાપીકી મિત્રતા કે વારસાદકમાંથી વંચિત રહે નહિ. તે કાયદાની કલમ નીચે પ્રમાણે હતી—

“So much of any law or usage now in force within the territories subject to the Government of the East India Company as inflicts on any person forfeiture of rights of property or may be held in any way to mar or affect any rights of inheritance by reason of his or her renouncing or having been excluded from communion of any religion or being deprived of caste shall cease to be in force as law in the Courts of the East India Company and in the Courts established by Royal Charter within the said territory.”*

તેની સાથે એમને ન્યાય આપવા એ પણ જણાવવું જોઈએ કે એ યાત્રિ સંસ્થાને સમજવા સારૂ એ લોકોએ પ્રયાસ પણ વિધ વિધ દૃષ્ટિએ કરેલો હતો અને હજુ પણ તેમનો એ વિષેનો અભ્યાસ ચાલુ છે. રેવરંડ

જોન વિલ્સન જેમનું નામ મુમુક્ષુની એક પ્રસિદ્ધ કોલેજ સાથે જોડાયેલું છે, તેમણે જ્ઞાતિ સંસ્થા વિશે આપણા ધર્મ ત્રયોમાધી ઉપયુક્ત દહીકત તારવી કાઢીને એક દશદાર પુસ્તક સન ૧૮૫૭માં તૈયાર કરેલું, તેમાં કેટલોક ભાગ ઉમેરીને, પાછળથી સન ૧૮૭૭ માં ગ્રો. પિટરમને સંપાદન કરી પ્રકટ કર્યું હતું.

સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાત વનોદ્ધમુવર સોમાધરી અપાધ તેના સંચાલકો અગ્રેજો જ હતાં, તેમણે ધનામી નિમંધ માટે પ્રથમ વિષય પસંદ કર્યો તે પણ જ્ઞાતિ વિશે હતો; કેમકે વ્યવહારમાં જ્ઞાતિનું બળ તેમને ડગમે ને પગમે જોવામાં આવતું હતું અને તેના આચારવિચાર તેઓ સમજી શકતા નહોતા.

સદરહુ વિષય પર કવિવર દશવનરામનો નિમંધ ધનામપાત્ર જણાયો હતો અને સોમાધરીએ તે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. કનિએ ધજો થમ લખને એમાની ધણીખરી માહિતી એકત્ર કરી હતી અને તે નિમંધનું વાચન આજે પણ એ વિષયમાં રમ લેનારને માહિતીવાણું માનુષ પડશે.

જ્ઞાતિનો કાષ્ટ કેટલો પ્રમાણ હતો, તેની મત્તાનો કેટલો પ્રમાણ પડતો, જ્ઞાતિ બંધનો કેટલા સખ્ત હતા, અને જ્ઞાતિનો કોંગ્રેસ ગમે તેવા ધનવંત કે સત્તાવાનને કેવા નીચે નમાવતો, તે બધું આપણે કરસનદાસ મૂળશ અને મહીપતરામ રૂપરામે પરદેશ ગમન કરતા, જ્ઞાતિ રાપ વહોરી લીધેલો અને તે બધું જો કષ્ટ વેગેલા તેમજ ધનકેન્દ્રગાધ અને માધવરાસનું પ્રથમ પુનર્ગમ યતા મુમાધની કપેળ જ્ઞાતિમાં જે શોર બકાર થયો હતો, એ દાખલાઓથી જાણીએ છીએ. ખરે આજના બદનાયવા સમાજના સંજોગોમાં એ પ્રકારનું જ્ઞાતિનું વર્તન આપણને લુપ્ત જ લાગે, પણ તેમ બાવાનું કારણ જ્ઞાતિ વહિવટ એટલો રૂઢિચુસ્ત થઈ ગયો હતો, કે કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર કે સુધારો ભય ઉપજાવતો અને તે પૂર્વના સરકાર અને પરિસ્થિતિનું જ પરિણામ હતું.

જો આપણે મહજ ઉચ્ચ ઉત્તરીને જ્ઞાતિ સંસ્થાનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો એક કાળે અધાધુધી અને અરાજકતાના સમયમાં, જ્ઞાતિ સંસ્થાએ, હિંદુ સમાજનું સંરક્ષણ જ કરેલું છે, એમ જણાઈ આવશે તે એક પ્રકારનું સઘ બળ હતું, અને એ સંગઠને હિંદુ સમાજને જીવંત અને મગભર રાખ્યો હતો. જ્ઞાતિ એ એક નિઘાલક અને કારોબારી સંસ્થા હતી, તેનો પડયો બોલ સીકરાતો હતો, તેની અવગણના કરવાની કોઈની હિંમત કે તાકાત નહોતી, તેની પાસે બહિષ્કારનું એવું એક બલ્લાસ હતું કે

ગાંધી સંસ્થાનો વિરોધો પણ તેનું તેજ ઈશ્વરી શક્તિ નહિ અને તેને ગાંધીને અધીન થવું પડતું હતું.

પાછલા અંધકાર યુગમાં ગાંધી સંસ્થા અગાનતાને લઇને તેમ સંલેગવસાત્ શદ્ધિમગ્ને વશ થઇ, પ્રજાની પ્રજાતિમાં બંધનકર્તા અને દાનિરૂપ થઇ પડતી હતી, એ ખરું છે, અને તેના બંધારણ અને વ્યવસ્થામાં ફેરફાર અને સુધારાની દૃઢે આત્મંત આવશ્યકતા છે, તેની ના પાટી શકાશે નહિ. પણ દેશની રિયલિટી જોખમભરી, બપોર અને બેડામ દશામાં હતી, ત્યારે તેના આધાર અને આધ્યાત્મનરૂપ ગાંધી સંસ્થા હતી અને હિન્દુ સમાજ અને હિન્દુ ધર્મ આત્માર મૂર્ધ્વી ઈશ્વર ઉમેા રણી છે, તે આપણે સ્વીકારવું પડશે કે, ગાંધી સંસ્થાનો પ્રભાવ હતો.

હાલમાં સહકારી સંસ્થાની, સહકારી ધોરણ અને સિદ્ધાંતની તારીફ કરવામાં આવે છે, બોડોદારના એક સાધન તરીકે સહકારનો ઉપયોગ કરવા ઉપદેશ કરવામાં આવે છે પ્રજાજીવન રિકાસનું તે એક આવશ્યક અંગ મનાય છે, હરિક્ષાધર્મી નહિ પણ સહકાર અને સંઘનથી આગળ અને ઉન્નતિના પથે પહોંચાશે. આપણે હવે ગાંધી સંસ્થાના અને સહકાર પ્રવૃત્તિના ધોરણ અને નિયમો સરખાવીશું તો જન્મેના બંધારણમાં ધણું સામ્ય જણાશે, એટલુંજ નહિ પણ જન્મેના આશય તેના અર્થોનો ઉત્કર્ષ અને એકમ સાધવાનો છે.

સંવત ૧૯૬૫ માં પ્રો. બળવંતરાય દાત્રેએ એમની ગાંધીમાં એક પ્રાચીન શ્લોક ટાંકીને પ્રસ્તુત મુદ્તા પર સિત્તા વિવરણ કર્યું હતું. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે હતો —

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राज्यविश्वे ।

राजद्वारे स्मराने च यस्तिष्ठति स बाधव ॥

ઉત્સવમાં, આશ્વ વખતે દુકાળમાં, ગળ્યમાં અધાધુધો પ્રવર્તે તે કાળમાં, રાજદરવારમાં અને સ્મરણમાં જે આપણો જોડે ઉમેા રહે તે આપણો નાતબાઈ. “રાજ્ય વિશ્વે” ને બદલે કેટલાક વખતે “શત્રુ વિશ્વે” એમ પણ મોતવા લખવામાં આવે છે, એટલે ઉપલી યાદીમાં મધ્યદુશ્મનની સાથેની લડાઈમાં એ એક વિશેષ ફરજ ઉમેરવામાં આવે છે x

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ગાંધીની વ્યાખ્યા જુના કાળમાં યદી વ્યાપક હતી, કેવી રીતે એક બીજાને તે સાકળતી હતી.

ઉત્કર્ષ થવન સાધક સહકારી સંસ્થાઓ Better Living Society હમણા હમણા પંચાંગમા અપાયવી છે અને તેનો વલિવટ સક્ષણ નિવડ્યો છે, એમ શ્રીયુત ન્હાનાભાઈ લાન્લાઈના પ્રવેશપરથી સમજાય છે. એ મંડળના હેતુ એમણે નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે.—

- (૧) સભાસદોમાં પ્રચલિત ખોળી રૂઠીઓ સુધારવાનો,
- (૨) નાણાના ચતા દુરુપયોગ અટકાવી સભાસદોને કરકમરની ટેવ પાડવાનો,
- (૩) સભાસદોનું નૈતિક શુભ સુધારવાનો,
- (૪) સભાસદોના ઊંઝરાને કેળવણી વિષયક મદદ પુરી પાડવાનો,
- (૫) સભાસદોમા કરકસર આદરવાનો, પરસ્પર મદાપ કરવાનો, તેમજ સ્વામીની ચવાનો, ઉત્સાહ વધે એવા પમરા લેવાનો.

તેની સરખામણી અને તુલનામાં શાંતિ બંધારણ અને તેના નિયમો કાઈ રીતે ઉતરતા માલુમ પડશે નહિ, ઉનકુ તેની પાછળ હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ ગહેલો છે, પરંપરા (tradition) અને શિષ્ટ (discipline) તેનું પીઠમળ છે શાંતિ, ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણે સાથે જોડાયેલા છે. હિંદુનું શુભ શાંતિ સંસ્થા સાથે એવું ઝાતપ્રોત થયેલું, બેચું વણાઈ ગયેલું છે કે, તે છોડ્યું છુટે એમ નથી અને તેથી તેને તોડવાને આજ દિન સુધી જે સવળા પ્રયાસો થયા છે તે સક્ષણ નિવડ્યા નથી, પણ તેથી આનો આશય એમ સમજવાનો નથી કે હાલની શાંતિની સ્થિતિમાં સુધારાની જરૂર નથી અહીં એકજ મુદ્દાપર અમે ભર મૂકવા ઇચ્છીએ છીએ કે પાઠના કાળમાં સમાજને ટકાવી રાખના શાંતિ સંસ્થાએ ધણી અને મદતવની સેવા કરી હતી.

* દશાહાડ પત્રિકા રાજતમહોત્સવ ખાસ અંક એપ્રિલ સન ૧૯૩૫, પૃ ૨૧૬.

* Cf. Another important social institution which promoted the economic well being of the country in former days was the caste system, the steel frame of Indian Society ...By for the greatest achievement of the caste system was that it co-ordinated the different types of economic and social activity and thus promoted the corporate life of the Indian village "

The " New Review " (August 1935)

તેનું મૂળ તપાસતા હેઠળ સજ્જેદની સચાશા તેના ખીજ મળી આવે છે અને પુરુષ સુક્તમાં આ જાતિનો સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ છે કે જલના મુખમાંથી પ્રાણજીવી નીકળ્યા, બાહ્યમાંથી ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થયા, જંગમમાંથી વૈશ્ય જન્મ્યા અને પગમાંથી શુદ્રનો ઉદભવ થયો, અને એ વર્ણુન સરી તમકે હોય પણ ઈશ્વીરનું પૂર્વેથી જાતિ વિભાજ જેવી વ્યવસ્થા આપણા સમાજમાં ઉતરતી આવે છે એ આ વિભાજોમાં અનુભવ અને પ્રતિભા લક્ષ્ય થતા, તેની વૃદ્ધિ થઈ અનેક જાતિઓ ઉદ્ભવી અને તે પછી સ્થળ પરથી સ્થળાંતર થતા, નવા નવા ધર્મા રાજગારે હાથ ધરતા, ભાષાને લઈને માહોમાહેની ધર્મા અને કુસપના કારણે, આરની ચોરાસી અને ચોરાસીની આરએ જાતિઓ થવા પામી અને આજે તેની મજમા બેસુમાર છે તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ જાતિઓનો બહારનો વ્યવહાર ધરી ગયો, તેઓ પોતાના સંકુચિત કુડાળા બાંધીને સર્વ કાર્ય કરવા નાગી અને સરક્ષણની જરૂર વધતાં એના પણ ગામવાર કે ગામોના સમૂહવાર ગોળ, એકઠા વગેરે બધાઈ રહ્યાં જોરાવર થઈ પડ્યું, અને એ રહિયોના બધો જગ જની હાનિકર્તા થઈ પડ્યા, જે બધો આજે ખુબે છે અને સાલે છે

એ વિગત સ્થિતિ અમાઉ ન હતી, કેમકે આર્થિક બળો સમાજ શ્રવણમાં જે પરિવર્તન અત્યારે કરી રહ્યા છે, તેનો ત્યારે અભાવ હતો, આખું જનન મર્યાદિત અને એક ન્હાના વર્ણુલમાં સમાપ્ત થતું હતું વળી વ્યવહારના અને આવજના સાધનો પણ જે આજે આપણે આદના વિસ્તરના જોઈએ છીએ તે પણ પ્રાથમિક અવસ્થામાં પડેલા હતા જ્યાં કે પ્રાન્ત બહાર પ્રવાસ કરનાર જુજ જણ માત્રમ પડતા તેની સાથે બહારથી હુમના આવ્યા કરતા એ સંજોગોમાં સરક્ષણ સાર પ્રજાને જાતિ બળ અને જાતિનું સજ્જન અનુકૂળ તેમ હિતકારક થઈ પડ્યું હતું

જાતિનો પાછો ઇતિહાસ જાતિનો ક્રમસર વિકાસ અને વૃદ્ધિ અને તેની ઉપયોગિતા અને અમલ્ય લક્ષ્યમાં લઈને જાતિસરચા જેઓ તોડી પાડવાને ઉત્સુક જન્યા છે તેમને સમોધીને, અમદાવાદના નાત જાત મડળોની પરિપેક્ષ સન ૧૮૧૬ માં મળી હતી, તેના પ્રમુખપરથી સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમનાન પ્રસવદાન ત્રિવેદીએ, તેમના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે —

“ જાતિ એ એક સાદી નહિ પણ અત્યંત સંકુચિત સરચા છે, તેની પાછળ હિન્દુ ધર્મના પ્રવાહ તાત્વિક મથોગો અને હિન્દુ સમાજના

કેટલાક ગંભીરમા ગંભીર પ્રસંગો રહેલા છે. જ્ઞાતિના વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે આપણે જે વિચાર કરવાના છે અને જે મિદાન્તો બાધવાના છે, તેના તે સંસ્થાના તાત્વિક સ્વરૂપની અવગણના કરી એ આપણે ઈષ્ટ માનતા નથી. હિન્દુ જનસમાજ હજી પણ સજીવ છે, અને જેટલા અંશમા હિન્દુ સમાજના પૂર્વના સામાજિક જીવનના પ્રસંગો હજી મુધી પ્રચલિત છે તેટલા અંશમા પૂર્વના ઇતિહાસ હજી પણ ભજવાય છે, આજે પણ નવી પેઢા નાતો કેટલીક તો તદ્દન નજીવા કાગ્જોથી ઉત્પન્ન થતી જોવામા આવે છે. આવા સંયોગોમા જ્ઞાતિ ભેદના અસ્તિત્વને ગણતરી બહાર કાઢવાથી કે Down with the casteના અસ્થાને શૌર્યથી સિદ્ધગર્જના કરવાથી કાંઈ સિદ્ધિની આશા ગંખાતી હોય તો તે ફોફટ છે. જ્ઞાતિને એક ઐતિહાસિક, વર્તમાનમા જીવતી, જાગતી અને ભવિષ્યમા પણ પોતાનો અનાદર થવા ન દેનારી એક અમૂલ્યની સંસ્થા તરીકે ગણતરી એ જરૂરનું છે. હિન્દુ જનસમાજના ઇતિહાસમા જ્ઞાતિના અભિમાન અને અધિકારની, જ્ઞાતિના ધર્મો અને કર્મોની અને જ્ઞાતિને લીધે પરપરા પ્રાપ્ત ગુણો અને અવગુણોની શી શી અસર થઈ છે તે બરાબર લક્ષમા રાખવાની જરૂર છે. હિન્દુ ધર્મમા જન્મેલા, ઉછેરેલા અને વૃદ્ધ થએલા સૌ પુરુષોના વૈયક્તિક કે સામાજિક જીવનમા પક્ષપાતોના લાભહાનિની પણ બરાબર ધ્યાનના કબજાની છે. એક હિન્દુનું વૈયક્તિક તેમજ સામાજિક જીવન પૂર્વે કેવળ પ્રાકૃતિક નહતું પણ વ્યવસ્થાબદ્ધ હતું અને કંઈક અંતમા હજી પણ છે. એ વ્યવસ્થામા એક નહિ પણ અનેક તાવો, એક પ્રકારના નહિ પણ અનેક પ્રકારના તાવો, ભળેલા છે આ વસ્તુસ્થિતિનું સ્મરણ રાખ્યા વિના જ્ઞાતિના વર્તમાન અને ભવિષ્યને માટે જે વિચારો બાધના હોય તે જૂનભરેલા નીવડવાનો સંભવ ઉઠાડે છે”*

જ્ઞાતિ સંસ્થાના ઇતિહાસમા ઉત્તરવાતું કે તેના જથ્થામા કે લાભમા ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી, અને આપણે આધુનિક પરિસ્થિતિને, આખા જગતમા જે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તેને, પણ વિમરી શકીએ એમ નથી. હિન્દુ સમાજ વિરિધ પ્રકારોના બેગોના જે ચાણુથી દયમયી ઉઠ્યો છે, ઉઠેલી નવી પ્રજા સમક્ષ અનેક આદર્શો ભાવિ સમાજ પરવે, ખડા થયા છે, ઉંચ નીચના ભેદ કાઢી નાખવાની માથે સૌ મમાન દશામા મૂકાય અને પ્રત્યેક જણ શ્રમ કરીને, પોતાની આજીવિકા પ્રાપ્ત

કરે, એટલુંજ નહિ પણ માલમિલકતની સરખે ભાગે વહેંચણી થાય એવી માગણી પણ થઈ રહી છે.

એ ચર્ચા અત્રે અગ્રાસંગિક છે; તો પણ મનુષ્ય જાતિનો પાછો ઇતિહાસ જોતાં, અમને લાય રહે છે કે, વ્યક્તિગત ગુણકર્મ, ઉદ્યોગ, કેળવણી, બુદ્ધિ સામર્થ્ય, વાતાવરણ, સંસ્કાર વગેરે કારણોને લઈને, સમાનતા આણુવાના પ્રયત્નો થવા છતાં, સમાજમાંથી અસમાનતાનો દોષ થશે નહિ; અને ન્દાના મ્હોટાના વર્ગ રહેવાનાજ.

ગીતાના એવા અધ્યાયમાં શીકૃષ્ણ ભગવાને ઉચ્ચાર્યું છે:—

જાતુર્વણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણ ધર્મે વિભાગઃ

અને એ સિદ્ધાંત વાસ્તવિક છે. પરન્તુ મનુષ્ય પ્રથમ તો તેની જાતિ પ્રમાણે જ ઓળખાવાનો; પછીથી તેનો વિકાસ થતા, તે જાતિ બદલે, નવો ધર્મો અંગિકાર કરે, એ હ્રુદ તેને રહેવી જોઈએ, એ સ્વીકાર્ય છે. રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર મહર્ષિ થયા હતા એ દૃષ્ટાન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે.

સમાજમાં એક વા ખીજા પ્રકારના બેદલાવ વતાઓજા પ્રમાણમાં રહેવાના જ, આવશ્યક માત્ર એ છે કે તેમાંથી બંધનોનો, જડતાનો નાશ થવો જોઈએ અને વ્યક્તિને અનુક સંજોગોમાં મમણિને દાનિ ન પડે એવી રીતે વર્તન કરવાને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. વંશપરંપરાનો અંશ તો રહેશે પણ કામદાર પદનો નેતા સમસે મેકડોનલ્ડ બ્રીટીશ સામ્રાજ્યનો વડો પ્રધાન થઈ શકે, તેમ ગુણે કરીને કહેવાતો શુદ્ર વા અસ્પૃશ્ય જાતિનો એક પુરુષ વા સ્ત્રી, બુદ્ધિ બળથી, જ્ઞાનથી વા હુંસિવારીથી સમાજના ઉંચે પદે પહોંચે એવી સમાજ બંધારણમાં સવડ હોવી જોઈએ, એજ મુદ્દાનું અને મહત્વનું છે.

પ્રારણ વિષય પરત્વે અત્રે કાંઈ વિશેષ કહીએ તે કરતાં, આપણી સંસ્કૃતિનું જેમણે ઉંકું મનન અને અભ્યાસ કર્યો છે, જેમની દૃષ્ટિ વિશ્વવ્યાપક અને સમાન છે, તેમજ પોતાને હિન્દુ કહેવડાવવામાં અને વર્ણોત્તમી ગણાવવામાં માન અને મોટાઈ સમજે છે, તેમનો અભિપ્રાય દર્શાવીશું. તે મનનીય યથ પડશે:—

“વર્ણધર્મની શોધ હિન્દુધર્મમાં થઈ છે ખરી; પણ તેથી કાંઈ તે નિયમ હિન્દુને જ લાગુ પડે છે ને ખીજાઓને નહિ એવું કાંઈ ન માને. પ્રત્યેક ધર્મમાં કાંઈક ને કાંઈક વિશેષતા હોય જ છે. પણ એ વિશેષતા જો સિદ્ધાંતરૂપે હોય તો તે સર્વવ્યાપક હોવી જોઈએ. જગત્ તેનો સ્વીકાર

આજે ભલે ન કરે. તેટલું તે ખોસે. આવી મારી માન્યતા વર્ણધર્મને વિષે છે. એને હું એક મહાન શોધ ગણું છું. આજ નહિ તો કાલે પણ તે જગતને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે.

આ સિદ્ધાન્તને દ્રુકમાં હું આ પ્રમાણે ચૂકું: જે મનુષ્ય જે કુટુંબમાં જન્મે તેનો ધર્મ, જે તે નીતિવિરુદ્ધ ન હોય તો, તે ધર્મભાવનાથી કરે; ને તેમ કરતાં જે અર્થપ્રાપ્તિ થાય તેમાંથી સામાન્ય આશ્રવિકા પૂરતુંજ રાખી બાકીનું સાર્વજનિક કલ્યાણને સાર વાપરે.

આર વર્ણને શરીરનાં આર અંગની ઉપમા વેદમાં અપાઈ છે. શરીરના અંગોમાં જેમ એક જિંચ અને એક નીચ એવો ભેદ હોતો નથી, અને અંગોને સમજ હોય તથા જિંચનીચનો ભેદ તેઓ રાખે તો શરીરરૂપી રાષ્ટ્ર છિન્નભિન્ન થઈ જાય, તેમજ આ જગતનું રાષ્ટ્ર પણ તેના વર્ણરૂપી આર અંગોની વચ્ચે જિંચનીચના ભેદ રાખે તો છિન્નભિન્ન થઈ જાય. આજે જગતમાં જિંચનીચના ભેદ છે અને તે જગતમાં આજે ચાલતા કલ્પહતું મુખ્ય કારણ છે. એ મુદ્દતું નિવારણ વર્ણધર્મના પાલનથી થઈ શકે છે એમ સામાન્ય માણસને પણ સમજવામાં મુશ્કેલી ન હોવી જોઈએ. વર્ણધર્મમાં દરેક વર્ણે પોતપોતાના કર્મનું ધર્મ સમજીને પાલન કરવાનું રહ્યું છે ઉદરપોષણ એ એનું પરિકલ્પિત ફળ છે. એ મળે. અથવા ન મળે તોપણ આર વર્ણે પોતપોતાના ધર્મમાં રત રહેવાનું છે. આ વર્ણધર્મનું જે પાલન થાય તો અત્યારે જગતમાં જે વિપત્તિ વર્તે છે તેની જગાએ સમતાનું સામ્રાજ્ય બની રહે; બધા ધર્મા પ્રતિષ્ઠામાં ને કિંમતમાં એકસરખા ગણાય; વણર, વણીસ, દાકતર, વેપારી, ચમાર, સુતાર, લગ્ગી અને બ્રાહ્મણ એકસરખું કમાય. ત્રણ વર્ણો વધારે કમાય અને શુદ્ર એણું કમાય, અથવા ક્ષત્રીય એ મહેસે ચઢીને જેસે, બ્રાહ્મણ ભિક્ષુક એટલે ઝૂંપડામાં રહે, વૈશ્ય ગોદી વાડીઓ વસાવે અને શૂદ્ર એ ધરજાર વિનાનો ગુલામ થઈને રહે, એવી દયાગ્રનક સ્થિતિ ન્યાં વર્ણધર્મનું પાલન થતું હોય ત્યાં હોઈ જ ન શકે, ન હોવી જોઈએ.”

ગ્રામ સંસ્થા

"Dynasties have come and dynasties have gone, but it is the village communities that have preserved intact the culture and tradition of the old Bharatvarsha through several revolutions."*

Prof. A. S. Altekar.

હિન્દુસ્તાનનાં ગામડાંઓની સ્થિતિ વિશે વિવેચન કરતાં, એક અંગ્રેજી લેખકે જણાવ્યું છે કે વાવાઝોડું કે વરસાદનું સમ્પત્તિ આપદું આવતાં, જેવી રીતે ઝાડ, ડાળપાદડાં, છોડના વગેરે તેના આશ્રયથી નીચા નમી જમીન સરસાં થઈ જાય છે, પણ તેનું જોર સમી જતાં પાછાં તે ટટાર ઉમાં થાય છે, તેમ આ ગામડાંઓ, પરદેશીઓના હુમલા આવતા દળાર્ધ કચડાઈ જતાં, વાસ્તવિક ખસારો સદન કરી લેતા પણ તે મામલો પસાર થઈ જતા, પૂર્વવત ફરી કામે લાગી જતાં, અને દેશમાં થતા ફેરફારો કે ક્રાંતિની તેમના જીવન પર જાત્રી અસર થવા જામતી નહોતી. એ ગ્રામ વાસીઓનું સમગ્ર જીવન સામાન્યતઃ એ ગ્રામના વર્તુલમાં પર્માન થઈ જતું અને જીવનવ્યવહાર પુરતું સમગ્રું એ વર્તુલમાંથી ગ્રામ થતું હતું; એટલે બહારની દુનિયા વિશે તેને બહુ પરવા રહેતી નહોતી; અને હિન્દુ સમાજ તેના પર અનેક કટોકટીના પ્રસંગો અને જારે આફતો આવી પડવા છતાં આજે દષ્ટી રહેવાને શક્તિમાન થયેલો છે, તે ઉપરાંત ગ્રામસંસ્થાઓ અને તેની રચનાને આભારી છે.

આ અભિપ્રાય અમારો પોતાનો છે, એમ નથી; પણ ઝોગણીસમા સૈકાના આરંભમા આપણા દેશની પરિસ્થિતિથી પૂરા પાડે એક અંગ્રેજી અમલદાર સર આર્થર્ મેટકાફે, બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની સમિતિ સમક્ષ સાક્ષી આપતા કહ્યું હતું, કે:—

*("History of Village Communities in Western India")

"The village communities are little republics having nearly everything they can want within themselves, and almost independent of any foreign relations. They seem to last where nothing else lasts. Dynasty after dynasty tumbles down, revolution succeeds to revolution,.....but the village community remains the same. This union of the village communities each one forming a separate little state in itself, has, I conceive, contributed more than any other cause to the preservation of the peoples of India, through all the revolutions and changes which they have suffered and is in a higher degree conducive to their happiness, and to the enjoyment of a great portion of freedom and independence."

આ ગ્રામ સંસ્થાઓ નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે, તેને જે કાંઈ જોઈએ તે તેની પાસેથી લગભગ મળી રહે છે અને બહારની સત્તાથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોય છે. ખીલુ બધું નાશ પામ્યું છે, તોપણ તેઓ આજુ બ છે રાજવંશોનો એક પછી એક લોપ થયો, ક્રાંતિ પછી ક્રાંતિ આવી પણ ગ્રામ સંસ્થા હલુ ઉભેલી છે. આ ગ્રામસંસ્થાઓએ જ પ્રજાને અનેક આપત્તિ-વિપત્તિમાંથી, ફેરફાર અને વિચ્છેદમાંથી ઉગારી લીધી છે, એટલુંજ નહિ પણ તે દારા તે સુખી રહી શકી છે, અને જે કાંઈ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે, એ તેનું પરિણામ છે.

છેક પ્રાચીન કાળથી, ભારતવર્ષમાં આર્થિક પ્રજા સ્થાપી આવી વસી રહી ત્યારથી, આપણી આ ગ્રામ સંસ્થા એના પ્રકારની ગોઠનાઇ ગયલી છે કે તેને દેશના રાજ્ય સ્તરે નિરખત હોય, તેમ છતાં તે અન્ય અને સ્વતંત્ર રહી શકે.

ગ્રે. જયરાલે દિન્દુ રાજ્ય વ્યવસ્થા નામના પુસ્તકમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે પ્રજાસત્તાક ગણતંત્ર દિન્દુસ્તાનમાં પરાપૂર્વથી પ્રચલિત હતું અને તેના મહર્ષિના અનેક પુરાવા, એમણે આપણા સાદિત્ય,

* Local Self Government in Ancient India, by Prof Radha Kumud Mukerji p. 3

ક્રતિદાસ અને ધર્મગ્રંથોમાંથી તેમ તામ્રવજ્રો અને શિક્ષાના આધારે આપ્યા છે; અને તેમાં ગામડાના મુખી વા પટેલના અધિકાર વા પ્રતિષ્ઠા વિશે લખતાં તેઓ જણાવે છે કે,

“રાજ્યારોહણની ક્રિયા વખતે શહેર અથવા ગામનો મુખી અથવા ગ્રામજો પ્રતિષ્ઠિત ચક્રવર્તી તરીકે હાજર રહેતો; એ વખતે વેપારના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર રહેતા. અથર્વ વેદમાંના જ્ઞાત રતોત્રમાં આપ્યા દેશની સમિતિ માટે ઉદ્દેશ્ય આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાં સમસ્ત ગામો હાજર થએલાં એમ માનવામાં આવતું. પ્રતિનિધિ ચુંટવાના કામ સાફ આપું ગામ એકજ મંડળ ગણાતું, એ બીના સારી રીતે જણીતી છે. શરૂઆત માનવ પોતાના ગ્રામ સાથે રખડતો (સનપથ, ૪ ૧, ૫, ૨, ૭,). પછીના સમયમાં ધર્મ શાસ્ત્રને કમતા પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે ‘ગામ’ મુકદ્દમા લડતું અને ‘ગામ’ ને હંડ પણ થતો. ગામ બંધારણનું મૂળ ગ્રામજો હતો. ગામ પોતાના મુખીને એટલે ગ્રામજોને નામે ઓળખાતું. તૈત્તિરિય સંહિતામાં ‘એકમત થવાની ઇચ્છાથી સમસ્ત ગામ એકઠું થવાનું આપણે વાંચીએ છીએ. શરૂઆતથી નહિ તો પણ પાછળથી સમિતિના બંધારણના ખાયા તરીકે ગામ ગણાતું એ નક્કી છે.”

પ્રસ્તુત ગામ કે ગામ સંસ્થા રાજ્યનું એક અંગ હતું પણ તેને રાજ્યથી અલગ પડું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હતું; અને ગામનો વહિવટ રચાનિક સમિતિ, જેને ગણ, પંચ કે મહાજનનું નામ આપવામાં આવતું, તેની દ્વારા થતો અને તેના કામકાજમાં રાજ્ય ભાગ્યે જ માથું મારતું. તેમના અધિકારની મર્યાદાઓ એવી રીતે વહેંચાઈ ગઈ હતી કે ઉભયનું એક પ્રજનું એક ગ્રામ કરવાનું હતું, તેથી રાજ્ય, પ્રજાના જાનમાલની સંભાળતી અને રક્ષણ અર્થે ખપપૂરતું મહેસુલ ગામ પાસેથી ઉતરાવી લેતો અને સામાજિક વ્યવસ્થાનું કાર્ય રચાનિક સમિતિ ઉપાડી લેતી, એ રીતે પરસ્પર સહકાર એમની વચ્ચે રહેતો હતો.

ઉપરોક્ત રચાનિક સ્વરાજ્યનો વહિવટ ગામ સમિતિ કવી રીતે કરતી તેની હકીકત આપણે જોઈએ; સરળતા ખાતર આપણે તેના બે વિભાગ પાડીશું. એક ન્યાય સંબંધી અને બીજું વહીવટી. પ્રથમ આપણે ન્યાય, સંબંધી હકીકત તપાસીએ, શ્રીયુત મજમુદારે ‘ગ્રામીન હિન્દમાં સંઘર્ષવન,’ એ પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત મુદ્દાને સવિસ્તર ચર્ચેલો છે, અને નેમાંથી આપણને

● વિંદુ રાજ્ય વ્યવસ્થા પૃ. ૯, ૧૦, (વડુ હકીકત માટે જુઓ પ્રો. રામાયુક્ત દત્ત રચાનિક સ્વરાજ્ય (પ્રો. રામાયુક્ત દત્ત.)

ઉપયુક્ત માહિતી મળી રહે છે, એટલે તે વિશે વધુ વિવેચન નહિ કરતાં, એ અંશમાંથી કામપૂરતો ભાગ અત્રે ઉતારી લઇશું *

“ ગામડાના મુખી (ગ્રામ મોજક)ના ન્યાય સંબંધી અધિકાર આ અંશમાં પૃ. ૧૧૮ ઉપર આપેલી જાતક કથાઓમાં ઉલ્લેખેલા છે. ગામડાના ભોગની સાથે રહીને મુખી આ અધિકાર વાપરતો, એમ જાતક કથાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું નથી; તેમ છતાં પણ “ કુલાવક-જાતક ” (જુઓ પૃ. ૧૧૮) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, નિદાન ફેટલાંક ગામોમાં તો આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. તેમાં કહ્યું છે તેમ, જે દારૂગિયા ભોગની આલસચલગત એધિસત્ત્વે કુધારી હતી તેઓ પહેલાં જે દંડ ભરતા તે પાછળથી બંધ થતાં જે વુકશાન ગયેલું તેનો શોક મુખીએ કયો દતો. આ પ્રમંગે એમ ચોખ્ખું કહ્યું છે કે, ગામડાના ભોગો પોતેજ પોતાના ગામડાનાં કામદાર સંભાળી લેતા હતા. આથી એમ માની શકાય કે, આવા કામોમાં ન્યાય સંબંધી સત્તાનો પણ સમાવેશ થઇ જતો. ઉપયુક્ત અન્ય પ્રસંગે જાતક કથાના લેખકોએ માત્ર એટલુંજ કહ્યું છે કે, મુખીએ ગુનેગારોને સજા કરી હતી. આનો અર્થ એમ જ નથી કરવાનો કે ફક્ત મુખીનેજ મુકદ્દમાઓનો નિકાલ કરવાનો અધિકાર હતો; કારણકે, ગુનેગારને કરવામાં આવતી શિક્ષા નોંધવાનો જ જાતકકથાના લેખકોનો હેતુ હતો; જે ન્યાયાધીશી દેસલો આવતી તેવું બધારણ સમજાવવાને ચોખ્ખાને તેનો ધરાદો હતોજ નહિ.

“ કુલાવક-જાતક ” એમ પણ સાબીત કરે છે કે, પ્રમાણમાં ગંભીર પ્રકારના મુકદ્દમાઓ નિર્ણયને માટે હજુર ન્યાયસભા તરફ મોકલવા પડતા. એ કથામાં એમ કહ્યું છે કે, મુખીએ હુદારાઓની ટોળીનો મુકદ્દમો ચલાવેલો નહિ. કથાનો એકંદર ભાવાર્થ એવો એમ કહી શકાય કે, એમ કરવાનો અધિકાર તેને હોત તો તો અવશ્ય તેણે તેમ કર્યું હોત. પરંતુ તેણે અધિકાર તેને નહિ હોય તેથીજ તેણે આરોપીઓને સાક્ષસ ખાદે રાજા તરફ મોકલી આપ્યા હતા. અહીં એમ કહી શકાય કે, માથે સાથે રહેનારા રહીશોની સભાએ માણસ માણસ વચ્ચેના મુકદ્દમાના દેસલા કરવા જોઈએ એવું પાછળના ધર્મસૂત્રોએ સામાન્યતઃ ઠરાવ્યું છે તો પણ, ગંભીર ગુના (સાહસ) સંબંધીના મુકદ્દમાને તેની હકુમતમાંથી તેણે આવડ રાખેલા છે.

આપણે પ્રથમ જોઈ જ્યાં તેમ ગામડાના લોકોની સાથે રહીને મુખી જે ન્યાય સમઘી સત્તા ભોગવતો તેનો ઉત્તેજ કાઢીએ પણ કરેલો છે જે ખેડૂત પોતાના કામ જલ્દી મેદરકાર રહેતો તેને તેઓ દડી શકતા અને ચોરને તથા વ્યભિચારીને ગામમાંથી હદપાર કરી શકતા ગામડાના લોકોની સંઘર્ષ પ્રવૃત્તિના વિકાસનું આગમનું પણ આ ગ્રામે આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમને સ્પષ્ટ રીતે સચુક્ત અધિકારો આપવામાં આવેલા હતા તેમજ તેમના ઉપર સચુક્ત જવાબદારી પણ નાખવામાં આવેલી હતી, અને પોતાની સત્તાનો અન્યાયી ઉપયોગ તેઓ કરતા તો રાજ તેમને ૬૩ પણ કરી શકતો

ધર્મશાસ્ત્રોના સમયમાં પણ ગામડાની શ્રેણીની ન્યાયસમઘી સત્તા ચાલુ રહી હતી. આપણે પ્રથમ જોઈ જ્યાં તેમ, “મનુસ્મૃતિ” માં તેમજ “વિષ્ણુસંહિતા” માં મુખીની ન્યાય સમઘી સત્તાના ઉત્તેજો થયેલા છે પરંતુ “બૃહસ્પતિ-સ્મૃતિ” ના પહેલા અધ્યાયના ૨૮ માં શ્લોકથી ૩૦ માં શ્લોકમાં ગામડાના લોકોની ન્યાય સમઘી સત્તાનું સતોષકારક વર્ણન જળવાઈ રહેલું છે

આ ખરી દડકીકત ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે દેશની ચાર સામાન્ય ન્યાયાધીશીઓ પૈકીની એક ન્યાયાધીશી તરીકે ગામડાની સરખા ગણાતી હતી પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન બીજું હતું, અને (કારી ગરોળી) શ્રેણીઓના ફેસના ઉપર કરેલા વિવાદની સુનાવણી તે કરી શકતી હતી એમ પણ લાગે છે કે ગંભીર પ્રકારે ન હોય તેવા મુનાના તમામ મુકદ્દમા તે ચલાવી શકતી

હવે આપણે વલ્લિવટી અધિકાર વિભાગ જોઈએ

“ગામડાના લોકો જે વહીવટી અધિકારો ભોગવતા તેમાં આધુનિક સુધાના, ન્યાયાધિકારના અને સુધારાઈના અધિકારનો અભાવ થતો હતો, એમ લાગે છે ૫ ૧૧૮ ઉપર ઉલ્લેખેના “ખરસર ભવક” ઉપરથી એમ જણાય છે કે, મુખીને રાજ વરદે મહેમુન ઉચ્ચતરું ૫૩૩ અને ગ્રામિક માણસોની મદદથી દેશમાં શાંતિ જળવવી પડતી ૫ ૧૧૮ ઉપર ઉલ્લેખેના “કુતારક-ભવક” ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, ગામનો મુખી રહેતો તે હતા પણ ગામના લોકો પોતાના વતનમાં કામકાજ સભાળી લેતા આથી એમ માની શકાય કે, ગ્રામ કામ મુખીના હાથે થતા તો

પણ ખડ જોતા ગામ લોભેજેજ કરવાના હતા. આના સંબંધમાં એટલું ધ્યાનમાં ગામવાનું છે કે, ગામડાની સંસ્થાઓ ચાલુ રહી ત્યાં મુખી આ બે કર્તવ્યો તેમના મુખ્ય કર્તવ્યો ગણાતા હતા. ધર્મશાસ્ત્રોમાં ચોખ્ખું કહ્યું છે કે, ગ્રામીન મમની ગામડાની સંસ્થાઓ ઉપરુકત બન્ને કર્તવ્યો કરવા ઉપરાંત સુ-સામના કામકાજ પણ કરતી. સ્મૃતિમાં ગામડાની શ્રેણીના કર્તવ્યો પૈકી નીચેના કર્તવ્યો ગણાવેલા છે. " સમા મંડપ બધા-વવો, (મુસાફરોને આપવાના) ખાણી માટેના હોજ બધાવવા, મંદિર બંધાવવા, તળાવ બંધાવવા, ગામગીચા કરાવવા; ધર્મશાસ્ત્રોમાં દરમાવેલ સંસ્કારો કયા માટે નિરાધાર કે ગરીબ લોકોને રાહત આપવી; મરોવરો, કુવા વગેરે બોદાવવા, અને પાણીના વહેણમાં બંધ બાંધવા.

આ કામો કરવા માટેના ખર્ચ ધણ કરીને સંયુક્ત બંડોળમાંથી કરવામાં આવતો હતો જાતક કથાઓ તેમજ ઉપર આપેલા કૌટિલ્યના વચનો એમ સામીત કરે છે કે, રહેરો અને ગામડા દડ કરી શક્તા અને જકાત જેવા લેણા ઉવરાવી શકના. ગ્વાલિયનના શિનાલેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, રહેરની તેમજ ગામડાની પોતાની સહિયારી નિશ્ચિત રહેતી હતી.

જે વલિવટી તંત્ર દ્વારા આ કામો થતા હતા તેનો વિચાર હવે આપણે કરીશું સરથાનો ઉપરી મુખી હતો, અને તેને શિનાલેખોમાં ' ગ્રામાધિન ' ' ગ્રામણી ' ' ગ્રામકુટ ' ' ગ્રામપતિ ' અને ' પટકિય ' કહ્યો છે તથા જાતકોમાં ' ગામભોજક ' કહ્યો છે મુખીની જમ્મા ધણા પ્રસંગે વશપરપરાગત રહેતી તો પણ કોઈક પ્રમંગે રાજા તરફથી પણ તેની નીમણૂક થતી જે ત્રણ કે પાંચ સભ્યોની સભા તેને મદદ કરતી આ સંસ્થાની બધારણુની રચેલી મતા " નારદ સ્મૃતિ " (અધ્યાય ૧૦) માં અને " બૃહસ્પતિ સ્મૃતિ " (અધ્યાય ૧૭) માં કાર્ષક વિગતે આપેલી છે શ્રેણીઓનો નિચાર કરતા આ હકીકત આવી મળેલી છે, એટલે તેનું પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી શ્રેણીઓની બામતમાં પ્રસંગાનુસાર જે કહેલું છે તે ગામડાની સંસ્થાને પણ તેટલાજ અશે લાગૂ પડે છે એમજ કહેવું બસ થશે કે, મુખી અને તેની મદદગાર સભા મુખ્ય અધિકાર ભોગવતા તો પણ આખરે તો તેઓ સામાન્ય પ્રમ્નને જવાબદાર રહેતા ગામ લોકો પોતાના સહિયારા કર્તવ્યો જાળવવા સમા મંડપના નિયમિત રીતે મળતા. પોતાના નિયમો ઘડવાનો અને સલાસદોની હજરી સખધી

નિયમો ધડવાનો અધિકાર તેમને હતો. સમામાં રીતસર વાદવિવાદ થતો અને વાણી સ્વાતંત્ર્ય પણ અમ્મણું ન હતું. "૪

મધ્યયુગમાં ઉપર પણ જણાવ્યા જેવી આમ્યસંસ્થાની સ્થિતિ હતી, તે આપણે રા. જ. ગૌરીશંકર ઝોઝાના લેખ પરથી જાણીએ છીએ.

"મધ્યકાલિન ભારતીય સંસ્કૃતિ" વિશે ત્રણ વ્યાખ્યાનો હિન્દુસ્તાન એકેડેમી, પ્રયાગ, સાઈ તૈયાર કરી આપતાં, એમાં એક રચણે આપણી આમ્ય સંસ્થા વિશે તેઓ જણાવે છે:

"સાસનની સરળતા માટે દેશને ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં વહેંચેલો. મુખ્ય વિભાગ ભુક્તિ (પ્રાંત) વિષય (જિલ્લા) અને ગ્રામ હતા. બધામાં ગ્રામ સંસ્થા હતી. ધણા પ્રાચીન કાળથી આ સંસ્થા શાશ્વતી. ગામને માટે ત્યાંની પંચાયતજ બધું કરતી. કેન્દ્રની સરકારનો સંબંધ પંચાયતની સાથે રહેતો. આ ગ્રામ સંસ્થાઓ એક પ્રકારનાં નાનાં ગ્રામતંત્ર જેવી હતી. આમાં પ્રજાનો અધિકાર હતો. મુખ્ય સરકારના આધીન હોવા છતાં એક રીતે તે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ હતી. "

વિશેષમાં, એ ગ્રામ સંસ્થામાં આનંદ પામવા જેવું તત્ત્વ એ હતું કે પ્રત્યેક જણ તે સમાજનું પોતે એક અંગ છે, એમ સમજતો, પછી બસેને તે ઉચ્છ્વી પંક્તિમાં, છેડે હોય. તેને ઉચ્ચાનીચનો ભેદ સાધતો નહિ; તે તો એ જ ભેતો કે ગ્રામજીવનમાં પોતાને પણ સ્થાન છે અને તેમાં તે મગફરી લેતો હતો.

અંગ્રેજો હસ્તક આપણો દેશ આવ્યો ત્યાં મુખી ગ્રામસંસ્થા જીવંત અને સુદૃઢ હતી, એ આપણે ઉપર સર આર્થર્ મેટકાફનો અભિપ્રાય ટાંક્યો છે, તે પરથી માણુમ પડે છે, અને કંપની સરકારના અમલદારોએ પણ આરંભમાં એ ગ્રામ પંચાયતની જૂની પ્રથાને અનુમરવાની ભલામણ કરી હતી. થોમસ માર્શલ નામનો અમલદાર ભરૂચ જિલ્લામાં ઝોગણીસમાં સૈકાના આરંભમાં હતો તેણે જાંજીર પરચણાવું તે કામનું બ્યાન આપ્યું છે, તે પણ ઉપરોક્ત અભિપ્રાયનું જ સમર્થન કરે છે. †

* પ્રાચીન હિન્દમાં સંવજીવન પૃ ૧૩૫ થી ૧૩૬.

• મધ્યકાલિન ભારતીય સંસ્કૃતિ-ઝોઝાજી ૧૫, પૃ. ૧૩૬.

† જુઓ Transactions of the Literary Society of Bombay Vol. 3, પૃ. ૩૪૬, ૫૦.

અંગ્રેજ હાકોમોએ આપણી ગ્રામ સંસ્થાઓની અવગણના કરીને ખરેખર આપણા દેશને બારે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. એકદમ કન્દ્રિત સત્તા ટકાવી રાખવાને કારણે, બધા સુધારા રાજધાનીના શહેરથી શરૂ કરી, મોટા શહેરોની ખીણવણી પાછળ તમામ ખર્ચ કરાવ્યો, અને લુની ગ્રામ પંચાયતોનો નાશ થવા દીધો, તેમજ ગામડાંઓ પ્રતિ દુર્લક્ષ થવાથી આપણી સ્થિતિ બહુજ કફોડી થઈ પડી છે. અગાઉ ગામડાંઓ શાન્ત અને સતોષી જીવન ગાળતા તેને બદલે આજે તેઓ નિરાધાર અને દુઃખી થઈ પડ્યાં છે; અને એ વિષમ સ્થિતિ સુધારવા સાઈ સરકારને ગ્રામ પુનરુદ્ધારની પ્રવૃત્તિ ઉપાદી લેવાની ફરજ પડી છે અને લોક પક્ષે મહાત્માજીએ ગામડાંઓના ધંધા રોજગાર અને દુનરને સજીવન કરવા તનતોડ પ્રયાસ આદર્યો છે.

બ્રિટિશ રાજ્ય અમલના આરંભથી રાજ્યકર્તાઓએ ગામડાંઓનો વહિવટ પૂર્વવત આજી રાખ્યો હોત, તેની જરૂરિયાતોનો વિચાર કર્યો હોત, તેમનું દિત સાચવ્યું હોત તો દેશ આખાદ થવાની સાથે પ્રજા પણ સમૃદ્ધ અને સુખી થવા પામત; જે તે અત્યારે નથી. હજી પણ તે દિશામાં યોગ્ય નીતિ મદદ કરવામાં આવે અને તે પ્રતિ લક્ષ અપાય, તો તેનો વધુ વિનાશ થતો અટકાવી શકાય; હજી પણ અસુઈ થયું નથી.

પરિશિષ્ટ ૨

જંબુસર પરગણાની હકીકત.*

જંબુસર પરગણાની રચના જોખર ચોરસ નથી, તેની ઉત્તરે મહી નદી, દક્ષિણે દાદર, પશ્ચિમે સમુદ્ર અને પૂર્વે વડોદરા રાજ્યની સીમા આવેલી છે. તેની લંબાઈ આસરે ૨૦ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૨ માઇલની છે. તેનું ક્ષેત્રફળ આસરે ૨૫૦ માઇલ થવા જાય.

તેની જમીન મુખ્યત્વે બે પ્રકારની વર્ણવી શકાય, ગોરાદ અને કાળી. ગોરાદ જમીનમાં નીચેનો પાક ધણોખરો થાય છે કપાસ કોદરા, તુવેર, અંબાડો, તલ, બાજરી, મઠ, વાલ, મગ, બાવટો, દિવેલી, કાંમર, ગળી, છુવાર, કાંગ અને ચણા; અને વધુમાં ઉમેરું છે કે કાળી કરતાં ગોરાદ ભોંયમાં ઝાડનો ઉદાય બહુ મોટો થાય છે.

ટંકારી અને દેગામ એ બે તેનાં દરિયાકાંઠાનાં બારાં છે.

આખા પરગણાની વસ્તી આસરે ૫૦૦૦૦ ની છે, તેમાંથી ૧૦૦૦૦ જંબુસર કસબામાં વસે છે.

ગામઠી એક કે વધુ પટેલ હોય છે. ગામ બાગીદારીનું હોય છે તેની જમીન વિધાના દરે ખેડતને અપાય છે, અથવા તે આખો દુકડો મુકરર રકમે સાથે અપાય છે. જમીનના દુકડા પાડવામાં બહુ કાળજી અને ચોકસાઈ રાખવામાં આવે છે.

સરકારી મહેસુલ સારૂ ગામનો પટેલ જવાબદાર રહે છે. એ પટેલ અને સરકાર વચ્ચે ક્વો સંબંધ હોય છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું બહુ ટકીત છે. સમસ્ત ગામનો તે માલિક હોતો નથી તેમ તે સરકારી નોકર પણ હોતો નથી; પણ અમુક રકમ ઉધરાવવી જોઈએ, એવી તેના પર ફરજ પાડવામાં આવે છે. સરકારી કામ સારૂ તેની મદદ લેવાય જી પણ તે મુકરર કરતાં વધુ રકમ ઉધરાવે નહિ તે જોવાને તેના પર તલાટીનો અંકુશ હોય છે અને કદાચ પટેલ જીલ્લા કરે તો ખેડુત તેને કાટમાં ઘસડી શકે છે.

પટલાઈ એ વંશપરંપરાનો હક્ક છે અને તે રૂઢિએ ગામના વહિવટનો અધિકાર તેનો હોય છે, અને તે કારણે સરકાર તેને જમીન મહેસુલ માટે જેમ જવાબદાર મણે છે તેમ તેમાં નિષ્ફળ નિવડે તો તે સજાને પાત્ર થાય છે.

* જંબુસર પરગણાની રચિતિની માહિતી આપતો એક નિર્મલ તે પ્રાંતના અધિકારી યોગેસુ મુળજીની વિચરતી સોસાયટી સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો તે સમ સરકાર વિશે કેટલીક બાબતો જેવી હકીકત રજૂ કરે છે તેથી તેનો સાર અત્રે આપ્યો છે.

પટેલ જે જાતની જવાબદારી અને જોખમ ઉઠાવે છે, તેનો તેને ખીજ રીતે બદલો મળી રહે છે, એ તેની આજ્ઞા અને મુખી સિદ્ધિ-જે દરેક ગામમાં જેવામાં આવે છે, તે પરથી દેખાઈ આવે છે અને આ પરથી લેખક એવું અનુમાન કાઢે છે કે રૂપતને સ્વતંત્રપણે સરકારી મહેસુલ આપવું પડે તેથી વધારે, પટેલની દરમિયાનગીરીને, લીધે આપવું પડે છે.

તક્કાદી જે પટેલ પર અંકુશ રૂપ હોય છે, તેને મનાવી લેના પટેલને અડચણ પડતી નથી અને બંને મળી જઈને, ગામનો હિસાબ તૈયાર કરે છે, તેમાં ઘણી વાર ખર્ચ થયું ન હોય તે ઉધારવામાં આવે છે તેમ જ ખર્ચ થયું હોય તેથી જાદે વધારેલું લખાય છે.

આ પરમણીની વસ્તીનો છઠ્ઠો ભાગ મુસલમાનોનો છે, જેમના વેરા અને મસૂક એવા બે વિભાગ છે.

હિન્દુઓમાં ગહોદી વસ્તી કણ્ઠીની છે, જે ખેતીનો કંધો કરે છે.

તે પછી ધ્યાન ખેંચે એવા વર્ગ કોળીનો છે, ખીજા જાતોમાં વાણિયા, રજપુત, સાહણ, ભરવાડ, રજારી, કેક, ખાત્રપા, ભંગી વગેરે ગણાવ્યા છે.

જે ગામની જમીન એકધારી, ગ્રામ દેરફાર વિનાની હોય છે, તેનું મહેસુલ નક્કી કરવું મહેલુ હોય છે, કેમકે તેના ઉત્પત્તિની સરેરાશ કિંમત આકી, ઝાતુના કે અન્ય કોઈ કારણે ગુકશાન પહોંચ્યું હોય તે તેમાંથી બાદ કરી, ચોખ્ખી આવક કાઢી શકાય છે, પણ જ્યાં જમીન જુદી જુદી જાતની હોય અને પાક પણ ઘણી જાતનો હોય ત્યાં મહેસુલ કરાવવું કઠીન થઈ પડે છે, એ સ્પષ્ટ કરી, મરાઠાઓની મહેસુલ લેવાની રીતિ કંપી દાનિકતી હતી તે બતાવી, ગામડાઓ કેમ નાશ પામ્યા તેનો તેણે નિર્દેશ કર્યો છે.

ગામડાઓમાં અમુક કોમકાજ વસવાયાઓને કરવાનું હોય છે અને તે બદલ ગામમાંની કેટલીક જમીનો તેમને આપવામાં આવે છે.

ગામ પટેલો તેની એ જમીન પચાવી પડતા, તેથી એ વસવાયાઓ ચોરી છુટ કરવા ખેંચાતા એ પણ તેની નજર મહાર રહ્યું નથી.

ગામ પોતાનો નિર્વાહ બહારની મદદ વિના સ્વન કરી શકે એવી જુના ગામડાઓની રચના હતી. x

આલુ વર્ષમાં બહાર પટેલ ઓચુત મુખ્યારસિંહ ચૌધરી દિખિત હિન્દુ ગ્રામ જીવન Rural India-એ નામના ઇંગ્લેજ પુસ્તકમાં, જુના ગામડાની રચના ઉપર મુખ્ય વર્ણવેલી છે, તે જુઓ પૃ ૪૮

સંસ્કાર માધન

"Even during reigns of terror and periods of persecutions the culture of India continued, though it had to migrate to more congenial regions within the country....."

Observers like sir Thomas Munro have recorded that there was a school in every village, maintained by the population as a matter of ancient custom. Later European writers have noted with pleasurable surprise how the smallest events of daily life in India are pervaded by the spirit of art and culture, as illustrated by hygiene and sanitation, in customs and ceremonies and by the rustic drawings in varied floral designs extemporized by the unsophisticated Indian wife to decorate the front of her house every morning. Verily, there was a democratization of culture of which we are still reaping the recurring fruit."

સરકાર વિના મનુષ્ય જીવન અકારૂં થઈ પડે છે, સરકાર વિનાનો મનુષ્ય પશુવત હોય છે, અને તે જમણી અને અધમ સ્થિતિમાં જીવન શુભરતો જોવામાં આવે છે એવી કેટલીય જાતિઓ, પ્રાથમિક અવસ્થામાં, અજ્ઞાન અને ખડીકણ, સરકાર વિહિન, જમનના છેક અદરના ગીચ ઝાડીવાળા એકાંત ભાગમાં વસતી મળી આવે છે, જેમને સુધારવા, જેમના પર સરકાર પાડના કારકર્તા હોવા પરમાર્થો પુરવો જીવના જોખમે સાકાર કરી રહ્યા છે. પણ આપણા જાનને આર્થ સંસ્કૃતિએ, હજારો વર્ષો પૂર્વેથી હિંમત્વુ હલુ અને તેના સરકારો પેઢીધર ઉતરી આવી, યોગ્યતાને દૃઢ થઈ, આપણી પ્રગતિના જીવનમાં એવા જોતપોત

* "Indian culture through the ages pages 316-17.

યયમા છે કે તેના પર અનેક આક્રમણો થયા હતા, પુષ્કળ વિદ્યભણ્ણઓમાથી પસાગ થઇને, તેની હરોળની બીજી સંસ્કૃતિઓના નામ નિશાન રહ્યા નથી, તથાપિ તે અઘાપિ જ્ઞાંત અને પગભર રહેલી છે, તે ઓછા ગૌરવની બિના નથી, અને એજ સંસ્કાર બળના પ્રતાપે માથા પર આક્રમો ઝડપતી હતી, સંસાર ચિંતાગ્રસ્ત અને સંતાપજનક થઇ પડ્યો હતો, એ કાળે પણ આપણી પ્રજાએ નિરાશ ન થતા, ઈશ્વર પર આ-થા રાખીને પરાપૂર્વથી ચાલતી આવતી પ્રણાનિકાને અનુસરી, જીવન નિર્વાહ ક્યો હતો અને દુઃખદ પરિસ્થિતિમા પણ જીવનના આધારભૂત સંસ્કારિતાના પોષક અંશોને વિસાધા કે વિઠોડયા નહોતા, પણ તેનું એક જુદું પરિણામ નિપજ્યુ હતુ તે અત્રે નોંધવું જોઈએ.

દેશમા પ્રવર્તિ રહેન અઘાધુનિ અને સંજોજ બળને વશ થઇને પ્રજાનું જીવન અને જીવન વ્યવહાર, મુખ્યત્વે શાંતિ વર્તુલમા અને પોતાના આમમા કે નજદિકના ગામો સાથેના સ્પર્શમા મર્યાદિત થઈ પડ્યો હતો, તેમ બહારની દુનિયા સાથેનો વ્યવહાર કે તેનું જ્ઞાન, જેમ અદ્ય તેમ બ્રામક હતા વળી જીવન નિર્વાહની મુશ્કેલી અને કડકાઇને લઇને, જન સ્વભાવ, સ્વાર્થ અને ખદો બન્યો હતો, અને તેની દૃષ્ટિ સાકડી થઈ, તે જનસમૂહ અશાની અને વહેમી, રૂઢિનુગ્ત અને જડ બન્યો હતો. તેમ છતાં તેનામા સંસ્કાર પરંપરા વતી ઓઝી જળવાઈ ગઈ હતી.

મનુષ્ય સ્વભાવ એવો છે કે તેને એકના રહેલું ગમતુ નથી, તેને સોળત જોઈએ છીએ, સગાજનો પાથો તે પર રચાયો છે, તેવી રીતે મનુષ્યની રચૂળ જરૂરિયાતો માત્ર પૂરી પડે તેને શાતા વળતી નથી, તેનું મન કાઈકે નિરાળી વસ્તુ મેળવવાને તવસે છે, જે તેને શાન્તિ અપે છે, અને તેની શોધમા, એ મનોવૃત્તિ, જુદી જુદી રીતે, જેમકે સાહિત્ય, સંગીત, કળા, ધર્મ ભાવનાદ્વારા વ્યક્ત થઇને, મનુષ્ય જીવનને પોષે છે, સતોષે છે, સુખ આપે છે, અને ઉન્નત કરે છે.

અગિત થઇ આવેલો મનુષ્ય પણ રમત ગમત કે વિનોદના સાધનદ્વારા પોતાનો યાક ઉતારે છે અને ચિત્તની સ્વસ્થતા મેળવે છે.

આપણા પ્રજા જીવનને ટકાની રાખવામા, આપણે અગાઉ જોયું છે કે, આપણી શાંતિ સરથા અને ગ્રામ ગ્યના ખામ મદદગાર નિવડયા હતા, એવી રીતે એ જીવનને આશ્રામન આપી, સતોષી અને સુખી કરવામા આપણી પ્રાચીન સંસ્કાર પ્રણાનિકાએ ઓઝો ફાળો આપ્યો નથી.

એ વ્યવસ્થા મ્વી રીતે ગોઠવાઈ હતી તે આપણે હવે જોઈએ.

જીવનનિર્વાહ અથે મામાન્ય જ્ઞાન ઉપયોગી હોય છે, તે સારૂં એવે પ્રમથ દત્તો કે બાળક છ માન વર્ષો થાય કે પડ્યાને ત્યાં ભણવા જાય, અદિ પાંચ સાત વર્ષ સસાર વ્યવહારનું, જરૂર પુરું જ્ઞાન, મેળવી તે પોતાના બાપકે ધધે રોજગારે લાગી જતો એ નિશાળે આક, અક્ષરજ્ઞાન, ગણિત, નામુ, લેખન પદ્ધતિ વગેરેનું વ્યવહાર જ્ઞાન ઉપરાત નીતિનું શિક્ષણ પણ અપાતું હતું અને આપણા પ્રાન્તમાં અગ્રેજી રાજ્ય અમલ રાજ થયે અને કેળવણી આપજાના પ્રથમ યરા માડ્યા ત્યારે એ શિક્ષણ ને અપાતું, તે સમય પુસ્તકાકારે સમઠી ચિવાજાપમાં જાપેનું પ્રયાગમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું અને તેના વિષયને અનુરૂપ તેનું નામ 'સસાર ચોપડી અથવા 'સંમાર વ્યવહારની પોથી' એવું રાખવામાં આવ્યું હતું.

એ નિશાળનું ખર્ચ પણ ઝાણું નહોતું બાલક જન્મ્યું હતા તેમની સાદાર્જન્ય હતી છે, તેમ તે સતોષી હતા વિદ્યાર્થી દરોજ મુઠી અનાજ શાળામાં જતી વખતે લઈ જતો, વાર તદેનારે દક્ષિણા આપતો પડ્યાને ત્યાં કાર્ધ પ્રમથ હોય તો દીપમાં જરતો, ખાસ કરીને બાળકને નિશાળે બેસાડતી વખતે શુરુ મુકરુ લાગે લેના.

એ જુની પ્રથાનું, એ જુની શિક્ષણ પદ્ધતિનું, એ પડ્યાના જીવનનું, એક લેખકે, જાતમાહિતી પરથી તાદશ્ય વર્ણન કરેલું છે કે તે જેમ રસિક તેમ એક નોધરૂપે કિમતી છે અને તેનું વાચન આનંદપ્રદ થઈ પડશે તે લખે છે.

“ ધરડાઓનું કહેલું એવું હતું કે સાત વરસની ઉમ્મરનો બાળક થયા પહેલાં તેને નિશાળે કવચિતજ મૂકતા તે વખતમાં નિશાળે બેસવાની ઉમ્મર નવ વરસની ગણાતી હતી નહાનપણમાં નિશાળે મૂકવાથી છોકરાઓનું શરીર સારૂં રહે નહિ નળજો પડી જાય, ચહેરા ઉપર શીકણ આવી જાય, એ વહેમથી સાત કે નવમુ વરસ બેસતા પહેલાં ચોડાજ નિશાળે બેસતા સાતમે આઠમે કે નવમે વરસે પાટલો મડાવે, કે એકડો કાઢવો રાજ થાય વરસ છ મહિનામાં આક પુરા થતા, કે તરત કંકડો રાજ થતો કંકડો આવડતો કે પદ શિખવવામાં આવતા હતા અને પદ પુરા થય કે કંકડાથી તે ' ય ' સુધીના નામાં શિખવતા હતા એ દરમ્યાનમાં સાતસાતનો પા,

શરૂ થતો હતો અને જે સાડાસાતના પામાં પૂર્ણ થયો, તેને મ્હોઢાના હિસાબની કુંચીઓ મહેતાજી શિખવતા હતા. તેમ ગુણાકાર, લાગાકાર, સરવાળા, ખાદખાકી પણ શિખવવામાં આવતાં હતાં, તેમાં આન પાન, એટલે આના પાઈ પણ આવી જતાં હતાં, અને છેલ્લા હિસાબમાં હકાકાર શિખ્યો. એટલે તે પરિપૂર્ણ થયો કહેવાયો. હકાકાર આ સબ્દ હાલની પ્રજાને નવાઈ જેવો માલમ પડશે, પણ તેમાં વર્ગમૂળ, ધનમૂળ અને વર્ગ-સમીકરણના (કોએડેટિક ઈક્વેશન) ના દાખલા આવી જતા હતા. આ બધું શિખવતાં નવ વરસની ઉમરથી બાર તેર વરસની ઉમર થઈ જતી હતી. પછી કોઈ શાહુકારની પેઢીએ છોકરો એસતો અને ત્યાં એક બે વરસ ઉમેદવારી કરી ગમે તે ધધે વળગતો હતો. સને ૧૮૫૫ માં મેં એ નિશાળ છોડી ત્યાં સુધી મારા જેવા પણ આ શિક્ષણ આવ્યું છે.

નિશાળનો વખત સવારના સાતથી તે અગીઆર વાગ્યા સુધીનો અને પછી બેથી પાંચ વાગ્યા સુધીનો, એટલે દિવસમાં બે વખત જવું પડતું હતું. સવારના વખતમાં, ઉપલા છોકરાઓને નામાં વગેરે શિખવતા હતા અને સાંજે હિસાબ આલતા હતા.

સવારે જે છોકરાઓ આવે તેઓ મુઠ્ઠીલાવતા, એટલે એક કકડામાં અનાજ બાંધી લાવતા હતા. બે છોકરાઓ જેઓ વડા નિશાળીઆ કહેવાતા, તેઓ જે છોકરાઓ આવે તેમનાં નામ લખતા હતા. આઠ વાગે આવે તે મોડામાં ગણાતા હતા. એટલે સવારે વહેલા ગણાવવા છોકરાઓ ૭ વાગ્યાના જમને એસતા હતા.

મુઠ્ઠી દરેક છોકરો મહેતાજીને બતાવે, કે તરત મહેતાજી ખોલે, ૮-૯ કે ૧૦-૧૨; આ આંકડા મહેતાજીના મ્હોમાંથી નીકળે કે જે છોકરાઓ નામ લખતા હોય, તે તરત પોતાની પાટીમાં તેની સામું આંકડો મૂકી દે. જે ધાલાણુના છોકરાઓ એટલે કે જેઓ બિશ્વાવૃત્તિ કરીને ગુજરાન કરતા હોય તેમની સામું ૨૦ આંકડો મૂકાતો હતો, એટલે મારી (free) માં ગણાતો હતો.

આ છોકરાઓ નિશાળે આવ્યા કે તરત પોતાના પાટલા લેતા, અને તે ઉપર ધૂળ નાંખી પોતાનો જે પાઠ હોય તે લખતા હતા. લખી મહેતાજીને અગર મહેતાજી પોતે આસિસ્ટન્ટ રાખતા, તેમને જત્રાવતા. તેઓ ખરા ખોટા કહેના, ખોટા હોય તો એકાદ સોટી પણ તેના દીઠ પર મડતી હતી. એક પાડો કે પાઠ શીખી રહ્યો કે બીજો મહેતાજી અગર

આસિરદે, અગર વડે નિશાળાઓ પાટલા ઉપર માંડી આપતા હતા. જે લખ્યું હોય અથવા લખવાનું હોય તે ઘાટો કાઢી મ્હોટે બોતી લખવામાં આવતું હતું. મ્હોટે બોતી લખે તેના ખરા, એમ ભણાવનાર ચોક્કસ હોતા હતા એટલે દરેક ઓકરા ઘાટો પાટી લખતો હતો, તેથી શોર ધણે થતો હતો. નિશાળમાં ઓકરાઓને એસવાની જગ્યા નહિ જ, માટે ઓકરાઓ ખદાર ધુળમાં ભોંય ઉપર એસી લખતા હતા, અગર આજળ પાછળ ઝાટલા હોય તે ઉપર એસી લખતા હતા. દરેક વાગ્યાનો વખત થાય એટલે મહેતાજી જે બે ઓકરાઓએ નામ લખ્યા હોય, તેમને પોતાની પાસે ભોંય ઉપર ઉભા રાખતા, તે દરમ્યાન દરેક જથ્થુ પોતાનો પાટલો નિશાળમાં મૂકી દેતો હતો. દરેક ઓકરાને દારમંધ ઉભા રાખી પોતે જાતે દાયમાં સોટી લઈ "સવાયા" સવાઅઢી, પોણાચાર, પાંચ એવી રીતે હમરે, સવા સાડીનારમે, સુધી ઘાટો પાટી લખાવતા હતા. આ સવાયા તો દરેક ઓકરાને મ્હોટે જ હોય. પછી હલા રાખેલા ઓકરાના એક પછી એક નામ વાચવા માડતાં. તે વાંચવાની રીત એવી હતી કે "કસનદાસ નરસિદાસ, ૬ ખીલોમ, મોડાની ખાખતમાં કસનદાસ નરસિદાસ, ૪૨દરીઓને તેડું કરાવ્યું દશ ખીલોસ. જ્યાં "૪૨દરીઓ" શબ્દ બોલાયો કે મહેતાજી" કેમ મોડો આવ્યો એમ કરી એક સોટી લગાવે. નિશાળ સવારે છુટે કે દરેક ઓકરાએ પાટી લખવી જોઈએ જ, એટલે પાટીના ખંને પાસા પુરા લખવા જોઈએજ, (પાટી એટલે એક લાકડાનું પાટિયું પહોળામણમાં લંબાણ કરતા હુંડું અને મથાળાની વચ્ચે ઝાવવાની મૂઠં, એ પાટીયા ઉપર સાઢી ખને પાસે ચોપડેથી અને બોર્ડના જેવું કાણું કરેલું) પાટી સફેતા કે ખડીથી લખવામાં આવતી હતી. તે પાટી લખેલી મહેતાજી આ મુજબ હાજરી બોલાવતા જતા હતા.

એ પાટી ઉપર આક લખનાર આક, કકડો લખનાર કકડો કે પર્દા, નામા લખનાર નામો, હિસાબ લખનાર "સામ્ર સાતનો પા" લખતા હતા. જે ઓકરા પાટી લખી નહિ લાવ્યો હોય, તેના તો ભોમ જ ફરી વળતા. તે તો બે ચાર સોટી ખાધા વગર રહેજ નહિ. ઓકરાઓ પણ પકકઈ કરતા. જેણે પાટી નહિ લખી હોય તે બે ત્રણ બદનો ને ઉપર અંગરખી પહેરે. બદન તો ખાદીના ઘણાખરાના હોય કે જોથી વાગે થોડું; તેમ મહેતાજી પણ ઘણાજ સોટી ઉગામે તો એવી કે જાણે વાસો ચીરાઈ જશે,

૧૫ જે સોટી પડે, તે છોકરાના અંગરખાની ચાળ પર પડે, કે જેથી તેને વાગે નહિ, એમ એકાદ આદીઅવળી વાગી ગઇ તો છોકરાનું નશીમ.

નામ બોલામ અને છોકરો મહેતાશ પાસે ગયો કે છોકરો હાથ ધરે ને મહેતાશ જરા સોટી હથેલીમા અડકાડે એટલે છોકરાને રગ મળી કહેવાય, રગ મળતાજ છોકરો તરતજ પોનારા ગળી જતો આ નામ જે બોલાતા તેને “ મોડા ” કહેતા હતા.

મહેતાશ કાંઈ દિવસ આ મુજબ “ મોડા ” નો હુકમ આપે, કાંઈ દિવસ “ હાજરી ” સવારે છોડતી વખતે બોલાવે, હાજરી એટલે જે છોકરાઓ સાંજે નિશાળમા આવ્યા હોય તેમની હાજરી, તે બોલનાની રીત જુદી હતી.

કરશનદાસ ન-સિદાસ સાથના હાજર આ મુજબ જેનું નામ વચાહુ કે તરત મહેતાશ છોકરાની પાગી જોઈ રગ આપતા હતા.

હવે જે છોકરાઓ સાંજે હાજર ન હોય તેઓના નામ લખને એકેક એકેને બોલાવી “ કેમ ગેરહાજર રહ્યો ” કહી બે ચારેક ઉપર મુજબજ સોટી તેના ઉપર લગાવે, છોકરો જ્યાં સુધી એમ નહિ કહે કે મહેતાશ સાહેબ હવે સાંજે ગેરહાજર નહિ રહું, અથવા હવે સાંજે રાજ આવીશ, ત્યાં સુધી સોની કવચિતજ પડતી બધ અતી હતી આવા છોકરાઓએ, ગેરહાજરી બાબતમા મહેતાશની રગ લેવી પડતી હતી. રગ લખને રજા હોય તેની ફિકર નહિ તેણે એટલજ કહેવું જોઈએ કે જે સાહેબ રગ લીધી હતી, અથવા ચિટ્ટી લાવ્યો હોય તો તે મહેતાશને તરત આપે એટલે કોઈ નહિ.

ઓમાસામા ધુળ મળે નહિ, તેથી છોકરાઓ રોડ એકા કરી તેને લાગી તેનો જૂથ કરતા તેને “ પરપોગ ” કહેતા હતા તે પાટવા ઉપર નાખી લખતા હતા પાટવા ખડી કે ગેરથી રંગેના હોય તે ઉપર વતમણા વડે લખતા હતા.

વતમણ છોલીનું અથવા દાતણનું કરતા હતા, તેને સીસાપેન પેડે છોડતા હતા અને તે વડે લખતા હતા આ સર્વજો અનુભવ લઈ સુક્યો છુ, તેમ મારી ઉમંગના બીજાઓને પણ મયોજ હતો.

હવે સાજનો વખત તો જોનાગઝોને ઘણોજ આનદી લાગતો હતો નવા દહેનની નિશાળ, નગેગમ જેવા લાણાનનાર મહેતાશ, દિમાન કિતાબમા પ્રેરણા વૃદ્ધ માણસ, અને દયાળુ અને માનિતક સ્વભાવના,

જેની નિશાળમાં બસેથી કોઈ દિવસ ઓછા છોકરા હોયજ નહિ નિશાળની કેળવણીમાં પૂછવુંજ શું ?

સાજે પાચ વાગે એટલે તેવા સામાન્ય છોકરાઓને રમ ૨ બાકીના સારા છોકરાઓને પોતાની પાસે એટલે જુદા બેસાડે. સા વખત એટલે કામકાજથી પરવારી લોખ પછુ ધણા એકા થતા, ગસ્તે જતા પણ આનંદ ઉપજાવે એવા વખત ગુમારવા હિલા રાં છોકરાઓ તો રૂકા દય કે પંદર હોય તેમનામાંથી ત્રણ ચારને અ બધાને નીચે હિલા રાખે. તેમને કાંઈને “ કરપણવી ” કે “ ડંકાપણવી ” પૂછવા માડે. કાંઈને “ લીલાવતી ” નાં દિસાખ પૂછવા માડે. લીલાવતી દિસાખ તો વખતે કાંઈ સમજતુ હશે, પણ “ કરપણવી ” અને “ ડંકાપણવી ” તો હાલની પ્રજાએ સાલવ્યુજ નહિ હોય !

“ ડંકાપણવી ” જેવી રીતે હાથ લાગ્નુ કામ ચાલુ છે, તેનીજ રીતે કામ હતુ. જેમ તાર ચૂકતી વખતે દાડો ઠોકે છે અને એ બી. ૨ ડી. લખી લે છે, તેવીજ રીતે એ વિષા હતી એક કુમર નરબેરા મહેતાજી હાથમાં લેતા અને તે કુમર ઉપર એક નાની લાકડી વડે ઠોકત એક વગાડે તો ફલાલો અક્ષર. આવી રીતે દાડો ઠોકાય તો “ કાનો ” આની રીતે ઠોકાય તો “ માત્રા ”, આવી રીતે ઠોકાય તો “ મોંકુ ” એ રીતે ગોઠવેથી સંઘા પ્રમાણે કુમરો વખાડી ગમે તે છોકરાને પૂછે કે તરતજ જવાબ દે કે “ નમંદા નદીમાં કંકર એટલા ચંકર છે, આ રીતે એ ચાર છોકરાને જુદા જુદા વાક્યો પૂછે, તે તરત છોકરાએ જવાબ દેતા હતા.

“ કરપણવી ” એટલે એવીજ રીતે હાથના આંગળાનો સંઘાય પ્રવાલો પૂછતા, તેના જવાબ પણ છોકરાઓ ઝટ દેતા હતા. પડ લીલાવતીનાં દિસાખ ચાલતા, તેમાં ઝાડ પરના પાદ્મ ત્રણવાનું હતું.

હવે મહેતાજીને દર અગીઆરસે, અમાસ અને પુનમે એકેકા પૈમે બાપવા છોકરો જાધાયેલોજ હતો. આવી રીતે દર મદિનાની શી દરે છોકરાને એક આનો આપવી પડતી હતી. મુખ્ય મહેતાજી ઘેર ઘેર વાં નહેવારે બટકતા નહિ, પણ તેમને એમ લાગે કે આ મુદરથ સન્માન કરશે, તો તેને ત્યાં જતા અને તેને ત્યાંથી એ આની, પાવલી દક્ષિણ મળતી હતી. આનાથી કવચિતજ કોઈ ઝોઈ આપે. ગ્રાવજ માસમાં આ

મહેતાજીએને વધારે કમાઈ થતી હતી, તેમ બેસતે વરસે પણ સાઈ મળતું. બળેવને દિવસે જનોઈ પહેરતી વખત આવા મહેતાજીએને સારી કમાઈ થતી હતી. બળેવને દિવસે મહેતાજીઓ પુરજે જતા, ત્યાં ઘણા ખરા હિંદુ વહેપારીઓ હોય તે તેમની સારી આગતારવાગતા કરતા હતા. કોઈ કહે મહેતાજી મણુ દાણો ફલાણો મોકલી દઈશ, કોઈ કહે મહેતાજી પાંચ શેર ઘી મોકલી દઈશ. એવી રીતે જે જેના વહેપાર કરતો હોય તે તેને ત્યાં મોકલી દેતો. વાસી બળેવને દિવસે મહેતાજી નવ ચોકાના ઘાટ પર એક ગોખલામાં બેઠા જ હોય. ત્યાં દરેક છોકરો રક્ષાબંધન કરાવે જ અને પૈસો મહેતાજીના હાથમાં મૂકે, તેમ મહારૂદ્રના મેળા વખત પણ તેમજ થતું હતું.

ધનતેરસને દિવસે ઘણું કરી દરેક છોકરાને પાટલો મંડાવવાનો રિવાજ હતો, ત્યારે નો મહેતાજીને ધનના જૃહસ્પતિ થતા. જે છોકરાને પાટલો મંડાવે તેના બાપ મહેતાજીને રૂ. ૧) થી વધારે નહિ અને અર્ધોથી ઓછું નહિ એ સુજળ ફક્ષિણુ આપતા, એવી રીતે જ્યારે જ્યારે એટલે ધનતેરસ શિવાયને દિવસે પાટલો મંડાવે તે વખતે એ રીતે મળતું હતું. પાટલો મંડાવવો એટલે ભણવાનું શરૂ કરવું. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, પગેતના છોકરાઓને જનોઈ બડવો ફરે ત્યારે મહેતાજીને નિશાળે સરસ્વતી પૂજન કરવાનો હાથ પણ રીવાજ છે, તો તે વખતનો એ મહેતાજીનો રૂ. ૧) થઈ ચૂક્યો એમ સમજવાનું જ; તેમ બીજી વર્ષમાં નિશાળમરણું કરે, ત્યારે પણ એ રકમ મહેતાજીને મળતી હતી. વાણીઆમાં લગ્ન વખતે “ સક્ષેકો ” હસ્ત મેળાપ થયા પછી ભણી જવાનો રીવાજ હતો, તે વખતે મહેતાજીને સ્વેદક શિખવવાને રૂ. ૨) થી ૩) સુધી મળતા હતા, હાથ પણ એ રીવાજ છે. લગ્ન પ્રસંગે મહેતાજીને સારો લાભ થતો. સારે ઘેરથી વખતે પાંચડી, રોષુ કે કે શાક પણ મળતી. વળી આંક પુરા થયે, અગર કાંઈ પુરું થયે, મહેતાજીને શુરુદક્ષિણુ પણ મળતી, અને ઉડી જમ ત્યારે પણ કાંઈ મળતું હતું.

વળી મહેતાજીએને બીજી એક સાગી કમાઈ એ હતી કે કોઈને ત્યાં છોકરો આવે તે વખતે ઘણું કરી ચહેરના જંધા મહેતાજીએને, નિશાળના છોકરાઓ સાથે છોકરાના બાપને ત્યાં જવાનો રીવાજ હતો. તે છોકરાઓ દારજંધ ઉત્તા રહી “ સરસ્વતિ સરસ્વતિ તું મોરી મા, પહેર પટામાં ઘેર ખાપ. ” એ રીતે ઘાટા કાઢી ભણતા હતા. હાથ પણ એ રિવાજ ભરી છે. જેના વગામાં છોકરો જન્મ્યો હોય તે મહેતાજીને રૂ. ૧) અને બીજાઓને ફાંપને અડધો, કોઈને પાવડી, કોઈને બે આની મળતી હતી.

આનું નામ છુટી લેવા જવાનું કહેતા હતા અને હાથ પણ કહે છે. છોકરાને ધાણા માકર અને જરા ગોળ વડે ચાતા હતા, તે છોકરાઓ તરતજ ખાઈ જતા હતા. હેઠ્ઠે છોકરાઓ પામે દશિયા પને કે તરત મહેતાઈઓ "એક રૂપીઓ બે આની છુટી મેનાવો" એવું મોટેથી બોલાવતા હતા. પંડી મહેતાઈઓ છોકરાઓને લપ્પ પોતાની નિગાળ તરફ જતા હતા સાચું છુટી એટલે રમ આપતા હતા એટલે આ છોકરાઓને નિશાળે આવ્યું જ નહિ."

ઉપરોક્ત હકીકત જન મુદ્દાય જે વ્યવહાર શિક્ષક સામાન્ય રીતે લેતો તેને કમતી છે, પણ બ્રાહ્મણ વર્ગ સંસ્કૃત ભજનો તેની વ્યવસ્થા જુદી જ હતી બ્રાહ્મણનો બાળક ઉંમર સાથક થયે આદ્વનિકનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ જ મેળવતો અને ઉપનયનના સંગ્રહ મળ્યા બાદ તે યુર પામે રહીને, વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય, વેદાન્ત, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યાં એ જે પુસ્તકોનું પઠનપાઠન અને અભ્યાસ કરતો તે વિશે ટૂંકસીક ઉપયુક્ત માહિતી શ્રીમદ્ સંકરનાન ગંગાચક્ર શાસ્ત્રીએ ભેગી કરેલી છે તે એનો જરાનર ખ્યાન આપશે તેઓ જણાવે છે —

"પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સાગ્રવન વ્યાકરણ મુખ્ય ગણાતુ, તે કેમુની અભ્યાસ વડોદરા જેવા મોટા શહેરોમાં થતો; પાનજન અને મદામધ જેવા બારે દીકા-મંથો તો કાશીમાં જ શિખતાતા. વેદાન્તમાં વેદાન્તસાર, વેદાન્ત પરિભાષા, પચ્છસી, શાકરભાષ્ય, શ્રીમાળ્ય વગેરે વડોદરામાં લખાવાતા અમ કારણાત્મા માહિત્ય દર્શણ, કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યપ્રદિપ તે રસગગાધર આ અથો મુખ્ય હતા ચદ્રાકો, જાતકચંદ્રિકા, ગ્રંથવાધવ, કેશની અને સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ એ જ્યોતિષ શાસ્ત્રના મુખ્ય પાઠ્ય પુસ્તકો હતા આમુર્વેદના અભ્યાસમાં ચરક, સુશ્રુત ને શાકરધરના અથો અમ-ગ્યાન ભોગવતા. કાવ્ય-નાટકના અભ્યાસમાં રાઘવતન, રઘુવંશ ને કુમર-સકન લઘુનથી ગણતા ને કિરાતાતુર્નીવ, શિશુપાન વધ ને નૈરધયગિ એ જુદત્તપી મનાતા. કાવ્યના અભ્યાસના આરી લગુનરી ને જુદત્તપી ઉપરાત ઉત્તરરામચરિત, વેણીસદાર, પ્રમન્નરાવન, કાદંમરી, વાસવદત્તા, ભારતચમ્પૂ, મનુષ્યવિ, અનર્નરાન વગેરે પુસ્તકોનો પનિય કરાવનામાં આવતો મિતાક્ષરા, પારાશર્યવિ ને વ્યવહાર મજૂખના અભ્યાસથી સ્મૃતિ સાહિત્યમાં પ્રવેશ થતો. તર્કસમદ, ન્યાયમોચિની, જામગીશી, પચ્છાક્ષણી, માયુરી પંચમક્ષણી, ચતુર્દશનક્ષણી અને ગદાધરી એ ન્યાયશાસ્ત્રના માર્ગ

રત્નો હતા. હંદશાસ્ત્રમાં શ્રુતશોધ, વૃત્તરતનાકર, પિંગળસૂત્ર, હોમજંજરી વગેરે પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વપરાતાં; અને પાતંજલ યોગદર્શન, સાંખ્ય તત્ત્વ, કૌમુદી ને સાંખ્યસૂત્ર, એ સાંખ્યયોગના અભ્યાસમાં મુખ્ય મનાતા. વિશેષમાં, વેદની સંહિતાઓ, બ્રાહ્મણો, સૂત્રો, આરણ્યકો ને ઉપનિષદો પણ સંસ્કૃત વિદ્યામાં બહુ મહત્વનું સ્થાન ભોગવતાં. આ ઉપરાંત યજુર્-માગાદિકના સંસ્કાર સાહિત્યમાં ઋગ્વેદનાં સંસ્કાર કૌસ્તુભ ને નાગયજુ ભદ્રી, યજુર્વેદનાં ઋષિભદ્રી અને પ્રયોગ દર્પણ, સામવેદનું પ્રયોગચિંતામણિ ને અથર્વવેદનું પ્રયોગભાનુ, આ આવશ્યક ગ્રંથો હતા. શ્રૌતકર્મમાં પોત-પોતાના વેદના શ્રૌતસૂત્રના આધારે લખાયેલા પ્રયોગ ગ્રંથો વપરાતા; ને દર્શપૂર્ણિમાદિયાગ તથા નિત્ય હોમ તરફ પૂરતું લક્ષ્ય અપાતું. તે ઉપરાંત સ્માર્તકર્મમાં ઋગ્વેદના આશ્વકાયન ગૃહ્યસૂત્ર, યજુર્વેદના પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર, ને સામવેદનાં ગોલિલ ગૃહ્યસૂત્ર પણ અભ્યાસનો વિષય બનતા. "x

વળી એ વિદ્યાના વધુ અભ્યાસ અર્થે બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ, હાલમાં જેમ યુરોપ અમેરિકા જવાની પ્રથા પડી છે તેમ, પરદેશ સેવતા અને જળીતી વિદ્યાપીઠો, કાશી, મૈથિલા, નદિયા વગેરે સ્થળે બાર બાર વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી, પંડિત કે શાસ્ત્રી થઈને દેશમાં પાછા ફરતા હતા.*

આ, આપણે રીતસર શિક્ષણ સંસ્થાઓની વાત કરી, પણ જેઓ શાળાના અભ્યાસથી વંચિત રહેતા એવા મોટા સમૂદાય, આપણી સંસ્કૃતિના અને ધર્મના સંસ્કાર આપણા હી તજવીજ થતી હતી તે હવે તપાસીએ.

બર્મોમાં કહે છે કે નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ બહુ થોડું છે, કારણ કે ત્યાંના બૌદ્ધ સાધુઓ બર્મોઝ પ્રજાને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરે છે; એવી રીતે આપણે આદિ અગાઉ લુદા લુદા ધર્મ સંપ્રદાયો અને ધર્મ સંસ્થાના આચાર્યોએ જનતાને ઉપદેશ આપવાનું અને સંસ્કારી કરવાનું કાર્ય ઉપાદી લીધું હતું; એટલુંજ નહિ પણ તેમના માંદિરામાં સંગીત અને સંસ્કૃત કળાને પણ ઉત્તેજન અને આશ્રય આપતા હતા.

આજે પણ, આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા દેવમંદિરોમાં કથા-

* રસનમા, પૃ. ૪૭-૪૮.

• આ વિશે વધુ માહિતી, "સંસ્કૃત વિદ્યેય" પુસ્તક-સંગ્રહ "એ નામના મરાઠી લેખકશ્રી બળી આચરે (નુખો, શ્રીયુગ નવસિંહ વિનાયક કેલકરનો લેખ સમૃદ્ધ.)

વાર્તા કરવામાં આવે છે, ભગ્ન કીર્તન યાચ છે, ધર્મ અંથોનું વાચન કે પ્રવચન હોય છે અને ઉત્સવના પર્વોએ રસરત્તિને અને સંસ્કારિતાને પોમે એવા સમારંભો ગોઠવાય છે, તે આકર્ષક અને આદાદક થઈ પડે છે, અને તેની મદદતા એમાં રહેલી છે કે એ સમયે પ્રભુને સમર્પેલું હોઈને, એમાંથી વિદાસની ભાવના હ્રમ થઈ જાય છે, અને તેથી ઔચિત્યનો ભંગ થતો નથી.

વળી માણસની કથાઓ રાત્રે સાંભળીને ઘણાઓ મહાભારત અને રામાયણનું જ્ઞાન ડું પ્રાપ્ત કરતા, મંદિરોમાં ભાગવન કે પુરાણ વાંચન થતું, જે ભક્તજનને આત્માસ્થ આપતું અને મહતોના અખાડામાં બુદ્ધિ વેદાંત અંથોની ચર્ચા કથાઓમાં પ્રબોધતી હતી. એકાદશી અને જ્યંતિ-ઓના તહેવારે ભગ્ન કીર્તનની મંડળાઓ અગ્નિ ચેતન રેડતી અને મંદિરોમાં દેવપૂજનો વિધિ નવા નવા પ્રકારની કલાકૃતિઓ ઉપજાવવાને પ્રેરતો, જેમકે આશૂપણ, દિંડોળા, કમળપૂજ વગેરે.

એ મંદિરોમાં કળાકૃતિની પેઠે સંગીતને પણ ઉત્તેજન મળતું; અને કેટલેક સ્થળે વિદ્વાનોને આશ્રય આપી, તેમની દ્વારા ધાર્મિક સાહિત્ય તૈયાર કરાવવામાં આવતું તેમ તેનો પ્રચાર કરવા તત્પરીજ થતી હતી.

“સર્વે લલિત કળાની ખાણ” એવી એક ઉપમા શ્રીસહેજનંદ સ્વામીને આપવામાં આવેલી છે, અને એમના શિષ્યો અને અનુયાયી, જેમાં સંખ્યાબંધ કારીગરો હતા, તેઓ તેમની ઉત્તમ કૃતિઓના નમુના તેમને બેઠા ધરાતા, જે કળાનું એક પોષક તત્ત્વ બનતું હતું. તે સંબંધમાં નીચેનો દૃષ્ટાંત કિંમતી પ્રકાશ પાડે છે—

“નિષ્કુળાનંદ સ્વામી જેવા પ્રવીણ મુધાર હતા એમને માટે ખાર દરવાજાનો દિંડોળો બનાવતા, કાઠીયાવાડની સ્ત્રીઓ વિવિધ બુદ્ધિદાર આમનો તૈયાર કરતી, ગુજરાતની સ્ત્રીઓ પકવાનો મોકલતી, ચંદ્રેશ્વરો અતુરંગી આશાપોથી રીઝવતા, બુજના મદ્દો કુસ્તીખાજ કરી દેખાડતા, કાઠીઓ ઘોડાની રમત રમી બતાવતા. આ સર્વે કેવળ એમને વશ થઈને જ થતું. સુરતનો એક આત્મારામ દરજી એવી સુંદર કમળી કરી લાગ્યો કે ભાવ-

§ “And it has to be added that the popular epics did much to disseminate and comment the ideals of conjugal love, filial piety and, friendship.” *The Nature of Religion—* by Paterson. p ૨૦૭.

નગરના રાજ વજ્રેસિંહે એવી ડગલી માટે સો રૂપિયા સીસાઇ આપવા કહ્યું. આભારામે ક્યું કે હવે મહેને બીજી એવી ડગલી કરતાં નહિં આવડે; પૈસાના ટેભાથી એ ડગલી નથી સીસાઇ, પણ એમાં તે હેનના ટેભા પડ્યા છે; બીજી ડગલી સીવવા એવું હેત કપાથી લાવું !”

આ પ્રમાણે લખિત કથાની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ અને ધાર્મિક સાહિત્યનો વિચાર પ્રવાહ, આ વિષયના સમયમા મંદ પણ સતત વહેનો રહીને પ્રજાને આશ્વાસન અને શાંતિ અર્પતો હતો.

સંગીતના વિષયમા દયારામની ખ્યાનિ બહોળા પ્રસારેલી હતી, અને સંગીતના એક ઉસ્તાદ તરીકે, “સંગીતાદિત્ય” પુસ્તકના કર્તા આદિત્ય-રામનું નામ મશહૂર હતું; અને એ વિદ્વા એમના આખા કુટુંબને વરેલી હતી.

એ સમયની ચિત્રકળાના નમુના સિંહોરના મહેનમાં, જામસાહેબના દરબારમા અને સચિત્ર હાથપ્રતોમા થોડા ધણા મળી આવે છે, તેમ કળાની કૃતિઓ, જુદી જુદી જાતની, સુદર અને ઉત્તમ ઉપલબ્ધ થાય છે, પણ એ સર્વનો એક સારો સંગ્રહ કરવામા આવે, તે પછી, તેની પરીક્ષા અને તુલના થઇને, તેનું વાસ્તવિક મુલ્ય આકી સકાય.

ધાર્મિક સાહિત્ય રચાતું હતું; તેમા ગોપાળદાસ, પ્રીતમ, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, ભોળો, મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ, દયારામ, કૃષ્ણરામ, વગેરેનું લખાણ મુખ્યત્વે વંચાતું, તેમ શ્રી સમાજમા શ્રેયાનંદના આખ્યાનો, નરસિંહ મીરાના પદો અને પ્રજાતીઆ, અને દયારામની ગરબીએ વિશેષ આકર્ષક અને લોકપ્રિય હતા.

પ્રાકૃત જન તો સામળજનની વાર્તાઓ, બત્રીસ પુતળી, મદનમોહનના, વૈતાળપન્થીસી, ઢોલામાર, સદેવંત સાવસિંયા, બરાસ કસ્તુરી, ચુલમંકાવળી, જહાદરશાહ બાદશાહની વાર્તા, છેલની વાર્તા વગેરેથી રાચતો હતો.

આ સિવાય તીર્થોટન કરવા ફરતા સાધુ સન્યાસીઓ, જતા આવતા બહારની વાતો, બજાર અંતર વગેરે લાવતા, એ પણ જ્ઞાન પ્રચારનું એક સાધન હતું.

ખાસ કરીને યાત્રાની પ્રજ્ઞાલિકા જ્ઞાન પ્રાપ્તિમા તેમજ સંસ્કારિતાની ઊપ પાડવામા તેમ અતુલ્ય લેવામા બહુ ઉપકારક થઇ પડતી હતી.

યાત્રાની પ્રથા એકતા હિન્દુ ધર્મમાં જ નહિ પણ સર્વ ધર્મોમાં છે અને તે ફરજિયાત ગણેલી છે અને તે એક પુણ્યકૃત, મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાધન મનાય છે, અને તે સાગણી જમાનાઓની, જાગેલી અને તોત્ત હેય છે અને તે દરેક ધર્મવાળાને તેના સ્થાપિત તીર્થ સ્થળે યાત્રા કરી આવવાને બોલે છે. હિન્દુ હોય તો કાશી, પ્રયાગ, બત્રીનારાયણ, મુરેનમ હોય તો મઝા, મદિના, કરબતા, લૈન હોય તો પાનીતાણા અને સમેતસિખર, ખ્રિસ્તિ હોય તો રોમ અને જેરુસલેમ, આશીનારાયણી સમ્રાટ્યનો હોય તો વડતાલ વૈષ્ણવ હોય તો થીજ વગેરે એટલું જ નહિ પણ તે તેનું જીવન કર્તવ્ય થઈ પડે છે, અને તે મનુષ્ય જીવનનું ધ્યેય મનાય છે.

સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ પડ્યા, જેમને તીર્થ યાત્રા મટે અત્યંત પ્રીતિ હતી, તેઓ યાત્રા વિશે લખે છે

“ યાત્રા, દેશાટણ, પ્રવાસ, મુસફરીમાં જોના જાણીતાનું રમત મમત, કુદરતી દેખાવ, આનંદ, આ સસાર જાળમાંથી જીવે કાઢી, સગા વહાલાંના ધીંગાણામાંથી મન કઢાવી પરમાત્માના પથે દોરે છે * ”

અને હિન્દુવાત્સીઓની આ યાત્રા પ્રયાથી તાલુબ થકેને એક મિશ્ર નરી ખાતુ તે વિશે વિવેચન કરતા જણાવે છે,

જુદી જુદી ઋતુઓમાં આ યાત્રાના તહેવારો આવતા હોવાથી, યાત્રાળુઓનો પ્રવાહ હિન્દુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સતત ચાતું રહે છે પ્રવાસમાં યાત્રાળુઓને રસ પડે એવું બધું જોવાનું મળે છે અને તેથી એમની ધાર્મિક જિંદગી પણ વિકસે છે ધ્યાનિક દેવ મંદિરો કરતા દૂરના દેવસ્થાનો પવિત્રતામાં હરિશ્ચંદ્ર કરતા હિંસે છે, સ્થાનિક ગ્રામ જીવન નો નિઃસરનો જીવન અને નિરસતા દૂર થકેને જ્યાં ત્યાં નવીનતા જોવામાં આવે છે અને એ પ્રવાસ દરમિયાન, જુદી જુદી યાત્રાળુઓની મડગી એકઠી થતા, વાર્તા રસ જામે છે, રાસ રચાય છે, ભજન કીર્તનનો ઝરો વહે છે, અને આખું વાતાવરણ આનંદદાયક થઈ પડે છે, અને તે દ્વારા દેશપરદેશની ખબરો ચાલુ મળતી રહે છે, વળી, એ યાત્રાળુઓ જીવતા ગેઝીટ ૩૫ હોય છે, પછી જે વાતો તે ફેલાવે તે ખરી ખોટી હોય, પણ દેવસ્થાનમાં દ્રેનમાં કે નદી કિનારે ફરતા હતા તે સાબળવા લોક મળે છે જ.

પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નને સમજાય નહિ એવી ઘણી વિચિત્રતા તેમાં નજરે પડે છે.

ઉત્તર અને દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમના લોકો, કુંગરા અને સપાટ પ્રદેશોમાંથી, લિન્ન લિન્ન ભાષાઓ બોલતા, આ યાત્રીઓમાં ભેગા થતા ભેવામાં આવે છે, પણ એમાં એક આશ્ચર્યકારક વસ્તુ, એ યાત્રાના ધ્યેયની એકતા છે; શિવમંદિર સમક્ષ કે મંગાજીના પુનિત પ્રવાહમાં એ જુદી જુદી જાતિઓ, એક જ જની જાય છે."^૧

એ જ શ્રેષ્ઠતા છે કે તે સર્વમાં એકતા અને પ્રભુતાનાં દર્શન કરે છે.

* જુઓ, The Land and Life of India, By Margaret Read, p. 30.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો અમલ

"The constitution of the company began in commerce and ended in Empire.....in fact the East India Company in India is a State in the disguise of a merchant."

Burke.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચે છેક પ્રાચીન સમયથી વ્યવહાર ચાલુ હતો અને એક બીજા દેશના માલની આપસે થતી, તેનાં અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે; પરંતુ રોમન સામ્રાજ્યની પડતી થયા પછી એ સંબંધ તુટી પડ્યો હતો; પણ પાછળથી રાતા સમુદ્ર અને હિન્દી મહા-સાગર પર કાબુ મેળવી આરબ લોકો હિન્દુસ્તાનનો માલ, તેમનાં વહાણો-માં યુરોપ પહોંચાડતા હતા.

પૂર્વ દેશનો દરિયાઈ માર્ગ શોધી કઢાડવાને યુરોપની પ્રજા મધ્ય-યુગમાં પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી રહી હતી અને એવા પ્રયત્નો કરતા કોલંબસને અમેરિકા ખંડની ભાજ લાગી અને સન ૧૪૯૮ માં કેપ ઓફ ગુડ હોપના રસ્તે ઘર્ષ વોરકો દિગામા હિન્દુસ્તાનમાં કાલિકટના બંદરે આવી પહોંચ્યો હતો, એ પ્રસિદ્ધ બિનાઓ છે. એ કાળે તે એક અપૂર્વ બનાવ હતો અને એકલા હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ પર જ નહિ પણ જગતના ઇતિહાસ પર તેની બહેળા અસર થવા પામી હતી.

આ દરિયાઈ સફરોનો હેતુ પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોની શોધ કરવાની સાથે, તેમજ ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર કરવા પ્રેરાઈને, પૂર્વના દેશોનો વેપાર હસ્તગત કરવાનો હતો; અને હિન્દુસ્તાનનો સીધો માર્ગ શોધી કાઢવાનું માન એક પોર્ટુગાલના વહાણના કેપ્ટનને મળ્યાથી, એ પ્રજાએ પૂર્વનો વેપાર કબજે કરવાની પહેલ કરી હતી, તેઓ એટલેથી સતોષ માનીને બેસી રહ્યા હોત તો તેમનું એ ગ્રાફ આપ્યા કરત; પરંતુ એ વેપાર એકદમથી કરીને, ત્યાંની ચીજોના ભાવો એકદમ વધારી મૂક્યા, તેથી બીજી પ્રજાઓ ઉરકેરાઈ ગઈ અને એ વેપાર

લાભકારક હોઇને, તેમાં ભાગ પડાવવાને તત્પર બની; અને તેનું પરિણામ એ આબરુ કે સત્તરમા સૈકાના આરંભનાં વર્ષોમાં ડચ અને અંગ્રેજ કંપનીઓ પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવા સ્થાપનામાં આવી.

પૂર્વના દેશોનો વેપાર બને તેટલો પોતા હસ્તક લેવાનો આશય, આ સઘળા કંપનીઓનો હતો, તેને લઇને, તેમના વચ્ચે તીવ્ર સ્પર્ધા અને ત્રિરોધ ઉદ્ભવ્યો અને ઈર્ષ્યાના બળ્યા એક બીજાને છૂંદી નાખવા તેઓએ કાવાદાવા અને લડાઈઓ કરવા માડી, તેના પ્રથમ પોર્ટુગીઝોને સખ્ત ફટકો, ડચોના હાથે લાગ્યો હતો.

પોર્ટુગીઝો એકલા વેપારથી સંતોષ માની બેઠા નહોતા. તેમણે વળી હિન્દી પ્રાંતને કિશિપન કરવાની પ્રવૃત્તિ આરંભી હતી અને એ ધર્મીધર્તાના કારણે તેમના તરફથી જુલમ પણ ખૂબ થતો હતો; અને વેપારી તરીકે પણ તેમણે સારી છાપ બેસાડી નહોતી; તેથી પ્રજા તેમનાથી અસંતુષ્ટ હતી અને સન ૧૫૮૦ માં રખેને બળભેરીથી પોર્ટુગીઝોને તેના મૂક લેગો નેહી દેતા, એ સત્તા નજાળી પડી ગઈ હતી.

ડચ અને અંગ્રેજ કંપનીઓ એમના માર્ગમાં આવી ઉભી રહી એ પોર્ટુગીઝોને કંટક સમાન થઇ પડ્યું; અને તેમનું કાસળ કાઢવા તેમણે કંઈ કંઈ પેરવીઓ કરવા માંડી અને એ દરરોજના વહાણોપર હુમલો કરવા મુદ્દાત તેઓ ચૂક્યા નહોતા.

આપણે પ્રથમ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પ્રવૃત્તિ જોઇએ. તેમની પહેલી બે સફરો પૂર્વની ટાપુઓ તરફ હતી. પહેલી સફરમાં સારી પ્રાપ્તિ થઇ હતી; પણ બીજી વખતે ડચ કંપનીએ સખ્ત ત્રિરોધ કર્યો હતો. એટલે ત્રીજી સફરમાં તેઓ હિન્દ પ્રતિ વળ્યા અને સુરત બંદરે ઉતર્યા. તેનો કપ્ટન હોક્લિન્સ જહાગીર બાદશાહને જઈ મળ્યો. નવાઈ ભરી બેટ સોગાત વગેરે નજરાણો કરીને તેણે વેપાર સારું કેટલાક હક્ક મેળવ્યા તેમજ સુરતમાં વેપારી કાંડો નાખવાને પરવાનગી મેળવી. જહાગીર તો મોજીલો બાદશાહ હતો. પોર્ટુગીઝોએ અંગ્રેજ વિરુદ્ધ કેટલુકા લાંબેરું એટલે તેણે પ્રથમનો હુકમ રદ કર્યો હતો પણ જ્યારે સન ૧૬૧૨ માં કપ્ટન બેરેટ સુરતના બારા પાસે પોર્ટુગીઝોને ફરિયાદ લડાઇમાં દરાવ્યા અને પછીથી અંગ્રેજના એલચી તરીકે સર થોમસ રો દિલ્લી દરબારમાં જઇ રહ્યો, ત્યારે કેટલેક વખતે અંગ્રેજ વેપારી સારું થોડીટણી સવડ મેળવવા તે શક્તિમાન થયો હતો. તે સરકોમાં મુખ્ય, મુખ્ય સામાજ્યમાં વેપારના

મુખ્ય સ્થળોએ ફારીઓ નાંખવાની, વેપાર અર્થે દેશમાં પ્રવાસ કરવાની, અને મુગલ દરબારમાં અંગ્રેજ એલચી રાખવાની, સરતો હતી; પણ તે સરતોના કરાર પર સહીઓ થઈ નહોતી. એ સંબંધી રીપોર્ટ કરતાં સર થોમસ રોએ ઇચ્છાંક લખ્યું હતું કે,

"આદશાહની મરણ એ જ કાપદો છે અને સધળું દરબારી કામ પૈસાવડે થાય છે; અને વધુમાં સૂચવ્યું હતું કે કચ અને પોર્ટુગીઝોની પેઠે વેપારના ભેગી સુદ્ધ કરવાની રીતિનીતિ ઇચ્છાચોગ્ય નથી, કેમકે તેમાંજ વેપારનો બધો નફો તથાજ ભય છે.

It is the beggaring of the Portugal, notwithstanding his many rich residences and territories, that he keeps soldiers that spend it, yet his garrisons are mean. He never profited by the Indies, since he defended them. Observe this well. It hath been also the error of the Dutch, who seek plantation here by the sword. They turn a wonderful stock, they prowl in all places, they possess some of the best; yet their dead payes consume all their gain. Let this be received as a rule that if you will profit, seek it at sea, and is quiet trade."†

અને અંગ્રેજોએ એ જ વેપારી રાજનીતિ અખતયાર કરી હતી એમ ઇતિહાસ શિવાજીને જે ઉત્તર તેમણે આપ્યો હતો તે પરથી માલુમ પડે છે.

મુગલ આદશાહોને તેઓ જેમ નજરાણા કરતા તેમ શિવાજીના રાજ્યાભિષેક વખતે અલિનંદન આપી તેમણે પણ ભેટ ધરી હતી; અને શિવાજી અને અંગ્રેજ કંપની વચ્ચે એખલાસભર્યો સંબંધ જળવાઈ રહે તે સારૂ તે પછી જે કરાર કર્યો, તેની સરતો નીચે મુજબ હતી:-

- (૧) રામપુર આગળ થયેલી નુકશાની શિવાજીએ અંગ્રેજોને ભરી આપવી.
- (૨) રામપુર, કમોલ, ચૌલ, કલ્યાણ અને સ્થાનિક સ્થળોએ વેપારી કંપની નાંખવા અંગ્રેજ વેપારીઓને રજા આપવી.

† જુઓ, "A History of British India" by P. E. Roberts, page-36.

- (૩) શિવાજી મહારાજના તાજાના સવળા મૂલકમા અંગ્રેજો વેપાર કરે, માલનું વેચાણ ખરીદી, તેમને વાજગી લાગે તે દરે કરે.
- (૪) અંગ્રેજના માલપર અઢી ટકા જકાત વેરી.
- (૫) એકખીખનું નાણું માન્ય રાખવું.
- (૬) એકખીખના લીવેના વહાણ પાછા આપવા.

છેવટે, શિવાજી મહારાજે અંગ્રેજોને જાણના મિદીઓની વિરુદ્ધ મદદ કરવાનું સૂચનું ત્યારે ખૂમીમધ જવાખ આપીને તેમનો હેતુકી ગવર્નર આજીઆર છૂટી પડ્યો હતો, કે, "અને તો વેપારી અમારે મુદ્દતી ભાજગડ શી ? અમાગ ગયાવ મિનાય મુદ્દમા ઉતરવાની અમારી છટકા જ નહિ." *

અગાઉ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે અંગ્રેજોને આગળ વધના આગવામા પોર્ટુગીઝો ફાળ્યા નહોતા; તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા હતા; પણ ડચ માથે બાય બીડવામા તો તેમની પાયમાલી જ થઈ હતી. ડચોએ તો પૂર્વના ટાપુઓ-સુમાત્રા, જાવા, મલાક્કા વગેરે-કમળે કરી, એ ભાગમાથી પોર્ટુગીઝોને હાકી મૂક્યા, એટલું જ નહિ પણ તેના માનિક થઈ બેઠા હતા અને ત્યારે અંગ્રેજો ત્યાં ગયા ત્યારે તેમને પણ હંફાનીને દૂર કર્યા હતા.

ડચ અને પોર્ટુગીઝ વચ્ચે પ્રથમથી દુશ્મનાવટ હતી, અને ઉપરોક્ત ટાપુઓ પોર્ટુગીઝ પાસેથી પડાની ભેગામા વેપાર એકઠાથું કરવા ઉપગત વેર વાગાની વૃત્તિ, એ પણ એક કારણ હતું પણ અંગ્રેજો સાથે તેમને મારા સાઠ હતું; તોપણ તેમના વેપારમા એ લોહો ભાગ પડાવે એ તેમને નયતુ નહોતું અને તેથી ખીજા મારા વખતે અંગ્રેજોને તેમણે કનડગલ કરી હતી, એનો ઉત્તેજ ઉપર કરેલો છે. જાના અંગ્રેજોએ એ ભાગમા પગપેમારો કરવાનું આમુ ગમ્યું હતું. પણ મન ૧૬૨૩ માં એંગ્લોપનામા અંગ્રેજોની કનન થઈ ત્યારથી તે ભાગને તડા દબને દિન્દ પ્રતિ તેઓએ જલ્દ આજન મળ્યું હતું.

ઉપર વર્ણવેલી યુરોપની ત્રણ પ્રજાઓની પેઢે કેન્થો પડ પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવાને પ્રેરત થયા હતા પણ તેઓ મોડા જાગ્યા હતા, અને તેમની એ પ્રેરતિનું મગ મુખરત્વે નાજ્યાગમ્ય હતું, એટલે તેનો વેગ

અનિયમિત, વતો ઝોઝો રહેતો હતો; તેમાં ઝાઝું જોર પણ જણાતું નહોતું; અને યુરોપમાં તેઓ માહોમાંહે લડતા તેના પડધા અહિં પણ પડતા હતા, આ બધી વિગતોમાં આપણે નહિ જઈએ; ક્રમકે આપણા વિષય સાથે તેને ઝાઝો સંબંધ નથી. માત્ર એટલુંજ અહિં જણાવીશું કે સન ૧૭૪૦ પછી ફ્રેન્ચોએ, યુરોપમાં જંગેલી ઑસ્ટ્રીઆના માદીવારસની લડાઈના કારણે, હિન્દમાં પણ અંગ્રેજ વિરુદ્ધ પ્રવૃત્ત થઈને, હિન્દના રાજ્યોની તકરારમાં તે દરેક જણ એક ખીજ પક્ષના પક્ષકાર બન્યા અને પરસ્પર લડવા લાગ્યા; ત્યારથી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં આ નવું અને બદારનું તર્ર દાખલ થવા પામ્યું; જેમાંથી સરવાળે અંગ્રેજો સર્વોપરિ નિવડી, દેશના રાજકર્તા થયા આ બનાવો વિશે વિવેચન કરતાં એક લેખકે ખૂંજે દહું છે, કે

"From simple traders the Europeans now began to be regarded by the rulers of the South, and then of the North, as powers, whose alliance and assistance, were worth gaining."^{*}

દિલ્હીની મખરચ મોગલ શહેનશાહત નબળી પડતાં, તેના જુદા જુદા પ્રાંતોના હાકેમો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા હતા અને મોગલ સત્તા સામે ટક્કર લેનાર મરાઠાઓ પણ મજબુત બની, મોખમોતું આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરવા હિંસુક બન્યા અને જે તે પ્રદેશ પર ચઢાઈ લઈ જઈને ચોંં અને સરદેશ મુખીનો લાગો ઉધરાવતા હતા.

મરાઠાઓની આ ચઢાઈઓથી દક્ષિણનાં મુસ્લિમ રાજ્યો નબળાં પડ્યાં હતાં અને તેઓએ માદીવારસના હક્ક સારૂ પરસ્પર લડીને તેમની રિયતિ કંકંગી કરી મૂકી હતી.

આ સંજોગમાં દક્ષિણમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચનો સામસામા ભેટો થયો. યુરોપમાં તેમના વચ્ચે વિગ્રહ ચાલુ હતો, તેનું વેર વાળવાને અહિં પણ તેઓ તક શોધવા મંડ્યા. કર્ણાટકના નવાબ ચંદા સાહેબનો પક્ષ ફ્રેન્ચે લીધો, તો મહમદઅલીના હિમાયતી અંગ્રેજો થયા. નિઝામની ગાદીના સંબંધમાં પણ તેઓ બંને એકબીજાના હરીફની ક્રમકે ઉભા રહ્યા હતા.

^{*}જુઓ "Text-Book of Modern Indian History," Vol. I. by Sarkar & Datta, P. 75.

આરંભમાં જે લડાઇઓ થઈ તેમાં ફ્રેન્ચ સરદાર હુષ્કેનો વિજય થયો અને તેની ઇચ્છાનુસાર સધળો વહિવટ થયો હોત તો ફ્રેન્ચ સત્તા દક્ષિણમાં જન્મત પણ ખરી; પણ ફ્રેન્ચ અમલદારોના માહેમાંહેના વિરોધ અને મતભેદથી તેઓ એ વિજયનો લાભ લઇ શક્યા નહિ. પછી તેમના વચ્ચે કેટલોક સમય સુધી પ્રસંગોપાત્ લડાઇઓ થયા કરી હતી; પણ આખરે ફ્રેન્ચોનો તેમાં પરાભવ થયો હતો, તેનું કારણ ફ્રેન્ચ સરદારો બુદ્ધિશાળી કે બાહોશ નહોતા એ નહોતું પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ તેમનામાં સંપત્તિ અભાવ અને નાણાંની મુશ્કેલી એ મુખ્યત્વે હતું.

આ ફ્રેન્ચ કંપનીનો વહિવટ રાજ્યના પ્રધાનો દરતક હતો, તેથી મુરોપમાં ફેરફારી થતાં, તે પ્રભાણે, રચાનિક પરિસ્થિતિના પુરતો વિચાર કર્યા વિના, હિન્દુસ્તાનમાં વર્તવા, તેમના હાકેમોને તેઓ હુકમ કરતા. તેથી પણ બહુ ગુંચવણ ઉભી થતી હતી; અને વધુમાં અંગ્રેજોના દરિયાઇ બળ સામે ટક્કી રહેવાનું એમનામાં સામર્થ્ય પણ નહોતું.

પરંતુ આ દક્ષિણની લડાઇઓમાંથી તેઓ એક પાઠ એ શિખ્યા કે હિન્દુસ્તાનના રાજકારણમાં ઝંપલાવવું એ હિતાવહ છે.

એવી તક અંગ્રેજોને હુંક સમયમાં તે પછી સાંપડી હતી.

બંગાળના નવાબ સિરાજુદ્દૌલાએ કલકત્તાના અંગ્રેજ વેપારીઓએ તેના હુકમનો અનાદર કર્યાથી તેમને અંધારી કેટડીમાં પૂર્ણ હતા, જેમાંથી ધણી કમોતે મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ સમાચાર મદ્રાસ પહોંચતાં, જખરી ઉરફેરણી થઇ અને તાબડોતોબ કેટલાંક પદાણો, લશ્કર સહિત કલાઇવની સરદારી નીચે રવાના કરવામાં આવ્યા અને તેમણે તુરત કલકત્તા કબજે કર્યું. તે પછી નવાબે અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી ખરી; પણ આખા પ્રાંતમાં એવી વિષમ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી કે એ સુલેહ લાભો સમય નમે નહિ. સિરાજુદ્દૌલાના દુશ્મનો ઘણા હતા અને તે સૌ કોઇ પોતાનો સ્વાર્થ શોધતો હતો. આ સંજોગમાં નવાબના દરીદ્ર તરીકે કંપનીએ મીરજાદરને ઉમેા કરી, કંપની સાથેના કરારની સરતોનો સિરાજુદ્દૌલા ભંગ કરે છે, એવો આક્ષેપ મૂકી, કલાઇવ તેની સામે લશ્કર લખને નિકળી પડ્યો. પધારીના મેદાનમાં તેમનો ભેટો થયો. પોતાને દુશ્મનો ભોગ થઈ પડેલા અને નિરાધાર બોધને નવાબ રણમુત્રમાંથી નાહો. જ્યાં ગયો ત્યાં તેને દ્રોહ જ જણાયો. અંતમાં તેનું ખુન થયું હતું.

. નવાજ સામે તાર્કિક લઘાઈનાં પગલાં ભરવામાં, ફ્રેન્ચો તેની કુમરે જઈ ન ચડે, એ પણ કલ્પાઈવને એક કારણ હતું. અને એ વખતે જ એણે ક્ય અને ફ્રેન્ચોને બંગાળમાં જળરી સિક્કત આપી, અંગ્રેજોને એ પુરાણ હરીફાને કાયમના દબાવી દીધા હતા.

આ પ્રમાણે તેમનો પાસો પોખાર પડતાં, અંગ્રેજોને રાજદોલ વૃદ્ધિગત થયો. બંગાળના નવાજને પદબદ્ધ કરવામાં તેઓ ફતેહમંદ નિવડ્યા એથી એમનો ઉત્સાહ વધ્યો અને પછીથી દિલ્હીના ખાદશાહને અને બંગાળના નવાજને મુકર્ર સાક્ષીઆણું આપવાનું ઠરાવી, આખા બંગાલ, ખિદાર અને ઓરિસાના પ્રાન્તોની દિવાનીનો હક્ક શાહઆલમ પાસેથી કલ્પાઈવે પ્રાપ્ત કર્યો. એ હક્કની રૂબરૂ કંપનીને મહેસુલ ઉતરાવવાનો અને સામાન્ય ન્યાય (civil) ચૂકવવાનો અધિકાર મળ્યો; અને ઉક્ત ખનાવની છ માસ પૂર્વે નવાજ પાસેથી લશ્કરી અને ફોજદારી સત્તા તેણે મેળવી હતી. એ રીતે અંગ્રેજો એક વેપારી પેઢી મટીને રાજકર્તાની પદવીએ પહોંચ્યા હતા. (It was no longer merely a "trading body" but was elevated to the position of a "ruling power.")

આ કંપનીના નોકરોને બહુ ઓછો પગાર મળતો હતો; પણ તેમને ખાનગી વેપાર કરવાની છૂટ હતી અને તેઓ હવે સત્તાધીશ થઈ બેસવાથી તેમના પર કોઈ અંકુશ રહ્યો નહિ, તેથી તેઓ જેમ ફાવે તેમ પૈસા પ્રાપ્ત કરવા મંડ્યા.

મીરજાદરને નવાજનું પદ આપવામાં કંપનીના અધિકારીઓએ, કલ્પાઈવ સુદ્ધાત, પુષ્કળ પૈસા પડાવ્યા હતા અને અમીચંદ સાથે કલ્પાઈવે રચેલી ફરજ બહુ ચર્ચામયી છે. એહંદ પૈસો પ્રાપ્ત થતા, આ નોકરો અહિં તેમ ઇત્સાહ જઈને નવાજોની પેડે વર્તવા મંડ્યા હતા, તેથી તેઓ, ત્યાંની પ્રજાની આખા આઘા હતા; વળી મક્લિલુમા ફ્રેન્ચો સાથે લઘાઈઓમાં કંપનીને પુષ્કળ ખર્ચ થયું હતું. બંગાળની પ્રજા આ ચુસવું રીતિને લઈને નિર્ધન બની હતી; વચગાળામાં દુકાળ પડતા, તેમની માટી દશા થઈ હતી અને તે માટે કંપની જ જવાબદાર હતી. ખીજાઓએ તે વિશે સખ્ત શખ્દોમાં કંપનીના નોકરોની ઝડકણી ઠાઢેલી છે. વખતે કોઈને તે વધુ પડતા લાગે, પણ ખીજ વખતે સન ૧૭૬૫ માં પ્રચુષ્ત તરીકે દિંદમાં પાછા આવતાં અહિંની વરણરિચિતિ નિહાળીને જે શખ્દો કલ્પાઈવે ઇત્સાહ લખી મોકલ્યા હતા, તેમાં શંકા લેવા કોઈને કારણ મળશે નહિ.

“ I found your affairs, he wrote to the Directors, in a condition so nearly desperate as would have alarmed any set of men, whose sense of honour had not been estranged by the too eager pursuit of their own immediate advantage..... Their deeds made the name of the English stink in the nostrils of a Hindu or Mussalman.”*

ખંગાળાની પ્રજા આમ બેહાલ બની હતી; અને કંપનીના નોકરો માતખર ખની, સ્વેચ્છાથી થવા હતા, તેની સાથે કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ મુઝવણીભરી થઈ પડતાં, કંપનીના ડાયરેક્ટરોને નાણાંની મદદ માટે પાર્લામેન્ટ પારો જવાની જરૂર પડી.

પાર્લામેન્ટ કંપનીનું કામકાજ ખારીકાપથી નિહાળી રહી હતી; તે માટે એક તપાસ સમિતિ પણ તેણે નીમી હતી અને તેના પરિણામે કંપનીની તફાની વહેંચણીપર અંકુશ મૂકાઈને પ્રતિ વર્ષ ઇંગ્લાન્ડની ત્રિમેરીને તેણે ૪૦૦૦૦૦૦ પૌંડ આપવાનું હતું હતું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કંપનીએ પાર્લામેન્ટને આર્થિક સહાયતા આપવા માટે અરજ કરતાં તેણે ફરી કેટલીક નાણાં વિષમક સરતોની ખાધણી કરી અને વધુમા રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પસાર કરીને કંપનીની સત્તાપર પાર્લામેન્ટનું સ્વામીત્વ સ્થાપ્યું હતું.

સન ૧૭૭૩ માં સરહદ રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પસાર થતા હિન્દુસ્તાનના પહેલા ગવર્નર જનરલ તરીકે વોરન હેસ્ટિંગ્સને મોકલવામાં આવ્યો હતો. પણ તેના અમલ સાથે જે ચાર સભ્યોની કૉન્સિલ નિમવામાં આવી હતી, તેમાંના બે સભ્યો હેસ્ટિંગ્સની વિરુદ્ધ પડી જે ગ્રંથવાડો ઉભો કર્યો હતો એ બીના સારી રીતે જાણીતો છે. વળી કંપનીની સત્તા ફેદ અને મજબુત કરવા જતા, હેસ્ટિંગ્સ સામે સ્વેચ્છાનુસાર વર્તીને પૈસા પડાવવાના અને જુલમ કરવાના આક્ષેપો, નંદકુમાર, ઔધની બેગમો, બનારસના મોતીસિંહ વગેરે તરફથી કરવામાં આવ્યા હતા; તેને ઉપરોક્ત કૉન્સિલના વિરોધી સમાસદોની

*જુઓ “ The English in India ” by Marriott p 66

•સરખાવો “ This state of things and the enormous fortunes which the Nabobs (the servants of the Company) were taking home drew the attention of the public and the intervention of the Parliament ”

(Text-Book of Modern Indian History p 138.)

સંકાનુભૂતિ હતી અને તે પરથી પાર્લામેન્ટમાં હેરિટ'ગ્સના વધિવટની તપાસ કરવા જે કમિટી નિમાધ હતી તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. કલાર્થવ અને હેરિટ'ગ્સે હિન્દમાં અંગ્રેજ સત્તાના પાયા નાંખ્યા એ સાચું છે; પણ તેમનાં કેટલાંક કૃત્યોનો ખ્યાલ થઇ શકે એમ નથી. હેરિટ'ગ્સના ઉપરોક્ત કૃત્યો વિશે અભિપ્રાય દર્શાવતાં, સર ઓસ્કેડ લાવલ વાજળી અભિપ્રાય ઉચ્ચારે છે, કે,

"One final line of defence should be noticed, namely that the political position in India was so serious as to justify almost any means of obtaining money; and that Hastings made, and rightly made, expediency the sole criterion here. Then it can only be said that, moral considerations apart, the whole proceeding was a sorry failure; and, if utility is the sole test, the Governor General's action stands condemned."^૬

પ્રત્યુત્ત વિગતો આપણા પ્રાન્તના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી નથી; પણ તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો આશય, સન ૧૭૪૨ પછી દક્ષિણમાં હિન્દી ગાળ્યોની લડાઇમાં ઉતર્યા પછી, તેમ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો વચ્ચેની સ્પર્ધાને લઇને, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, ધીમે ધીમે માત્ર વેપારી મંડળી મટીને, રાજકારણમાં માથું મારવા લાગી, અને તેમાંથી તેણે રાજસત્તા કેવી રીતે મેળવી તે ખતાવવા પુરતો છે.

સન ૧૭૫૭ માં ખ્વાસીના વિજયે તેમને ઉત્તેજ્યા અને સન ૧૭૬૫ માં બંગાળની દિવાની મળતાં તેઓ સત્તાધિકારી થઈ બેઠા. પણ તે સમયે દેશમાં મરાઠાઓનું જળજ્ઞ પ્રાબલ્ય હતું, તેમનો હાકલ ચોતરફ સંભળાતો અને અંગ્રેજો પર પણ તેમની સેફ પડતી; અને તેઓ મરાઠાઓની વિરુદ્ધ કાંઈ પગલું ભરતા પૂર્વે ખૂબ વિચાર કરતા હતા.

પરંતુ સન ૧૭૬૧ માં મરાઠા અને અફઘાનો વચ્ચે પાણીપતનું યુદ્ધ થયું, અને અબદલીના હસ્તે સદાશિવરાવ બાહીએ સખ્ત હાર ખાધી, ત્યારથી મગઠી સત્તાને સખ્ત કટકો પડ્યો હતો; પરંતુ મહાદેવ સિંધિયા અને નાના ફકનવીસ જેવા સમર્થ સરદાર અને મુત્સદ્દી વીરનરો હવાલ હતા ત્યાં સુધી તે સત્તા ટટાર રહી ચડી હતી.

દરમિયાન અંગ્રેજો તેમને મળતી તકનો લાભ લેવાનું ચૂકતા નહિ, અને પોતાનો પત્રદૂતો રિથર અને મજબુત કર્યો જતા હતા.

દરિયાઇ જળપર તેમની સત્તા અવગણતી, તેથી પશ્ચિમ કાંઠાના ખારાઓ પ્રથમ હસ્તગત કરવાનું તેમણે આરંભ્યું હતું. સને ૧૭૫૯ માં સુરતનું બંદર લઇ લીધું અને સન ૧૭૭૩ માં લાર્ક ઇન્ડિયા કંપનીએ કંઈ, એ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.

મુબાઈનો ટાપુ ચાર્સ જીમને હાથમાં મળેથી તે તેણે કંપનીને બક્ષિત કર્યો હતો. તેની આસપાસના ટાપુઓ સાલસેટ અને વસાઇ પોર્ટુગીઝોના તાબામાં હતા, તે મરાઠાઓએ પડાવી લીધા હતા.

મુબાઈની સલામતી અર્થે તે જાતે ટાપુઓ કંપનીને આવશ્યક હતા. જ્યાં મુધી મરાઠાઓ મજબુત અને સંપીલા હતા ત્યાં મુધી અંગ્રેજોનું કાંઈ વલે એમ નહેતું અને નીચે જે નકશો આપેલો છે, તે પરથી જોઈ શકાશે કે સન ૧૭૬૯ મુધી કાઠા પરના બંદરો મિવાપ આખો મુબાઈ ઇલાકા મરાઠાઓના હાથમાં હતો.

ત્યારે પેશ્વાની ગાદી પર સ્થાપનાને આનંદો અટકાવવામાં આવ્યો. ત્યારે મરાઠાઓમાં ક્રુદ્ધ પડી અને સ્થાપના અંગ્રેજોના સંરક્ષે બંધ બેસતાં, અંગ્રેજોને મરાઠાઓનું જજ તોડી, પોતે સર્વોપરિ અને સ્વતંત્ર રાજકર્તા થવા શક્તિમાન થયા હતા.

પૂર્વે ગાયકવાડની સત્તા નબળી પાડવા પેશ્વાએ જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તેમાં અંગ્રેજોની દરમિયાનગીરીથી તે નિષ્ફળ ગયા હતા, એ બધો જતાંત પાછળના પ્રકરણમાં અપાઠ ગયો છે.

આદિ' એક' બનાવ પ્રતિ લક્ષ દોરીયું, જે અંગ્રેજોને રાજસેત્ર લાગ્યો હતો તેની સાક્ષી પૂરે છે.

સન ૧૭૭૫ માં મરાઠાઓ સાથે મુંબઈ સરકારે સુરત મુકામે કરાર કર્યો, તે બંગાળની સરકારે નામંજુર રાખી જણાવ્યું હતું. કે તે કરાર impolitic, dangerous, unauthorised and unpropitious થયવાડો ઉત્પન્ન કરનારો, જેમમ સર્વો, તેમની સત્તા બદલારો અને ગેરવાજબી હતો; તેનું કારણ હેરિટ'એ મરાઠાઓ સાથે એખલાસભરો સંબંધ જળવી રાખવાને હિત્તો હતો; પણ કંપનીને એ કરારની રકમ સાલ-સેટનો ટાપુ મળતો હતો અને તેના માટે તેઓ ધણી ઇતિહાર હતા, તેથી કોર્ટ' એક કારકેશને, પાછળથી હેરિટ'એ નવેસર કર્યો પુરંધરનો કરાર વખોટી કાઢી સાલસેટ ટાપુ કમળે રાખવાની જરૂરિયાત દર્શાવી હતી;† તે દર્શાવે છે કે કંઈ દિશામાં એ ચલન વાતો હતો.

તે પછી કંપની સરકારે, પેશ્વા અને ગાયકવાડ અને પેશ્વા અને પેશ્વાના વંશજો અને ગાદીવારસો વચ્ચે કંઈક ઉપરિચિત થતાં, જેમાંનો એક પક્ષ કમળે ઘટતો મદદ કરી, જે લાભો અને ખર્ચા મેળવ્યા હતા, એ બધી વિસ્તૃત પૂર્વનાં પ્રકરણોમાં વર્ણવવામાં આવેલી છે. તેમજ ખાજીરાવ બીજો, હોલકર અને સિંધિયાની લડાઈથી બહીને સન ૧૮૦૨ માં અંગ્રેજોના આગ્રમે ગાંધી ગયો અને તેણે વસાઈનું તહનાસુ કરી આપ્યું, તે કમળી કંપનીની સત્તા પ્રધાનપદે બિરાજતી ચર્ચ, એ પણ કહેવાઈ ચૂકું છે.

† The Court of Directors in their several despatches, expressed their disapproval of the terms of the treaty of Purandhar and urged on the necessity of retaining Salsette in the hands of the Company."

Text-Book of Modern Indian History. p. 157

ગુજરાતમાં દુભયુ (dual) રાજ્ય ચાલતું હતું; એક ગાયકવાડનું અને બીજું પેશ્વાનું. વળી ગાયકવાડ પેશ્વાના માંડલિક હતા અને તેણે અંગ્રેજોનો મહેસેથી આશ્રય લીધો હતો.

પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે લાંબા સમયથી ચાલતી આવતી નાણાં સંબંધી તકરાર પતાવવા ગંગાધર શાસ્ત્રીને, અંગ્રેજોની બાહેધરીથી પૂના મોકલવામાં આવ્યા હતા અને પંદરપુરમાં તેણે ખુબ ચર્ચા કરી, એ પણ અગાઉ સંવિસ્તર જણાવાયું છે.

ત્યાર બાદ પોતાની ગયલી સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા બાજુરાવ ખીખરે એ ઉધામો કર્યો તેમાં તેની હાર થઈ અને સન ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજોએ પેશ્વાઈ દરતમલ કરી; અને એ પદે આવતા આખા પ્રાંતપર તેમનું સ્વામીત્વ રચવાયું, એ આપણે પૂર્વે જોયું છે.

હવે આપણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થિતિ તપસીએ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની જેણે હિન્દુસ્તાનમાં રાજસત્તા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેની સત્તા પર સન ૧૭૭૩ નો રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પાસ થયો ત્યારથી કાંઈ મૂકાયો હતો; અને સન ૧૭૮૪ માં પિટનો ઇન્ડિયા એક્ટ મંજૂર થતા, એ કંપનીની સત્તા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના હાથ નીચે સુકાર્મ હતી.

તદુપરાંત કંપનીનો ચાર્ટર દર વીસ વીસ વર્ષે ફરી મંજૂરી માટે પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવામાં આવતો તે વખતે પણ ચર્ચા થતે કંપનીના અધિકાર અને હક્ક ઝાઝા થતા જતા હતા.

સન ૧૭૮૩ માં ચાર્ટર એક્ટ પાસ કરવામાં આવ્યો તેમાં મહત્વના ફેરફાર કે સુધારા કરવામાં આવ્યા નહોતા; ફક્ત અગાઉ જે કાયદા પસાર થયેલા તેને, વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યા હતા.

સન ૧૮૧૩ માં ત્રણ ઇલાકાની કૌન્સિલોને વધારાની સત્તા બક્ષવામાં આવી હતી; પણ તેથી ઘણો શુભવાડો થવા પામ્યો હતો.

“ The legal and judicial system of the country now, ' rested on no less than five bodies of statute law, besides having to pay heed also to the English Common law, Hindu and Mohammedan law and usage, charters, and letters patent, regulations autho-

ized by statute or deriving their validity either from the Company's general powers of government or from their acquired rights as successors to native governments, circular orders of courts, and treaties made by the Crown or the Indian Government'

Neither judges nor suitors knew where they stood."

સન ૧૮૧૩ મા કંપનીનો હિન્દી વેપારનો એકહથ્થુ ધમરો લઈ દેવામાં આવ્યો હતો, અને સન ૧૮૩૩ નો ચાર્ટર પસાર કરતી વખતે તેના ચીન સાથેના વેપારની પણ ખેંચી કરવામાં આવી હતી.

વધુમાં કંપનીની નોકરીમાં, રંગ, વર્ણ કે ધર્મના ભેદ વિના બ્રિટિશ પ્રજાની પેઠે હિન્દીને રાખવાનો સિદ્ધાંત તે સમયે સ્થાપિત થયો હતો, તેમ હિન્દીઓની કેળવણી સારૂ રૂપિયા એક લાખ ઉપજામાંથી જુદા કાઢવાનો નિર્ણય થયો હતો.

છેલ્લો ચાર્ટર એક્ટ સન ૧૮૫૩ મા પસાર થયો, તેમાં એક મહત્વનો ફેરફાર એ કરવામાં આવ્યો હતો, કે, પાર્લામેન્ટ બીજી સચના આપે નહિ ત્યાં સુધી તાજના ટૂંકી તરીકે કંપનીના હક્ક હિન્દો સુધે રહે.

ધીમે ધીમે વ્યવસ્થિત રીતે અને અધારણપૂર્વક કંપની સરકારનો વહિવટ થયે જતો હતો, એવામાં ખાસીના મુદ્દ પછી એક સો વર્ષ, ઉત્તર

* Marriott's—The English in India—p 216

" Ideas of Reform and Free Trade were everywhere triumphant, and Huskisson himself led the attack upon the Company. It was not even permitted to compete in the China trade on level terms with private traders, but was forced to divest itself of its commercial character altogether....."

† " A History of British India "—by P. E. Roberts—p 306

‡ જુઓ, ૬૬૫ઈ અર્થેન્ટ એફ હિન્દીમાં, પ્રત્યક્ષતા, પૃ. ૬૩

હિન્દુસ્તાનમાં સિપાઇઓનો બળવો ફાટી નિકળ્યો હતો, પણ ગુજરાતમાં તેની
પસર જણાઇ નહોતી.

એ બનાવ બન્યા પછી સન ૧૮૫૮ માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે હિન્દુ-
સ્તાનનાં રાજતંત્ર અને વહિવટમાં જે બેભથ્થુ સત્તા પ્રવર્તતી હતી, તે
રૂંઠ કરીને હિન્દુ રાજતંત્ર તાજને સુપરવ કરવા ગવર્નેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા
મેક્ટ પાસ કર્યો હતો; અને એ અવસરે મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ઢંઢેરા
મહાર પાડ્યો હતો, તે એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ હોઇને તેને પરિશિષ્ટ
પરીકે આપ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ૩

જાહેરનામું

વિક્ટોરિયા—ધર્મરત્ની મૃપાથી ગ્રેટબ્રિટન તથા આયર્લેન્ડ આ સંયુક્ત રાજ્યની તથા એ રાજ્યના તાબામાં યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા અને આન્ત્રેલેસિયા આ ખંડો મધ્યે જે વસાહતી, તથા ઉપરાજ્યો છે તે મધ્યની મહિકા માધ્યાક્રમા તથા ધર્મસંરક્ષક.

આનુચી દિંદુસ્તાન માંહેના મુલકનો રાજકારભાર હમારી વને આનરમલ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ચલાવતી હતી તે પોતેજ ચલાવવો એવું કેટલાંએક મહત્વનાં કારણોથી પાર્લામેન્ટ સભામાં એકલા ચએલા રિપરિયુ-અલ, તથા રેમપરલ ક્લાઈ અને કામન એઓની સલાથી, તથા અનુમતથી હમોએ ઠરાવ્યું છે.

વારતે હમો હવે આ જાહેરનામાથી જણાવીએ છીએ, તથા પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ કે, ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સવા, તથા અનુમત લેઇને સદ્દુર રાજકારભાર હમોએ હમારા હાથમાં લીધો છે; અને સદ્દુર મુલક માંહેની હમારી સર્વ રૈયતને ફરમાવીએ છીએ કે હમારી સાથે, તથા હમારા વારસોની સાથે, અને હમારા જમનિથીનો સાથે તમોએ ધમાનથી તથા ખરેખર પ્રજા ધર્મ પ્રમાણે ચાલવું; અને આજ પછી સદ્દુર મુલકનો રાજકારભાર હમારે નામે, તથા હમારી તરફથી ચલાવવા સારૂ જે જે વખતે જેની જેની, નેમણુંક હમો કરીએ તે તે અધિકારીઓનો હુકમ તમોએ માનતા જવું.

હમો હમારા ધણા વિશ્વાસ અને પ્રણા ખ્યાર મંત્રી નવાજ આર્લ્સ જન વૈકોટ કમાનિંગ સાહેબનાં ધમાન, તથા ચોખ્ખતા, તથા શાહાણુપણ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ, અને હરોસો રાખીને તેઓને એટલે સદરહુ વૈકોટ કમાનિંગ માહેબને સદ્દુર મુલકના હમારા પેહલા વૈસરામ, તથા મવરનર જનરલ ફરાનીએ છીએ, તથા નેમોએ છીએ; અને હમારે નામે સદ્દુર મુલકનો રાજકારભાર ચલાવવાને, તેમજ એક મુખ્ય સ્ટેટ સેક્રેટરીની મારફતે જે જે હુકમ, તથા કાવલ તેઓને વખતે વખતે હમારે તાલાંથી પોઢીએ તે પ્રમાણે હરએક જાજતમાં હમારે નામે, તથા હમારી તરફથી વહિવટ કરવાનો તેઓને અધિકાર આપીએ છીએ.

આનરમલ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હાલમાં જે જે મુલકી તથા ઘરકરી કામ ઉપર જે જે આસામીઓને નેમેલા છે તે સર્વને તે તે કામ ઉપર

દમો કાયમ કરીએ છીએ. આગલ જેની દમારી મરજી થશે, અને જે કાયદા, તથા કાનુન દમો દરાવશું તે પ્રમાણે ફેરફાર થશે.

દમો હિંદુસ્તાન માંહેના રાજ્ય રજવાડાઓને જાહેર કરીએ છીએ કે તેઓની સાથે આનંદમય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ જે તદનામાં, તથા કરારનામાં કર્યાં હશે અથવા જે સર્કુલર કંપનીના હુકમથી થયાં હશે તે સર્વ દમારે કબુલ છે; અને દમો ખરાબર પાલનશું; તેજ પ્રમાણે રાજ્ય રજવાડાઓએ પણ પોતપોતાની તરફથી તે તદનામાં, તથા કરારનામાં પાલન જોઈએ.

દમારું જે હાથનું રાજ્ય છે તે વધારવાની દમોને મુદત ઇચ્છા નથી. દમારાં રાજ્યને, તથા રાજ્યધિકારને, ધક્કો પોહોંચાડવાને કોઈ યત્ન કરશે તો દમો તેને સજા કરવા વગર રહેશું નહીં; અને તેજ પ્રમાણે ખીજના મુલકને, તથા હકને ધક્કો પોહોંચે એવી વાત દમો કદી મંજૂર કરશું નહીં. જે પ્રમાણે દમો દમારો અધિકાર, દમારો દરજે અને દમારો મરતબો સંભાળી રાખીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન માંહેના રાજ્ય રજવાડાઓનો અધિકાર, તથા દરજે અને મરતબો દમો સંભાળી રાખીશું. રાજ્ય રજવાડાઓની, તેમજ દમારી રૈયતની આબાદની, તથા ખડતી થાય એવું દમો ઇચ્છીએ છીએ; અને એ વાત દેશમાં સ્વસ્થતા, તથા સારા અકારની રાજ્યવ્યવસ્થા હશે તો જ ખનશે,

દમારી ખીજ સર્વ રૈયત બાબત જે રાજધર્મ અવસ્ય દમો માનીએ છે, તેજ રાજધર્મ હિંદુસ્તાન માંહેના દમારા મુલકની રૈયત બાબત દમોએ પાલન જોઈએ એવું દમો સમજીએ છીએ; અને ઈશ્વરની કૃપાથી તે સર્વ વારતવિક રીતે તથા અંતઃકરણથી પાલનશું.

ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ખરાબજી ઉપર દમારો ખૂબ વિશ્વાસ છે, અને ધર્મના ચોક્કસ જે સમાધાન થાય છે તે સાબરીને દમો ઇશ્વરનો ઉપકાર માનીએ છે, એવું છે તો પણ ધર્મ સંબંધી દમારા વિચાર છે તેનો દમારી રૈયત પાસે સ્વિકાર કરાવવા બાબત સખતી કરવાનો દમને અધિકાર નથી, તેમ તેની ઇચ્છા પણ નથી. ધર્મ સંબંધી વિચારના, અથવા આચરણના સખતથી કોઈની તરફથી થાય નહીં, કોઈને ઇજા થાય નહિ, અને કોઈને દુઃખ થાય નહીં; તેજ પ્રમાણે કાયદાનો આગ્રય સર્વને સમાન રીતે નિષ્પક્ષપણે મને એવી દમારી આશા છે. દમારા સર્વ અધિકારીઓને દમારી સખત તાકીદ છે કે દમારી રૈયતની ધર્મ સંબંધી સખતજી, અથવા

ભક્તિ વિશે તેઓએ કાંઈ પ્રકારે હાથ ધાવેલો નહોતો; ધાવશે તો તેઓની ઉપર હમારી મોહોટી ગેર મરજી થશે.

વળી હમારી એવી આશા છે કે હમારી રૈયતમાં જે કાંઈ વિદ્યાએ કરીને તથા હુશીયારીએ કરીને, અને પ્રમાણીકપણે જે જે સરકારી કામો બરાબર ચલાવવાને લાયક હશે, તે તે કામો અનુકૂળ હશે તે પ્રમાણે દિલ્લત વગર તરફદારીએ તે લોકોને ન્યાય અથવા ધર્મ ઉપર નજર રાખ્યા વગર આપવા.

બાપદાદાથી આમતી આવેલી જમીન ઉપર હિંદુસ્થાનના લોકોનો પ્યાર છે તે હમોને માલુમ છે, અને હમારા પ્યાનમાં જે સરકારનું વાજખી ભેળું હશે તે ભેળને લોકોના જમીન બાજત જે જે હક હશે તે તે તેઓની પાસે સુરક્ષિત રાખના, અને હરએક બાજતમાં કાયદા ઠરાવતી વખતે તથા તે અમલમાં લાવતી વખતે હિંદુસ્થાનમાં જે પ્રાચીન હક, તથા વહિવટ, તથા રીવાજ ચાલતો આવ્યો હોય તે ઉપર ચેગ્ય રીતે નજર રાખવી, એવી હમારી આશા છે.

રાજનાં લોભી માણસોએ પોતાના દેશના લોકોને ખોટું ખોટું સમજાવીને ફસાવ્યા, અને દંગો કરવાને પ્રવૃત્ત કીધા; એવાં તેઓના કામથી હિંદુસ્થાનના લોકોને ઈર્ષ્ય અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયાં; તેણે કરીને હમને ધણું દુઃખ થયું છે. દંગો કરનારાઓનો પરાગળ્ય કરીને દંગો બેસાડી દીધો, એ ઉપરથી હમારું સામર્થ્ય સર્વને જાહેર થયું છે; પણ સદ્ગુણ પ્રમાણે ફસેલા લોકોમાંથી જે પાછા ચેગ્ય રીતે ચાલવા છૂટે છે તેઓની ઉપર દયા કરીને તેઓના અપગ્રાહની દામા કરવી, એવી હમારી મરજી છે.

વધારે ખુનરેજી ન થાય, તથા હિંદુસ્થાન માહેના હમારા મુસલમાં સ્વરથતા વહેલી થાય એવા ઇરાદાથી એક આંતમા તો, હમારા વૈમરાય, તથા ગવરનર જનરલે, આગલ જે દુ ખદાયક દંગો થયા તેમા જે લોકોએ સરકારની વિરુદ્ધ ગુન્હા કીધા તેમાના ધણખરા લોકોને, કેટલીએક સરતથી ગુન્હાની માશી થશે, એવી આશા દેખાડી છે અને જેઓના ગુન્હા માફ કરવા લાયક નહી હશે તેવા ગુન્હેગારોને શી શી સજા થશે તે પણ તેઓએ ઠરાવ્યું છે. સદરહુ તજવીજ હમારા વૈમરાય, અને ગવરનર જનરલે કરી તે હમારે કષ્ટુવ મંજુર છે અને એ શિવાય વળી હમો જાહેર કરીએ છીએ તે હેંલ મુજબ.—

અંગરેજ સરકારની રૈયતના ખુન કરવામાં પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખવાની જેની ઉપર સાબીતી થઈ હોય, અથવા થાય તે ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવી તે ન્યાય વિરુદ્ધ પણ તે શિવાય બાકીના સગલા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામાં આવશે.

ખુની ગુન્હેગારોને જે લોકોએ જાણી જોઈને આશ્રય આપ્યો હશે, અથવા જેઓ દંગો કરવાને આગેવાન, અથવા પ્રવર્તક થયા હશે તેઓને છવન-દાન શિવાય બીજો કંઈ દિવાસો દેવાતો નથી. પણ એવા માણસો મરકારની સાથે બેઠમાન થવાને શા કારણથી પ્રવૃત્ત થયા તેનો પકડો વિચાર તેઓની ઉપર સગા કરાવતી વખતે કરવામાં આવશે; અને મતવળા માણસો જોડી વાત ઉઠાવી હોય તે છેક જ અવિચારથી ખરી માનીને જે લોકોએ ગુન્હા ક્રિયા, એવું માલમ પડે, તે લોકો બામન ધર્મીજ રહેમ રાખવામાં આવશે.

સદ્દુર્ માણસો શિવાય જે લોક દંગામાં હોય અને લડાઈ કરતા હોય તેઓ જે પોતપોતાને ઘેર પાછા આપીને સ્વસ્થપણે પોતપોતાનો કામ ધંધો કરવા માડશે તો તેઓએ હમારી વિરુદ્ધ, હમારા રાજ વિરુદ્ધ અને હમારા દરજા વિરુદ્ધ કરેલા સવળા ગુન્હા વીસરી જઈને, કંઈ સરત કરમા વગર તેઓને માફી, તથા ક્ષમા મળશે, એવો હમો આ જાહેરનામાથી દીવાસો આપીએ છીએ.

ગુન્હાની માફી તથા મેહેરખાની કરવા બાબતના જે નિયમ ઉપર લખ્યા છે તે પ્રમાણે આવતા જાનેસારી મહીનાની ૧ થી તારીખ પેહેલા જે આદશે તે સર્વેને માફીના, તથા મેહેરખાનીના સદ્દુર્ કરાવ સાચુ કરવા એવી હમારી આજ્ઞા છે.

ધંધરની કૃપાથી જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં સ્વસ્થતા થશે ત્યારે તે દેશના વેપાર ધંધાને ઉત્તેજન આપવું, લોકોપયોગી અને લોકોના કલ્યાણના કામોની વૃદ્ધિ કરવી, અને તે દેશમાં રહેનારી હમારી સર્વ રૈયતનું સાદુ થાય એવી રીતે રાજકારણાર ચલાવવો, એવી હમારી અત કરણનો ઈર્ષા છે હમારી રૈયતની આબાદાની તેજ હમારૂ સામર્થ્ય, તેઓનો સતોપ તેજ હમારા રાજની મજબૂતી અને તેઓની કૃતચંતા તેજ હમને ઉત્તમ ક્ષણ, એવું હમે માનીએ છીએ. રૈયતના કલ્યાણ બામત હમારી જે આ હુકમ છે તે પાર પાડવાને સર્વ સક્તિમાન જે પરમેશ્વર ને હમને, તથા હમારા અધિકારીઓને સામર્થ્ય આપે એવી હમારી પ્રાર્થના છે * "

કેટલીક અમાનુષી પ્રથાઓ

(૧) દુધપીતીના ચાલ

“ Wretched girl, why didst thou not die instead of our darling boy? Why didst thou Crowd him out of the house by coming to us? It would have been good for all of us if thou hadst died and thy brother lived.”

Pandita Ramabai.

પુત્રી જન્મ્યાના સમાચાર હિન્દુ સંસારમા મળ્યા, કુટુંબીજનો મ્હો કટાણું કરે છે, અને તે પ્રસંગ ઘરમા હર્ષનું કારણ થઈ ન પડતા, કેવળ ઉદાસિનતા સેવવામા આવે છે; એ મનોદશાનું મુખ્ય કારણ, સ્ત્રીઓ પુરુષથી ઉતરતી છે, એ નથી; કેમકે સુધરેલા દેશમા પણ સ્ત્રીઓએ હજી સુધી સમાનતા મેળવેલી નથી અને એ સ્થિતિમા તેઓ સેંકડો વર્ષોથી મક્કાયેલી છે, પણ તે આપણા સામાજિક રીતરિવાજને અને શક્તિ વિશેષે કરીને આભારી છે.

આપણા સંસારમા એક વહુનું સ્થાન વિચારો; શી સ્થિતિ હોય છે ? તેને વ્યક્તિત્વ હોય છે ખરૂં ? ઘરમા કશીઆ કંકાશનો હોય કોને માથે આરો-માય છે ? દીકરી વહુમા બેદબાવ ન જરૂર પડે છે ખરો ? ફાંટી ટીકા, કપકો આફેપનું કેન્દ્ર કોઈ જન્મું હોય તો તે નથી આવેલી વહુ હોય છે. સામુના એણી સાબળવાના હોય જ; નથુંદ પણ બોળખને પળવવામા ખાકી રાખે નહિ. જીવતા સુખનું ઠેકાણું નહિ તો પછી મરે તેને કોણ સાચરે ? એ તો જાણે વહુ મુઠને ઉદરડી મુઠ તે પૂરી મરી ન હોય ત્યાર પહેલા ધણીનું ફરી વેવિશાળ નકી ચઈ જાય એ કેવી ખાણસાધ ? વહુ એકલીને સંતાપવામા આવતી એટલુંજ નહિ પણ મગાથે તેના માગાપ પણ ભંડાતા; તેમની કનડમતનો ચાર રહેનો ન હોતો; પુત્રી પરણાવી એટલે તેના માગાપનું જીવન ઓશિયાળું થઈ પડ્યું. કેટલીક નાતોમા છોકરીની સર્જનશક્તિઓ અને ધરવખરો તેના

ચિરિયાને પૂરો પાડવો પડે છે. એટલેથી જસુરપક્ષ સતોષ વાળાને બેસે
 ૧૫ સાર, પણ નહિ, કંઈક વચકુ પડતા એક સ્ત્રી ૫૨ બીજી સ્ત્રી લાવ-
 નાની ધમકી તે આપે છે, અને એવા સંખ્યાબંધ દાખલાઓ આપી
 ૧૬૫, જેમા ધ્યાનથી જેની ઉંચી પ્રેમમા, નજીવા કારણસર એકપર બીજી
 સ્ત્રી આણવામા આવેલી છે

આપણા હિન્દુ સંસારમા, આ પ્રમાણે એક પુત્રીનું જીવન, વડું
 ૧૭૧ ક્લેશમય અને દુઃખી થઈ પડે છે અને તેના માનાપને પણ તે
 નેમિત્ત ઓશિયાળા રહીને ધણુ સોપવું પડે છે. સાસુવહુની વડાઇઓ, નહુનું
 ભોળાઇના કથ્થા, દેરાણી જેઠાણીના કનડો, જમાઇના રિસામણુ મનામણુ
 એ સઘણુ આપણને એટલુ બધુ જાણીતું છે કે તે વિશે વિવરણની
 જરૂર જ ન હોય

આ વીસમી સદીમા અને તે વળી સિક્ષિત વર્ગમા એવા ધેરા જોવામા
 આવશે કે જ્યાં વહુને હજી તેનું મોઝ સ્થાન અપાતું નથી અને તેના
 મામાપની સત્તાવણી એક વા બીજા કારણે ચાલુ થવા કરે છે, એ સ્થિતિમય થી
 આપણે હજી મુક્ત થવા નથી, તો પછી ઝોગણીસમી સગી અને તેની
 પૂર્વેના જમાનાની વાત જ થી કરવી

જાવી સમાજ સ્થિતિમા, અશાન અને વહેમનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું
 હતું, શ્રદ્ધિ એજ એક ધર્મશાસ્ત્ર હતું ત્યારે એક પુત્રીના જન્મ અગામણો
 થઈ પડે, એક શાપરૂપ લાગે, એ સમજી શકાય એવી બીના છે, અને
 સ્વમાન ધરાવતા, તેમા ખાસ સત્તાધારી ગજવશે પોતે ઉતરતી પક્ષિમા
 ન મૂકાય તે સાર, તેમની છોકરીને જન્મતીજ દુધપીતી કરે એમા મનુષ્ય
 વ્યભાવનું સ્વાર્થ પણુ અધમ વલણુ નજરે પડે છે

એ રીવાજ ક્યારે દાખન થવા પામ્યો તેના ઇતિહાસ આપણા જાણુ
 વામા નથી, પણ તે એક અમાનુષી પ્રથા છે, એ તો ચોક્કસ છે તેની
 શરૂઆતમા એ પ્રથાથી છોકરીના મામાપને તેમ સ્વજનોને અતિશય દુઃખ
 થયું હશે, પણ શ્રદ્ધિ એક એવી બલિષ્ઠ સત્તા છે કે બલના તેના ભોગ
 થઈ પડે છે અને મનુષ્ય તેને વગ થતા એવો રીઠો અને નિષ્કૂર બની
 જાય છે, કે, એ અમાનુષી કૃત્યનું તેને દુઃખ સરખું જણાતું નથી

હિન્દુ સમાજપર આ કલક જેવું તેવું ન હોતું

ઝોગણીસમી સૈકાના આરંભના વર્ષોમા ગાયકવાડની મુક્તકગીરીને
 લઈને અંગ્રેજોને કાઠિયાવાડમા આવવાનું થયું ત્યારે આ દુધપીતીના ચાલે

કર્નલ વોકરનું આસ પ્યાન ખેંચ્યું, અને તે બાણીને એ તો હેમતાઈ જ થયો; એનામાંનું મનુષ્યત્વ કંપી ઉઠ્યું. તેણે નિઃશ્વસ કર્યો કે એ બદીનો સંકાર નાશ થવો ધટે છે; એટલે તેણે બીજા કામો સાથે તેનાં નિવારણના મુશાળને પણ ચોળવા માંડ્યા.

ગુજરાતમાં તે સમયે અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપિત થઈ નહોતી. ગાયકવાડના મિત્ર અને સહાયક તરીકે તેઓ કાઠિયાવાડમાં ગયા હતા; દેશની આંતરબંધવસ્યામાં પડવાને તેમને કશું પ્રયોજન ન હોતું. પરંતુ શાંતી પ્રજાઓમાં ઊઠકરીઓને દુધપીતી કરવાનો ઘાતકી ચલ પ્રવર્તે છે, એ હકીકતથી તેમનું લોહી ઉઠકળી આવ્યું; પણ સંતોગો વિચારી તેણે કુનેહથી આ કામ લેવા માંડ્યું.

જે રાજાઓ તેના સહવાસમાં આવતા તેમને કર્નલ વોકર, આ દુધપીતીનો રીવાજ બંધ પાડવાનો ઉપદેશ આપતો; એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગ આવે તેમના પર પુરતું દગાણું આણવાને તે ચૂકતો નહિ.

વળી એ રાજાઓ સાથે કરાર કરતી વખતે તે નીચેની મતમંત્રી એક કલમ ઉમેરાવતો:—

"Another indispensable article is the relinquishment of the custom of female Infanticide.

This is a concession to the company. It is necessary to ensure their regard, and will render the character of Jehaja illustrious for abolishing a practice which all civilised people so strongly condemn. †

એ શર્ત સહેલું નહોતું, તે નીચેની દડીકત પરથી સમજાશે.

અંગ્રેજોનો એકબી મુંદરજી ચિવજી એ વિષય પરત્વે પત્ર લખતાં કર્નલ વોકરને જણાવે છે,

"મેરબી આવી પહોંચ્યો; રાજા સાહેબની મુલાકાત લીધી; જોયું કે થમડી વિના કાંઈ સ્પષ્ટ ઉત્તર મળે એમ નથી. નરમાસમરી રીતે તેમ દમદાદીથી પ્રયત્ન કરી જોયા પણ અંતમાં નિષ્ફળતા જ મળી.

તેના અનુસંધાનમાં બીજો દિવસે ફરી લખતાં તે જણાવે છે," હાકોર

† Selection from the Records of the Bombay Government Vol. 29 pt II, Page 368.

સાહેબ એ પ્રથા બંધ પાડવાની ના પાડે છે; તેથી પહેલાના અને પ્રસ્તુત પત્રો ખુલાસો કરશો, કે પોતે હવે શું કરવું? કેમકે હવે પાર પડે એમ નથી. એ સંબંધમાં અહીં પડી રહેવું એ માનભંગ થવા જેવું છે વારતે હુકમ ફરમાવશે. ”

તદ્વન સ્વાયંતી દષ્ટિએ જ તેઓ એ પ્રશ્નને જોતા હતા; એક બાળકત્યા થતી અટકે છે, તે માટે તેમને લેશમાત્ર લાગણી નહોતી, એમ કહી શકાય.

આ કુધપીતીનો ચાલ બંધ પાડવા કર્નલ બોક્સર જે. પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તેના પરિણામે સન ૧૮૦૮ માં દાહિયાવાડના જાડેજા અને જેઠવા હાકોરો અને રામજી પાસે તે નીચે મુજબ કરાર કરાવવા શક્તિ-માન થયો હતો:

“ આરંભથી જાડેજા જાતિમાં છોકરીને શ્વરી રાખવી નહિ એવો ચાલ છે. તે પરથી તે બંને સરકારે-ગાયકવાડ અને કંપની સરકારે-એ વિષય પર ધર્મશાસ્ત્રનો આધાર ટાંકી, તે વિષે હિન્દુ ધર્મમાં શું કહેવામાં આવ્યું છે તે સમજાવતાં બતાવ્યું હતું, કે, જેઓ આ કૃત્ય કરે છે, તે બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણ પ્રમાણે, મદ્યાપાપી થાય છે. એક ગર્ભકત્યાનું પાપ એક બ્રહ્મકત્યા સમાન છે; તેમ એકસો બ્રહ્મકત્યાનું પાતક એક સ્ત્રીને મારવા સમાન છે, અને એકસો સ્ત્રીઓ માર્યાનું પાપ એક બાળકત્યા કરવા જેટલું છે, પણ આમા બે પાપ થાય છે: એક બાળકત્યાનું અને બીજું સ્ત્રી હત્યાનું; અને આ ઘોર પાપની સજા રૌરવ નર્કમાં વાસ છે, અને તે સ્ત્રીના શરીર પર જેટલા વાળ હોય છે, તેટલાં વર્ષો એ નર્કમાં રહેવું પડે છે. ખજી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતા તે કોઢીઓ અવતરશે અને વળી પક્ષાઘાતનો ભોગ લઈ પડશે.

આ પ્રમાણે સરકારે અગતે ધર્મનો બોધ કર્યો છે; અમારા પોતાના એક અર્થે તેમ જ હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી અને મમતવથી અમે અને અમારા વંશજો, અમારા પુત્રો અને પ્રપૌત્રો, અમારા ભાઈઓ અને ભત્રીજાઓ, અને સર્વે પ્રસ્તુત લખાણથી સર્વ કાળ માટે બંધાયે છીએ કે હવે પછી અમે આવું કૃત્ય કરીશું નહિ, જો અમે તે કરીએ તો

ચીજો પણ ભેગી મૂકવામાં આવતી હતી એ મધુ ઈંદ્ર મ વગેરે પૂર્વના દેશોમાં હાનમાં જે જોડકામ અને શોધખોળ થઈ રહ્યા છે, અને ત્યાંની કમરોમાંથી હાડકિંજરોની સાથે જે અવશેષો, ચીજો મળી આવે છે તે પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

એ આર્ષ ગ્રન્થ પાછળથી જુદી જુદી દિશાઓમાં સિન્ન સિન્ન વિભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ તે પહેલાં, ઉપર કહ્યું તેમ, એક જ હતી તે આપણને એમની ભાષાઓમાં પતિ મરી ગયો હોય એવી સ્ત્રી માટે જે સમાન શબ્દ સમૂહમાં વિધવા, અગ્રેષ્ઠમાં વિડો (widow) અને સેદિનમાં વિકુઆ (widua) વપરાય છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

તે પછી પ્રગતિ થતા ઉપરોક્ત ચાત્રમાં ફેરફાર થઈ, વિવશ સ્ત્રી પતિ સાથે ચિત્તામાં બળવા ન દેતા, ઘેર પાછી આશુરમાં આવતી હતી, એ ઋગ્વેદના નીચે ઉતારેલા મંત્રો પરથી સમજાય છે.

હમા નારીરવિધવા મુપત્નીરાશ્નનેન સર્પિણા સર્પિશન્તુ ।

અનશ્વચો નમીવા મુસના આરોહતુ જનયો યોનીમત્રે ॥

[ઋ. ૧૦-૧૮-૭]

આ મંત્ર ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ વખતે સમને લઈ જનાર લોભ સાથે સ્ત્રીઓ પણ રમશાનમાં જતી હતી અને સમને ચિત્તા ઉપર મૂક્યા પછી તે સ્ત્રીને ઉત્તર દિશામાં બેમારતા.

ઉત્તરત પત્ની સવેશયતિ । ધનુશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય ।

તામુત્થાપયેદ્ દેવર પતિસ્થાનીયો

અન્તેવાસી જરદ્દાસો વા ઉદીર્ષ્વ નાર્યમિર્જીવ

લોકમ્ હતિ આશ્વલાયનગૃહ્યસૂત્ર

[૪, ૨, ૧૬-૧૨]

મતનમ કે સમને ચિત્તા ઉપર મૂક્યા પછી ઉત્તર દિશામાં બેમારેની તેની પત્નીને તેના દિવર તેના પતિનો સિંધુ કે ધગનો ધરડો નોકર નીચેના મંત્રથી ઉદ્ધારી ઘેર લઈ જાય છે એ મંત્ર

ઉદીર્ષ્વ નાર્યમિર્જીવલોક ગતામૃમેત મુપશેષ एहि ।

હસ્તપ્રાપ્તસ્ય દ્વિધિપોસ્તવેદ પત્યુર્જનિત્યમ્ મિ સનમૂથ ॥

[ઋ. ૧૦-૧૮-૮]

‘હે નારી, આ મૃનમાણસ પામે તું મૃતી છે પથ્થુ હવે છવશેક
(૫૨) તરફ આસ.’

આ મંત્ર અને એનો વિનિયોગ ખતાવનાર ઉપરનું સૂત્ર બેનાં પહેલાં
મરેલા પતિ સાથે સુષને પત્ની બળી મરતી હશે, તેમાંથી ઋગ્વેદ કાળે
બળી મરવાનો રિવાજ નીકળી જતાં જૂના રિવાજના ચિહ્ન તરીકે શબને
પડખે થોડો વખત તેની સ્ત્રી સૂતી હશે, પછી તેનાં સગાંઓ તેને ઘેર લઈ
જતાં હશે અને થોડા વખત પછી સૂતાને બદલે ઉત્તર દિશામાં ચૂવાનો
રિવાજ દાખલ થયો હશે એમ જણાય છે.

અથર્વવેદના નીચેના મંત્રમાં ઉપરની જ વાત છે:—

इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यते उप त्वा मर्त्य प्रेतम् ।

धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥

[અ. વે. ૧૮-૩-૧]

‘હે મર્ત્ય, પતિલોકને ઇચ્છનારી આ સ્ત્રી તારા મરેલા શરીર
પાસે પુરાણા ધર્મને અનુસરીને પડી છે તેને તું પ્રજા અને ધન આપ.’

આ મંત્રમાં મરેલા પતિના શબ પાસે સ્ત્રીએ સૂવું એને ‘પુરાણો
ધર્મ’ કહ્યો છે, એ ખ્યાનમાં લેવાથી સતી થવાનો જે રિવાજ પહેલાં હતો
તે ઋગ્વેદ તથા અથર્વવેદ કાળમાં બંધ થયો હતો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.
‘પ્રજા અને ધન આપ’ એમ કહેવામાં કદાચ પુનર્વિવાહનું સૂચન હશે.”

પરંતુ કાળબળના પ્રભાવે પૌરાણિક સુગમાં આપણા હિન્દુ સમાજમાં
મતીનો આસ પુનઃ દાખલ થવા પામ્યો, તેને પુષ્ટિ મળે એ ઉદેશથી,
આપણે જાણીને ખેડ પામીશું કે કોઈ પ્રપંચી પુરુષે એ મંત્રના શબ્દો
નીચે ઉતાયો છે તેનો છેલ્લો અક્ષર

आरोहंतु जन्यो योनिमग्रे सुधारिने

आरोहंतु जन्यो योनिमग्रे એ પ્રભાણે કયોં હતો.†

એક ન્હાના સરખા અને નજીવા ફેરફારથી કેટલો જલો અનર્થ થાય
છે, તેના ઉદાહરણરૂપ આ બિના મોલી શકાય.

ઇતિહાસકારોનું એવું માનવું છે કે ઈ. સ ના પાંચમા ઇકા સૈકામાં
મધ્ય એશિયામાંથી શક, ગુર્જર, હુણ વગેરે જાતિઓ હિન્દુસ્તાનમાં

* કીમ્બલી, જુલાઈ, ૧૯૩૫, પૃ ૪૦.

† ૧૬ માહિતી માટે જુઓ, Suttie by E Thompson p 17.

ઉત્તરી આરી અને વખત જતા, સત્તા બગે, દિન્દુ મમાજમા લગી ગર્ધ, તે પછીથી સતીનો ચાપ પાછો દાખન થવા પામ્યો હતો.

એ પ્રધાનું પ્રાપ્ત્ય જામતા, ખામ કરીને રાજપુતોમા, પતિ વડાધમા મળતા, સ્ત્રીઓ તેની પાછળ બગી મરવા લાગી, સન્નેગોએ પણ તેને ઉત્તેજન આપ્યું અને જે સ્ત્રી સતી ચાપ તેને સમાજમા ઉભે રથાને રથાપવામા આવી.

સ્ત્રી જાતિએ આ કાર્યમા ગૌરવ માન્યુ શરૂઆતમા કહેવામા આવ્યું કે આર્થ અન્યાયને મન પતિ એજ દેન છે, અને તેનું સર્વસ્વ પતિમા જ પર્ચામ થાય છે, અને તેનો પતિ મરતા એ ખુરી ખુરીને મરે કે બગી મરે એ રનામાવિક છે.

ચાપુ માસમા (જુલાઈ ૧૯૩૫) કવકતામા એક વડનગરા નાગર મૃદસ્થનું મૃત્યુ થતા, તેમના ધર્મપત્નીના યોગાક કનાકમા એ આઘાતથી દેહ છુટ્યો હતો અને આપણા સાહિત્યમા દારશ્વગસના જાણીતા લેખક જાગીદાગની છેલ્લી વડી જાય છે એ જોતા, એમની પ્રેમાળ પત્ની પણ તુરત બગી મુકા હતા.

એ ભાવના ઇટલી તીન અને મલ્લમ હોય છે તેનો એક દાખલો મેજા જનરલ રીમેને નોખ્યો છે તે આપીય.

તે નબે છે —

સતીનો ચાપ બ્રિટિશ દિન્દમા બધ પાકનામા આ થો છે અને તે હવે યુરોપિયનના જોવામા કે સાબળવામા ઝાઝો નહિ આવે તેથી એવો એક ખનાવ જે મે જાતે નોખ્યો હતો અને સાચો છે તેની વિગતો જણ્યુ છુ —

૨૯ મી નવેમ્બર સન ૧૮૨૮ એક ઘરડી માધ, આશરે ૬૫ વર્ષની તેના ધણીને મૃત્યુ પામે ચાર દિવસ થઈ ગયા હતા, તેની ગામ ભેગી પોતાની જાતને બરગીભૂત કવવા મેરી હતી માર્ચ સન ૧૮૨૮મા જામનપુર જીલ્લાનો ચાર્જ મળતા સતીના કાર્યને કોઈ ઉત્તેજન આપશે, મદદ કરશે અથવા એક લાકડું સુદા આણી આપશે તે ગુન્હેમા ગણે એવો એક સરકારી મે કાઢ્યો હતો ધણીના શમ સાથે તેની સ્ત્રી બગી મળના હોય એ મરનારના શમ સાથે લાકડા લાવવા એ કાર્ય પણ સમપાત્ર ગણ્યુ હતું તેથી ધણીનું શમ પ્રથમ બાળવામા આવતું અને વિધવાએ સતી થવું હોય તો પેતાના સાથે બીજા લાકડા આણવા જોઈએ ૨૪ મી

નવેમ્બર સન ૧૮૨૯ ને મંગળવારના દિવસે ગામના એક મુખ્ય પ્રતિષ્ઠિત અને બહોળા સાહસ્ય કુટુંબના વડીલ તરફથી અરજ મળી કે ઉપરોક્ત ડાકીને તેના ધણી ઉમેદસિંહ ઉપાધ્યાય, જે સવારે મૃત્યુ પામ્યા હતા તેના શબ સાથે નર્મદા કાંઠે બળી મરવાની રજા આપવી. જે મારા હુકમ અમલમાં મૂકવાનું જણાવી જે કોષ્ટ એ કામમાં મદદ કરે તેને સખ્ત સજા કરવાની ધમકી આપી; અને કોષ્ટ એ ન કરે તે સદ્ પોલીસ પહેરે મૂકશે. તોપણ એ વિધવા ડાકી અજ પાણી વિના નર્મદાના કાંઠે બેસી રહી, ખીજે દિવસે તેના ધણીનું શબ હાજરો મનુષ્યની મેદની મમલ જાળવામાં આવ્યું હતું. કુટુંબના કાલાવાલાને હું નમતું આપીશ નહિ એ જાણતાં એ મ્હોટો સમૂહ સાથે કાલ ચતા રિખરાધ ગયો; કુટુંબીજન, તે ડાકી બળા મરે નહિ અથવા ઘેર પાછી આવે નહિ ત્યાં સુધી અજ પણ સર્પ ન રહે. એ સંજોગમાં તેના પુત્રો, પ્રપૌત્રો, સગાંવડાલાં વગેરે તેની આસપાસ બેસી રહ્યાં; જ્યારે ખીજાએ મારા જાંગલની આસપાસ ફરી વળી તેને બળી મરવાની રજા આપવાનું અને ખીજા તેમ કરતા અટકાવવાનું કહેવા લાગ્યા. નર્મદાના તટમાં કાંઈપણ આધારની વસ્તુ લીધા વિના તે સ્ત્રી દિવસે સૂઈના તાપમાં અને રાત્રે સખ્ત ઠંડીમાં, માત્ર તેના બલાપર એક છુન્કાનો કટકો નાખીને પડી રહી હતી. ગુરવારે તો મહત્તમ થઈને સંસાર સાથેનો સર્વ સંબંધ તોડી નાખતું એક લાલ કપડું પહેર્યું અને ચુડાના પલ્લુ કકડા કરી નાંખ્યા. તે પછી સંસારમાં આવવા જે તે ઈચ્છે તોપણ તે તેના કુટુંબમાં રહી શકે નહિ. તેના બાળખત્ત્યાં હજી તેની સમીપ હતા; પણ તેમની કાંકણીની તેના પર કશી આસર થતી નહોતી. મારી ખાત્રી મર્ધ કે જે તેને બળા મરવા રજા આપવામાં નહિ આવે તો તે જીવંત મરણી મૃત્યુ પામશે; એથી તેના કુટુંબને પણ કલંક લાગશે તેમ તેનું દુઃખ પણ વધશે. સતીનો ચાલ અટકાવવાના હુકમને સરકારની રીતસરની સંમતિ હજી મળી ન હોતી; અને મને લાગ્યું કે હું સત્તાનો વધુ પડતો દુરુપયોગ કરે છું.

શનિવારે તા. ૨૮ મીની સવારે, દશ માઇલ દૂર એ જગ્યાએ હું જઈ પહોંચ્યો. એ જિયારી બઈ, માથે લાલ કપડાં સહિત પાસે ચોખા અને ટૂલની રકાખી અને દરેક હાથમાં નાળીએર, એ સ્થિતિમાં બેસી હતી, તેણે દંડતાથી અને કહ્યું કે મારા ધણીની રાખમાં બળી મરવાનો મારો અડગ નિશ્ચય છે; અને આપ સાહેબની સંમતિથી હું રાહ જોઉં છું, અને તેને શ્રદ્ધા હતી કે તે મળના સુધી જે કે તેણે અન્નજન્ય છોડ્યું હતું, તેનો દેહ ટકી રહેશે, પછી સૂઈનારાયણ પ્રતિ નજર ઠેરવીને ચાલિ-

પૂર્વક જણાવ્યું, એ મારો આત્મા મારા પતિની પાસે સૂર્યનારાયણ મળીપ છેલા પાત્ર દિવસ થયા ગયેલા છે, માત્ર મારી કાયા અને પટ્ટી રહેલી છે અને તે, હું જાણ છું કે, વખત આવે, પેની દ્વરની ચિતામાં મારા પતિની ગખમાં બળવા દેશે એક ઘડી પણ ડાશીની વેદના બણીમુછને લંબાવવાનું તમાગ સ્વભાવમાં કે ગિવાજમાં નથી અરેખર, તેમ નથીજ. મારો આશય અને કર્તવ્ય તમને બચાવવાનો અને રક્ષણ આપવાનો છે, અને તમને બળી મરવાના ખોટા વિચારથી દૂર કરવા, જીવનાનો આગ્રહ કરવા અને તમારા કુટુંબીઓને કષ્ટ ન લાગે તે સર હું આપ્યો છું.

તેણે જવાબ આપ્યો, એમના પર મારું મૃત્યુ આપવાનો આરોપ આવે એવો ભય મને લાગતો નથી. સુપુત્રોની પેઠે, તેમણે તેમનાથી બનવું, હું જીવતી રહું તે સારું, કર્યું છે અને તેમના આગ્રહને વશ થઈને મેં કશુંયું હોત તો, હું જાણ છું કે તેઓ મને પ્રેમથી આહત અને પુરૂં માન આપત પણ તેમના પ્રત્યેનું મારું કર્તવ્ય પુરૂં થયું છે, તમારી સંભાળમાં તે સર્વેને હવે સોપું છું અને હું હવે મારા ધણી ઉમેદસિંગ ઉપાધ્યાયની ચિન્તાની રાખમાં, મારી રાખ ત્રણ વાર બળેલી છે, તેની મેવામાં બળે છે.

હિન્દુ શ્રી પોતાના ધણીનું નામ મળે જ રહે છે. બ્યારે તેણે તેના ધણીનું નામ હાર દઈને અને ધરાધાપૂર્વક ઉચ્ચાર્યું, ત્યારે સૌની પ્રતીતિ થઈ તે નક્કી મરવાની જ છે.

તેણે આગળ લખાવ્યું કે સરકારે અમારા કુટુંબને બહુ સદાયતા આપેલી છે, અને મારી ખાત્રી છે કે મારા બાળબચ્ચાઓને તે બુધે નહિ મરવા દે, પણ તે સાથે હવે મને કદી નિસ્મન નથી, મારો પ્રાણ ઉમેદસિંગ સાથે છે, અને મારા શરીરની રાખ એની ગખ સાથે અહિં બળની જોઈએ.

તે પછી તેને મેં કાર્ડ કાર્ડ લખાવ્યું, ધમપ્રી વગેરે આપ્યા પણ તેની તેનાપર કાંઈ અમર થવા પામી નહિ.

સર્વ ઉપાય નિષ્ફળ ગયયા બોલા ત્યારે છેવટે તેના કુટુંબી જનોને બોલાવી, તેને બળી મરવાની પરવાનગી આપતા એવી એક સરત કરી કે તેના કુટુંબમાંથી આ પછી કાંઈ પણ બળી મરે નહિ, જે તેમણે કસુત્યું, ત્યાં હવે. તેથી ધણી, વ્યવસ્થા કર્યા બાદ તે ડાશીને બળી મરવાની મેં સંમતિ આપી. પેલાં જન થઈ હતી ચિતાનો મનથી તૈયારી થઈ મધ્ય ન મંગાવીને ખાલુ, જિજ્ઞાસા થઈને એક હાથ તેમ

મોટા પુત્રને ખભે અને ખીજો તેના લગ્નગના ખભે મૂક્યો, અને ચાકવા લાગી. દરમિયાન ચિતા સળગાવવામાં આવી. વયમાં ૧૫૦ વારનું ખેતર હતું. શાન્ત અને પ્રસન્ન ચિત્તે તે ચાકતી હતી. એકવાર વયગાળે અટકી, અને ઉંચે નજર નાંખીને બોલી, હે પતિ, તેમણે શા વારતે તમારી પાસેથી પાંચ દિવસનો વિજેન કરાવ્યો? તે પછી તેણે ચિતાનો પ્રદક્ષિણા કરી; કાણુબર થંભી, મંત્ર લખીને અગ્નિમાં થોડાંક પુલ્લ નાંખ્યાં, અને ગંભીરતાથી અને નિશ્વસપૂર્વક અગ્નિના લડકામાં પ્રવેશ કર્યો, જાણે કે આરામ કાચમાં વિશ્રાંતિ લેતી હોય એમ દળો અને ચીસ પાડવા વિના કે દોષ વેદના વ્યક્ત ક્યાં વિના તેનું શરીર ભસ્મ થઇ ગયું હતું.

વાળું દોષ વગેરે રાખરામાં આગ્યાં હતાં અને તે ચિતા નજદિકે આવી પહોંચી ત્યારે વગાડવામાં આગ્યાં હતાં. એવા આશયથી નહિ કે તે ચીસો પાડે તે એ અવાજમાં દબાઇ જાય; પણ તેના છેલ્લા શબ્દો સંભળાય નહિ, કેમકે તે સાચા પડે અને તો તે વખતે જીવતાને સાપક્ષ કે ક્ષેષનું કારણ થઇ પડે "૪

એજ અરસામાં આપણા પ્રાન્તમાં ભરૂચમાં બે સ્ત્રીઓ, મુદરબાઇ અને દીવાળી દેમાણ, ચણી, એનું રસિક બ્યાન ઉપરની પેઠે શ્રીયુત ગણપતરામે સવિસ્તર 'ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તકમાં કરેલું છે, અને તે વાંચવા જેલું છે.

આવી શુદ્ધ નિઠાથી અને સાચીપતિ ભક્તિથી પ્રેરાઇને પોતાની જાતની આહુતિ આપનાર સ્ત્રીઓ, વિરમ હોય છે, પરંતુ રૂઢિચી રાક્ષસ એવા બળવાન હોય છે કે તેને આધીન થઇને, લોકાચારની લાજના કારણે, કુટુંબના મિથ્યાભિમાનને લઇને, કુળવાનની હાથ પાડવાના આકબરથી હમરો સ્ત્રીઓ પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ શ્વસુર પક્ષના દબાણથી, પતિના રાગ સાથે બળી મરેલી છે.

જે દેશમાં એક જીવતી સ્ત્રી પર અનેક સ્ત્રીઓ કરી શકાય, અને તેમાં કુલીનતા મનાય, ત્યાં સ્ત્રીના જીવનની કેટલી કિંમત સંભવે? બંગાળામાં આ પ્રથા જોરજોર થઇ પડી હતી, તે નીચેના સત્તાવાર આકાશ્યો પરથી માહુમ પડશે:—

૬૭૮ સન ૧૮૧૫

૪૪૨ સન ૧૮૧૬

૭૦૭ સન ૧૮૧૭

૮૨૯ સન ૧૮૧૮

અને આ પ્રમાણુ અતિ વર્ષ વધતું જોઈને આજ સુધારક રામભોદન રાયે તેની સામે બંકમચાવ્યું; જે પ્રશ્નિતિ કારણે તેમની જાંઘી દહેશતમાં રહેતી હતી; તેમનું મતવ્ય તો એજ હતું કે પુરુષની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે રક્ષણ મળવું ધટે છે, અને જે કાંઈ માત્ર સ્ત્રી જીવનને ધાતક થતો હોય તે અટકાવવો એ સરકારનું કર્તવ્ય છે. કંપની સરકાર પણ આ પ્રયા નિષ્ઠ અને અમાનુષી સમજતી હતી તેમ છતાં લશ્કરમાં બળવો જામે એ ભયથી કયાં પગલાં લેતાં તે ખ્યાલી હતી.

છેવટે લોર્ડ બેન્ટીફના આગ્રહથી તેનો અંત આવ્યો હતો, તેની નોંધમાં તે જણાવે છે:—

“હવે હું આ લેખને પૂરો કરું છું, અને ધારૂં છું કે આ પ્રશ્નના વિચારમાં મારા મિત્રાના જ મનોવિકાર અને શ્રામણીને કંઈ ભાગ ન લેવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા મેં પાળી છે. મને લાગે છે કે સઘળી મુશ્કેલીઓ અને હાકલોને યોગ્ય વજન અપાયું છે, સઘળી બાબતો સત્યતાથી અને નિષ્પક્ષપાતપણે જણાવવામાં આવી છે, અને જે નિશ્ચયોપર હું ઉતર્યો છું તે વિચારદૃષ્ટિથી અને પ્રમાણથી સર્વોચ્ચ પૂરવાર થયાં છે એમ જણાશે, આ કાર્ય કરવામાં આ પ્રકારના જનમતના લાંબા સમયથી ચાલતા પ્રવાહની આગળ ન પડતાં સરકારે માત્ર તેનું અનુકરણ જ કર્યું છે એમ વ્યાખ્યાની રીતે કહી શકાશે; અને ભરિ સરકારનાં મોટામાં મોટા આપાસન-નિગ્રામત અદાલતના અનુભવ અને હહાપણને તથા નિગ્રામત અદાલત અને આપણા સૌથી ડાહ્યા અને બાહોશ અધિકારીઓ આ દરાવ પસાર કરાવવાને સરકારને પ્રતિવર્ષ વિનવ્યા કરે છે તેના, વિચાર કરીએ ત્યારે, મારી સમજ પ્રમાણે, આ રિવાજનો ઉચ્છેદ ન કરવામાં સમાયલી નૈતિક અને રાજકીય જવાબદારી, એ રિવાજ ચાલવા દેવાના કરતા ધણીજ ભારે લાગે છે.”

પ્રસ્તુત સત્તીના ચાલ મંથ પાડવાનો દરાવ મંલુર થતાં લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીફે તે જાણીતા મીથનરી કેરીને (Carey) બંગાળીમાં તરલુમો કરવા સારૂ મોકલી આપ્યો હતો અને તેણે એજ દિવસે દેવગયાં ન જતાં એ કાર્ય તુરત જ પૂરું કર્યું હતું; એવા હેતુથી કે તે જલદી બદાર પડે, તો એક વિધવા સ્ત્રીનો જીવ બચે.”

† ભરૂચ રાજેને: ઇતિહાસ પૃ. ૮૭

• જુઓ લોર્ડ બેન્ટીફ પૃ. ૧૧૦ બાર્બારસનાં લીરાલાલ નાણાપરી.

* જુઓ Suttice by E. Thompson F.R.S.

પરિશિષ્ટ ૩

શ્રી. શ્રી. ગણેશાય નમઃ. શ્રી અંબિકા સત્ય છે.

આ કલબુત્રમાં રે સતિમા જોર થયાં

નાગરની નાતમાં માન ભલાં જો રહ્યાં.

સરસ્વતિ માતને વિનવું ને ગણપતિ કાશું પાપ રે—સતી ૧

સંવત ૧૭૬૭ ના ભાદરવા વદ સાર રે

એકાદશી શુભ વાર શુભ્યે સત ચાલું નિરધાર—સતી ૨

જે દહાડાના રવામિછ ખધાર્યા તે દહાડાનું જાણું રે

દૂધ પીને પ્રાણ જ રાખ્યો ધરમાં કોઈએ નવ જાણું રે—સતી ૩

પહેલા પહોરનું સત ચાલું જે વારનો કાગળ વાળ્યો રે

આપ રૂપ ધર્મ પોતે બેઠી પુરવ જનમનો સાચો રે—સતી ૪

સુરતમાં એવો શોર જે નાગરમાં સતી થાય રે

નાનાં મોટાં જેણે સાંભળ્યું સૌકા જોવા જાય—સતી ૫

સગાં કહે રે બાધ શું કરે છે થાય છે આપણી હાંસી રે

ભારે આપણને સંકટ પડશે જશે સધળા નાશી—સતી ૬

તમને સંકટ થાનું છે રે કાણુ થયો ત્રિકારી (?) રે

જે કહેશે તેને પરતો દેખાડું મારી વાત છે સાચી—સતી ૭

સંસારમાં બેન સર્વને હોય છે એવી ન કરીએ વાત રે

સગાં કહે બાઈ બાનાં રહેને કાંધે કરે ઉત્પાત—સતી ૮

શિવબાઈ કહે મને સત ચાલું છે મારું સત છે માયું રે

માનવીઓ તમે નથી માનતા મારે નથી કાંઈ કાનું—સતી ૯

કાગળ લઈ બોળામાં એકાં મારે તો હવે જળવું રે

સગાંને હું શું કહું મારે સંસારને શું કરવું—સતી ૧૦

વળતી સતીમા એણી પેર બેઠ્યા માનવીઓ તમે માનો રે

નહિ તો સર્વ પ્રવચકાર વાળું એટલું મનમા આણો—સતી ૧૧

લાલા સદાનંદે જોરડે બેસાડી બહારથા દીધું તાણું રે

વાળું તો જાત્રી પડ્યું ને હવે તો હવેલી બાળું—સતી ૧૨

એક હાથમાં સોપારી એક હાથમાં રૂપીઆ બે રે

લાલા સદાનંદ સતી કને આવી આમાં કહો શું છે?—સતી ૧૩

સતિમા કહે રે લાલા સદાનંદ અંબાનું નામ લે રે

એક હાથમાં સોપારી છે એકમાં રૂપીઆ બે—સતી ૧૪

કંકુ કહાડીશ હું ને દેખાડું સદાનંદ કહે સાચું રે

આત્રે દવે રમ લેવા બધાંએ એમાં નથી કાંઈ કાચું—સતી ૧૫

લાક્ષા સદાનંદ અસ્વાર મળે દરબારમાં તે આવ્યા રે

દોર કરસનદાસ મહેતા માણેકચંદ દિવાનજી બોલાવ્યા—સતી ૧૬

ચારે મળી વિચાર કરીને ખા સાહેબ કને આવ્યા રે

દોર કરસનદાસે અરજ કરી તવ માનેસુ બેસાડ્યા—સતી ૧૭

ખાં સાહેબે વાત જ પૂછી તેનો ઉત્તર દીધો રે

ચારે નવાખરી રજા અપાવી પડછો માની લીધો—સતી ૧૮

લાક્ષા સદાનંદ રજાં લઈને પોતે દવેથી આવ્યા રે

આપ કપ થઇ સતીમા બેઠાં સદુ કોને મન બાવ્યાં—સતી ૧૯

ચાકર નકર સહુકો માગે માતા અમને આપો રે

દાથ ચોળી અંગારા કહાડ્યા બેઠા બેઠા તાપો—મતી ૨૦

લાક્ષા સદાનંદ વિનતિ કરે છે ઉભા બેઠે કં તોડી રે

કહો તો રથ મંગાવું કહો તો મંગાવું ઘેડી—સતી ૨૧

સતીમા કહે રથ મંગાવો બળદ આપણા તોડી રે

રમજમ કરતાં સતીમા આવ્યાં બેઠાં સુદૃઢી ઓઢી—સતી ૨૨

દામદામથી લોક જ આવ્યા કરે માહિમાદિ વાત રે

સતીમા તવ તોરણે આવ્યાં દીધા કંકુના દાથ—સતી ૨૩

સતીમા તો રથમાં બધાં બેઠાં પાસે બેન ને માસી રે

નાગર લોક સદુ બેવા ઉભા ફુલેલા દર્શન કહાંથી—સતી ૨૪

લોક તણિ બનુ બીડ મળી સદુ આગ્રા અવળા દોડે રે

અચારે સતીએ રથ ચલાવ્યો તથુ ધડી તવ દદાડો—સતી ૨૫

નાજીવટમાં રથ ચલાવ્યો સદાનંદ અસ્વાર થાયે રે

રથ પાછળ લોક જ દોડે જે અંબે કહેતા તથ—સતી ૨૬

દોડીવાટથી રથ દોડાવ્યો કેળાંપીઠમા આવ્યો રે

માળી લઇ કંકુની રથમાં બેઠા જુદાર વધાવ્યો—સતી ૨૭

લાલ દરવાજે આપા દઇને વહાથી રથ ચલાવ્યો રે

પવનવેગે રથ દોડાવ્યો અશ્વનીકુમારમા આવ્યો—સતી ૨૮

અશ્વનીકુમારની વાટે આવી ફરીને સતીમાએ આગ્રા કીધી રે

વેરાગીના મહ આગળથી મચાવ લગાડી લીધી—સતી ૨૯

અશ્વનીકુમારથી રથ ચલાવ્યો સુપ્તેશ્વરની વાટે રે

રથની પાછળ લોક દોડે છે ભતરીજા બેઠે સાથે—સતી ૩૦

સુપ્તેશ્વરમા રથેથી ઉતરતા મટેહ મનમા આવ્યો રે
 રથેથી ઉતરી કરીને સદાનંદ બોલાવ્યો—સતી૦ ૩૧
 સતીમા કહે રે લાલા સદાનંદ સાબળો મારી વાત રે
 સુરજ દેવતા અમતજ પામ્યા રે હવે પડી છે મત—સતી૦ ૩૨
 લાલા સદાનંદ વિનવી કરે છે એ વાતમા છે ફાશી (?) રે
 કદાપી સન ઉતરી જશે તો જગમા યાશે હાસી—સતી૦ ૩૩
 આટલો પગતો તમને દેખાડ્યો તોયે તમો નહિ માનો રે
 મારે સત ઉતરે નહિ તમે નિચે કરીને માનો—સતી૦ ૩૪
 રાત વેળા અમો બળી મરીએ તો સાબળો એનની મારી રે
 નગરલોક સહુ એમ કરી કહેને સતી જ્યા છે નાશી—સતી૦ ૩૫
 પાત્ર દહાડાનું સત છે મા= વાત કહું નિર્વાણ રે
 નગર સહુકો દેખની હુ અણું ઉગમતે લાણુ—સતી૦ ૩૬
 રાતવેળા અમે બળી મરીએ તો અમને લાગે પાપ રે
 અંતકાળે મારે બળી મરનું નહિ જલ (?) માને પાપ—સતી૦ ૩૭
 આયુષ્યથી તો સહુએ કહે છે પણ સત આવે તે સતી રે
 સગા સહુને ઉભા છે નવ તોયે મહારી વતી—સતી૦ ૩૮
 સતી કહે લાલા સદાનંદ સાબળો મહારી વાત રે
 આવો હવે વાડીમા જઈએ રે હવે પડી છે રાત—સતી૦ ૩૯
 ત્યાંથી સતીમાયે રથ ચલાવ્યો મુનવીની વાડીમા આવ્યો રે
 રથેથી ઉતરી કરીને સાથ સહુ બોલાવ્યો—સતી૦ ૪૦
 આનંદી આનંદમા બેઠા વાત કરે છે મીઠી રે
 જુગમા સતી ઘણી થઈ પણ એવી કોઈ નથી હોડી—સતી૦ ૪૧
 લાલા સદાનંદે માણસ મોકલી પોરને તેડાવ્યો રે
 સતી માતાનું નામ સાબળી તતક્ષણ દોડી આવ્યો—સતી૦ ૪૨
 પોરને તેડાવી કરીને આપ્યા રૂપઆ ચાર રે
 પડી તમને સરખાવ આપશું કરો મહુતી તૈયાર—સતી૦ ૪૩
 જાઓ પોર ને તમે વહેવા ચાઓ ને રખે લગાડો વાર રે
 લાલા સદાનંદે પોતીકા તા માણસ મોકલ્યા ચાર—સતી૦ ૪૪
 એમ કરતા જહુ રાતજ ગઈને માનગો મહાગ ગોર રે
 આવો આપણે કડે જઈએ રજો પાડ્યો પહેર—સતી૦ ૪૫
 ત્યાંથી સતીમા કહે આવ્યા માન જઈ બંને (?) યાવ રે
 ગોરને હાથે વુગમી લઈને મતીમા નક્કાવા જુવ રે—સતી૦ ૪૬

સતીમાતા તો નહાવ પેઠાં છુટી એકમે ને આદરે
 એક માસે છુટી મારી દેણે ન આપ્યો હાથ—સતી૦ ૪૭
 લાલા સદાનંદ કહિ ઉભા વિશ્વાસ મનમાં આપ્યો રે
 ખાલજુ પછવાડે મુઝા રખે તાપીમાં કંપલાવે—સતી૦ ૪૮
 તેજે સમે નાહિને નીસર્યાં ગાયની પૂજા કીધી રે
 ગોરગોરાણી આપ છે વચમાં પ્રદક્ષણ ત્યાં કીધી—સતી૦ ૪૯
 ગોરગોરાણીને ધરેણું આપું ગાયને નાંખું ઘાસ રે
 માથ તણેથી સતીમા નીસર્યાં સુરજદેવનું વાચ—સતી૦ ૫૦
 માથ ગોરને પગે લાગી સતીમા કહે છે વાત રે
 આલો હવે હવન કરીએ ચોડી રહી છે રાત—સતી૦ ૫૧
 સતીમાતા હવને બેઠા વિધિ કરીને ચાપ રે
 પછવાડે જે ભોક્ષ ઉભા જે અંબે દેડેતા જાય—સતી૦ ૫૨
 સતીમાતા તો હવન કરે છે લોક કરે છે વાત રે
 લાલા સદાનંદ સમાં સહોદરે આખાં નાલીએર સાત—સતી૦ ૫૩
 સમાં સદુ નાલીએર આપીને ઉભાં આંસુ પાડે રે
 સતી કહે તમે રોતાં રોની જહેરાને કોણ વારે—સતી૦ ૫૪
 સતી માતા તો હવને બેઠા પાસે કંડુની ચાળી રે
 ચુડો ઉતારી ગોરાણીને આપ્યો માંડે રાખી વાળી—સતી૦ ૫૫
 સતીમા હવન કરીને ઉભાં હાથમાં હુમડાં લીધાં રે
 કાંઠે આવી નાહિ કરીને વિધિયે તરપણ કીધાં—સતી૦ ૫૬
 સતીમાતાએ સરવે કરીને પહેર્યો ધોગો સાળુ રે
 પછી સતીમા મઢી દને આખ્યાં વાત કરી છે વાર—સતી૦ ૫૭
 મઢી આગળ તાંક હવન કરીને વાત કરે અશ્વમેવ રે
 એટલે તો પ્રજાત થયો છે ઉગ્યા સુરજદેવ—સતી૦ ૫૮
 ત્યાંથી સતીમા ઉડી કરીને સુરજ પૂજા કીધી રે
 સુરજ દેવને વિનંતી કરીને આશા માગી લીધી—સતી૦ ૫૯
 સુરજદેવની સ્તુતિ કરીને આગા માગી લીધી રે
 મઢી આગળ આવી કરીને પ્રદક્ષણ પચ દીધી—સતી૦ ૬૦
 એક હાથમા નાળોએર લઇને કાકડો લગાડી લીધેરે
 મઢી આગળ ઉભાં રહિને સુરજને નમસ્કાર કીધો—સતી૦ ૬૧
 સોલે તણી જલ્દી બીડ મળી છે તેહને આખાં કદાડો રે
 જ્યારે સતીમા મઢીમાં પેઠાં ત્યારે એ ઘડી અચ્ચો દાડો—સતી૦ ૬૨

જ્યારે સતીમા મઢીમા બેઠા લાલા વેણીવાલ આબ્યો રે
 લોક સહુ આધા કરીને વેણીવાલ બોલાબ્યો—સતી૦ ૬૩
 લાલા વેણીવાલે અણામ કરીને સતીને વિનંતી કીની રે
 સતીમાતાએ નાળીએર આપ્યુ આશિષ ઘણેરી દીધી—સતી૦ ૬૪
 સતીમાતાના વચન થકી હું વાણી કરે પરકાસ રે
 લાલા સદાનંદ મઢીના મો કને લાછ ઉભા તરવાર—મતી૦ ૬૫
 તેજ જ્વેતી ત્રિભોવન માહે વરત્યો જ્વેજ્વેઝર રે
 સતીમાતા કહે આ સંગાયે મારો પાયમો અવતાર—સતી૦ ૬૬
 તમો જાણુશો ચીસ પાડશે લોક કરે જાહુ શૌર રે
 હું કાર્મ ચીસ પાડું નહિ તમો છાના રાખો દોષ—સતી૦ ૬૭
 લાલા સદાનંદ મઢી કને ઉભા પાસે ઉભા પાળા રે
 સતીમાતાએ ઘી લાછને ભિજવી આની માયા—સતી૦ ૬૮
 સતી મા કહે રે લાલા સદાનંદ અબ્યું ધણીનું તેડું રે
 તમને તો હું એટલું કહું છું માહરે વધાવને દેહેધી—સતી૦ ૬૯
 પછી સતીએ સંભારીને કાગળ ખોળામા લીધો રે
 સતીમાયે પોતા સ્વામિનો શુભ સ્મરણ કરીધો—સતી૦ ૭૦
 અગર ચઢનના લાકડા નાખી માહે તુલસીની કાષ્ટ રે
 પહેલા પોતાના દેશ લગાડી પછી લગાડ્યું ધામ—સતી૦ ૭૧
 ચોહોગમધી અગ્નિ લાબ્યો ઉપર નાખી ધામ રે
 સતીમાયે વેમાને કરીયો વૈકુંઠ કેશ વાસ—મતી૦ ૭૨
 જ્યારે મતીની મઢી લાગી ત્યારે થયો દંગામ રે
 મારું વધાવે સોપારી પૈમા કોઇ વધાવે બદામ—સતી૦ ૭૩
 દેટલાક સવારે આવ્યા ધણા રજા છે ગત રે
 સતીમાતા અનોખ થયા તે લુગમા ચાપી વાન—સતી૦ ૭૪
 સંવત ૧૭૮૭ ના લાલગા વદ સાગ રે
 હાલશી શુભ વાગે જીગ્યો સતી થયા નિરધાર—મતી૦ ૭૫
 એ ગરબો જે માણજો તેને વૈકુંઠ વગ રે
 નરનારી જે સાણજો તે ફગી ન આવે ગર્જવામ—મતી૦ ૭૬
 કચપીઠ દેશન ચોટમા તે અબાજનો ગુનામ રે
 તેણે એ ગરબો બાબ્યો છે નાના સુગ દુર્બલગમ—મતી૦ ૭૭
 સતીમા જોર થયા નાગરી ન્યાતે રે માન ધણા થયા.

વહનિધી મનોનાનો ગરબો મ પૂર્ણ. શ્રી મી.

મંપાલક સુરેગ દીક્ષિત

(૩) વિધવા વિવાહનો કાયદો

“હા દેવ ! શુ વિપરીત દેખડું લીધવું !
કા ન પડી હું ંહેલીરે મુખ મોતને ?
જન્મ ! તહે મુજ જીવન લૂટી લીધવું,
ઝડપી લીધો નાથ, યનાથ મંડી મહને.

x x x
ઓ જીયા જીયા, આકાશ ! તું કા મહને
ઉચકી લઇને નવ ગએ નિજ અગમ ?
છૂટું કૂર જગતના જનથી, હું અને
વસુ મુખે આ તારલિયાની સગમા ”*

(નરસિંહરાવ)

હિન્દુ સમાજે એક વિધવાની સ્થિતિ બહુ કઠિન અને દુ ખમય કમી મૂકેલી છે, તેનું જીવન અપ્રિય થઈ પડે એવા પ્રકારનું તેના પ્રતિ વર્તન અના-
યવામા આવે છે, એટલે સુધી કે તેનો ધણી મરણ પામ્યો એટલે તેનું સર્વસ્વ
હુટાપ થાય છે, તે નિરાધાર થઈ પડે છે કદાચ સતતિ હોય તો તેને કાષ્ઠક
આશ્વાસન રહે છે, કાષ્ઠક જ પ વાળાને રેસવાનો આરો હોય છે પણ જો
એકનવાથી હોય છે તો હાડધૂત થાય છે તિરસ્કારાય છે તેની ઉપાધિઓની
સીમા હોતી નથી શુભ કામકાજમા તે ભાગ લઈ શક નહિ, વખતે સામી
મજે તો તે અપશુકનિયાગ ગણાય છે સાસરિયામા તેની વ્હારે ચઢે કે સડા
નુમૂલિતના રે મીઠા શબ્દો કહે એવું ગ્રામ જગતે જ હોય છે મે'ણાટાવા
ખાતા પણ તેને એમ સદા લાગે કે તે ધરની એક વિધવા છે, દાસી છે

જે સ્ત્રી પતિ પાછળ મતી થઈને બળી મરી, તેણે એક વખતના
અગ્નિની જવાળાનું કષ્ટ સહન કર્યું પણ તે તો સદાને માટે એક વિધવાના
દુ ખમાથી છૂતી સુખી થઈ, પણ જેઓ એ માર્ગે ન નિચરતા, સ સારમા
રહી, તેમની જૂરી દશા થઈ, તેમને તો જીવનપર્યંત સગગતી ભરીમા
જીવન વ્યતીત કરવાનું નસીમે રહે છે, એ પરિતાપ યોગે હોતો નથી

આપણા સમાજમા જાજનગ્નનો ચાન બહુ જામેતો અને જુના
સમયથી આવતો આવે છે તેને કારણે આપણે આદિ વિધવાઓનું પ્રમાણ
અન્ય દેશો કરતા મોટા પ્રમાણમા મજે છે તેમાય વિધવા વિવાહની છટ

નહિ એટલે એ સંખ્યા વધુ જ રહે છે. આ સ્થિતિમાં વિધવા પ્રતિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચાય અને તે અન્ન પુષ્કળ ચર્ચાય એ દેખીતું છે.

મનુ, નારદ, પારાશર વગેરે સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં વિધવાને દરીવાર લગ્ન કરવાને સંમતિ દર્શાવેલી છે; અને વેદકાળમાં નિયોગની પ્રથા પ્રચલિત હતી, પણ વચસા ગાળામાં સંજ્ઞેગવસાવ સમાજ બંધારણમાં પરિવર્તન થવા પામી, શ્રદ્ધિ બળ સર્વોપરિ થઇ પડ્યું; શ્રદ્ધિ એજ શાસ્ત્ર મનાવા લાગ્યું એટલે સુધી કે એક સ્ત્રી નાશી જાય, વટલી જાય ને લગ્ન કરે એ આપણે સહી લઇએ પણ તેને પુનર્લગ્ન કરવાની રજા તો નજ અપાય. અને તેમાં વિરોધ માલુમ પડે તો સ્ત્રી વર્ગનોજ. વિધિની કેવી વિચિત્રતા !

જ્યપુરના રાજા બીજા જયસિંહ પોતાના રાજ્યમાં પુનર્વિવાહની પરવાનગી આપવા નિર્ણય કર્યો પણ એમનાં માતૃશ્રીએ તેનો વિરોધ કરી એવી વિચિત્ર દલીલ કરી કે મને પ્રથમ પરણાવ અને પછી એ આલને ચાલુ કર.

પેશ્વાના દરબારમાં દરસુરામ બાહી અગ્રસ્થાન ભોગવતા હતા; તેમનો માન મત્તબો મોટો હતો. તેમની પુત્રી દુર્ગાબાઇનું ત્રણ વર્ષની વયે લગ્ન થયું હતું; લગ્ન સમારંભ પૂરો થયો નહતો એટલામાં વરરાજા કાળનો ભોગ થઇ પડ્યો. હાહાકાર વર્તી રહ્યો, સૌની દિલસોજી એમના તરફ વળી, એમણે તો સંસારમાથી નિવૃત્ત થવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો; પણ પેશ્વા એમની સેવાનો લાભ ખોવા ધ્વંષિત નહોતા. તેથી શ્રી. શંકરાચાર્યની સલાહ તેમણે આ દેશમાં માગી. પણ શ્રી શંકરાચાર્યને દરસુરામ બાહી પ્રતિ કાંઈક દેવ હોઇને, એનો નિર્ણય તેમણે આપ્યો નહિ. તે પરથી પેશ્વાએ કાશીના પંડિતોનો અભિપ્રાય મંગાવ્યો; અને તેઓએ પુનર્લગ્ન કરવાની સંમતિ આપી. શ્રી શંકરાચાર્યના અને તેમના આશ્રિત પુત્રાના ખાલણોના હાથ, આમ હેઠા પડતા, તેઓએ બીજી યુક્તિ અજમાવી. દરસુરામ બાહીનાં પત્નીને તેમણે હાથ પર લીધા, અને તેની પાસેજ કરી લગ્ન કરાવવાને ના પડાવી કે, એ પુનર્લગ્નનો ધારો ચાલુ થાય અને પોતાના કુટુંબને કસંક લાગે તેના કરતાં દીકરીનું વૈધવ્યનું દુઃખ સહન કરી લેવા મા પોતે તત્પર છે.

એવો ત્રીજો પ્રયત્ન બંગાળમાં હાકાના રાજરણને અરાહમા સૈકાના મધ્યમાં કર્યો હતો પણ કિશનનગરના મહારાજા અને સ્થાનિક પંડિતો સામા યથા એટલે તે પ્રયત્ન પડતો મૂક્યો હતો.

સન ૧૮૨૯ માં લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે સતીનો આદ્ય બંધ પાડ્યો-
એ સત્કાર્થી હિતેજિત યજ્ઞને કેટલાક સુંદારકોએ વિધવા વિવાહ દાખલ
કરવા તગ્વીજ કરી પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા હતા.

વળી બાબુ સ્વામચરણદાસે, તેમની બાળકન્યા વિધવા થતા નીચે
મુળમ પ્રશ્ન પંડિતોને અભિપ્રાય સારે મોકલ્યો હતો:

Whether the widowed daughter of a sudra
who had not known her husband and who was
unable to practise the higher virtues of concre-
mation with her husbands' corpse could be remarried
agreeably to the Shastras."

એક શ્રદ્ધની વિધવા કન્યા જોણે પતિનું સુખ જોધું નથી અને સતી
થવાને અથવા વૈધવ્યનું દુઃખ સહન કરવાને અશક્ત છે તે શાસ્ત્રનુસાર
ફરી લગ્ન કરી શકે ?

રાજ રાધાકાન્ત દેવના ધરમાં પ્રસ્તુત પ્રશ્નો નિર્ણય કરવા સા
પંડિતોની સભા મળી હતી અને તેમણે એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું ?
શ્રદ્ધની કન્યા ફરીવાર લગ્ન કરી શકે; પણ એ વાત એટલેથી અટકી હતી
અને એ નિર્ણય કાગળ પર જ રહ્યો હતો.

પણ તે અમલમાં મૂકાવવાનો યશ સુપ્રસિદ્ધ પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યા
સાગરના બાગ્યે નિર્માયો હતો. સનાતની પંડિતોની પરવા ન કરતા તેમણે
વિધવા વિવાહના પ્રશ્નની ઝુંબેશ ઉપાડીને લોકમત ફગવવા માડ્યો. પોતાનો
સાથ મળ્યુત કરીને વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરવા કંપની સર
કારને, સંખ્યાબંધ સહીઓ મેળવીને અરજી કરી; તેમાં તેમનો વિજય
થયો. સન ૧૮૫૬ માં અંગ્રેજ સરકારે વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર
કયો. એ સત્કાર્થી માટે એકલી વિધવા જાહેનો જ નહિ પણ સમસ્ત હિન્દુ
સમાજ કંપની સરકારનો બહુ ઝાણી ચમલો છે.

પ્રસ્તુત કાયદો અમલમાં આવ્યા પછી તેનો લાભ લેનાર સ્ત્રી પુરુષની
સમાજ તરફથી ખૂબ સલામણી થતી એ આપણે આપણા પ્રાન્તમાં ધન-
દારબાદ અને માધવદાસની અને જીવદાર અને લ'હુલાઇની હકીકત પરથી
સારી રીતે વાકેફ છીએ. પણ જનતામાં કેળવણીનો પ્રસાદ વધત; લોક
મત જાગૃત થતા અને સંજોગોમાં ફેરફાર થતાં અગાઉની પરિસ્થિતિ

અત્યારે તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે અને વિધવા વિવાહ કરનારા ઝાઝી સંખ્યામાં મળી આવે છે; તેમજ તેના સામેની સુગંધિ ઓછી થઈ ગઈ છે.

તે કાયદો પસાર થયો ત્યારે તેમાં એક જ સુધ્ધા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તે એ કે એ જગત કાયદેસર ગણાય અને લગ્નધી ધયલી સંતતિ કાયદેસર વારસાના સર્વ હક્કને પ્રાપ્ત થાય; પણ તેની સાથે એવું તેમાં ઉમેરવામાં આવ્યું હતું કે તે વિધવા ખાઈ પુનર્લગ્ન કરતાં, તેના પ્રથમ ધણીના કુટુંબ વા મિશ્રિત પર કાંઈ હિત દાવો ધરાવી શકે નહિ.

આ કાયદો પસાર થયે પોણા સો વર્ષ થયાં છે. સમાજ સ્થિતિમાં બહોળા ફેરફાર થવા પામ્યા છે, અને ન્યાયની ખાતર ફરી લગ્ન કરનાર વિધવાને તેના આગલા ધણીનાં સંવાનો તેના રક્ષણ નીચે રહે તેમજ તેની સાથે પોતાનું જીવન અગાઉ જોડ્યું હતું, તેની મિશ્રિતમાં તે ફેરફાર વારસ થાય એ હિતનીય અને યોગ્ય છે.

સમાજ સુધારકોએ, આ કાયદાની ઉલ્લી વાર્ષિક ઉજવણીના પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી શ્રીયુત્ત એન. એમ. જોશીએ જણાવ્યું હતું તેમ, એ કાયદામાં ઉપર મુજબ સુધારો કરવાનું કાર્ય ઉપાધી લેવું ઘટે છે.

(૪) ફાંસીઆ વા ઠગ લોકો.

“હગલખાજ બમણો નમે એ તાં કરે વધતાં,
ચોર, સીંગણુ ને દીપડો, ત્રણ નમે હાન
વારો એવો વીર, હોય છુતારા માનવી,
સોંપીએ શિર ને શરીર, તોય કાળજી કાઢવા કરે.”

[આરણી કવિત]

આપણી કેટલીક જુની વાર્તાઓમાં તેના નામક સાહસ અર્થે નિકળે તેને રસ્તામાં ઠગ લોકો, ફાંસીઆ વગેરેનો ભેટો થાય, તેમના સાંડસામાં ન સપડાતાં, તે વિજયવંત નિવડી આગળ વધે અને ધારેલો હેતુ પાર પાડે એવું વાંચેલું કે સાંભળેલું લોકાના રમરણમાં હશે અને તેના ઉદાહરણ તરીકે માનસિંહ અભેસિંહ; સોનરા પરમાર વગેરે વાતો નોધી શકાય.* અને જુના કાળમાં ધાડપાકુ ફાંસીઆ, ઠગ લોકો વગેરેનો વારો લાય રહેતો તેના સ્વયં ઉદ્ધેષો આપણા સાહિત્યકારોએ પણ કરેલા મળે છે, જેમકે નવલરામ રચિત વીરમતિ નાટકમાં વીરમતિનું જામોતી ગુણકાના હાથમાં

* જુઓ ગુજરાત કાલિયાવાડની વાતો ભાગ ૧, પૃ. ૭૮; ૧૧. ૨ પૃ. ૧૧, ૧૧૮ વગેરે.

કસાવું, નંદસંકર રચિત કન્દલધેણી નવલકથામાં.. પ્રધાન માધવનું બે વેદાન્તી ખાલણેને મળવું; ભગીનએ ડેસીની સોના મહોરની કાચળી પચાવી પડવા તેનો પ્રાણ લેવો, વગેરે અને એવા ભયના માર્યા જનમાત્રા હુંટાવાની બહીરે એ કાળે આપણા લોકો બહુધા પ્રવાસે નિકળતા નહિ અને જે કાંઈ પ્રવાસે નિકળતા તે સાથે વળાવા કે હથિયારજંથ ચોક્કીદાર રાખતા, તેની વિગતો પૂર્વે અપ્રાપ્ત સુકી છે.

તીર્થયાત્રા કરવી એ દરેક ધર્મમાં આવશ્યક ગણાયું છે અને એ આન્યતાથી આપણા જે લોકો બહાર નિકળતા તે ગરતામાં ભય અને જોખમને લઇને, જાણે કે એ હેવટની વિદાય છે એમ સમજીને, કેટલાક તો જીવતા જ જીવતઠિયા કરી લેતા અને તેમને વળાવા સારૂ આપું જામ ઉઘટતું; અને તેઓ, સહિસગ્રામત પાછા ફરે, પ્રશુનો પાક માનતા અને મંગાપૂજન જેવા વિધિ ઉગ્રવી ઉત્સવ કરતા હતા.

ઉપર નિર્દેશ કરેલી વાર્તાઓના નાયક હમ અને ફાંસીઆની ચુંગાલમાંથી છટકી નાસતા, એ તેમનું શોર્ષ કે ચાતુર્ષ દર્શાવવા માટે હોય છે પણ દરરોજના વ્યવહારમાં સંકેતે લોકો એ હમ અને ફાંસીઆઓના ભોગ થઇ પડતા, અને તેમનાં નામનિશાન સુદા-મળતાં નહોતાં.

એ હમ અને ફાંસીઆ લોકોનું જીવ બહુ મ્હોટું અને વિરતરેહું હતું. તેઓ દેવી ભવાનીને માનતા; અને તેમાં તાજીય થવા જેવું એ હતું કે મુસ્લીમેને તેનો બાધ નડતો નહતો. એક શિકારીની પેઠે, તેમની જાળમાં ફસાનારના પ્રાણ તેઓ લેતા; અને દેશમાં કેન્દ્રિત સત્તાના અભાવે, તેમની પ્રવૃત્તિને ખાળનાર કે દાખી દેનાર ભાગ્યે જ કાંઈ આમળ પડતું; અને રથાનિક સત્તાધારીઓ પણ, જેવાકે જમીનદારો, ગીરાસદારો, ઠાકારો પણ તેમની છડતી કરતા નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તેમની સાથે, તેમની પાસેથી હુંટમાંથી લાભ મળવાની લાલચે, બળા જતા; એક જ સરતે કે તેઓ તેમની રૂપતને રંગડે નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં હમ લોકોનું પ્રામત્ય જામે એ નવાહભરું નથી.

પણ અંગ્રેજોની સત્તા આપણા દેશમાં દડ થતાં, તેમની નજર, કંપની સરકારના કેટલાક સિપાઇઓ અને અમલદારો અલોપ થઇ જતા, હમ લોકોની હિલચાલ પ્રતિ ગમ; અને તે હિલચાલ એવી ભયાનક માણમ પડી કે તેમણે નેને નિર્મૂળ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે કાર્ય સારૂ કંપની સરકારે કર્નલ સ્વીમનને નિયુક્ત કર્યો. એણે એ પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવામાં

અમ્ર જાગ લીધો હતો. દગ લોકોની પ્રગતિ અને તેના વિસ્તાર વિષે કર્નલ રલીમેને રજુ કરેલો રીપોર્ટ કોમતી છે; અને કર્નલ મેડાઈસ ટેનરે, Confessions of a thieving—દાસીગર—એક અદ્ભુત કથા—એ પુસ્તક રચીને, એ લોકોના દુષ્ટ કૃત્યોનો વાદસ્થ ચિતાર ખડો કર્યો છે. અર્થો તે એ લોકો કેવી મિશ્તથી તેમનું કાર્ય કરતા, એવો એક બનાવ કર્નલ રલીમેને નોંધેલો છે, તે આપીશું.

જામીરી દેખાવતો, ખુશમુરત અને મજાસુત બાધાનો એક મુમલ સરદાર પંજબથી ઓધ જવા સારું નિકળ્યો હતો. મીરત નજદિક મુસાદાખાદ અને ખરેલીના રસ્તે પસાર થતા ગંગા નદી તે ઉતર્યો. મુંદર તુર્કી ધોડાપર તે સ્વાર થયેલો હતો અને તેની સાથે રાવત અને બખરચી એમ બે નોકરો હતા. નદી ઉતર્યા પછી થોડેક રસ્તે જતા, એ રસ્તે મુસાદરી કરતી, સારાં કપડા પહેરેલા અને અભ્ય દેખાતા મનુષ્યોની, એક ટોળા મળી. માનપૂર્વક તેમણે સરદારને સલામ ભરી, તેમની સાથે વાતચીતમાં જોડાવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ સરદારે ઠગો વિશે ખૂબ સામળેલું હતું એટલે તેમને આવા જવાનું કહ્યું; એ લોકોએ તેના એ વહેમને હમી કાઢ્યો અને એ આતિ દૂર કરવા તજવીજ કરી પણ તેઓ તેમા ફાવ્યા નહિ. સરદાર મક્કમ જણાયો; અને તેને ગુસ્સે થતાં જોઈને તેમણે રજા લીધી અને પાછળ ધીમે ધીમે ચાલવા માડ્યું. બીજે દિવસે, એટલા જ મનુષ્યની બીજી ટુકડી મળી; પણ તે જુદા દેખાવની અને અધગા મુસલમાનોની. તેમણે પણ અગાઉની ટોળાની પેઠે સરદારને સન્મતા-પૂર્વક સલામ ભરી, રસ્તામાં બમની વાત કાઢી, બેગા જવાની અગત્ય બતાવી, અને એજ માર્ગે પસાર થતા કોઇ ઘોડેસ્વારના રક્ષણનો લાલ લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મુમલ સરદારે એક શબ્દ કાઢ્યો નહિ; અને રસ્તે કોઈ સાથી નહિ રાખવાનો નિશ્ચય બતાવ્યો. છતાં તેઓ ચિવટાઇથી વળગવા લાગ્યા; એટલે તેનો મિનજળ ગયો અને તરવાર પર હાથ મૂકીને કહ્યું, દૂર ખસો છો કે નહિ, નહિ તો તે તેમનું શિર ધડ પરથી જુડું પાડશે તેના ખભે તીરકામકું બેરવેલું હતું, કમરે પટામાં પીસ્તોલ હતી અને બાલુમા વરવાર હતી. આમ તે પૂરેપૂરો સત્તજ હતો. સાંજના જે ધર્મશાળામાં તે ઉતર્યો હતો ત્યાં જુદી ટોળા બેગી થઈ. તેઓ રાવત અને બખરચી સાથે હજી ગયા. તેઓ પણ મુમલ સરદાર જે રસ્તે જતો હતો તે રસ્તે પસાર થતા હતા. સવારે મુસાદરી કરતા સરદાર તેમની નજદીક આવી પહોંચ્યો. તેમણે સલામ કરી, બખરચી અને રાવત જે પાછળ આવતા હતા તેમની સાથે તેઓ વાતે વળગ્યા, સરદારે પાછો ગુસ્સો કર્યો અને તેમને ખસી જવાનું કહ્યું; પણ એના નોકરોએ,

સોજન સાર, તેમને સાથે રહેવા દેવા અરજ કરી; પણ તેણે તે ગણકાયું નહિ; પછી એ અઝળીટાણી પાછળ પડી મધ. બીજે દિવસે એક વિદ્યાળ ઉચ્ચ વેદાનની મધ્યમાં તેઓ આવી પહોંચ્યાં, સરદાર મોખરે અને તેના બે નોકરો કટલેક છેટે ચાલતા, એક છ માણસની ટોળી, મરણ પામેલ શબની પાસે બેસીને રૂઝતી બેવામાં આવી. તેઓ સૈનિક હતા; લાહોરથી લખનૌ જતા હતા; તેમના બાલ્યવય્યાને મળવાની ઉમેદમાં તેઓ લાંબી ઝુસારીના શ્રમથી થાકી ગયા હતા. તેમનો સાથી, જે તેમના કુટુંબનો આધાર હતો, તે શ્રમથી મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેમણે તેના સાર કબર ખોદી હતી. તેઓ ગરીબ અચાન મનુષ્ય હતા; અને અંતિમ ક્રિયા સાર કાંઈ કુરાન પડે એવા પુરુષની શોધમાં બેઠા હતા. આપ નામદાર બે અમારા સાર કુરાનનો પાઠ પડશે તો ખચિત્ આ દુનિયામાં અને બીજી દુનિયામાં આપનું શ્રેય થશે. તે સાલગાંને મુગલ સરદાર નીચે ઉતર્યો, મક્કા તરફ શબનું માથું કરી, જે રાવતે બરોબર ગોઠવ્યું; શેનરંજ પાથરી સરદારે તેનું બાણ અને બાથું, નીચે મૂક્યા; બંદુક અને તરવાર દૂર કરી, નજદિકે મૂક્યાં અને પાણી મંગાવ્યું; જે વડે હાથ, પગ, મ્હો વગેરે ઘોષ્ટને પોતે સ્વચ્છ થયો, તે પછી પોતે છુટણીએ પડીને સ્પષ્ટ, ખુલા અવાજે, છેલ્લી અંતિમ ક્રિયાની બંદગી બજાવવા લાગ્યો. તેની બેઠે બાણુએ, એ ગરીબ સીપાઇઓમાના એકેક છુટણીએ પડેલા હતા. બીજા ચાર થોડેક દૂર રાવત અને બજારગીને પાસે નહિ આવવા. જેથી પ્રાર્થનામાં વિક્ષેપ ન પડે, એમ કહેવા આધા ખસ્યા હતા. સધળી તૈયારી થઈ જતા, એ ચાર પૈકીના એકે, ધીમેથી નિશાની કરી કે એ ત્રણેના, સરદાર અને તેના બે નોકરોના ગળાની આસપાસ તેમના રમાલ ફરી વળ્યા અને થોડીક મિનિટમાં તેઓ મરણ પામ્યા. પછી એકનું માથું બીજાના પગ પાસે એ પ્રમાણે કબર ખોદીને તેમને દાટ્યા. જે ટોળાઓ સરદારને મળી હતી તે સધળી આધતી જમાલદેહી હોવાની હતી. મુગલ સરદારનો વિશ્વાસ હમેશની રીતિ મુજબ મેળવવામાં નિરાશા મળતા અને સરદાર પાસે પૈસા અને જવાહિર હેતુ તેથી તેઓએ સરદારને શસ્ત્રવિહિન કરવાને આ યુક્તિ ગોઠવી હતી. મેદાનમાં રસ્તાની બાણુએ કબર ખોદીને પોતાની ટોળીમાંના એકને મૃત્યુ પામેલ સૈનિક બનાવ્યો હતો. મુગલ સરદાર ચારિરે જહુ લરાઉ હોઈને એવા મનુષ્યમાં અને તેમ ધમપછાડા ક્યા વિના ઘુરત મરણ પામ્યો હતો અને તેના બે નોકરો પણ પોતાના પ્રાણ બચાવવા કાર્ષ કરી રહ્યા ન હોતા.”x

આપણા પ્રાતમા એ હોતુ પ્રામવ્ય ઝાણુ ન હોતુ, તો પણ તેના ભણુકારા સભગાતા હતા. તેનું પાતળીપણું વર્ણુવ્યુ જમ એમ નથી. આપણને અત્યારે તેનો ખ્યાલ નહિ આવે પણ તેને લગતુ ઉપવચ્છ માહિત્ય આપણે વાચીએ છીએ ત્યારે આપણા રૂના ઉમા થાય એના તે કૃત્યો હતા.

અતમા “ ફાસીગર ” ના લેખકના શબ્દો ઉતારીને કહીશુ કે —

“ કંપની સરકારે અને તેની વારસ બ્રિટિશ સરકારે હંગ-ફાસીગરના એ ખૂની સંપ્રદાયને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો છે અને તે એક જ કાર્ય વડે માનવ જાતિના, અને ખામ કરી દિન્દના ઇતિહાસમાં પોતાના અસ્તિત્વને માટે પોતાને દક્ષદા મિદ્ધ કરી છે ” +

(૫) ગુલામી વેપાર

“ Do we indeed hold that ‘ all men are created equal ’—endowed by the Creator with an inalienable right to life, liberty and the pursuit of Happiness? If we do, then we are bound to adopt as the only logical and humane application of the principle to the facts of slavery in the modern world, the official commitment of the League of Nations viz. ‘ the total abolition of slavery in all its forms ’ ” *

[Lady Simon.]

ગુલામીની પ્રથા છેક પ્રાચીન સમયથી જોવામા આવે છે. બનતુ એવુ કે નડાઈમા હાં પામીને જે દુશ્મનો પકડાતા, તેમને ગુલામ કરીને રાખવામા આવતા હતા. દિન્દુતાનમા આપોએ પણ હસ્યુ લોખને દરાવી, તેમને ચદ્ર જાતિના ગણી, દાસનુ ધ્યાન આપ્યુ હતું. રોમન અને ગ્રીક પ્રજાઓ એજ પ્રમાણે વર્તી હતી તેઓ માનતા કે પ્રેરનાક કામો અને મજુરી તો ગુલામોને જ લાવક છે.

એ ગુલામો તેમના માનિકની મિદ્ધત ગણાતી, એટલે સુધી કે તે ગુલામના વશજો પણ ગુલામ થઇ રહેતા અને ખીજ મિદ્ધતની પેઠે,

+ જુઓ ફાસીગર, એક અદ્ભુત કથા-પૂર્વાર્ક-પ્રસ્તાવના પૃ ૧૨.

* જુઓ “ Slavery ” by Lady Simon p 7.

તેમનું વેચાણ થતું, તેમજ તેને ગીરે મૂકવામાં વા લાડે આપવામાં આવતા હતા.

તેઓ એટલેથી અટકતા નહિ પણ તેમને દેહાંતની સખ મુદ્દાંત કરતા, એ નીચે નોંધેલા દાખલા પરથી જણાય છે. ગુલામો પ્રત્યે કેવું વર્તન આચરવામાં આવતું તેના કટાક્ષ કરતાં જાણીતા રોમન કવિ જ્યુવનલે લખ્યું છે કે એક અશ્વઙ્ગ અને કુશળ બીએ તેના એક ગુલામને કાંઈક વાંક બદલ દેહાંત હંડની શિક્ષા કરી. તે પરથી તેના પતિએ, તે સ્ત્રીને તે વિંગ કરી વિચાર કરવાનું સૂચવી, તેનો શો ગુન્હો થયો છે, તે જાણવાને ઇચ્છ્યું અને જણાવ્યું કે દાંધ મનુષ્યને દેહાંત શિક્ષા કરતાં, થોડાક સમય તે પૂર્વે થોભી જતું, એ રીતિ દિવાવદ છે. આથી બાઈ સાહેબનો પિતો ઉકળા આવ્યો અને તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, એ મંડુ! (You fanatic!) તમે એક ગુલામને મનુષ્ય માનો છો? (do you call a slave a man?) ધારો કે તેણે કાંઈજ ગુન્હો કર્યો નથી; તેમ છતાં તેને દેહાંત હંડ કરવાને હું ઇચ્છું છું; અને તે સખ હું ફરમાવું છું; તે માટે આટલું કારણ જસ છે. * ગુલામી એટલે એ મનુષ્યની એવી એક સ્થિતિ વા ફરજતે; જેના પર માણીકીના તર્કામ હક બોગવી શકાય.

આ ગુલામો પરજ કામકાજનો, મહેનત મચુરીનો સર્વ બોળે નાંખીને રોમન પ્રજા બોગ વિલાસમાં પડી ગઈ હતી અને તેને લાંબને, કતિકાસકારિ જણાવે છે, કે તેની પડતી જલદી થઈ હતી.

ગયા સૈકામાં ગુલામી વેપારની બંધી કરવામાં આવી ત્યાં સુધી ગુલામ એક નિર્જીવ જીવન વસ્તુની થેડે વેચાતો અને તેના જીવનનું કાંઈ પણ મૂલ્ય નહોતું. તો પછી તેમના સુખ દુઃખની પરવા જ કોણ કરે? અને (ગુલામગીરીથી) સમાજ જીવન પર નૈતિક ખરાબ અસર થાય ■ એનો વિચાર જ ઉદ્ભવે ક્યાંથી ?

સત્તરમા સૈકામાં યુરોપની પ્રજાઓ નવા મૂલ્યમા જન્મ વસતી, તે પ્રદેશને સુધારવા, ખિલવવા અને આળાદ કરવા, આફ્રિકામાંથી લાખો ગુલામો ખરીદ કરી, તેમનો છુટથી ઉપયોગ કરવા મંડી હતી; અને તેમા નવું કશું નહોતું. પણ તેમણે સપ્તાર્થી અને નિર્દયતાથી તેમની પાસેથી કાગ લેવા માડ્યું; અને તેના હેવાલ છઠ્ઠાં પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંનો કેટલોક વર્ષ

અજાણી ઉઠ્યો હતો. એ સંસ્થાનિકો ન્યારે ઇંગ્લાંડ જતા ત્યારે તેમની સાથે ગુલામોને પણ લઇ જતા; અને એવો એક ગુલામ તેના માલિક પાસેથી નાશી છૂટતાં અને ફરી પકડાતાં ત્યાં તેના છૂટકારા સંબંધમાં એક ગ્રોટો દસ થયા પામ્યો હતો. સન ૧૭૭૨ માં લોર્ડ મેન્સફિર્ડે તેનો ફેંસલો આપતા, એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું, કે ઇંગ્લાંડની ભૂમિ પર ગુલામ સંભવી શકે નહિ; અને તે પછી તેમના છૂટકારા સારૂ ચળવળ શરૂ થતાં સન ૧૮૩૭ માં અને સન ૧૮૧૪ માં પાર્લામેન્ટના એક્ટ પસાર થયા, તેની રૂઢિએ ગુલામી વેપાર કરનારને એક સાંચીઆના ગુન્હામાં ગણવા બધાવાયું હતું; અને સન ૧૮૩૩ માં તે એક્ટ ફરી સુધારવામાં આવ્યો તેમાં ગુલામની પ્રથા આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી બંધ પાડવાનો નિર્ણય થયો હતો.

એ પરાંપકારી કાર્યમાં જે દયાળુ પુરુષોએ અમર ભાગ ભજવ્યો હતો, તેમનો નામો નીચે પ્રમાણે છે:

થેનવીસ શાર્પ, વિલિયમ વિન્ગરફોર્સ, થોમસ કથોકસન, ઝેકરી મેકોમે, ટી. એફ બક્લેન, જોન રમીય અને ડેવિડ સિર્વિંગસ્ટન.

પણ તે સંબંધમાં વધારે સનસનાટી તો હેરિયટ બિયમ સ્ટોનું Uncle Tom's Cabin, ગુલામી વેપાર એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે જનતામાં પ્રસરી હતી. દરલાક પુસ્તકો જન સમાજમાં પરિવર્તન કરનારાં થઇ પડે છે, તેમાં આ પુસ્તકની ગણના કરી શકાય; એવી સચોટ આસર એ પુસ્તકની થવા પામી હતી. એ પુસ્તક વાંચતાં આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે ગુલામોને એકે બનરૂં ચીજ જ ગણવામાં આવતી હતી અને તેમના પ્રતિ તદન નિર્દયતાથી વર્તીવ થતો હતો.

હિન્દુસ્તાનમાં એજ સ્થિતિ ગુલામોની હતી. અરબસ્તાન અને આફ્રિકા-માંથી સેંકડો ગુલામ બહિં આવતા, તે છુટ જ વેચાઈ જતા હતા. સન ૧૮૪૧ માં સર બાર્ટલ ફ્રીએ ગુલામોની ગણતરી કરી ત્યારે કંપની સરકાર હસ્તકમાં ત્રણ ઇલાકામાં તેમની સંખ્યા એંસી લાખના આશરે થવા જતી હતી; અને દેશી રાજ્યો અને સ્વતંત્ર એવા હિન્દના પ્રદેશોના સમાવેશ કરતાં, તે આઠડો એક કરોડ અને સોળ લાખનો થતો હતો. સો વર્ષ પૂર્વે આપણા દેશની સમાજ સ્થિતિનું એ ચિત્ર હતું.

● ગુજરાતીમાં આ પુસ્તક જીવનઘાટ અમરગી વસ્ત્રથી નિહાળી “ જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા ” માં છપસુડે.

† જુઓ Slavery in British India, by Mr. Banaji, p. 203

કંપની સરકારના આગ્રહથી નેપાલના મદારાજાએ એ ગુલામી વેપારને પોતાની હકમતમાંથી બંધ પાડવાનું સમજવતાં, પોતાની રૈયતને બોધ કર્યો હતો, તેમાં એક હૃદયપ્રાપ્ત દર્શાવે એવોથીએ આપ્યું હતું; અને તે એ બદીનું લાક્ષણિક (typical) હોષ્ટને અત્રે નોંધીશું.

એક બાઈ જે ગુલામી હતી, તેણે સાત છોકરાંનું જન્મ આપ્યો હતો; અને તેના માસિક, તેની આજીવ અને અગ્રુભરી વિનવણી છતાં, તેની એક છોકરી અને ચાર છોકરાને વેચી માર્યા હતાં. તેણે સરકારી ઓફીસરને કરેલી ફરિયાદમાં દર્શાવ્યું હતું, કે તેના છોકરાંએ તેની માથી વિખૂટા કરવામાં ખીજા કઠાથી જે વેદના થાય તેનાથી એ દુઃખ વિશેષ હતું, જે સહ્યું જાય એવું નહોતું. પોતા પર પડેલી વિપત્તિને તે પાછલા બવના કર્મોનું ફળ માની, આશ્વાસન પર ટકી રહી હતી; પણ તેના નિષ્કુર શેડે, તેના ધાવણા બાળકને જ્યારે તેની પાસેથી છીનવી લીધું, ત્યારે તેનું હૃદય સાવ ભાંગી ગયું. તેણે એ શેડને, આપણે જેમ આપણું વહાલું બાળક મૃત્યુ સમ્યા પર પડ્યું હોય અને પ્રશ્નને તેને બચાવવા સાર પ્રાર્થના કરીએ, એવી લામણીપૂર્વક, રાઈને કાલાવાસા કર્યા હતા પણ તે સખગા બચ્યું ગયા. એ પાપાણુ હૃદયી પુરુષ પર તેની કંઈ અસર થયા પામી નહિ. આવા અમાનુષી વર્તાવથી, પણ જેમ તેના બાળક પર હુમલો થતાં 'વિક્કરે છે, અને હુમલો કરનારની સામે ઉગ્રતાથી ધસે છે, તેમ તે સ્ત્રી ઉન્મદ બની અને સર્વ પ્રજના રક્ષક મદારાજા પાસે તેના દુઃખ નિવારણ અને દયા સાર આવીને ઉભી રહી હતી. મદારાજાએ તેના માસિકને સમજાવ્યું કે તે નિર્ભાંગી સ્ત્રી પ્રત્યે તે ખોટું વર્તન કરે છે; એ નિર્દય વર્તન સાર તેણે ઈશ્વરને જવાબ આપવો પડશે; આ બધી દલીલોની તેના પર કશી અસર થયા પામી નહિ ત્યારે મદારાજાએ એ સ્ત્રીને તેના બાલબચ્ચાં જે-વેચાયાં હતા, તે ફરી ખરીદ કરી શકાય એટલું ધન આપીને એ મુશ્કેલીનો ભાગ કાઢ્યો હતો. §

તે પછી અત્રેજી રાજ્ય અમલ સ્થાપિત થતા, અને દેસામાં તેની સત્તા જમતા ગુલામી પ્રથા નાશુદ થઈ છે, તેમ છતાં રાનીપરજની સ્થિતિમાં જોઈએ તેવો સંતોષકારક સુધારો અઘાપિ થઈ શક્યો નથી, એ સંખેડ નોંધવું પડે.

શ્રીમંત મદારાજા પર સયાજીરાવ ત્રીજાએ તેમના મુકામા વસતી કાળીપરજની સુધારણા અર્થે, તેમને કેળવણી આપવા, તેમના સાર જુદાં

છાત્રાલય ઉપાડ્યાં, ત્યાં સૈકાના આખર વર્ષોમાં પ્રયાસ આદર્યો હતો;† અને સન ૧૯૩૦ ની સત્યાગ્રહની ચળવળ વખતે એ રાનીપરજની સુધારણાનો પ્રશ્ન આગળ આણુવામાં આવ્યો હતો. પણ તે વિશામાં સંગઠિત અને વ્યવસ્થિત કાર્ય, જેમના ત્યાગ અને સેવા ભાવ માટે સમસ્ત ગુજરાત મગરૂરી લાઇ શકે, તે થી. અમૃતલાલ દક્ષરે, દોહદમાં ‘બીલ સેવા મંડળ’ સ્થાપીને ઉપાડ્યું છે; અને એવી પ્રવૃત્તિ અન્ય સ્થળે પણ શરૂ થયેલી છે, એ આશાજનક ચિન્હ છે.

એ સેવાનો પાઠ, આપણે અંગ્રેજ પાસેથી શિખ્યા છીએ; અને એ ગુલામી પ્રધાનો સદંતર નાશ કરવામા એ પ્રગ્નનો જ દિરસો મ્હોટો તેમ મહત્વનો છે. એ પ્રગ્ન સ્વાતંત્ર્ય પ્રિય છે; સ્વતંત્રતાની પૂજક છે. આપણે ઇચ્છીએ કે જગતભરમાંથી ગુલામી વેપાર નાબુદ કરવા તેમણે આગેવાની લીધી હતી તેમ સ્વાતંત્ર્યનો વાવટો, સમાનતાના ધોરણે, સર્વત્ર ફરકે એ પ્રવૃત્તિને તેઓ વધાવી લે અને ઉત્તેજે; અને તેઓ સામ્રાજ્યવાદી તરીકે અભિમાન ન લેતાં, સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓનો સંઘ સ્થાપનાર અંગ્રેમર પ્રગ્ન તરીકે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે, એ જ ઇચ્છનીય છે.

ઘોડાક ભાગ્યરાણી પુરો

(૧) રાવજી આપાજી

"When he offered the dress of the Diwanship to Rasta, Nana said to Govindrao that "Ravji was a hereditary servant of the Sarkar. I transfer him to you because he worked hard for you with the Sarkar. Administer your state under his counsel""

વડોદરા રાજ્યનો સ્થિતિ રાવજી આપાજી પ્રમુખ રાતિનો હતો. તેનો દાદો પ્રયાગ અનંત કૃષ્ણમે સાતારા કિલ્લાનો હવાલદાર હતો; તે કી જનપતિ શિવાજી મહારાજના હાથ નીચે મોગલ સામે ચાર પાંચ લડાઈઓમાં લડ્યો હતો; અને તેમાં તે વિજયી નિવડ્યો હતો. સન ૧૬૮૬ માં ઔરંગઝેમ ખાદ્યાહે દિલ્હીથી આવી રાંભાજી મહારાજને કમળે કપા, એથી સવળું અસ્થિર થઈ ગયું હતું અને રાજરામ સાહેબ ચંદી ઉપડી જવાનું વિચારતા હતા આ અરસામાં સાતારાના કિલ્લાને દારૂગોળાથી ઘડાડી મૂકવા ઔરંગઝેમ શ્રમ ઉઠાવી રહ્યો હતો, અને કહે છે કે એ દારૂગોળાથી તે કિલ્લાનો પુરજ હવામાં ૧૫૦ ફીટ ઉંચે ઉડ્યો હતો. એ ઘડાકામાં સાતારાના કિલ્લાનો હવાલદાર પ્રયાગ અનંત પછી સપડાઈ ગયો હતો અને ત્રીજો દિવસે તેનો પતી લાગ્યો હતો. ધવાયલા અને મૃત્યુ પામેલાની તપાસ કરનારી ટોળીને હવાલદાર પ્રયાગના હુમલાનો ઉપલો ભાગ નજરે પડ્યો, અને તેની આસપાસનો ઈંટ સુનાનો ઢગલો દૂર કરતા તે જ્યોતો નિકળ્યો હતો. મહારાજને તેથી બહુ આનંદ થયો હતો અને હવાલદારને કાઠી બક્ષિસ માગવાનું જણાવ્યું તે પરથી પોતે ઈશ્વરનું જે મંદિર બંધાવ્યું હતું, તેની આસપાસના ગામે જગીરમાં મળવાનું તેણે ઇચ્છ્યું હતું; જે તેને અપાયા હતા અને અઘાપિ તેના કુટુંબના કમળમાં ■

એ હવાલદાર પ્રાગજી અનંતનો રાવજી પૌત્ર થાય; અને તે માધવરાવ પેશવાના દરબારમાં એક વિશ્વાસપાત્ર નોકર થઈ પડ્યો હતો. તેનો રચનાવ

મિલનસાર હોઇને તે બધામાં મિત્ર થઇ પડતો અને સરકાર સમક્ષ જે તકરારી કેસ ખેંચ થાય તેનો નીકાલ કરવાનું કામ રાવજીને સોંપાતું હતું. તે સીધો અને પ્રામાણિક ગણાતો હતો. જે કેસ પોતાની પાસે આવે તેની ઘટતી તમ્બીજ ક્યાં બાદ તે વિશે તે સરકારને રીપોર્ટ કરતો, અને સરકારનો હુકમ થાય તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરતો અને જે તે દંડની રકમ વસુલ કરતો; એ રીતે સરકારી ટ્રિબ્યુનીમાં થોડું ઘણું નાણું ઉમેરતો; અધિકારીઓ તેનાથી ખુશ હતા એટલું જ નહિ પણ તે સરકારનો પણ માનીતો પુરુષ હતો.

સન ૧૭૭૪ માં દામાજીરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ થતાં તેના પુત્રોમાં કંઈકે ઉભો થયો; તે વખતે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ પૂના નજરિકે હતો, તેથી તેણે તેનો હક્ક પેશ્વા સમક્ષ સ્થાપિત કરીને, રીતસર નજરાણું ધરીને, પોતાને ગાયકવાડ તરીકે જાહેર કરાવવામાં ફતેદમંદ થયો. પણ બપેથ પુત્ર સયાજીરાવનો એ ગાદીપર પ્રથમ હક્ક છે, એવું દરજીને તેના મુતાસિક ફતેદસિંદરાવે, તેના માસિક સયાજીરાવને ગાદી વારસ દરાવ્યો; એ બંને વચ્ચે આથી કંઈકે ઉભો થયો, તેનો ચૂકાદો પેશ્વા સરકારે એવો આપ્યો કે ગોવિંદરાવ લશ્કર સંભાળે અને સયાજીરાવ રાજવદ્વિવટ કરે, પણ ફતેદસિંદરાવે ગોવિંદરાવનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહિ.

એથી ગોવિંદરાવની સ્થિતિ કંફોડી થઇ પડી; તેની પાસે નાણું ન હોવાથી તે તંજ સ્થિતિમાં તો હતો. તેણે પાટીસ બાવાની (મહાદેવ સિંધિયાની) એક મેળવી યુજરાત પર લશ્કર સહિત આવવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો પણ લશ્કરના ખર્ચ સાફ નાણું જોઈએ, તેના સાથે સરંજામ જોઈએ, તે લાવતું ક્યાંથી, એ તેની મ્હોટી ખુશ્કેલી હતી, અને તે દરેક વસ્તુ તેણે તેના સાથીદાર ખડેરાવ આવજીને કહ્યું કે પાટીસ બાવાની સહાયતાથી હું યુજરાતની સત્તા મેળવી શકીશ; જેનાં નાણાં હું લશ્કર તે પૂરાં ભરપાઈ કરીશ. કોઇનું લેણું કુચવીશ નહિ; વાસ્તે તેની ગાહવશ કરો. ઉપર આપણે જોયું છે કે રાવજી સૌથી વધારે પ્રીતિપાત્ર અને સારી લાગવગ ધરાવનાર સરકારનો નોકર હતો.

તેને બોલાવી ખડેરાવે ઉપલી દડીકત જણાવી, અને તેની એ કાર્યમાં સહાયતા માગી. રાવજીએ તે પરથી કેટલાક વેપારીઓને તેડી, વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી અને તેમને જરૂરી સરસામાન અને નાણાં ધીરવાનું કહ્યું. તેમણે

રાવજી જામીન થાય એ સરતે તે સમજી પૂરું પાડવાનું હતું; તેનો રાવજીએ અત્યુત્તર આપ્યો, કે એઓ સરદાર છે; હું એક અદના નોકર છું; મારી સાખની કિંમત કેટલી ? વિશ્વાસપાત્ર સમજીને તમે મારા પ્રતિ વળે છે પણ તેમના કાર્યમાં મુસ્કેલી ઉભી કરવાનું હું કેવી રીતે કરી શકું. તમે લાગવગવાળા છો, સરકારના સંબંધમાં છે, આ ખુલાસા પછી ચોખ્ખા લાગે તેમ કરો. નાણા ધીરનાર હોડે નાથકે તેનો સામો જવાબ આપ્યો કે તમને કંઈ દોષથી પકડવાનું નથી; તેમની હાજરીમાં, હા, પાડો, એટલું જ ખમ છે. તે પછી પાટીલખાવા અને ગોવિંદરાવ બંનેની હાજરીમાં હોડે અને રાવજીએ નાણા સંબંધી ઉપર ગુજાવ વાતચિત્ત કરી અને રાવજી ગોવિંદરાવનો જામીન થયો. નાણાની પ્રેમીસરી નોટ લખાની લેતા હોડેએ કહ્યું, કે એકલા દસ્તાવેજપર હું આધાર રાખતો નથી; તે નાણા તમારી પાસેથી વસુલ કરીશ. તમે કહ્યો તો હું ને આપું; ના કહ્યો તો નહિ આપું. તે પરથી રાવજીએ ખંડેરાવ પ્રતિ જોયું; તેણે કહ્યું, શા માટે ગલરાવ છે ? આપણે પાટીલખાવા (સિંધિયા) જેવા સહાયક છે, તો પછી આ રકમની થી વિસાત છે ? તે વખતે રાવજીએ સંમતિ આપી એટલે હોડે નાથકે તે પૈસા ધીપો હતો. ગોવિંદરાવની સ્થિતિ ગુજરાતમાં આવ્યા પછી મુધરી નહિ; તેની આરેલી ધારણામાં તે કાબો નહિ; અને સેલુદારો તેમના પૈસા માટે દબેશાં તકાદો કરતા, તે સમજાને રાવજી સમજાનીને પાછા મોકલતો હતો; વળી ગોવિંદરાવનું કસકર ફોલ્ડસિંદના મરદારો સાથે લડતા હાર્યું હતું, તેમાં રાવજીનો મ્હોટો ભાઈ ચીમનાથ આપણ પણ મરાયો હતો.

આ પ્રમાણે ગોવિંદરાવની કુમકે રહેતા રાવજીને 'ધણ' વેલું પડ્યું હતું, અને ખંડેરાવ આવજી આ બંધુ જાણતો હતો, તેથી તેણે, તેની છેલ્લી બકી જતી હતી, ત્યારે, મૃત્યુસૈયા પરથી ગોવિંદરાવને કમરમાં ગોતાવીને કહ્યું, કે હેમ્મા દસખાર વર્ષ રાવજીના વિશ્વાસપર મેં જોયું; કાંઈક મુસ્કેલી ઉભી થતા, હું તેની મદદ માગતો અને છદ્મીના ભેખએ તેણે એ કામ કર્યું હતું. તેનો વડિલ જાતા પણ તમાગ માર લડતા, મોનગદ નગદિકે મરાયો હતો. (પૂનાથી નિકળતી વખતે તમારી કુચની સવળી ભોગવાઈ એમણે કરી હતી; એ હતો તો પૈસા માળ્યા હતા) એ બધી મેદાઓ બદલ મેં તેને વંશપરંપરાથી જાગરિશ. ઇનામમાં અપાવવાનું વચન આપ્યું છે, તે તમે આપશો; એવો પુરુષ બીજો મળે નથી; તમારી પાસે તેને રાખશો તમારો વિશ્વ મળે.

તેની ગોવિંદરાવ પ૨ ખૂબ અસર થઈ હતી અને ખડેરાવના મૃત્યુ બાદ ગવજીને ખાચમા રહેને, ગમગીનીભર્યા ગાદે તેણે જીજ્ઞાસુ હવે કે —

"The whole State was at Ravba's disposal." I will eat only what you would give me. You need not take my permission to manage these affairs. Still in due deference as a servant, he kept him (Govindrav) daily informed of what he was doing x x x x

He embraced Ravba and said "Up to this time you and Khandopant were working conjointly for me. But now I have no faithful adherent except yourself. You are my sole support, mother, sister, father, brother, kith and kin. I will submit even if you cut my throat. I and my descendents will never neglect you and your descendents. I swear (to that effect) by my father, mother and family gods."

આખું ગળ્ય તમારી હસ્તક છે, તમે જે આપશો તે હું જમીશ..... અત્યાર સુધી ખડેરાવ અને તમે બંને મારા વાસ્તે કામ કરતા હતા. પણ હવે તમારા સિવાય મારો કોઈ વિશ્વાસપાત્ર સાથી નથી. તમે જ, મારા જે કહો તે, મા, ભાઈ, બહેન, બાપ, સગાસંજમી હો. તમે મારું ગળું કાપજો તો પણ હું તાબે થઈશ. હું અને મદાર વંશજો તમને અને તમારા વંશવારસોને કદી વિસરીશું નહિ, તેની હું મારા માતા પિતા અને કુળ દેવતા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. "

ત્યારબાદ સાલગ્રામના કોલકશર થયા તદનુસાર ગોવિંદરાવને ફોલ-સિંદરાવે સાલીયાણું બાધી આપતા તે પૂના નજદિકના ગામમા નિવાસ કરી રહ્યો હતો. પણ સખાજીરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ થતા ફરી તેણે વડોદરાની ગાદી મેળવવા પ્રયત્ન આદર્યો હતો, અને આ વખતે પણ રાવજી તેની કુમકે હિમ્મત રહ્યો હતો, નાના ફકીરીસનો તે ખાસ આદર્યો હતો. તેનાપર તેની ખૂબ કૃપા હતી. ગોવિંદરાવ સાદ તે આગ્રહ કરવા મંડ્યો, ત્યારે નાનાએ પૂછ્યું, કે આમ કરવાનું કારણ શું ? તને અહિં સારી નોકરી મળશે રાવજીએ તેણે હેવટે ખુલાસો કરતા જીજ્ઞાસુ હવે, કે મારો ભાઈ તેના

સાર લડતાં મરાયો હતો; મેં તેને અઘાઉ મદદ કરેલી છે; હાલમાં તે પૂનામાં ધરતી ખીચડી ખાઈને રહે છે; એકાંતે ખાવા પામે છે. મારે ત્યાં વારંવાર આવે છે ત્યારે તેને આશ્વાસન આપ્યા વિના મ્હારાથી રહેવાતું નથી. તેના લેણુદારો કનડગત કરે છે, ત્યારે તે મદને બોધાવે છે; અને મારા શબ્દ પર તે થોડ પાછા ફરે છે, હું પણ તેના કાર્યમાં બહુ મુશ્કેલીઓ છું, હું આશા રાખું છું કે સરકાર તેને ગુજરાતનો સ્વામી-રાજા નીમી, અને મારા વચનમાંથી છોડવશે. સરકાર મને જો તેની નોકરી સોંપશે તો હું ગોવિંદરાવ સાથે વડોદરા જઈને સરકારનું જે લહેણું ગાયકવાડ પાસે નિકળે છે, તે ત્હારાવી દેવા તજવીજ કરીશ. હું ખતાવી આપીશ કે હું સરકારની કિંમતી સેવા બજાવી શકું છું. પણ મહેરબાની કરી વડોદરાની ગાદી પર ગોવિંદરાવને સ્થાપો.*

સન ૧૮૭૦ માં ગોવિંદરાવનું મૃત્યુ થતાં આનંદરાવ ગાયકવાડ વડોદરાની ગાદીએ આવ્યા હતા; તેનો પુત્ર કાન્હોજી રાજ્યનો મુનતાસિક થઈ પડી, જે કેંર પ્રજામાં વર્તાવ્યો હતો તે આપણે પૂર્વે જોયું છે; એ સંજોગમાં રાવજીએ અંગ્રેજોની સહાયતા મેળવી, પાછી વડોદરાની દિવાન-ગીરી પ્રાપ્ત કરી હતી એ પણ કહેવાયું છે; અને એ કામગીરી એણે કુનેદપૂર્વક પાર ઉતારી તે બદલ કૃતજ્ઞતા દાખવવા મુંબાઈના ગવર્નર ડંકને રાવજીને નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખી આપ્યો હતો:†

"It is the wish of the Bombay Government, that the Diwanship of Baroda State should remain always in the family of Ravjee Appajee from generation to generation and that his son, brother, nephew or relatives always will be taken care of by and receive assistance in every respect from the Government. Should His Highness the Gaikwar or any body else raising false calumny against Ravjee Appajee do him harm while he is conducting his duties with Justice, the Company's Government will personally inquire into and decide the matter. Being entrusted with this day I have signed his paper and sealed it with

the seal of the Bombay Government settled at Khambayat this 8th day of June 1802.

(Sd) Jonathan Duncan.

(Seal of the English Government.)

મન ૧૮૦૨ મા કંપની સરકાર સાથે જે સધિપત્ર લખાયું તેમાં આનંદરાવ ગાયકવાડે ઉપરની સરત સ્વીકારી હતી, એનો ઉલ્લેખ અગ્રાઉ કરવામા આવેલો છે.

રાવજીને પુત્ર નહોતો, તેથી તેણે તેના ભત્રીજા સીતારામને દત્તક લીધો હતો, ત્યાંમાઠ તા. ૧૮ મી જુલાઈ સ. ૧૮૦૩ ના રોજ રાવજીનું મૃત્યુ થયું હતું.

(૨) શેઠ સુદરજી શિવજી મોદાગર

સુકૃત ખજાના મોઢ કરી જન સક્ષાઈ કરમાઈ
પરમારથ કાજ ધરમક્ષી પાજ બધાઈ
ગઢ જુનો ગીરનાર કામોદર ઘાટ બંધાયો
કાશી, ગયા, હરદ્વાર, બદ્રીકેદાર કર આયો
પિતૃ એકોતેર તારિ ક્ષત્રીય જાત ઉગ્રવળ ભયોઃ
સુદર શીવજી સુત સો આ જગમે સુજય રહયો.”

શેઠ સુદરજી શિવજી ગાંધે બ્રહ્મ-ક્ષત્રીય, કચ્છ રાજ્યના ગ્રંથિયાળા ગામના રહીશ હતા એમના પિતા શિવજીનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો, પણ તે બેઝું થોડુંક રમતી કામ પણ તે કરતા હતા. જે પૈસે મુખી હતા અને ગામમા સારા માણસોમા તેમની ગણના થતી હતી. તેમને ચાર પુત્રો હતા, તેમા સુદરજી બીજા હતા સુદરજીનો જન્મ સં. ૧૮૨૦ મા થયો હતો. એ જમાનામા ભણતર વરદ ગાયું લક્ષ અપાત્ર નહોતુ, પણ સુદરજી પિતાને તેમના ધંધામા મદદગાર થવાને બદલે બ્રોન્સોખમા અને જુવાની સતમા પડ્યા હતા, એટલુજ નહિ પણ પિવાયી છાનું, શેઠ ભીમાણીને ત્યા તેમનું ખાતું હતું, ત્યાથી નાણું ઉપાડતા હતા; અને લગ જુવાની પ્રાપ્ત થતા તે ગામમા એક ઘરે વ્યસની, તોફાનો, સ્વચ્છંદી અને જુગારી પુરુષ યર્ધ પડ્યા હતા. એથી સિનજીએ સંતાપ પામી તેમની હયાતિમા ચારે પુત્રાના ચાર ભાગ પાડી, તેમને જૂદા ગણ્યા હતા. તથાપિ શેઠ સુદરજી સુધર્મા નહિ

અને પહેલાંની જેમ, જુગારમાં અને કુહંદમાં વગરના રહ્યા અને દેવું પણ કરે જતા; અને ત્યારે તેના લેણદારોએ શિવજી પાસે તે સાફ ઉધરાણી કરી ત્યારે તે પનાવી દહ, તેમને ગામને જાહેર કરવું પડ્યું હતું, કે “ સુંદરજીને મેં ત્રણ વર્ષ થયાં મ્હારાથી જુદો કર્યો છે, માટે ‘જે કાંઈ છૂટો (પૈસો) એક પણ તેને ધીરશે તો તે પોતાના જોખમે ધીરશે, હું તેના જવાબદાર નથી. ” એથી પણ સુંદરજીને કાંઈ સાન આવી નહિ અને જુવા સાફ પૈસા જોધએ તે મેગવવા તેમની સીને સવાવવા લાગ્યા; એટલે મુધી કે તેના સીધનના દાગીના પડાવી લેવાની પેરવી કરી; પણ તે સી સમજી અને શાણી હતી તેથી તેમના ધમપછાડને ન ગણકારતાં, સુંદરજીને પોતાના દાગીના આપ્યા નહિ; એમાં નિષ્ફળતા મળી ત્યારે સુંદરજીએ ધરને ત્યાગ કરવાના સમ આપને, પોતે જામ બહાર નિકળી પડ્યા, અને ન્હાસીને જુનાગઢમાં ગીરનારની ટેકરી પર એક સાધુના આશ્રમમાં ભરાઈ બેઠા. તે સમયે સાધુ સંભાષિમાં બેઠા હતા, તેમની સુંદરજીએ ત્રણ દિવસપર્યંત સારી રીતે ચાકરી કરી, તે પ્રત્યે પ્રસન્ન થઈ, સાધુએ સુંદરજીને વરદાન માગવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું: “ તમે મારી ગત કરો, નહિ તો હું મરીશ. ” સાધુએ જણાવ્યું. ‘ તું તારે દેશ જા; ’ તેના જવાબમાં સુંદરજીએ કહ્યું, ‘ મારી પાસે વાટ ખર્ચના પૈસા નથી; ’ ત્યારે સાધુએ કહ્યું, ‘ જે તને ખર્ચા જોધએ તો જુનાગઢના દિવાન અમરજી પાસે જા, તે તને ચાર દહાડા જમાડી કરી ૩૦૦ આપશે. ” તેના સુંદરજીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે એટલે, પૈસે કાંઈ ચાલ નહિ; હું તો મારે દેશ જાઉં ને ઉમરાવ ચાઉં તો ઠીક, નહિતર તમારી પાસે મરીશ. ” એટલે તે સાધુએ સમજાવ્યું કે તને અદિથી કાંઈ- મળવાનું નથી; પણ શુદ્ધિયાળા નજદિક લાડિયા ગામ આગળ એક પીરની અને એક શિવજીનું સિંગ બંને પાસે પાસે છે ત્યાં જઈને બેસ અને જે હુકમ મળે તે પ્રમાણે વર્તજે, તો તું સરકારના રાજ્યમાં ઉમરાવ થઈશ. બાકી અદિથી કાંઈ મળવાનું નથી. ” x

તે પ્રત્યે સાધુની આગા મુજબ સુંદરજી તેમને ગામ પાછા ફર્યા અને લાડિયા ગામે શિવજીનું સિંગ હતું, તેની આરાધના કરવા માંડી. ત્રણ દિવસ લાલચુ કરી અને છેવટે કમળપૂજા કરવા તત્પર બન્યા ત્યારે શિવજીએ-

રાવજી આપાજી

મુંદરજી શિવજી

રાધાબા મન

બાલરામ બીજી-છલ્લા પેથા

। श्री गंगाधर शास्त्री

नाना इडेनपीस

गंगाधर शास्त्री

२ मृदुअर्ध ओहडी-मन

इत्तेहसिहमन गायमनाड

તેમને દર્શન દઇ, વરદાન માગવાનું કહ્યું, ત્યારે સુંદરજીએ માગ્યું કે મને
અને આખર-લેણાં છીએ; શિવજીએ જણાવ્યું, જે 'તું ઘોડાનો વેપાર
કર.' સુંદરજીએ કહ્યું કે દ્રવ્ય વિના ઘોડાનો વેપાર શી રીતે કરું, શિવજીએ
ખુલાસો કર્યો, કે તું અદિતી માંડવી જાગે, ને નાકા બદાર જે કેમ પ્રથમ
મગશે તે તને પૈસા આપશે. તે તને ઘોડાની મેચ બોલાવીને કહેશે કે
સુંદરજી કંઈક વેપાર કર અને તને જે પૈસા જોઈશે તે હું આપીશ. તેની
પામેથી પૈસા સહ ઘોડાનો વેપાર કરજો.+

તે દિવસથી સુંદરજીના સાચનો ઉદય થયો. શિવજીની આજ્ઞાનુસાર
તેણે માંડવી તરફ પ્રયાણ કર્યું. અદિતી જૂનવાળા નાકામાં તે ખેંસે છે,
ઐતિહાસમાં તે નગરશેઠ માનસંગ બોજરાજ દાથમાં લાકડી ને કળશથી લપ્પને
દાનજી કરતા કરતા શહેર બાર જંગલ જાય છે, તેણે લાક મારી;
"મુંદા ! તું દમધા શું કામ કરે છે ? ત્યારે સુંદરજીએ કહ્યું; જે 'કાકા
દમધા તો કાક કામ કરતો નથી ? ત્યારે કહે, કાકા, તું વેપાર કેમ
કરતો નથી ? તેનો સુંદરજીએ ઉત્તર આપ્યો, કે કાકા, મૂડી વિના શું
કામ ખતી શકે ! તે પરથી નગરશેઠે તેને મૂચવ્યું, "તું જઈ વખારે
જેસ, હું દિશાએ જઈ આવું છું, સુંદરજી નગરશેઠની વખાર જે ખગરમાં
દતી તમા જઈ જોઈ, અને ધડી જે ધડી પડી માનસંગભાઈ આવ્યા, અને
તેમણે પૂછ્યું, મુંદા ! તારે શેનો વેપાર કરવો છે ને ફેટશી દેરી લેઈશે ?
સુંદરજીએ ખુલાસો કર્યો, કે કાકા ! મારે ઘોડાનો વેપાર કરવો છે ને
દાથમાં મને ૭૦૦૦ દારી વ્યાભુટી આપો ! ઐતલે નગરશેઠે તેના મુનીમને
મૂચના આપી કે આ વ્યાસામી બ્યારે દેરી લેવા આવે ત્યારે મુખેથી સાત
દગર મળી આપજો."

ઉપરની દર્શકતામાં શદ્દ સખવી કે ન સખવી એ બુદ્ધે પ્રશ્ન છે,
પરંતુ ઐતહાસ યોક્તસ છે કે સુંદરજીએ તે પછી ઘોડાનો વેપાર કરવા
માંડ્યો, તેમાં તેમની દિનપ્રતિદિન ચલતી જ મધ દતી; ઐતલે પૈસા પ્રાપ્ત
કર્તા ઐતહાસ નાઈ પણ તેમણે એવી સારી પ્રવિશ પાટી દતી કે મદાસ
સરકારે સુંદરજીને એક લાખ રૂપિયા ઘોડાની ખરીદી સાથે અગાઉ લીધી
દત્તા; અને શીશુન કુંચરશીના સખ્દોમાં કહીએ, તો,

"સુંદરજીએ દવે કમ્બ, કમ્બિયાવાડ અને સિંધમાં માણસો મુક્યા
ઘોડાની ખરીદી સાથે મહા સેંકડો અને દમરો ઘોડાઓ ખરીદ કરા

માંડ્યાં. બ્રિટિશ સરકારને, દીપ્ત સુલતાનને અને નિઝામને સુંદરજીએ ઘોડાઓ પૂરા પાડવા માંડ્યા, ને તે ઘોડાઓનો મ્હોટો મોદાગર થયો. "x

અમ્મ પરીક્ષામાં શ્રેષ્ઠ નિપૂણ હતા અને તેના વેપારમાં એના જ પ્રામાણિક દત્તા. એક ઘોડો દોપચાળો દોષ તો તે વાન પ્રથમથી કહી દેતા. તેથી તેમની સારી છાપ પડી હતી; અને એ કાંઈ તેમના રાત્રમાં વિશ્વાસ મૂકતું; અને એ જાખને લઈને અંગ્રેજ સરકારે તેમને લશ્કર સાફ નોંધતી સાધન સામગ્રી પૂરું પાડવાનું કામ પણ સુપરત કર્યું હતું. 'સરકારી લશ્કરને અનાજ, ઘાસ, રસકસ, અને ખાદ્યનાં નાણા પણ શ્રેષ્ઠ સુંદરજી સુકવતા. એ કામની સર્વ વ્યવસ્થા તેમજ માડાં, જનવરો અને વાહનો પૂરા પાડવાનું કામ સુંદરજીને જ સોંપાતું હતું. અને એમાંથી એમણે ધુબળા નફો પેદા કર્યો હતો.'

એમની બાહોશી અને કાર્યદક્ષતાથી સંતોષ પામી, કંપની સરકારે સુંદરજીને, પોતાના નેહીવ એજન્ટ તરીકે નિમ્મા દત્તા, અને 'કુધ પીતી' નાં પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે, કે કર્નલ વોકરને એ કામમાં તે મદદ કરતા; એટલુંજ નહિ પણ લખનૌના નવાબ સાથે કંપની સરકારને કાલકાર કરવાના દત્તા ત્યારે સુંદરજીને વચમાં કુલાયિયા તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા.

વળી સુંદરજી સારા લડવૈયા હતા. બંદુક ને તરવારનો ઉપયોગ કરી જાણતા. લડાઈમાં જાતે લડના. એટલા વાઘેરો મરકારી વહાણો હુલતા ને પ્રજાને ઉપદ્રવ કરતા, તેમને શાસન કરવા બ્રિટિશ ફોર્સને સોંડાડી સુંદરજીએ તેમને જીત્યા હતા;

વળી કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ સત્તા નવી રચપાતી હતી; એ સમયમાં કાઠિયાવાડના રાજાઓ અને ઠાકોરો, કંપની સરકાર સાથેના કામકાજમાં, સુંદરજીની મદદ વારંવાર માગતા; તેમ જ તેની પાસેથી કન્ને નાણા લેવા હતા; એમની હરમિયાનગીરી કેવી અગત્યની અને કિંમતી થઈ પડતી, તે નીચેના ઉત્તારા પરથી જોવામાં આવશે:—

"માળીઆના મીયાણા ગોરખી રાજ્યના ગામડાઓ હુલતા હતાં એમને મદાત કરવા મોરખી ઠાકોરે સુંદરજીને બોલાવ્યા. લડાઈનું ખર્ચ રૂ. ૩૨૨૦૦૦—આપવાનું કળીયવાથી સુંદરજીએ લશ્કર મૂકવા અવનરને લખ્યું. સરકારી પક્ષટણાએ માળીઆ ઉપર હલ્લો કરી માળીઆ જીતી

લીધું. પરંતુ ખર્ચ માટેના નાણા મોરબી પાસે હતા નહિ એટલે સુંદરજી પાસે ટંકારીઆ પરગણા હાકોરે ગીરની મુશ્યું એટલે સુંદરજીએ ડિપિયા ધીધાં. મોરબીના હાકોગ્રથીએ તેને પાચ ગામ મનામ વરીકે આપ્યા.

પોરબંદરના રાણાથી મુનતાનજીનું તેડું સુંદરજીને આવ્યું. સુંદરજી પોરબંદર આવ્યા. ગણાનો મુનક તેના પ્રધાન હા. પગમાનદે આરમોની મદદથી હમાવ્યો હતો, તેને દૂર કરી મુશ્યું બચાવશે તો હું ખર્ચ આપીશ માટે મરકારને મમગવી મદદ અપાવે સુંદરજીએ કનૈસ વેંકરને લખી મદદ મંગાવી. મરકારી લરકરની મદદથી પરમાનંદને કાઢી મૂક્યો. ગણાનો પાટવી રીઆઇ ખંડ કરતો હતો તેને પણ હગવ્યો. પરંતુ રાણા પાસે લરકર ખર્ચ માટે નાણા નહોતા. એટલે સુંદરજી પાસેથી રોકડું નાણું વર્ષ આઠ વખતની બધીથી પોરબંદર ગળપનો વહિવટ સુંદરજીને મોખ્યો. વહીવટને યાજે પાડવા સુંદરજી બાર મામ પોરબંદર રહ્યા. પછી ભત્રીજાને કામ મોખી બીજાં અચાવના કામોમા રોકાવા

જમનમરના જામ જસાજીએ સુંદરજીના મ્હત ધોડા બગાડમરીથી આવચી લીધા, તેમ જ એક અગ્રેજ અમલદારને મારી નાખનાર આરમ જમાદારને ગ્વાધીન કવ્યા ના પાડી. આથી મુશ્યાર્ધના ચવનરની સંમતિ મેળવી ગાયકવાડી ફોજ માથે જમનમર ઉપર હલ્યો કયો. બારે લડાઈ થઈ. જામ જસાજી હાર્યો. તેણે સુંદરજીને બોલાવ્યા દસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ અને હંડ પેટે બરવાની મરતે સંધી થઈ. પરંતુ લડાઈમા જામ સાહેબનું સર્વે નાણું વપરાઈ ગયું હતું એટલે સુંદરજી પાસેથી જોડીઆ બારંબાના બે પ્રાઇ ગીરની મૂકી દસ પાખ રૂપિયા ઉધાર લીધા. જામ માંહેણે સુંદરજીને આઠ ગામ ખસિમ આપ્યા.

હવે સુંદરજીનો વાગવમ બારે વધી પડ્યો. મરકાર તરફથી મામિક એક હાનર રૂપિયા દન્માયો મળવા લાગ્યો. પોરબંદરનું આ'મું' ગામ આઠ વરસની બધીથી સુંદરજી પાસે પડેલું હતું જમનમરના મારા બે તપુકા તેની સામે માડેલા હતા. જુનામટને તેની ધી-ધાગ દની. તેના લખાણ ઉપર ચવનરને બારે વિશામ હતો. "

આ પ્રમાણે શેઠ સુંદરજી એકસો વેશારી નટોતો પણ માથે માથે એક મમર્ષ નામતી અને બદાદુર લડેયો પણ હતો. તેણે જ ઉદાર હિયનો એક હાનસીર હતો.

સંવત ૧૮૬૯ માં મહોત્સ દુકાળ પડ્યો ત્યારે તેણે ખૂબ ધનધાન્ય વહેંચ્યું હતું; અને તેના ધર્મદિ પણ બહોળા હતા. જેમ પૈસા મેળવી લખ્યો તેમ તેણે તે ખર્ચાં પણ લખ્યો હતો. ધણાંજ મંદિરાના છૂર્ણોદ્ધારે કર્યા હતા; વાવ, કુવા તેમજ ધર્મસાળાઓ બંધાવી હતી; એ રીતે તેણે ૫૦ સાબ ધર્મોદામા ખર્ચ્યાં હતા; અને એણે એવી આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી કે એ માત્રથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેને સામે લેવા કામિયાવાડના બધા રાજાઓ ગયા હતા; અને સુનેતા દોવાથી તેના પતંગ પાસે એક કલાક બેઠા હતા.

અરે, તે એક બડાગી પુરુષ હતો.

(૩) અરદેશર ધનછશાહ કૌટવાળા

"Among the natives of Western India he (Ardasir) stands alone for his abilities, his energy, and his unwearied zeal for the Government he served, the country which gave him birth and his countrymen refuge in exile." §

Briggs.

આપણા અરિત્ર નામકના વડાદા શૈઃ મોગબજીને દિલ્હીના મુગલ બાદશાહે શાહી ધડીઆત્રની કુરુત્તી સાર સુરતથી તેમણ્યા હતા અને તે કામમાં મરા મળ્યો. તેથી બાદશાહે તેમને નેકસાતખાનનો ખિતાબ અર્પ્યો હતો. ત્યારબાદ તેઓ પોતાના બે બેટાઓને બોલાવી લઇને દિલ્હીમાં વસ્યા હતા. એમના એ બે બેટાઓને પણ બાદશાહે, મહોદા બરજેરજને બહેરેમખાનના અને ન્દાના પેસવનજીને લાલેયારખાનના ઇલાકામથી નવાજ્યા હતા. એ પ્રમાણે બાદશાહની છત્ર છાયા હેઠળ તેઓ સુખમાં દિવસો નિર્જમતા હતા, એવામાં કંપની સરકારે સન ૧૭૫૯ માં મુઘલ બંદર કબજે કર્યું. તે સમયે બાદશાહે કંપની સરકારના એજન્ટને બેટ-સોજાન આપવા નેકસાતખાનને પસંદ કરીને મોકલ્યા હતા; અને ત્યારબાદ તેમણે કંપની સરકારનો આશ્રય લીધો હતો; અને બરજેરજ બહેરેમખાને પોતાના બાપના પછીથી સરકારી કામકાજમાં નામના મેળવી હતી; અને તેમના પુત્ર ધનજીશાહે તેા એવી વધુ કીર્તિ સંપાદન કરી હતી.

સન ૧૮૧૦ માં સુરત પાસેના માંડવી રાજ્ય હસ્તકના બેઠાણ ગામે એક કુકરે પોતાને માઠાડી તરીકે જાહેર કરી મોટું ફિટુર ઊઠાવું હતું, અને ભોડાને ઉશ્કેરી પોતા તરફ બેસવા તેણે નીચે મુજબ જાહેરનામું કાઢ્યું હતું:

“ સુરતના અરવ કામદારને હકીમ (કલેક્ટર સાહેબ) જેમ જાણ્યું કે ફુનીઆની આખરનો ધમામુદીન અથવા ધમામ મેઢી જાહેર થયો છે અને તે હરવીશનું નામ અહમદ છે અને હાલમાં તેને રાજા નકશક (કમ્પની ?) કહે છે. દીગર, જે હાલમાં કલુલ રાખી તો હીક, નહીં તો શહેર છોડીને બધાઓ જાવો, નીકર અતિ લડવા તૈયાર થાવો. આ કુકર ૪) થા આશાનનાથી ઉતરી આવીઓ છે ને તેનામાં ૪) કામદાર બેઠાં થયાં છે. એક બાવા આદમ, બીજો ઇસા મરીઅમનો દીકરો, (કરામશદ), અને અહમદ પેગંબર અને એ ચારે એકમા બેઠા થયા છે. X એઓ પાસ તોપ ને ખંડુક નથી. પણ મારા પાસ એક ડોડા ને રમાસ છે. માટે તયાર થાવો ” તા. ૧૧ મી જીનીબની (૧૭ મી જાનેવારી ૧૮૧૦) : : ”

“ આવો ઝનુની પેગામ અંગ્રેજો ઉપર આવીયો અને અને સુરત થરથરી રહું ! ” †

એ કુકરની સામે જે લશ્કર મમું તેમા ધનજીશાહ પણ હતા અને સમજુતી કરાવવા, આમળ મકનો લાગ લેવા જતા તેમની દુશ્મનોએ ઉતાવળા થઇને કળસ કરી હતી. ત્યારથી અંગ્રેજોની ફિરાજશાહના કુટુંબ તરફ મમતા વધી અને તેમના આજ્ઞાસ્વાને પોતીકી ઓધવા કીધા.

એ ધનજીશાહને એ પુત્રો હતા, એકનું નામ પિરોજશાહ અને બીજાનું નામ અરેશર, જે ઝોટવાળ તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યો. તેમની કેળવણી માટે કંપની મરકારે ૪ પ્રમંથ ક્યો હતો અને તેઓ ઉમર લાપક થતા તેમને મરકારી નોકરીમા લીધા હતા. તેઓ એમની અંગણા અને હોશિયારીને લઇને એક પછી એક હિંમે ઓધે ચડ્યા હતા. એક રેવન્યુ કલેક્ટરના ફરજી સુધી ગયા હતા; ત્યારે બીજાએ ત્રણેરના ઝોટવાળ તરીકે બહોળી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી; અને પિરોજશાહના મૃત્યુ બાદ તેનો ઓધો અરેશરને તેના કેલવાળ તરીકેના કામ ઉપરાંત મળ્યો હતો.

* એવો દાવો તે સમય નથી પણ તે હકામ મેઢી સમજાવો.

† જુઓ, અરેશર ઝોટવાળનું ચરિત્ર પૃ. ૩૬.

। એમનાં કુટુંબના જ એક જાહેન ધનખાઇ વાદીઆ એ એ લાઇઓ વિશે લખતા, કહે છે, કે, “જને લાઇઓ સંપીધા પણ જુદી જ પ્રકૃતિ ધરાવતા. પિરોજશાહ સાદાઇથી રેક ગખતા પણ અરદેશર રોમવંતા, દમામ-દાર તેમજ પોતાના કામમા સખત રહેતા.”*

અને એક મિત્ર જેમણે અરદેશરને નજરે જોયેલા તે તેમનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે -

“અરદેશરનો દેખાવ ધણે રોમદાર હતો તે કદમા ફા શ્રીઠ ઉંચા, જરેવા ને કદાવર માણસ હતા. ૧૦ વરસ સુધી જે એક ચાપાક માણસ એમની તેનાતમા હતો તેણે હમને કહ્યું છે કે હાલ મુજબમા એઓના જેવો ઉદાવદાર માણસ કાંઈ દીસો નથી. એમનું કપ્પણ ઉંચું ને વિશાળ હતું-નાહની તીણી આખીઓ, ખુલ્લુ ઉદાવદાર નાક, નીચેથી હોઠ પાછળ હતો, ને ગોળ, બાહર પડતી કુંઠી એટલા ચીનહોમા જ અરદેશરના સ્વાભાવિક ગુણો દેખાઈ આવતા હતા. એમની ચામડી જાડ જોરી ને મોઢ ઉપર સીતનાના ઇંચા ચાથા હતા.”*

અરદેશરની શક્તિ અને સાહસ કાર્યોના ખ્યાન આવવા આપણે તે અમમની સમાજ સ્થિતિ જાણી જોઈએ. સન ૧૮૪૦ માં સિંગ્સ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર સુરતમા આવ્યો હતો તેણે સુરતની તે સમયની કેટલીક હકીકત આપેલી છે, જેમાથી પ્રકરણના ત્રયણે એક નહોતો ફક્તે ઉનાયો છે, અને અરદેશરનું અસ્તિત્વ લખનાર “જે” પણ એ વિષે નીચે પ્રમાણે માહિતી પૂરી પાડે છે

“નરમદા અને મહીના કીનારાના મુવકો અને નવસારીથી તે અમદાવાદ સુધીનાં સઘણે મુવક તીરકામદાવાલા બીચોથી અને તરવારીઆ ખાહાકુરોથી લુટાતો હતો, પોંઠારી લોક કે જે વેવસલીના લશ્કરથી બીખરાઈ ગયા હતા અને ખાકીના જે રહી ગયા હતા તે આ હતા. તેઓની નાહાની નાહાની ટાલી જાળી હતી અને તેના જુદા જુદા સરદારો પણ હતા તે લોકો એકદમ મર્ધ જહેરમા જાહેન પદસાદારને લુગી લેતા હતા અને ગરીબને પણ હુમલો દેતા હતા. એટલુંજ નહીં પણ તેઓ નાહાના નાહાના વાહાણોમા ખંભાતથી દમણ સુધી મુસાફરી કરતા અને દરીઆમા લોકોને અને માર્ગ

● જાહેવ લે અરદેશર કેટવાલ જહાદુર, પૃ ૧૧.

* ખાન જહાદુર અરદેશર કેટવાલ-૧તા “જે” પૃ ૭૨

હુડી લેતા હતા તે વખતે સુરત તે તરફના મથકા ઉપર પધસાથી બરપુર
 શહેર ગણાતુ હતુ, તેથી સુરત શહેરમા ને તેની આસપાસના દરીઆમા
 તેમનુ ધાર હમેશ પડતુ તેથી એવુ નીપજીકે કે જેમનો વેપાર ચાલતો તે
 મોટા વેપારીને બીજા તથા ગર રહેનારાઓ તો હુડારાના સરદારો સાથે
 ભાઈપ થી કરીને તેમને વરસ દીવસે અમુક પાળ આપતા એવી ભાઈપ થી
 ઉપરથી તેવા વેપારીને રેહવાસીઓનો માલ ને ઝાનદગાની સહીસત્તામત રહેતી
 તે લોકની દરીઆ ખીનાગ ઉપરની ધાસ્તી કાઢી નાખવાને દરીઆઈ સરદાર
 વાંટસને ઘણીજ ટોંગેસ કીધી ને વણા વરસ પછી ઘણી માહફૂરીથી ફતેહ
 પામ્યો હતો તેજ વખતે સુરતના કેનેકટગ એનડરસને પોતાના મુનકમાથી
 એ લોકાની ધાસ્તી કાઢી નાખવાને પ્રયત્ન કીધો હતો ઘણીએકે લીકમતો
 કરી પણ કાંઈ વનેઈ નહી રાતરે શહેરના દરવાજા બંધ કરતા પણ તે
 હુડારા પોમે તેને અગળગ વને ઉઠાડી કાઢડતા નહી તો ને પી ઉપરથી
 કુદારી આવતા તેમા એકાદ ટોળા મલુગ અથવા ફેરીઆ તરીકે દીવસે
 શહેરની ખગમમા ફૂતી કે માઈ રાહીરાડના ધરમા પરાણા તરીકે ઉતરતી
 ને મધરાતે તેમનો સગ્ગા તેમને ખાહાર આવવાને ડીશોની વગાડે કે કાંઈ
 નીશાણી કરતો કે એકલમ સહોંકડો તળવાર માહર આવીને બધા ગામમા
 ફરી વલતી એવી રીતે કનેકટરના ધરમા પણ તણુ કે ચાર વખત હુડાગએ
 વગર આવકારે જઈ આવીઆ હતા કે છેતે સગવાલે આનડરમને અરહેસરને
 કહ્યુ, કે " હમ શેક તમાગથી પણ કંઈ થવાનુ નહી કે " આવુ સાલગીને
 અરહેશરને તો ખુમ ચઢી મઈ તેણે કહ્યુ કે હાથોહાથ ચાલ જાય તાહા
 ચોરોના ડાવ તેવા કે આપવાની સત્તા આપો તો એમને ઉખેડી નાખુ.
 પછે અરહેસરે આ કુખ છ મહીનામા કાઢી નાખવાનુ વચન આપ્યુ
 અરહેસર જાતે જોરાવર તાલીમમાજ માણુમ હતા એટલે પોતે ઘોડાએક
 તાલીમમાજ પારસી ને મુસનમાનન્યા ઉપરી ચક્રને મીસલ ફરવાની ટોળીએ
 ફરતી કરી ને જરૂર પડે તારે રીજમીડના માણુસોને તે મોનાવે તારે તેમની
 મઢે જવાનો હુકમ લાઘ રાખ્યો પણ અરહેસરે તેમને કાંઈ વખતે પણ
 બેનાથી ન હતી પેહેનવેહેના અરહેસરે તો દીવમમા ચોગ લાકો કયા
 ધરમા ને કયે ખુલે ભરાધ રહે છે તેની તપાસ કરી જણી વીધા, પછી
 તેમને તાય આપવા માઢી ને આ નગરી જાનમાના કુટલાક ચોરાનેજ
 અમુશો નીમવા કે જે વખતે તેઓ ગામમા આવવા એકાદ થાય તારે તેને
 ચેતાવે. છેલે, તેમણે એક પોલીમ ખાતુ કાલુ ને તેમા દોરક શીપાઈ

જોશવર ને દધીઆર વાપરી શકે તેવો રાખીઆ ને અકેકી તગવાર તથા સીસાલી આપી. એમણે ચોરોને કેવી રીતે ક્રોધા ને કમ કમ મુક્તીઆ કામે લગાડી એ બધું કબજામાં તો ઘણું લાંબાણ ચર્ષ જાય પણ એટલું જ બસ છે કે અરદેસરનો બદોગસ્ત પાડો થયો ને સુરતના લોક થોડી મુદતમાં લિધાડે ખારણે મુતા દતાં. જે પ્રમાણે એમણે વચન આપું હતું તે પ્રમાણે આ બધું કામ કાંઈ જ મહીનામાં ચલું નોતું; પણ તે જ્યારે પણ બાળવીજી તારે એવી તો અસર થઈ હતી કે અરદેસરનું નામ સાબગીને હુંદારાઓ થરથર કાંપતા. "x

સુરતમાં કાંડીઆની પ્રથા જે આજે પણ ચાલુ છે તે અરદેસરે જ દાખલ કરી હતી, અને તે નામ આપીને કરિ નર્મદાશંકરે ચીમકીભરતું અને ટોળ કરતું એક છાપુ પણ કાઢ્યું હતું.

આ પ્રકારની એમની ઉત્તમ કામગીરી અને બાહોશીને લઈને મરકારે અરદેસરને વખતોવખત માન અકરામ અને જર્જીરાના ધનામોથી નવાન્યા દતા. તેની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે:—

"આવી એમની કામગીરી નોકરીઓને માટે નામદાર સરકાર તરફથી તા. ૧૮ મી જાનેવારી ૧૮૨૬ દીને સુરત ખાતેના ઈંગ્લિશ એજન્ટે જાહેર દરબાર ભરી એવણુને એક ખેતાબ તથા પાલકી બેટ કીધી હતી. આ પ્રસંગે સુરતના ૮૦૦ મુખ્ય રહેવાસીઓની સહીનો એક પત્ર ઈંગ્લિશ એજન્ટ ઉપર આવ્યો હતો, જેમાં તેઓએ પોતાના બાહાદુર કોટવાળની નામદાર સરકારે આવી ઉત્તમ રીતે કદર પીઠાણી તે માટે પોતાનો સતોષ યા ખુશાસી જણાવી હતી. મુખાઈનો નામદાર મવરનર સર જોન માલકમ ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં સુરત ગયો તે વેળાએ તેણે તા. ૨૨ મી ડિસેમ્બરે એક જાહેર તથા કબજાવાળી દરબાર ભરી એવણુને કામગીરી ખેલાત તથા બાહાદુરનો ખેતાબ અને સૈનરી સાજ સાથેનો એક થોડો તથા ર. ૩૦૦૦ ની વાર્ષિક પેદાવશવાળાં ચાર ગામો જાગીર તરીકે બેટ આપ્યાં હતાં. તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૮૩૦ ને દીને સુરતના જુડિશિયલ કમિશનર મી. જેમ્સ સંડરલેન્ડે મવરનર સર જોન માલકમના હુકમથી એક જાહેર દરબાર ભરી એવણુને એક મોનાનો ચાદ બેટ આપ્યો હતો...વગેરે. "x

* આદેસર કોટવાલ, કર્તા, "જે" પૃષ્ઠ ૪૫

x પારસી પ્રકાશ, પૃ. ૭૦૦.

ત્યારબાદ સન ૧૮૪૪ માં આર. ડી. સ્મુથર્ડ નામના સુરતના જડજે કોઇ મોટી વારસા બાબતની તકરારમાં અરદેશરને સરખેન્ડ કર્યા હતા. પણ તેની વડોદરાના આસિ. રેસિડન્ટ દ્વારા રીતમર તપાસ થઇ, તેમાં તેઓ મર્વ આક્ષેપોમાંથી નિર્દોષ ઠરાય હતા; અને તે બદલ તેમને અભિનંદન આપવા અને તેમની જગો પર ફરી તેમને સ્થાપવા એક મોટા મેળાવડો કનેક્ટર મી. એન્ડ્રુસે ભર્યો હતો. એ પ્રસંગનું પર્યાન ધનપાઇ વાડીઆએ કવિતામાં ઉતાર્યું છે, તે આપીશું:-

“ સુરતના સેશન્સ જડજ એનડ્રુસ સાહેબ,
 વખાણુ ત્રાથે વાંચે ફરમાન બહોર.
 “ સુરતની આબાદી અરદેશરથી
 સરકારની સેવા બળશક્તરીથી.
 માન્યો છે સરકારે શેઠનો આભાર
 બહોર કર્યો છે દરબારે તેમનો ઉપકાર ”
 એનડ્રુસ સાહેબના બોલી રહેલા બાદ
 શુજરાતીમાં કદે આદીતચામ સીરેસતેકાર
 “ હવે બાલે છે જવાબ અરદેશરખાન
 અંધેશમાં કહે છે કે પરવર મહેરબાન
 નામદાર સરકારની હજુર ને માન
 આપું છું તમોને માત્ર વચન ફરમાન
 હજુર પેછી સરકારને પડશે કંઈ કામ
 તો મેવામાં હાજર છું જતાં મારો જાન.
 મારા કુટુંબથી વક્ષાદારી
 થવી આવી છે બહાદુરોથી સરકારી
 મારા બાપે જોયો જાન જક્ષાદારી
 મારા ભાઈની નોંધાઇ જેમ વક્ષાદારી
 તેમજ મુન્નો પ્રાણુ તમપર વારી
 મારી છુંદગી તક રહેને વચન બરી.”*

સરકારે તેમનાં કાર્યની કદરસનાથી કરી હતી, તેમ જ સમયે શ્રી સહજનંદ સ્વામીનો જનતા પર બહોળો પ્રભાવ પડ્યો હતો, તેઓએ અરદેશરના પોતાના પ્રતિના પ્રેમ અને સદ્ભાવથી પ્રસન્ન થઇ, સુરતથી પાછા ફર્યા ત્યારે અરદેશરને તેમનો પાઘ એક સંભારણા તરીકે ભેટ આપ્યો હતો, જે એક મોટું માન આપ્યું કહેવાય. ધનબાઇ કહે છે,

“સ્વામી સંજ શેઠજી થાણા વેર જાય
શેઠ સાથનો રનેહ જોતાં મનમાં મુજાય
મારી યાદગીરીમાં તમને શું અપાય
કાપોદ્રા ને ઘાટે ઉતર્યા રાય
અરદેશરજીને મુગટ આશીશથી દેવાય
સ્વામીએ માથેથી ઉતારી હેતે અપાર
અરદેશરના સર પર પહેરાવે તે વાર
જે માથેનું મુગટ સ્વામીનો પાઘ
તતકાલ ઉતારીને પોતાને હાથ
શેઠજીના માથા પર મુકતાની સાથ
હરખના આંમુએ લેતીને જાય
આપી તે મુગટની સાચી ઇધાન
માદગીરીમાં આપી શીરખરની નીશાન.
આશીષથી હુવા આપુ તમને ઘેર
મુખી રાખે કીરતાર જીવ અંદ્રો વેર.” †

અરદેશરનો દારદ્રમામ અને કાંઠામાં બાદશાહી પ્રકારનો હતો તે આપણે ઉપર જોયું છે, અને તદનુસાર તે ખર્ચ પણ મોટો રાખતો અને દિલ્લો બહુ દિલાવર હતો, એટલે સુધી કે કોઇ તેને બાગે સાદ પાડતો આવે તે કદી ખાવી દાંથે જતો નહિ; તેથી એક સખી પુરુષ તરીકે તેની કીર્તિ બહોળી પામેલી હતી. “એક વેરાએ મ્યારના પ્રહરમા અરદેશર બારીએ ઉભા છે, તેવામા દીવીથી કોઈ ફફારે પુજો પુજો એઓના પર આગળ આવીને સત્તાથ કરો કે “જાણુ, સુરતમે બાહાદુર કહેસાતા સો

કોણુ હએ ? ને પોતે જાહેર થતાં કહીરે, કહું, ગુઆ ! બહાદુર હય તો રૂ. ૧૦૦૦/- કા ઠેલી ફેંક દે તો ! " તારે શેઠે દગ્ગર રૂપીઆની ઠેલી ફેંકી આપી !

તેમણે આ પ્રમાણે પૂરી સાહેબી અને બાદશાહી વૈભવ-બોગવ્યો હતો પણ તે પાછળના અપશુદ્ધ ખર્ચ અને અપાવતથી તેમની બહોળી આવક પણ ખુટી પડતી અને તે સાફ તેઓ કરજે નાણાં લેતા. એ દેવું લાખોનું થઇ પડ્યું હતું; અને લેણુદારોએ તે માટે તમારો કરતાં, તેઓ. બહુ વિમાસણમા પડ્યાર હતા અને એ ચિંતાને લઇને એ નું શરીર કથળ્યું હતું. લેણુદારોના ત્રાસથી બચવા તેઓ દવાકર માટે દુમમ જઇ રહ્યા હતા; ત્યાં પણ તખીયતમાં કાંઇ સુધરો થયો નહિ અને તેમની માંદગી વધતાં, તેમને સુરત ખાજા આણવામાં આવ્યા હતા. અહિં તા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૫૬ના રોજ એમનું અવસાન થયું હતું. " એઓ થોડાંક વંદસ્ છવીયા હત તો એઓના કરજની સમાધાણી થઇ જત; પણ ગુજરી ગયાથી હ લાખનું દહેણું જેમનું તેમ રહ્યું. માંજનારાઓએ એમની જાગીરો જપત કરી વેચાવી નાખી ને એઓની વીધવા તથા હોકરાને નજીક બીખારી હાલતમાં લાવી મુકીયા. થોડા વખતમા મી. બેક્કાસીસની મહેનતથી એમની વીધવાને સરકાર તરફથી મહીને રૂ. ૧૫૦ નું પેનસન મળીજી. "x

શી કિસ્મતની કરામત !

: એજ ખાનદાન કુટુંબમાંના જે નજીરામાથી રચર્ગસ્થ જહાંગીરશાહ તાલીબરખાંએ એક મહોટા ઓરીઝ્કર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા ઉપરાંત "મુદ્રાકૃદીન" અને "રત્નલક્ષ્મી" નામની જે મુદ્ર નવસકથાઓ લખીને ગુજરાતી સાહિત્યની સરસ મેઘા ખજાણેથી છે; અને એમના બંધુ મી. પિરોજશાહ તાલીબરખાન પણ ડિસ્ટ્રિક્ટ અને મેજિસ્ટ્રેટ જડજના માનવંતા હોવા ઉપરથી થોડાં વર્ષો ઉપર કારગ થઇ, બાપીકા વન, સુરત શહેરની, જાહેર પ્રવૃત્તિમાં અગ્રેસર ભાગ લઇને, વિવિધ પ્રકારની મેઘા કરી રહ્યા છે, એ એક નોંધવા જેવી ચિન્તા છે.

(૪) રાવબહાદુર નરસોપંત લક્ષ્મણ માવલંકર.

“માવલંકરાંતોલ અત્યંત સચ્ચાલ, પુણ્યવાન્ આણિ કર્તૃત્વવાન્ અશા પુરુષાંતચ નરસોપંતાચી ગણના હોળેં અવશ્ય આહે.”*

સને ૧૮૧૮મા યુજ્જાનમા કંપની સરકારનો રાજ્યામય શર થયો. ત્યારે દેશમા વ્યવસ્થા અને કાયદાકાનુનનુ ધોરણ દાખવ કરવામાં જેમણે બ્રિટિશ ઓફીસરોના હાથ નીચે ઉત્તમ કામગીરી કરી, રાજકર્તા અને પ્રજા ઉભયનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાદન કરેલો, તેમા રા. બા. નરસોપંત લક્ષ્મણનો સમાવેશ થાય છે. એક ચારિત્ર્યવાન, કર્તાવ્યનિષ્ઠ, અને કાયદેક્ષ પુરુષ તરીકે પણ એમનુ ચરિત્ર અવધોકવા જેવું છે.

એમના કુટુંબની મૂળ અટક ‘સત્યવાદી’ હતી; અને એ કુટુંબમાં વૃસિંદની ઉપાસના છે. કુટુંબના મળ રથાપક ‘‘માવલંગ’’ ગામમા (સંગમેશ્વર તાલુકો, જિલ્લો ગનાગીરી) ઇ. સ. ના ૧૨મા સદીમાં વૃસિંદ ઉપાસના માટે વસ્યા બાદ ત્રણ ચાર પેઢીએ કુટુંબને સંગમેશ્વર વિભાગના સર હેસાઇનું વતન મળ્યું; તેમા આગળ જતાં આશરે ૭૦૦ ગામેનો વહીવટ તેમના હસ્તક આવ્યો હતો, તે ઉપગત તેમને ‘‘માવલંગ’’ ગામ ઇનામ મળેલુ તે ઉપરથી તે કુટુંબના બધા ‘‘સરહેસાઈ’’ અથવા ‘‘માવલંગર’’ અથવા ‘‘માવલંકર સરહેસાઈ’’ એ અટકથી ઓળખાવા લાગ્યા. નરસોપંતના વડાએને સરહેમાઈવતનમા ભાગ મળેલો નહોતો, તેથી તેમને માવલંગા પામે આવેલા ‘‘મૈતવડા’’ વિભાગનું હેસાઈગીરીનું વતન મેળવ્યું અને તે તેમની શાખામા આસતું. તે ઉપરથી તેઓ ‘‘મૈતવડેકર’’ હેમાઈ એ નામથી પણ ઓળખાતા.

મૈતવડા મહાલ આગરેના કબજામા સને ૧૭૩૫મા આવ્યો ત્યારથી તે સને ૧૭૫૬મા પેશ્વાઓએ આગરેનો મુવક લીધો તે દરમિયાનની આસ-માની મુસતાનીમા મૈતવડેકર હેસાઇનું વતન લગભગ પાંચમાલ થયું હતું. તેથી એ કુટુંબના ‘‘બાણ નાયક’’ નામના નરસો લક્ષ્મણના દાદાએ પુના દરબાર મારફતે વતન મેળવી તેને ચારી રિયતિ ઉપર લાવવા માટે વધુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયેલા. આ પ્રયાસો તેમણે ખેર નામના એ ભાઈઓ મારફતે કરેલા, જેમાના એક ઉત્તર દિંદુસ્તાનમા પ્રખ્યાતી ને... ‘‘ગાવિંદ પંત છુંદેલે’’ હતા. અને ૧૭૬૧ ની પાણીપતની

લક્ષમાં ગોવિંદ પંત શુદ્ધે માર્ગે જવાથી તેમની મારફતે આગળ કંઈ પ્રવાસ થઈ શકે એવી સ્થિતિ રહી નહીં.

વતન મેળવી સારા પાયા ઉપર બાવી પોતાના કુટુંબનું લક્ષ્યપોષણ કંઈકમાં જ રહી, મર્યાદા સહે એવી સ્થિતિ નથી એમ જોઈ સદર બાજુ નાયકે કંઈક શ્રમ કરવું છોડવું અને પોતાના કુટુંબ સાથે તેમજ વતનના દક્ષતર સાથે ગુજરાતમાં આવી બોરસદમાં ગાયકવાડની નોકરીમાં તેઓ જોડાયા. એ રીતે આ કુટુંબ ૧૭૬૫ થી ૧૭૭૦ના અરસામાં પોતાની અસહ્ય ભૂમિ કાયમની છોડી ગુજરાતમાં આવી સ્થાયી વસ્યું હતું. બાજુ નાયક સને ૧૭૬૦ના અરસામાં ગુજરી ગયા ત્યાં સુધી બોરસદમાં જ ગાયકવાડની નોકરીમાં હતા.

એ બાજુ નાયક કંઈકમાંથી આવ્યા ત્યારે દેસાઈનો ઓછો ભોગવતા નહોં હોવાથી તેમણે “નાયક” એ પદવીનો તેમજ “દેસાઈ” એ અટકનો ત્યાગ કર્યો અને “આવસ”કર” એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. તેમના દીકરા લક્ષ્મણ બાપની જગ્યાએ કામ કરતા અને ૧૭૮૦ થી ૧૮૦૦ ની આસપાસના તેઓ અમદાવાદ આવીને ભદ્રમાં વસ્યા હતા. સને ૧૮૧૨ ની સાલમાં અમદાવાદના કેલેક્ટરે મી. ડન્ટ્રોપે ભદ્રના ધરાની યાદી કરાવેલી તેમાં આ કુટુંબના ધરાનાં માલિકનું નામ “પંડીત લક્ષ્મણ બાજુ” એ રીતે નોંધ્યું છે.

તે વખતે તેમની સ્થિતિ તદ્દન સામાન્ય હતી, અને એક ધનામદાર કુટુંબના હોવાનું અભિમાન છતાં સામાન્ય ધર ઉલોચ કરવામાં તેઓ કંઈપણ નફાનમ સમજતા નહોં. એમને એ પુત્રો હતા : સોમનાથ અને નરસોપંત

આ નરસોપંતનો જન્મ સને ૧૮૦૦ માં ૧લી ઓગસ્ટે બોરસદમાં થયો હતો, અને તેમણે મરાઠી અને ગુજરાતીનું શિક્ષણ બોરસદમાં લીધું હતું.

કંપની સરકારનો નવો અમલ સર થતાં જ સને ૧૮૧૮ માં અહાર વર્ષની વધે નરસોપંતે દસકોઈ તાલુકાના ઝોઠ ગામના તક્ષાડીની જગ્યા શ. ૭) ના માસિક પગારની લીધી હતી; એ છેલ્લી પામરીની નોકરીથી સરખાત કરી, તાલુકા યવા જેવું એ છે કે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, તે એક દેશીને મગી શકે એવા માસિક શ. ૭૦) ના પગારના મોટા દક્ષતરદારના ઓળખાવર્ણ પડેલા હતા.

તક્ષાડીની નોકરી દરમિયાન તેમણે જમીન માપણી-માપકરણનું જ્ઞાન

મેળવ્યું હતું: અને એ વખતે જ એમણે એવી સરસ છાપ પાડી કે તેમની નોકરીના પહેલા વર્ષમાં જ ક્વેક્ટરે તેમને પોતાના હાથ નીચે લઇ લીધા હતા. અને રેવન્યુ કમિશનર મી. થોમસ વીલીઅમસને પ્રાંતિજ અને વિરમગામની જમાખંધો મુકરર કરવામાં નરસોપતની મદદ માગી હતી. એ કામથી પ્રસન્ન થઇને જાવનગર મંરથાનનું ફટલાર્જુ સેટલમેન્ટનું કામ પણ તેમને સોંપાયું હતું; અને તે પૂરું થતા નરસોપતને અલીશાના મામલતદારની જગ્યા આપવામાં આવી હતી.

તે પછી સને ૧૮૨૫માં તેમને નાપાડના પહેલા વર્ગના મામલતદાર નીમીને પોલીસ ખાતાના વડાનો ચાર્જ પણ સોંપાયો હતો. તે પ્રદેશમાં કોળી, મેવાસીઓ અને શુન્દગાર જાતની ટોળીઓ પ્રજાને બહુ ત્રાસ આપતી, તે સમજાને ચાંપી દઇને એમણે પ્રજાને શાંતિ મેળવી આપી હતી. આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે રા. બા. નરસોપત જેમ કલમે કૃષ્ણ અને કાર્યદક્ષ હતા તેમ સીપાઈગીરીમાં પણ એવા પ્રવીણ હતા.

તેમની લાયકાત જોઇ તેમના ઉપરિ અધિકારી મી. વીલીઅમસને તેમના પગારમાં રૂ. ૧૦૦) નો વધારો કરી આપવા, તેમજ તેમને પાવ-ખીતું ખાસ માન આપવા સને ૧૮૦૩માં મુખાઇ સરકારને ખાસ લખાણ કર્યું હતું, તેમાંથી ઉપયોગી લાભ અમે નીચે ઉતારીએ છીએ:—

(a) *Though of a very respectable family, this individual has risen by his merits from the lowest (literally) to the highest situation a native can fill in the Revenue Branch of the service.*

x

x

x

(b) *Observing his attention to his duty, and that he kept aloof from everything like intrigue or party-spirit in the office, I begged the Collector to allow him to accompany me to Prantij and Viramgam, when the Jumwabundy settlement of those Paragnas was entrusted to me in 1822-23.*

x

x

x

- (c) I can, with confidence, state that Government is considerably indebted to him for the successful conclusion of that important settlement (Bhavnagar).

x

x

x

- (d) x x x in discharging the responsible public duties that devolved upon him,...; he gave perfect satisfaction to his superiors. His revenue was punctually realised, and *his knowledge and support of the rights and usages of the Country, rendered him popular among the ryots.* x x x x x. In the superintendence of the Police & in the management of the revenue of this extensive charge, he *displayed much ability, zeal and good sense.* Some very troublesome Mehwasce villages, situated among the ravines of the Mahee, were within his jurisdiction; and the restraint his active superintendence imposed on the conduct of the Kolees, tended (I speak from personal observation made during several visits to that quarter) considerably to the tranquility of that part of the Zillah.

x

x

x

- (f) Among his services as a Revenue servant I may particularise *the restoration of the Narwa*, of the villages of the Charoter. Their Bhagdari (constitution) had been broken by over-assessment & other causes.

x

x

x

- (g) But his best praise, in my humble opinion, is that the *accuracy of information, the soundness*

of opinion he has so frequently been called upon to give in the discharge of his public duties at the head of a Purgumah have been invariably (for I do not remember an instance to the contrary) borne out by facts and practical results.

(h) Narsoba's acquirements and qualifications for a revenue officer, are far beyond those of any other native I have met with in India. For with much experience and with greater intelligence than most, he has the character of being strictly honest and possesses habits of business and the power of applying himself to it in a manner that I have never seen equalled.

(i) The natives, from the Surdar to the cultivator, have always spoken of him as a respectable man, as an able servant and an impartial officer.

(j) In transacting business with natives, his demeanour is mild, firm and independent; such as denotes a man who, conscious of having always uprightly discharged his duties neither seeks the support of a friend nor fears the designs of an enemy.....He undertakes an individious duty with the same readiness as an agreeable one.

આ લખાણ પરથી કંપની સરકારના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટરે નરસો-
પંતની સેવાની કદર કરી તેમના પગારમા અંગત એકલાવચ્ચ તરીકે રૂ.

૨૦૦) વધારી આપ્યા અને પાલખીનું માન પુના મુકામે સને ૧૮૩૮ માં ખાસ દરબાર બરીને આપ્યું હતું. ઉપરાંત સરકારે રાવ બહાદુરનો પ્રકાશ આપ્યો અને પુનામાં રેશ્વા દફતર માટે નીમાએલ - કમિશનના તેમને એક સભાસદ નીમ્યા હતા.

એ નોકરીનો વધુ કદર થવા કમિશનરે ભલામણ કરેલી તે પરથી બોર્ડ ઓફ ટીરિક્ટરે ઉપર મુજબ કરવામાં આવેલ પગારમાં વધારો તથા પાલખીના સાસીઆણા ઉપરાંત રૂ. ૧૨૦૦) ની ઉપજના દસકોડ તાલુકાના નારાજ અને રોપકા નામનાં બે ગામેો ધનામમાં આપ્યાં હતાં. એ ધનામ વંશપરંપરા મળતાં લખાણ થયું હતું, પણ કંપની સરકારે પોતાની રાજનીતિને વળગી રહી તેમણે પેઢી સાર મર્યાદિત રાખવાનું જ પસંદ કર્યું હતું.

રા. ખા. નરસોજીતે સુરત તથા ભરૂચ જિલ્લાઓમાં પણ નોકરી કરી હતી. આખા ગુજરાતમાં તેમણે પોતાની સેવા અર્પી હતી એમ કહી શકાય. સને ૧૮૪૧માં તેમને બે ગામેો ધનામમાં આપવામાં આવ્યાં તેની સહુ સરકાર તરફથી નીચે મુજબ મળી હતી:

“ભિગાકત વ અહલિઅત મા આવ નરસો લક્ષ્મણ, રાવચહાદુર, ઉપનામ માવલંકર નાયક સરદેસાઈ, જાતે કરાડેખાંસણ, અસલ રહેનાર કસબે સૈતવડે તરફ મજકુર, તાલુકે રતનાગીરી, પ્રાંત દક્ષણ કોંકણ, હાલ રહેવાસી રોહર અંમદાવાદ શરૂમ હ અલ્લાતાલ.

જાંગલૂં કે તમે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની નોકરી ઘણા દિવસ હમાંન-
થી રિવિનં દિપાર્ટમેન્ટ, પ્રાંત ગુજરાતના વરોવસ્ત જિલ્લાઓમાં તા બીજા
ફાર્મા તથા રિવિનીંડ કમીસ્નર હાફીસમથે દફતરદારીની કોઈ; તે ઉપરથી
મુંબદના નેક નામદાર ગવરનર દર હબલાસ કૌસલ ઇન્ડિયા તમારી ભારે
કીંમતની ચાકરીનો અનુભવ સરકારને આવો, તેહેની હમેશાં નીસાંળી રહેવા
સાર નેક નામદાર હનરાવલ કોરટ અપ ટીરિક્ટર વિલાયત સરકાર અમને
સિફારસ કીધી કે તમને ગાંમ વૈસ પરંપરા હનામ આપવું. તે ઉપરથી નેક
નામદાર કોરટ ઇન્ડિયા તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૦ ના હુકમમાં
કબુલ કરુ જે તમને ત્રણ પુસ્ત હનામ આપવું.

of opinion he has so frequently been called upon to give in the discharge of his public duties at the head of a Purgamah have been invariably (for I do not remember an instance to the contrary) borne out by facts and practical results.

(h) Narsoba's acquirements and qualifications for a revenue officer, are far beyond those of any other native I have met with in India. For with much experience and with greater intelligence than most, he has the character of being strictly honest and possesses habits of business and the power of applying himself to it in a manner that I have never seen equalled.

(1) The natives, from the Surdar to the cultivator, have always spoken of him as a respectable man, as an able servant and an impartial officer.

(j) In transacting business with natives, his demeanour is mild, firm and independent; such as denotes a man who, conscious of having always uprightly discharged his duties neither seeks the support of a friend nor fears the designs of an enemy.....He undertakes an individious duty with the same readiness as an agreeable one.*

આ લખાણ પૃથ્વી કે પની મરકારના બોર્ડ ઓફ હીરકેટર નરસો-
પંતની સેવાની કદર કરી તેમના પગારમા અંગત એલાવન્સ તરીકે રા.

૨૦૦) વધારી આપ્યા અને પાલખીનું માન પુના મુકામે સને ૧૮૭૮ માં ખાસ દરબાર બારીને આપ્યું હતું. ઉપરાંત સરકારે રાવ બહાદુરનો ઇલકાબ આપ્યો અને પુનામાં પેશા દફતર માટે નીમાએલ-કમિશનના તેમને એક સભાસદ નીમ્યા હતા.

એ નોકરીની વધુ કદર થવા કમિશનરે જાલામણ કરેલી તે પરથી થોડું ઓછું ડીરેક્ટરે ઉપર મુજબ કરવામાં આવેલ પગારમાં વધારો તથા પાલખીના સાલીઆણા ઉપરાંત રૂ. ૧૨૦૦) ની ઉપજના દસકોઠ તાલુકાના નારોળ અને રોપડા નામનાં બે ગામો ધનામમાં આપ્યા હતાં. એ ધનામ વંશપરંપરા મળવા લખાણ થયું હતું, પણ કંપની સરકારે પોતાની રાજનીતિને વળગી રહી તેમણે પેઢી સારૂ મર્યાદિત રાખવાનુંજ પસંદ કર્યું હતું.

૨૧. બા. નરસોપંતે મુરત તથા બરુચ જીલ્લાઓમાં પણ નોકરી કરી હતી. આપ્યા ગુજરાતમાં તેમણે પોતાની સેવા અર્પી હતી એમ કહી શકાય. સને ૧૮૪૧માં તેમને જે ગામો ધનામમાં આપવામાં આવ્યા તેની સથુંદ સરકાર તરફથી નીચે મુજબ મળી હતી:

“ લિઝાફત વ અહલિઅત મા બાબ નરસો લક્ષ્મણ, રાવબહાદુર, ઉપનામ માવલકર નાયક સરદેમાઈ, જાતે કરાડેઆંજણ, બસલ રહેનાર ફસવે સૈતવડે તરફ મજકુર, તાલુકે રત્નાગીરી, પ્રાંત દક્ષણ ફોંકળ, હાલ રહેવાસી શેહેર અંમદાવાદ શહેર હૂ અલાતાલ.

જાણવું કે તમે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની નોકરી ઘણા દિવસ રમાન-થી રિવિનં દિપાર્ટમેન્ટ, પ્રાંત ગુજરાતના દરોબસ્ત જિલાઓમાં તા બાંજા ફાર્મા તથા રિવિનીડ કમીસનર હાફીસમંથે વફતદારીની ફાઈથી; તે ઉપરથી મુંબઈના નેક નામદાર ગવરનર દર ફજલાસ કૌસલ એકદ તમારી ભારે ફોમતની ચાકરીનો અનુમત સરકારને આવો, તેહેની હમેશાં નીસાંળી રહેવા સારુ નેક નામદાર હન્સાબલ કોર્ટ આફ ડીરેક્ટર વિલાણત સરકાર એમને સિફારસ ફાઈથી કે તમને ગાંમ વૈસ પરંપરા રનામ આપવુ. તે ઉપરથી નેક નામદાર કોર્ટ એકદ તા. ૨૦ મી ફેવરવારી સંને ૧૮૪૦ ના હુકમમાં ફવુલ કરુ જે તમને ત્રણ પુસ્ત રનામ આપવુ.

આ બધું જતાવે છે કે, તેઓ બહુ પ્રામાણિક, કાર્યનિપૂણ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, ન્યાયી અને ચારિત્ર્યવાન અમલદાર હતા; અને વળી સરકારની સેવા કરવામાં પ્રબલ દિલ પણ લક્ષ્યમાં રાખવાતું જૂવતા નહિ. તેમની નોકરીમાં તેઓ મશ્વરી નિવડ્યા હતા, તે એમને પગારમાં વખતો વખત બદલી અને ઇનામમાં ગ્રામો મળ્યાં હતાં તે જ તેની નિશાની છે. પણ ભાગ્યનું ચક્ર એકસરખું ગતિ કરતું નથી; એજ ડાહ્યો અને બાહોશ ગણાતો પુરુષ ખટપટ અને પ્રપંચનો ભોગ થઈ પડે ત્યારે આપણે કોને દોષ દેવો ?

અરહેસર કોટવાલના અરિત્રમાં આપણે જોયું છે કે તે પણ કાવા-દાવાનો ભોગ થઈ પડી, તેમને મ્હોટા માનવંતા ઓઢા પરથી સરપેન્ડ કરવામાં આવ્યા હતા, પણ પાછળથી તેની રીતસર તપાસ થતાં તેઓ નિર્દોષ ઠપ્પાં હતા, અને બહાર સમારંભ થમને ફરી તેમની મૂળ જગો પર તેમને રજાપવામાં આવ્યા હતા.

પાછલા પ્રકરણોમાં આપણે જોયું છે કે પહેલા સવાજીરાવ માયકવાડના મૃત્યુ પછી વડોદરાનો રાજ્યવહીવટ ખટપટભર્યો થઈ પડ્યો હતો. સને ૧૮૪૩ માં નરસોપંતની વડોદરાની રેસિડેન્સીમાં નેટિવ એજન્ટ તરીકે પ્રથમ નિમણુંક થઈ હતી અને પછીથી તેમને કમિસનરની ઓશીસમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. તે જગો માટે વિનાયક મોરેશ્વર ફડકે નામનો એક ગૃહસ્થ પણ ઉમેદવાર હતો તેને તે જગો નહોં મળવાથી નરસોપંતના વિરોધી તરીકે તેણે ઓશીસમાં ઉશ્કેરણી અને ખટપટ આરંભી હતી. અને તે એવો પ્રપંચી માણસ હતો કે મુંબાઇના રાજદારી વિભાગમાં તેને કોઇ જગો નહોં આપવાનો ખાનગી હુકમ સુદાત મુંબાઈ સરકારને કાઢવો પડ્યો હતો.

નરસોપંતે સાત રેસિડેન્સીના હાથ નીચે કામ કર્યું તેમાં કર્નલ ઓટ્ટામ સિવાય જ્યાં સંતોષ મળ્યો હતો; પણ ઉપરોક્ત ફડકેના કાવાદાવાથી ઓટ્ટામ નરસોપંત વિરુદ્ધ ભંભેરાયો હતો, એટલુંજ નહોં પણ ફડકેની દારવણીથી નરસોપંત પર કેટલાક મંજીર આક્ષેપો મુકી મુખ્ય સરકારને તેની વિરુદ્ધ રીપોર્ટ સુદાંત કર્યો હતો; પણ મુંબાઇ સરકાર નરસોપંતના કામકાજથી પુરેપુરી વાકેફ હતી, તેથી તેણે નરસોપંતને નિર્દોષ બહાર કરી, જે ઠરાવ લખી મોકલ્યો હતો, તેના હેવટના ચેરાનું લખાણ નીચેની મતલબનું હતું:-

“તેમનું (નરસોપંતનું) આજીવનનું ઉત્કૃષ્ટ વર્તન અને વિશ્વાસપાત્ર નોકરી લક્ષમાં લેતાં, એકાદ બાબતમાં કમનસીબે

રમરણમાં નહીં રહેતાં કાંઈ ક્ષુદ્રક કસુર કરી હોય તો તે એમના ચાસ્તિયને કલંકરૂપ કે એમની લાંબી અને નિર્દોષ સરકારી નોકરીને કાઢરૂપ હોય એવું સરકારને બીલકુલ જણાતું નથી. ”

પણ એ ઠરાવ લખાઈ આવે તે પૂર્વે ઔદ્યામ વિદેશ ગયો હતો; અને ઉપરની ખાતતની જાણ થતાં તેને ખડું લાગી આવ્યું હતું. એટલે રાજ પરથી પાડો રેસિડેન્ટ નીમાઈ આવતાં, નરસોપંત સામે ફરી તેણે કામ ઉપાડ્યું હતું. ઔદ્યામ કાચા કાનનો અને સંસયી વૃત્તિનો અમલદાર હતો એ તેના કામકાજ પરથી ખાલમ પડી આવે છે. તેના પછી ફ્રેન્ચ નામનો રેસિડેન્ટ આવેલો તેણે નરસોપંતને પુનઃ વિશ્વાસમા લીધા હતા. એ સમયે અગાઉ કહ્યું તેમ રાજ્યમાં ખડું ખટપટો ચાલતી હતી; અને ઔદ્યામ ઉતાવળાઓ અને કિનાભયો હોવાથી તેણે વડોદરાના રાજવહીવટમાં ઘણો ગુંથવાડો કરી મુક્યો હતો; અને એ રીતિનીતિના પરિણામે મુંબાઈ સરકાર, જે વડોદરાના રાજવહીવટ પર દેખરેખ રાખતી, તે અધિકાર તેની પાસેથી હિન્દી સરકારે પોતાના હાથમાં લઈ લીધો હતો; પણ પાછળથી હિન્દી સરકારે એ કાર્યમાં તેની ભુલ જોઈને વડોદરાનો વહિવટ ફરી મુંબાઈ સરકારને સોંપ્યો હતો, અને એજ ઔદ્યામે જે ખટપટ રીપોર્ટ કર્યો હતો તેનું નિરીક્ષણ કરી, ઇન્કાંડના અધિકારી મંડળે તેમાં એક વાત સ્પષ્ટ રીતે નોંધી હતી, કે “મુંબાઈ સરકાર પ્રત્યે ઔદ્યામે યોગ્ય માન દેખાડ્યું નથી. ”†

એજ ઔદ્યામે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરી ચોરટ આપીસમાંના પત્રો રોક્યા હતા; અને એવા બીજાં અયોગ્ય વર્તનોથી અસંતુષ્ટ થઈને ગણપતરાય ગાયકવાડે ઔદ્યામને ખસેડવા મુંબાઈ સરકારને અરજી કરેલી તે પણ તેણે દાખી રાખી હતી.

આ બધી હકીકત પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે નરસોપંતના પ્રત્યેનું તેનું વર્તન ક્ષેપભર્યું જ હતું, અને કોઈ પણ પ્રકારે નરસોપંતને કલંક લગાડી નોકરીમાંથી દૂર કરી ફડકેને દાખલ કરવો એ તેનો ધરદો હતો. તે મુજબ નરસોપંતને એ દૂર કરી શક્યો પણ ફડકેને નોકરીમાં દાખલ કરી શક્યો નહીં. પોતાને નોકરીમાંથી ખસેડ્યા પછી, જે મેમેરીઅલ નરસોપંતે બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટરોને લખી મોકલ્યું હતું, તે વાંચતાં આપણને તેમની નિર્દોષતા માલુમ પડી આવે છે; અને નીચેના ફકરો એ ખાતતને ધરાબર પુરવાર કરે છે:—

† જુઓ વડોદરાના રાજકર્તાઓ પૃ. ૨૦૦.

(35) The formidable preparations, as above briefly sketched, made by colonel Outram for a twelve month before he commenced his prosecution of your memorialist were well calculated to prevent your memorialist from indulging any hope that he would be able by any single efforts of his own to obviate the mischievous bias which had been created against him and by which he was, as it were, prejudged and condemned as a culprit, whose guilt could not admit of any doubt. All who had any expectations of gaining the special favour and goodwill of the Residency authorities, presented themselves, and displayed the greatest zeal and alacrity in gathering from every quarter such information as might tally with the views and sentiments of colonel Outram in regard to your memorialist. With such unscrupulous persons surrounding him, it could not perhaps have been expected that that gentleman, deeply prejudiced as his mind must have been in regard to your memorialist, could have reviewed dispassionately the alleged facts and circumstances laid before him. Of the crowd of witnesses whose testimony was relied on by colonel Outram, there was not one who had any inducement to tell the truth, or one who had the moral courage to withdraw his allegations in respect to matters of which he could not have had any knowledge, such conduct could not have been looked for in those whose prospects in life depended upon the estimate of their services that might be formed at the Residency, x x x x x x x x x x the Members of the Gaekwar's Durbar feared to act in any way

contrary to colonel Outram's wishes and your Memorialist was prevented from obtaining the requisite materials for his defence. For Europeans whose inter-course with natives of this country has been limited, it is a difficult matter to comprehend the servile deference with which inferiors and dependants anticipate the wishes and minister to the caprices of their superiors. It is only necessary for a man in power to manifest a dislike to any individual beneath him in rank or position, when all his subordinates including even menial servants, will consider themselves in duty bound to insult and spurn the unfortunate object of their masters' disfavour. Acting upon this principle, then, everyone who thought it his interest to please Colonel Outram, did not fail to contribute something towards the mass of falsehood and misrepresentations which were accumulated as the evidence for impeaching your Memorialist; and so cleverly were the plots against him managed, that he was left no means of counteracting them, except that of pointing out the inconsistencies and errors committed by their inventors."*

નોંકરી પરથી જાતરફ ક્યાં તેનું દુઃખ નરસોપંતને ખુબ લાગે એ દેખીતું છે; અને તે માટે ડેડ કંપની સરકારને ઇચ્છાંક અપીલ કરી દાદ માગે એ એમના દીલનું દર્દ રજુ કરે છે.

પણ જેઓ red-tape ના—“થયું” છે તે સવા વીસ—” એ રીતિ-નીતિના—settled policy ના પૂજક છે અને પોતાના અધિકારીઓના વટ સાચવવામાં જ પ્રતિષ્ઠા માને છે, તેમને ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં ફેરફાર કરવાનું યોગ્ય ન જણાયું. એમણે નરસોપંતની આરજીના ઉત્તરમાં એટલુંજ લખી જણાવ્યું કે આગાહીનો નિર્ણય છેવટનો છે. સાફ થયું હતું કે નરસોપંત

● જુઓ આવલંકર ધરાણાનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ, ખંડ બીજો, પૃષ્ઠ ૪૭૬.

તે નિષ્કૃષ્ટ જલ્પવામાં આવે તે આગમન એક મહિના પૂર્વે તા. ૨૮ મી-
માર્ચ સને ૧૮૫૭ ના રાજ દેવસોક પામ્યા હતા.

નરસોપંતને ૫ પુત્રો હતા, તેમાંના સૌથી મોટા કુશવરાવ નરસિંહ
સારા હોદ્દા ઉપર દેશી રાજ્યોમાં તેમજ મુખ્ય સેક્રેટરીએટમાં નોકરી
ઉપર હતા. તેમનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન સાફ હતું અને તેમણે Elphinstone
Institute નો સોનાનો વ્યાંદ સને ૧૮૪૧ માં મેળવ્યો હતો. ઉપર જે
અંગ્રેજી ફક્તો આપ્યો છે તે સદરહુ કુશવરાવનું લખાણ છે. તે ઉપરથી
તેમનો અંગ્રેજી ભાષા ઉપરનો કાલુ જણાઈ આવે છે. એમના એક પુત્ર
દામોદર નામે તે સમયે નવી સ્થપાયેલી યિઓસોફીકલ સોસાયટીમાં જોડાયા,
હતા અને તે મંડળીમાં તેઓ સારી રીતે જાણીતા છે.

નરસોપંતના બીજા પુત્ર વિષ્ણુ નરસિંહ અમદાવાદમાં ધણા વરસ સુધી
સખ રજીસ્ટ્રાર તરીકે હતા અને તેઓ ગુજરાતની જાહેર પ્રવૃત્તિમાં સારો
રસ લેના હતા, અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કામકાજ અંગે પણ
પ્રસંગોપાત મદદ કરતા હતા. નરસોપંતના પૌત્ર મહુમ્મ જાનનંદ કૃષ્ણરાવ
ભાવજીંકર અમદાવાદમાં જાણીતા હતા. તેમણે જાહેર સેવામાં ધણો
ભાગ આપ્યો હતો; અને શ્રીકૃત ગણેશ વાણદેવ આવજીંકરનું નામ તો એક
અગ્રેસર જાહેર કાર્યકર્તા તરીકે આખા ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર
સુવિદિત છે. તેઓ રા. બા. નરસોપંતના પ્રપૌત્ર થાય છે.

સૈનવડે હોડતા જ દેસાઇગીરી અમદાવાદના ભાવજીંકરોના વડીલ
“બાજી નાયક” ત્યાગી હતી; અને સરકાર તરફથી પ્રાપ્ત ધણેશા ઇનામી
ગામો પણ તેમની પાસે આજે રહ્યા નથી. છતાં પણ ચારિત્ર્ય અને લોક
સેવાની ઉપાસના તેમના કુદંબમાં ચાલુ છે, તેનો જાહેર કાઠક અલોકિત
છે; અને જનતા એવા સમાજ-સેવકોને દંએશાં સંભારે છે; તેમના પર
આશિષ વરસાવે છે; અને તેથી પરમાત્મા પણ પ્રસન્ન રહે છે.

નવી કેળવણી

" The impulse at length came from outside. We cannot but acknowledge with feelings of mingled shame and gratefulness that the first and earliest efforts at ameliorating our condition were made by a handful of philanthropic Europeans both civilians and missionaries, who in their liberal views moved ahead of their age."†

[S. K. De.]

ખ્રિસ્તી પ્રજાની એવી એક માન્યતા છે કે પ્રથુ જસસ કાર્પેસ્ટના ઉપદેશનો જગતભરમાં અને તેટલો બહોળો પ્રચાર કરવો; અને તે કાર્યને તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેને એક પુણ્ય કૃત્ય માને છે. સોળમાં સદ્કામાં પોર્ટુગીઝો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા તેમણે, ઉપલી માન્યતાથી પ્રેરાઈને મિશનો દ્વારા બાઈબલનું શિક્ષણ આપવા શાળાઓ અને તે વિગતો પદ્ધતિસર અભ્યાસ યવા પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી; અને એ પ્રવૃત્તિને પે.પના જ તે સમયે સ્વીવનસન નામના પાદરીએ, આપણા પુરાણોની પદ્ધતિએ, બાઈબલનો મરાઠીમાં તરજુમો કર્યો હતો. પણ તેમની ધર્મોદ્ધતા અને ઝનુનને કારણે પોર્ટુગીઝો હિન્દી પ્રજામાં અગ્રિમ થઈ પડ્યા હતા અને તેમની સત્તા નબળી પડતા, તેમની પ્રસ્તુત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને પણ ધોડા પહોંચ્યો હતો.

યુરોપીય પ્રજાઓ એક પછી એક તે પછી હિન્દમાં આવતી રહી હતી, તેમની સાથે તેમના ધર્મોપદેશકો આવતા, તેઓ પ્રતિ રવિવારે દેવળમાં ઉપદેશ આપવા ઉપરાંત અહિં વસતા યુરોપિયનોના બાળકોને ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું કામ કરતા; તેમના બેગા, એમના આશ્રિત દેશીઓના ઓકરાઓને પણ તેઓ લણાવતા હતા. પણ સદરદુ પ્રખતો જેમ છૂટાછવાયા હતા તેમ તેમનું ખોય મુખ્યત્વે બાઈબલનું શિક્ષણ આપવા પ્રારંભ હતું.

† Bengali Literature in the Nineteenth Century, p 54.

સન ૧૭૯૩માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો ચાર્ટર જારી રાખવાનો પ્રશ્ન બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજુ થયો ત્યારે હિન્દીઓને રીતસર શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન સુપ્રસિદ્ધ પરાપકારી મહાપુરુષ વિલિયમરોસે ઉપસ્થિત કર્યો હતો અને આમની સભામાં (હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં) તેને લગતો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો હતો. તે ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો:—

“That it is the peculiar and bounden duty of the British Legislature to promote by all just and prudent means the interest and happiness of the inhabitants of the British Dominions in India; and that for these ends such measures ought to be adopted as may gradually tend to their advancement in useful knowledge and to their religious and moral improvement.”*

પણ અમીરોની સભાએ તે ઉઝાડી મૂક્યો હતો; અને કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટરોને એ કાવતું હતું એટલે તે ઠરાવ કાગળપરજ રહ્યો હતો. જ્યારે વીસે વર્ષે કંપનીનો ચાર્ટર પાર્લામેન્ટ સમક્ષ ફરી વારનો આવ્યો ત્યારે એજ સભ્યે (વિલિયમરોસે) અગાઉનો ઠરાવ ખીજ વાર રજુ કરીને પસાર કરાવ્યો હતો અને તે ઠરાવમાં નવલ અને વિશેષ તત્ત્વ એ સમાયતું હતું કે પ્રજાને ફળવણી આપવી એ રાજ્યનું કર્તવ્ય છે; અને વિશેષમા હિન્દની ઉત્પન્નમાંથી દર વર્ષે ૩. એક લાખ રૂપિયાની ફળવણી પાછળ ખર્ચવાનો નિયમ ખાસ ઉમેરાવ્યો હતો:

આ રહ્યા તે ઠરાવના શબ્દો:

“That it shall be lawful for the Governor-General in Council to direct, that out of any surplus which may remain of the Rents, Revenues, and Profits arising from the said territorial acquisitions, after defraying the expenses of the Military, Civil, and Commercial Establishments, and paying the Interest of the Debt, in manner hereinafter provided,

* જુઓ Education in India, by Mr. K. S. Vakil, p. 11.

a sum of not less than one lakh of Rupees in each year shall be set apart and applied to the Revival and Improvement of Literature and the Encouragement of the learned Natives of India and for the Introduction and Promotion of a knowledge of the sciences among the Inhabitants of the British Territories in India."*

આવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉપરોક્ત દ્વારા થયેલો હોવા છતાં કંપની સરકારે તેનો અમલ કરવામાં દસ વર્ષ કાઢી નાંખ્યાં અને છેવટે સન ૧૮૨૩માં એક કમિટી નીમી, તેના મંત્રી તરીકે જણાવતા સંસ્કૃતના અભ્યાસી એચ. એચ. વિન્સનને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

સદરહુ કમિટીએ હિન્દીઓના શિક્ષણ સારૂ સંસ્કૃત અને અરબીની પાઠશાળાઓ ખોલવા માંડી પણ બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટરોએ એ ભવિષ્ય વખોડી કાઢી, એટલું લખાણ મોકલી આપ્યું હતું કે જે નાણાં ખર્ચવાનું મંજૂર થયેલું છે, તેનો ઉદ્દેશ દેશીઓને તેમનું પ્રાચીન શિક્ષણ નહિ પણ ઉપયોગી શિક્ષણ આપવાનો છે:

‘The great end should not have been to teach Hindu learning but useful learning.’

પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા જતાં લોક સામંજી ઉશ્કેરાશે, એવો કમિટીએ તેનો ઉત્તર આપીને તેનું કામ આગળ ચાલું રાખ્યું; પરંતુ કમિટીની ઉપરોક્ત ફત્તેની સામે મદાન દિંદો અને આદ્યમુધારક રાજા રામમોહનરાયે ઝુંબેશ ઉઠાવી, લોકમત ફળવવા માંડ્યો અને કંપની સરકારને એક પત્ર પાઠવ્યો હતો, તેમાં જણાવ્યું હતું, કે:—

"As the sum set apart for the instruction of the natives of India was intended by the Government of England for the improvement of its Indian subjects, I beg leave to state.....that if the plan now adopted (referring to the proposed establish-

*Education in India, by Mr. K. S. Vakil 14.

ment of the Sanskrit College) be followed, it will completely defeat the object proposed; since no improvement can be expected from inducing young men to consume a dozen, or years of the most valuable period of their lives in acquiring the niceties of Vyakarana or Sanskrit grammar.

In order to enable Your Lordship to appreciate the utility of encouraging such imaginary learning as above characterised, I beg Your Lordship will be pleased to compare the state of science and literature in Europe before the time of Lord Bacon with the progress of knowledge made since he wrote.

If it had been intended to keep the British Nation in ignorance of real knowledge, the Baconian philosophy would not have been allowed to displace the system of Schoolmen, which was best calculated to perpetuate ignorance. In the same manner, the Sanskrit system of education would be the best calculated to keep this country in darkness, if such had been the policy of the British legislature."†

પાર્લામેન્ટે જે નાણા મંજૂર કર્યા છે તે સંસ્કૃતની પાઠશાળા સ્થાપવામાં ખર્ચાશે તો તેનો હેતુ જરૂર આવશે નહિ; કેમકે વર્ષો સુધી યુવકોને સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ શિખવવાનો કાર્મ સાર નથી; અને એ દલીલનું રહસ્ય સમજાવવા આપ નામદારને હું એટલુંજ જણાવીશ કે યુરોપના સાહિત્ય અને વિદ્યાનની લોડ બેઠનના પહેલાની સ્થિતિ લક્ષમાં લેશો. જેમ પંડિતોએ (Schoolmen) બેઠનના પૂર્વે યુરોપને અજાનાવસ્થામાં દબાવેલા રાખ્યો હતો તેમ પ્રસ્તુત સંસ્કૃત પદ્ધતિના શિક્ષણનું પરિણામ એજ પ્રકારનું આવશે, જે પાર્લામેન્ટનો આશય નથી.

પરંતુ તે પત્રની તાત્કાલિક અસર થવા પામી નહિ; પણ તેનાં પ્રરિણામે એ રીતિનીતિના કાર્યકર્તાઓના બે તક બંધાઇ ગયાં, જેમાંનો એક પૌર્વાત્ય શિક્ષણનો પક્ષ કરતો, બ્યારે બીજો પક્ષ નવું અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવાની દિમાશ્વત કરતો થયો; અને તેનો છેવટનો નિકાલ લૉર્ડ મેકાલેની ઐતિહાસિક નોંધ પછી જ સન ૧૮૩૫માં આવ્યો હતો. એ આખી ચર્ચાને સમેટી લેતાં, લૉર્ડ મેન્ટેકે જણાવ્યું હતું, કે બ્રિટિશ સરકારનો મુખ્ય આશય દેશીઓમા યુરોપીય સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો એ હોવો જોઇએ અને કુળવણી પાછળ જે નાણું ખર્ચવાનું નહીં થયેલું છે, તે એકલા અંગ્રેજીના શિક્ષણ સારૂ ખર્ચાશે.^૧

આમ સરવાળે રાજ્ય રામમોહનરાયના વાદનો વિજય થયો હતો.

હવે આપણે એ નવી કેળવણીનો આરંભ આપણા મુખાષ્ઠ ધંધાકામાં ક્યારે અને શી રીતે થયો તે જોઇએ.

ઉપસબ્ધ સાધનો પરથી એમ માલુમ પડે છે કે સન ૧૭૧૮માં મુખાષ્ઠમાં પહેલવહેલી શાળા રેવ. રીચર્ડ કોલે નામના પાદરીએ કંપની સરકારના યુરોપિયન અને યુરેઝીઅન બાળકોને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાને કાઠી હતી અને તેનો નિલાવ લવાજમ અને બેટામાથી થતો હતો. સન ૧૮૦૭ માં તે સંસ્થાને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ રૂ. ૩૦૦૦) ની વાર્ષિક ગ્રાન્ટ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું; પણ તેનું કામકાજ બ્યવસ્થિત અને નિયમિત રીતે થયે જાય એ હિંદુસ્થાની સન ૧૮૧૫ માં મુખાષ્ઠ એન્જલિકેશન સોસાયટી એ નામનું એક મંડળ સ્થાપીને ઉપરોક્ત સંસ્થાનો વહિવટ તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને તેના હમતકની શાળાઓમા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને પણ લેવામા આવતા અને તેનું શિક્ષણ બેસની મેનિટોરિયલ પદ્ધતિએ અપાતુ હતું. તેનું કામકાજ વધતા સન ૧૮૨૦ માં મુખાષ્ઠ એન્જલિકેશન સોસાયટીએ, દેશી ભાષાઓમા પુસ્તકો રચાવવા અને દેશી શાળાઓ ખોલવા સંબંધી રીપોર્ટ કરવા એક કમિટી

૧ (" That the great object of the British Government ought to be the promotion of European literature and science among the natives of India, and that all the funds appropriated for the purpose of education would be best employed on English education alone "

[Education in India, by Mr. K S Vakil, p. 23].

નીમી હતી; અને તેને તપાસમાં એમ માલુમ પડ્યું કે મૂળ મંડળના ઉદ્દેશ બહાર તેમની પ્રવૃત્તિ વિસ્તરે છે, તેથી મૂળ મંડળનું કામકાજ માત્ર યુરોપિયન અને યુરેઝીયન વિદ્યાર્થીઓ સાથે મર્યાદિત કરી, હિન્દી વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા કરવા સન ૧૮૨૩ માં મુંબાઈ નેટિવ સ્કૂલ બુક અને સ્કૂલ સોસાયટી નામની એક નવી સંસ્થા સ્થાપી; અને તે સન ૧૮૨૭ પછી મુંબાઈ નેટિવ એન્ડ્યુકેશન સોસાયટી તરીકે ઓળખાવા લાગી હતી.

પ્રસ્તુત મંડળે પ્રચલિત શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું નિરીક્ષણ કરતાં તેમાં ચાર વસ્તુઓની ઉણપ તેમને દોસી આવી: (૧) પાઠ્ય પુસ્તકોનો અભાવ (૨) શિક્ષણ પદ્ધતિની ખામી (૩) શિક્ષકોની મુશ્કેલી અને (૪) નાણાંની તંગી; અને ત્યાર બાદ તેના નિવારણ સાથે કમિટીએ પ્રથમ પાઠ્ય પુસ્તકો રચાવવાના સંબંધમાં ધારાધોરણ નક્કી કર્યા; અને તે વિષે નીચે પ્રમાણે એક બહેરાત કાઢી હતી:

“ મુંબાઈની હિંદ નિશાળ નિશાળ પુસ્તક મંડળ

અન્વેષના ભાષાંતરો અથવા નવા અર્થ કરનારાઓને બક્ષીસ આપવાનું પ્રસિદ્ધિપત્ર:

૧ આ મંડળ સર્વેને પ્રમટ કરે છે કે જે કોઈ બાળશોધ અર્થ અથવા પાઠ્ય અર્થ એઓનાં મરાઠી અથવા ગુજરાતી બોલીમાં સારાં ભાષાંતરો કરીને લાવશે અથવા આ બેઉ ભાષામાં પસંદ પડે એવો પોતાની કલ્પનાએ નવો અર્થ રચશે અથવા આમળ કહેલા પ્રકારના અર્થ હિન્દુસ્થાની ભાષામાં કરશે તેને બક્ષીસ આપવા સારુ અવરનર કૌંસલ એઓએ ઉદાર થઈને આ મંડળને સમર્થ કીધી છે. ”

xxx તે પછી જુદા જુદા વિષયો પર કેવી જાતના અર્થોની જરૂર તેની માર્ગદર્શક યાદી આપેલી છે અને તેને છેડે નીચે મુજબ સહી કરેલી છે:—*

મુંબઈ. તરીખ ૮ આગ્રીલ સન ૧૮૨૫	}	મંડળની આગા પરથી પ્રસિદ્ધ કીધું છે. જાજી જારવિસ સકત્રી.
------------------------------------	---	--

* એ આખા પ્રસિદ્ધિપત્ર માટે જુઓ, શ્ર. ૫. સોસાયટીનો ઇતિહાસ,

અને શિક્ષકોની મુશ્કેલી દૂર કરવા છ બુદ્ધિશાળી દેશીઓને લેકેરટ્રીયન પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ કરી, તે સાફ નાણાની મદદ કરવા લોર્ડ એલ્ફીન્સ્ટને કંપની સરકારને લખાણ મોકલી આપતા, તેના સમર્થનમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ બનામણો કરી હતી

(૧) દેશીઓને સરકારી નોકરી માટે કેળવવા

(૨) માતૃભાષા દ્વારા પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રચાર કરવો, અને

(૩) તે સાફ સરકારની દેખરેખ નીચે ચાળાઓ ખેતવી અને મિસનરી નહિ એવી ખાનગી સાહમથી નિકળેલી સરઘાઓને નાણાની મદદ કરવી

અને તે મોઢની ઉવટમાં બારપૂર્વક જણાવ્યું હતું, કે

“ I can conceive no objection that can be urged to these proposals, except the greatness of the expense, to which I would oppose the magnitude of the object. It is difficult to imagine an undertaking in which our duty, our interest, and our honour are more immediately concerned. It is now well understood, that in all countries the happiness of the poor depends in a great measure on their education. It is by means of it alone that they can acquire those habits of prudence and self-respect from which all other good qualities spring, and if ever there was a country where such habits are required, it is this. We have all often heard of the ills of early marriages and overflowing population, of the savings of a life squandered on some one occasion of festivity, of the helplessness of the ryots, which renders them a prey to money-lenders, of their indifference to good clothes or houses, which has been urged on some occasions as an argument against lowering the public demands on them, and, finally, of the vanity of all laws to protect them, when no individual can be found who has spirit enough to take advantage

of those enacted in their favour: *there is but one remedy for all this, which is education.*

If there be a wish to contribute to the abolition of the horrors of self-immolation and of infanticide, and ultimately to the destruction of superstition in India, it is scarcely necessary now to prove, *that the only means of success lie in the diffusion of knowledge.*" +

સન ૧૮૨૩ થી સન ૧૮૨૭ સુધી મુંબાઈ નેટિવ એલ્યુકેશન સોસાયટી દ્વારા એશીન્ડનના નેતૃત્વ હેઠળ પ્રવીણતા હતી અને સને ૧૮૨૭ માં એઓ નિવૃત્ત થતાં, ઉપકારવશ લાગણીથી પ્રેરાઈ દેશીઓએ એમનું સ્મારક ઉજું કરવા એક મ્હોટું ફંડ એકઠું કર્યું હતું, તેમાંથી મુંબાઈની એશીન્ડન કોલેજ ઉદ્ભવી હતી. કંપની સરકારે એ યોજનાને સંમતિ આપતાં ધન્ય હતું, કે

" એ કોલેજમાંથી નિકળનાર વિદ્યાર્થીઓ દિન્દી રાજવહીવટમાંની હોય જગો માટે બુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યથી યોગ્ય નિવડશે. "x

કોણ ના કહી શકશે કે એ આગાહી સાચી પડી નથી ? આજે પણ એક એશીન્ડનિયન હોવું એ મ્હોટું ભુવલ મનાય છે.

ઉપરી મુંબાઈ નેટિવ સ્કૂલ અને સ્કૂલ બુક મંડળીનો વહિવટ જોઈ જર્વિસના હાથમાં હતો; અને આરંભના પાંચ પુસ્તકોમાં તેમનું નામ જ ધણુંખડું જોવામાં આવે છે. તેમને તેના કામકાજમાં દક્ષિણી વિદ્વાનો ઠીક ઠીક મળી રહેતા પણ ગુજરાતીઓ મેળવવાની મુશ્કેલી પડતી હતી. મુંબાઈના બિંધપ કાર એક વખતે ભરૂચ ગમલા ત્યાં તેમને રણછોડાદાસ ગિરધરભાઈ-ગુજરાતમાં કળવણીના પિતા-નો મેળાપ થયેલો અને તેમની ચર્ચાગત અને હૃદયિયારીથી પ્રસન્ન થયેલા. મુંબાઈ પાછા ફરતાં તેમને ક્યાપટન જર્વિસને મળવાનું થયું; અને વાતચિતમાં ગુજરાતી શિક્ષકોની મુશ્કેલી જણાવતાં, બિંધપ કારે તેમને રણછોડાભાઈની લગામણ કરી હતી; તે

+ English Education in India, by Syed Mahmood, p. 40.

* "that the College would be instrumental in raising a class of persons qualified by their intelligence and morality for high employment in the civil administration of India."

પરથી રજીસ્ટ્રેશનને મુખાધ બોલાવવામાં આવ્યા હતા એ પછીનો ૧૨૦૦
અને એમનાજ શબ્દોમાં આપીશું:

“ ઇસવી સન ૧૮૨૫ માં એ ખાતામાં રજીસ્ટ્રેશન લેવાયા. તે
વખત રૂ. ૪૦) નો દરમાયો કર્યો હતો. ને વાટખરની એટલે ભરથથી
મુખાધ જતાં સુધીનો ખરચ તથા ભરથથી નીકળ્યાને દીવસથી પગાર
ચડતો. એ વખતે દેશી નિશાળોને સારૂ પુસ્તકો રચવાનું કામ ચાલતું હતું
તે એમને સોંપવામાં આવ્યું.

મરાઠી તથા ગુજરાતી બેઉ કામ સાથે ચાલતાં હતાં. પ્રથમ
વર્ષમાળા તૈયાર કરવામાં આવી. વર્ષમાળા એટલે મોટે અક્ષરે ગુજરાતી
તથા ખાળબોધ મૂળાક્ષરો કાગળો પર છાપેલા. અ. આ. ક. કાના અક્ષરો
પછી ખારાખડી પછી જ્યેષ્ઠાક્ષર-પછી એકાક્ષરી શબ્દ, દ્વિઅક્ષરી શબ્દ
વગેરે પાંચ. છ. માત્ર અક્ષરોના શબ્દો, શબ્દોના અર્થો, તેમજ ગણિતકામ
સારૂ અંક તથા રકમો તથા સાદા સરવાળા ખાદખાદી-ગુણાકાર-ભાગાકાર-
ભાંજણીને વિવિધ સરવાળા ખાદખાદી ગુણાકાર વગેરેના કાગળો તૈયાર કરી
પાટીઓ પર કે લુગડાના લાંબા પંખા પર ચોટી છોકરાના વર્ગ આગળ
તે ટાંગતા ને તેમાંથી શીખવતા. એ રીતે ફળવણી આપવાનું કામ તે
વખતના ઇંગ્લાંડમાં ચાલતા લાનકમારદીઅન ધોરણને અનુસરીને ગુજરાતમાં
ચાલતું. વર્ષમાળાના અક્ષરો ઘણા સારા ગણાય છે. હજુ પણ તેનો જોડો
મળી શકતો નથી. એ સિવાય ત્રિપિધારા-બોધ વચન-ગરબીની વાતો-
ઇસવીસનીતિની કથાઓ, ખાળમિત્ર-પંચોપાખ્યાન-ભૂગોળ-ખગોળ, વિદ્યાના
ઉદ્દેશ લાભ ને સંતોષ વગેરે પુસ્તકો વાંચનકામને સારૂ, તથા ગણિતને સારૂ
પૂર્ણાંક, અપૂર્ણાંક (દેદન ફૂત) તથા શિક્ષામાળા ભાગ ૧ અને ૨, કર્તવ્ય
ભૂમિતિ વગેરે. એ જ્યાં શાળા-પુસ્તક મંડળી તરફથી તૈયાર થતાં હતાં
તેમાં રજીસ્ટ્રેશનની મદદ લેવામાં આવી. પણ દક્ષિણ તથા ગુજરાતમાં
દેશી નિશાળો રચાવન કરવાનું સરકારે વધારે અગત્યનું જાણી તેને સારૂ
મહેતાજીઓ યવાને ચોખ્ખા માણસો શોધી કાઢવાનું તથા તેમને ભણાવી
તૈયાર કરવાનું કામ રજીસ્ટ્રેશનને માથે પડ્યું. તેથી ચોટી મુદતમાં મુખ્યધથી
તેમને પાછા ગુજરાતની મુસાફરીએ મોકલ્યા. અમદાવાદ, સુરત વગેરે ઠેકાણે
ફરીને તથા અખાંધમાંથીજ કેટલાક માણસો શોધી કહાડ્યા. પ્રથમ સુરત
ભરથ ને અમદાવાદને સારૂ છ માણસો તૈયાર થયા. તેમની સાથે જઈ તે
શેહેરોમાં નિશાળોનો આરંભ કર્યો.”*

સદરહુ સંરચાએ સરઆતમા જે પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યા તેની નોંધ લખીએ તે આગમ્ય ગુજરાતીના અને અંગ્રેજીના અભ્યાસમા મદદગાર થઈ પડે એવા વ્યાકરણ, કાંઈ વગેરે વિષયોને લગતા જે પુસ્તકો ખાનગી સાહ્યથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તેનું આપણે સંક્ષેપમા અવલોકન કરીએ.

કોઈપણ ભાષાનો પરિચય કરવા સારૂ પ્રથમ તેના વ્યાકરણ અને કોશની જરૂર પડે છે, અને યુરોપિયન પ્રાંતોને હિન્દમા આવી વસતા, આપણી જુદી જુદી દેશી ભાષાઓ શિખવાનું આવશ્યક થઈ પડ્યું હતું અને તે કાળે આપણે જોઈએ છીએ કે બંગાળી, હિન્દી, ગુજરાતી, તામીલ વગેરે ભાષાઓના વ્યાકરણ અને કોશના પુસ્તકો પહેલ પ્રથમ યુરોપિયનોએ ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે.

મુખાઈની વિદરરી સોમાઈનીના કામકાજના વૃત્તાત પરથી માલુમ પડે છે કે જુદી જુદી ભાષાઓનો શબ્દસંગ્રહ દ્રવ્યનાત્મક અભ્યાસ સારૂ તૈયાર કરાવવાની યોજના પ્રથમ તેણે ઉપાડી લીધી હતી અને તે ઉપગ્રંથો એવું અનુમાન થાય છે કે ક્રમકે મરાઠી, ગુજરાતી અને મલબારી ભાષાઓના વ્યાકરણ અને શબ્દસંગ્રહ યોજ્યા હતા. ડૉ. ક્રમકે મુખાઈ સંગ્રહના વૈષ્ણક ખાતામા સંગ્રહ કરતા; અને વડોદરા રેસિડેન્સીમા પણ કેટલોક મમય રચ્યા હતા. મન ૧૮૦૬મા ઇંગ્લાંડ જતા, દરિયાગા શ્રમ થયા હતા, એવી નોંધ ડૉ. વિલ્સને કરેલી છે, અને વધારામા ઉમેર્યું છે, કે

“He published Grammars of the Marathi, Gujarati and Malbari languages from which gleanings may yet be made by the best of our local philologists”

ગુજરાતી ભાષામા વ્યાકરણ અને શબ્દસંગ્રહ ડૉ. ક્રમકેનો ગ્રંથો પહેલવહેલો પ્રથમ છે, તેમ ગુજરાતી ટાઇપમા જાણેલું એ પુસ્તક પ્રથમ જ છે તે સન ૧૮૦૮મા છપાયું હતું, અને તે નવા અંગ્રેજ શિખાઉ માટે રચાયું હતું તે પ્રત્યક્ષમા જણાવે છે,

“The following pages, chiefly intended to assist the studies of his young countrymen, who are destined to sojourn in these parts, and to preserve the blessings of a pure administration to all orders of society, and also to encourage those liberal minded Natives who admire our laws, and aspire to learn

our language, are inscribed, as a 'parting pledge of veneration and lively gratitude for public benevolence, and personal kindness.'†

આરંભના પ્રથમ તરીકે પ્રસ્તુત શબ્દસંગ્રહ જોવા જેવો છે. લેખકને મેતાને પુરતું જ્ઞાન નહિ તેથી કેટલાક શબ્દોનું લંબાલુથી વિવેચન કરી તેના અર્થ સમજાવ્યા છે; જેમકે અમિદાહ, તેમાં તેના એક સિપાઈની સતી થયેલી, તેનું વિગતવાર અને લંબાલુથી વર્ણન આપ્યું છે.

આપણા પ્રાંતમાં અંગ્રેજોનો રાજ્ય અમલ નવો રચવાનો હતો અને તેમની સત્તા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી, તેથી તેમની સાથેના દરરોજના કામકાજમાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર પડતી અને તે મેળવવા જેઓ પ્રયત્નો કરતા, તેમને મદદગાર થઈ પડે એવાં પુસ્તકો કેટલાક સાહસિકો, તે માગે પહોંચી વળવા, લખાવી બહાર પાડતા હતા.

સન ૧૮૨૨માં અરદેશર બહેરામજીએ તૈયાર કરેલું અને ફરફુનજી મઝબાનજીએ છાપેલું એક પુસ્તક પ્રાપ્ત થયેલું છે, તેમાં અથમ મરેકુત વ્યાકરણ (પરમી આવૃત્તિ પરથી) ગુજરાતીમાં ઉતારેલું છે અને તેનાં ખીજ વિભાગમાં અંગ્રેજી ગુજરાતી શબ્દકોશ, મૂળ અંગ્રેજી અને ફારસી કોશ, કલકત્તાની કોલેજ સારૂ છપાવેલા તેના આધારે આપેલો છે; તેનું વર્ણન લેખકે નીચે મુજબ કર્યું છે :

“અંગરેજી તથા ગુજરાતી

વાકા બી ઉતારી

છ આને

અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બોલીની કેતાબ

શ્રી

કલકત્તાની કોલેજ શારૂ છપાવેલી વા

કા બી ઉતારી ઉપરથી ગુજરાતી લોકો

ને અંગરેજી બોલી શીખવા સારૂ

બનાવી છે

શ્રી

મુમત્ત મધે

ફરફુનજી મોખેદ મરજબાનજીનાં કારખાનામો

શને ૧૮૨૨ અંગરેજી વરશમો છપાવે છે.”

પાછળના પાનાપર એજ અંથના વ્યાકરણ વિભાગનું મુખપૃષ્ઠ આપવામાં આવ્યું છે.

મીશતર મરની નોખાંશર યેતમી વારામરે*

છખાને

મંગરેજી વેખાદરણી ક્રેતાવ્યનોતગુમોતથા

શરજે ગુજરાતી ખોલીમેકે

ખાંખારદશરજી ખેરંમજી લશકરીનાંખે

ગુજરાતી વોથનારાવોને

મંગરેજી

લીદેખા શીખવા શાફું ખીચેજે*

મેકેતાવ્ય

શી

ચુમખંજ મલે*

દુતજી મોખેદ મરજખાંજેજનાં દારખાંજાંખો

શને ૧૮૨૨ મંગરેજીનાં વરશમો છ લખે

મરેકુત-ગુજરાતી વ્યાકરણ

અને તે શબ્દ સંગ્રહ, આપણે નવાઇ પામીશું કે, વર્ણવાર નહિ પણ વિષયવાર ગોઠવવામા આવ્યો છે, અને તેની પ્રતાવના પણ પ્રત્યુત વિષયમા એસ લેનારાએ જોયા જેની છે.

ઇંગ્લિશ ટિચરના ધોરણનું જીજ્ઞ એક પુસ્તક મન ૧૮૩૭મા 'મુખાઇ અમાચાર' પ્રેસના સંચાલકએ પ્રગટ કર્યું હતું, તેઓ તેની પ્રતાવનામા બજે છે, કે

'આએ નવજ પુસ્તક શ્રી મુખર્ષિ રામાચાર હાનંતરમાથી બાહેર પરગટ થાએ આથી એ પુસ્તકના માતેમને મોહોટો ફરખ લાગે જે તથા એમ કહેવાને તેવાને અગવ આવે છે કે ઇંગરેજ ભાશા જે લોકો આગંભ કર તેવાને શીખવુ કહેવ પડવા સાર તથા ગામગી લોકોને કલ્પણમા વધારો કરવા સાર જે ઉમેદ તેવાના મનમા છે તે ઉપરથી શરવેની શેવાને કાળે તેહમા ધણુ કરીને જે લોકો ગુજરાથી ભાશા બોલે છે તેવાને કાળે આએ મગંધ પરગટ કરવાનુ કારણ પડીઈ છે. જે જે લોકોએ આએ પુસ્તક ખરીદ કરવા થકી પોતાનું નામ ટીપમા ભરી તેહેના માવેકો ઉપર ઉપકાર પ્રીધા છે તેહેવા ઉપકારને વાસને તેવાના આશીર્વાજ થાવાને માસેક લોકો તેવાને પોતાની હદમાથી મોહોટી નમંનતાધથી અને નમસ્કાર ભરેનું માન વાસે છે અને એ પુસ્તક શરવે લોકોમા પાર પડે આથી તેઓનુ જે એક નામ છે તે ઉપરથી એ પુસ્તક શરકારના મોહોટા આસરાથી જાપવાને તેવાને અગત પડી છે તથા એ જપાઇ પરગટ થાએ આથી તેવા ભરોશો રાખે છે કે શરકારે એ પુસ્તકને હીમત આપે આથી શરવા ગામગીવા એહેને ખરીદ કરશે."

આપણા ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસીને, અગે માનીએ છીએ, કે આ આરંભના વખાણમાથી ટ્રેવીક વિચારવા યોગ્ય માહિતી મળી ગહેશે.

એ અભ્યાસમા વધારે સદાયભૂત થઈ પડે એવુ ત્રીજુ પુસ્તક સન ૧૮૪૧મા મોરામજી ડોમલાભાઈએ જપાવ્યુ હતુ અને તેનુ નામ તેમણે "અંગરેજ તથા ગુજરાતી ભાશા બોલવાની રીતીઓના કાએદાના તથા તેવાની બનાવટના દાખવાની વાકેમાતી" એ પ્રમાણે રાખ્યુ હતુ. (Idiomatic exercises illustrative of the Phraseology and Structure of the English and Goojeratee languages)

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ મી. ક્રમ ૩૦ પ્રથમ લખેલું તેનો ઉપર ઉપર કરેલો છે. એવું બીજું વ્યાકરણ વિલિયમ ફોર્સે સન ૧૮૨૯માં રચ્યું હતું તેની સુધારાવધારાવાળી બીજી આવૃત્તિ સન ૧૮૪૫માં મી. ઝમ્તમ ૭ સોરાબજીએ છપાવી હતી અને સન ૧૮૪૬માં ગુજરાત વિભાગના પ્રોટેક્ટ મિશનરી વિલિયમ કલારક્સને વ્યવસ્થિત ગીતે એક મોટું નવું વ્યાકરણ તૈયાર કર્યું હતું, તેની પ્રસ્તાવનાના છેવટે તેણે જણાવ્યું હતું, કે સફરફ પુસ્તકના વેચાણમાથી જે નફો મળશે તે વડોદરા મિશનના જાભાર્થે જશે, અને વધુમાં ઉમેર્યું હતું કે તે ખરીદનાર એકલા આદિત્યને ઉત્તેજન આપશે એટલું જ નહિ પણ અનાથોને ખ્રિસ્તી બનાવવામાં સહાયજૂત થશે (will be positively promoting the cause of Evangelization of the Heathen.)

ન્યાના ન્યાના શબ્દમંત્રદો પ્રસિદ્ધ થયા હતા તેનો નિર્દેશ પૂર્વે જે પુસ્તકોની નોંધ કરી તેમાં કરેલો છે, પણ ઘોરણસર ગુજરાતી અંગ્રેજી કોશનું કામ અંભાતના મિરઝા મહમદ કાઝીમે આરંભ્યું હતું, અને તે પાછળ ૭ વર્ષ ગાળ્યા પછી તેમણે એ કામમાં મી. નવરોજીજી ફરફુનજી, જ્યુનિયર નેટિવ ઇન્ટરપ્રિટર કે. પિ. મુમ્તિમ કોટ, ની મદદ લીધી હતી મી. નવરોજીજીએ પણ તે સુધારવામાં બે વર્ષ લીધા હતા. આ પ્રમાણે તે મ. થ. સન ૧૮૪૬માં પ્રસિદ્ધ થના પામ્યો હતો. એ સમયમાં ૧૫૦૦૦ શબ્દો આપ્યા હતા તે સમયમાં બીજી એક વાત નોંધવા જેની એ છે કે સુરતના દયપતરામ ભગુભાઈ (ભણીના પાત્ર દફામાના એક) એ ગુજરાતી કોશનું સ્વતંત્રપણે ફેટલુક લખાણ તૈયાર કર્યું હતું, તે તેમના પુત્ર મોતીરામ પાસેથી સંપાદકે ખરીદ કરી વધ, સદરફ કોશમાં તેનો મમાવેશ કર્યો હતો.

આ કોશ ગુજરાતી અંગ્રેજી શબ્દોનો હતો, બ્યારે ઇંગ્રેજી ગુજરાતી કોશનો આરંભ, મોદસવર્થનો મરાઠી કોશ જોષને નાનાલાલ ઝમ્તમ ૭ રાણીનાએ કર્યો હતો કોષ ફરીઆ પાસે ઉપરોક્ત મરાઠી ગ્રંથ તેમના જ્ઞેવામાં આવ્યો અને તેની કિંમત પૂછતા તેણે ત્રણ રૂપિયા માગ્યા. તે વખતે પોતની પાસે એટલા પૈસા પણ નહિ તેથી કોષ સગા પાસેથી ગરમ ઘટ ખરીદવો છે એમ જોટું કઢીને તેમણે તે રકમ મેળવી હતી.

સન ૧૮૫૧ માં તેમણે એ કામની શરૂઆત કરી અને મ. ૧૮૫૭ની ૧લી ઓગસ્ટે તેનો પ્રથમ ખંડ તેઓ પ્રસિદ્ધ કરી રાખ્યા હતા.

સદરહુ કાર્યમાં તેમને અરદેશર ફરામજી મુસે પણ મદદ કરી હતી, તેથી એ અંગ્રેજી ગુજરાતી કોશ રાણીના મુસના નામથી જાણીતો છે, જેની બીજી આવૃત્તિ સન ૧૯૦૯માં પ્રસિદ્ધ થવા પામી હતી.

ઉપર હિન્દી સ્કુલ અને સ્કુલ બુક મંડળીમાં રજુકેડલાઇ જોડાયાની દ્વિપ્રકૃત ઉતારી છે, તેમાં તે મંડળીએ નવાં પાઠ્ય પુસ્તકો લખાવવાં માંડ્યા તેના નામો દર્શાવેલાં છે,† તે સિવાય ખાનગી વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઇ પડે એવી એપડીઓ પણ બહાર પાડવામાં આવતી હતી. સામાન્ય જ્ઞાન મેળવનારા મદદગાર થઇ પડે એવી “સંસાર વહેવારની પોથી” નો પાછળ ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે; અને એ સર્વ પ્રકાશનો વિશે એટલું જરૂર કહી શકાય કે તેની રચના તેમજ તેના વિષયોની પસંદગી કરવામાં ઉપયુક્ત માહિતી પૂરી પાડવા ઉપરાંત તે શિષ્યનારનું જીવન અને આર્થિક ધંધા તે પ્રતિ તે વખતે વિશેષ વધણું રહેતું હતું. તેની પ્રતીતિ થવા તે પુસ્તકોની નામાવધિ માત્ર જણાવવી બસ છે: જેમકે, ઇસપનીતિ કથા, પ્રત્યોપાખ્યાન, નીતિ દર્પણ, ડાડરલીની વાતો, નીતિબોધ કથા, બાલમિત્ર, બોધ વચન, વિદુર નીતિ, બાળકોને ઉપદેશ વગેરે; અને છતર વાચન તરીકે, જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, જુદા જુદા દેશોના ઇતિહાસ, જેવા કે, મિસર, આસિરિયા, બાબિલોન, રોમ, ગ્રીસ, ઈંગ્લાન્ડ વગેરે વંચાવવામાં આવતા હતા.

બંગાળમાં વિદ્યાર્થીઓને જીવનું સંસ્કૃત અરજીનું શિક્ષણ આપવું કે નવું અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવું એ ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય થઇ પડ્યો હતો અને ક્લાઈ વિલિયમ બેન્ટિકના હાથથી અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવું એવો ઉપદેશો નિર્ણય થયો હતો તે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે

આપણે અર્ધિ એ ચર્ચાએ જીવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. નવું અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવું એ વિશે જે મત નહોતો; પણ જે હાકેમોએ નવી કેળવણીની શરૂઆત કરી તેઓ એવા અભિપ્રાયના હતા કે નવું શિક્ષણ, — યુરોપીય ભાષા, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું, — માતૃભાષા દ્વારા આપવું અને તેમની એવી માન્યતા હતી કે જેઓ એ નવા શિક્ષણનો લાભ મેળવશે તેઓ તે જ્ઞાનનો પ્રચાર, તેમના અજ્ઞાન બંધુઓમાં કરશે; અને એ રીતે

† પ્રમાણભૂત માહિતી માટે જુઓ Occasional Reports No. 2, Vernacular Reading Books in the Bombay Presidency, by J. G. Covernton, p. 26.

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાના ધારણાનો કેટલોક યશ મુખામના ગવર્નર સર જે. માલ્કોમને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પૌર્વાત્મ્ય શિક્ષણ પ્રણાલિકાના પક્ષકાર હતા અને જનસમૂહમાં અંગ્રેજી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના ધોગણમાં એ શ્રદ્ધા ધરાવતા નહોતા હતા.

પણ સન ૧૮૪૩ માં નવા નિમાયતા બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના પ્રમુખપદે સર અર્સકિન પેરી આવતાં, તેમણે અમાઉની દેશી ભાષા શિક્ષણની પ્રથા જે માઉન્ટ રુટલેન્ડ એજી-સ્ટને પાઠી હતી તે બદલી એ નવું શિક્ષણ ઇંગ્રેજી દ્વારા આપવાનો નિર્ણય કર્યો, એમ જણાવીને કે એ નવો તૈયાર થયેલો શિક્ષિત વર્ગ રહેતે રહેતે એમના જ્ઞાનનો લાભ જનસમૂહને આપશે જ.

એમણે દર્શાવેલા બંને અભિપ્રાયો અંતમાં ખોટા પડ્યા છે, અને તેનો ભારે ભોગ આપણી પ્રજાને આપવો પડ્યો છે. જેને સર અર્સકિન પેરી downward filtration, કહે છે—ધીમે ધીમે જ્ઞાનનો પ્રવાહ નીચવા ભાગમાં ઉતરશે, એ તેની માન્યતા ખોટી પડી છે; પ્રજા જીવનમાં નવ શિક્ષિત અને જનસમૂહ વચ્ચે ખરી રીતે મોટો ગાળો પડી ગયેલો માલુમ પડે છે, અને ભણેલાઓની એક નવી શક્તિ જ ઉદ્ભવવા પામી છે, એમ કહેવું અતિશયોક્તિભર્યું નથી; અને તેના સમર્થનમાં આજની ધડીએ મુખામ દ્વારાસમાના પ્રમુખ ઓન. મિ. એ. કે રહેવતીએ ફરગુસન કોલેજના વિદ્યાર્થી સમક્ષ લાપણ આપતા, મતદારને ફગવવા સંબંધમાં વિવેચન કરતા જણાવ્યું હતું, કે ગામડાના પુણ્યામાં પડેલા બંધુને આપણે-દેશની પ્રજા સરવા-હણુ પહોંચી સકી નથી.

§ “Malcolm was firmly convinced that knowledge of all kinds was diffusable through the native languages, or that in time at least they could be rendered suitable media of expression for all purpose”

Vernacular Reading Books, Occasional Reports No 2 by J. G. Covernston, p 27.

“All these institutions, as far as I have followed the record of their work, catered so far, for the educated and, therefore, for a very small portion of our vast population, and the most important man at the bottom has remained unnoticed”

[Times of India, 10th September 1935]

મિ. આર્થર મેથુ જેમણે 'હિંદની કુળવણી' નામક એક પુસ્તક અંગ્રેજી-માં લખ્યું છે તે આ સિદ્ધાંત પરત્વે વિવેચન કરતાં કહે છે, કે, હિમાલયના ઝરણામાંથી ટીપે ટીપે ઉપયોગી જ્ઞાનપ્રસ્રોત નીચેના પ્રદેશમાં પથરાઈ એ જમીનને ફળદ્રુપ કરે એ કલ્પના ખરે સુંદર છે; પણ ખરી હકીકત તો એ હતી કે તેમની (કંપની સરકાર) પાસે નાણાંની મુશ્કેલી હતી; કલાકો ઉત્પન્ન કરવા પુરતી તેમની નેમ હતી અને પ્રાથમિક શાળાઓ અને તે સાથે પાઠ્ય પુસ્તકો રચાવવાં એ કામ એટલું પ્રયત્ન હતું કે તેને પહોંચી વળવું જ કઠિન હતું.†

આવી બીજી મોટી અને ગંભીર ભૂલ તેમણે એ શિક્ષણ માનુષાપા-દારા આપવાને બદલે અંગ્રેજી વાહનદારા આપવાની અવળી રીતિ ગ્રહણ કરીને, કરી હતી અને તેથી આપણી ઘણી મુશ્કેલીઓ વધી હતી, એટલું જ નહિ પણ આપણો માનસિક વિકાસ સામાન્ય રીતે કુદિત રહેવા પામ્યો હતો અને તેનું પરિણામ નુકસાનકારક જણાયું છે.

તે પછી કુળવણીનો પ્રચાર વધતો આવ્યો અને કંપની સરકારની કુળવણી વિષયક રીતિમાં મોટો ફેરફાર થવા પામ્યો એ આપણે સન ૧૮૫૪ના સર આર્થર મેથુના ખરીતાયી જાણીએ છીએ; તે પછી બોર્ડ ઓફ એન્ડુકેશન જે મુંબાઈ નેટિવ એન્ડુકેશન સોસાયટીમાંથી ઉદ્ભવ્યું હતું, તે બંધ કરી, મુંબાઈ સરકારે નવું કુળવણી ખાતું જ ખોલ્યું હતું.

તે વખતે પણ પાઠ્ય પુસ્તકોની મુશ્કેલી માલુમ પડતી હતી; અને જે પુસ્તકો રચાયા હતાં, તે, અનુચિત થતા જણાયા, કે લોકોની જરૂરિયાત અને

† "Drop by drop from the Himalayas of Indian life useful information was to trickle downwards, forming in time a broad and stately stream to irrigate the thirsty plains. Thus metaphorically expressed the idea was exhilarating. With reference to hard facts it meant little more than that funds were strictly limited and sufficient only for circles where a real demand existed or could easily be stimulated, the need for English knowing public servants pressing and the difficulties of creating Vernacular Schools and text-books appalling."

[The Education of India, by Arthur Mayhew, p 92].

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાના ધોરણનો કેટલોક યશ મુંબાઈના ગવર્નર સર જે. માઈકલને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પૌર્વાત્મ્ય શિક્ષણ પ્રણાલિકાના પક્ષકાર હતા અને જનસમૂહમાં અંગ્રેજી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના ધોરણમાં એ થકા ધરાવતા નહોતા.†

પણ સન ૧૮૪૩માં નવા નિભાયતા બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના પ્રમુખપદે સર અર્સકિન પેરી આવતાં, તેમણે અગાઉની દેશી ભાષા શિક્ષણની પ્રથા જે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટને પારી હતી તે બદલી એ નવું શિક્ષણ ઇંગ્રેજી દ્વારા આપવાનો નિર્ણય કર્યો, એમ જણાવીને કે એ નવા તૈયાર થયેલો શિક્ષિત વર્ગ રહેતે રહેતે એમના જ્ઞાનનો લાભ જનસમૂહને આપશે જ.

એમણે દર્શાવેલા બંને અભિપ્રાયો અંતમાં ખોટા પડ્યા છે, અને તેનો ભારે ભોગ આપણી પ્રજાને આપવો પડ્યો છે. જેને સર અર્સકિન પેરી downward filtration, કહે છે-ધીમે ધીમે જ્ઞાનનો પ્રવાહ નીચલા ભાગમાં ઉતરશે, એ તેની માન્યતા ખોટી પડી છે; પ્રજા છવનમાં નવ શિક્ષિત અને જનસમૂહ વચ્ચે ખરી રીતે મ્હોટા ગાળો પડી ગયેલો માધુમ પડે છે; અને ભણેલાંઓની એક નવી શક્તિ જ ઉદભવવા પામી છે, એમ કહેવું અતિશયોક્તિભર્યું નથી; અને તેના સમર્થનમાં આજની ધડીએ મુંબાઈ ધારાસભાના પ્રમુખ એન. મિ. એ. કે. દેહેરવીએ ફરમ્યુસન ઇન્સ્ટિટ્યુટના વિદ્યાર્થી સમક્ષ ભાષણ આપતાં, મતદારને દેખવા સંબંધમાં વિવેચન કરતા જણાવ્યું હતું, કે ગામડાના ખુણામાં પડેલા બંધુને આપણે-દેશની કાંઈ સંસ્થા-ફળ પહોંચી સકી નથી.

† “Malcolm was firmly convinced that knowledge of all kinds was diffusable through the native languages, or that in time at least they could be rendered suitable media of expression for all purpose”.

Vernacular Reading Books, Occasional Reports No. 2 by J. P. Covernton, p 27.

“All these institutions, as far as I have followed the record of their work, catered so far, for the educated and, therefore, for a very small portion of our vast population, and the most important man at the bottom has unnoticed.”

[Times of India, 10th September 1935.]

મધ્યસ્થ પેશ્વાઈ સત્તા દૃઢ અને "જેરાવર હતી ત્યાસુધી મૂળ થડને તે વળગી રહ્યા; પણ તેનો પ્રભાવ અને કાબુ નબળો પડતાં, સિંધિ હોલ્કર, ગાયકવાડ, શોંસલે વગેરે સરદારો જૂના પડી ગયા; જે કે તે પ્રતિ નામની વડાદારી રાખી રહ્યા હતા.

પાછળના એક પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે મરાઠી રાજ્ય સા અને પૈસા વિનાનું હતું; અને જે આગેવાનો તેના લશ્કરમાં જોડાતા તે તેમના લશ્કરી માણસો અને ઘોડા વગેરેના નિર્વાહ અર્થે, ચોક્કસ ઉપજ જગીરો અપાતી હતી, જે સરંજામ પદ્ધતિ તરીકે ગણીતી છે. શ્રી શિવ મહારાજે એ પ્રધાના દોષ નિહાળીને, તેને ઉત્તેજન આપ્યું નહોતું; તેમની રાજગાદીએ આવનાર ગાદીવારસો નિર્જળ નિવડતાં, આસપાસ મંડળીને અને આશ્રિતોને જગીરો અને ધનામ બદલાવું કામ બહુ વ પડ્યું હતું અને એ અનિષ્ટ પ્રધા ત્રિપે ત્રિવેચન કરતા રા. સા. સરદેસાઈ યથાર્થ કહ્યું છે, કે

"It was a beggary of the very worst type, giving prominence to birth, heredity and prescriptive right leaving no room to Government for the recognition of fresh merit and individual capacity. All the Maratha States came to be alienated in this way. Those who served and sacrificed themselves, and those who did not, came to be put on the same level. This was the greatest defect of the Saranjami system which in no small degree contributed to the ruin of the structure so cleverly created by Shivaji".*

તે પછી સન ૧૭૬૧ માં પાણીપતના યુદ્ધમાં અરધાનો સામે લડી મરાઠાઓની જ્યારી હાર થઈ, તેમની સત્તાના પાણી ઓસરવા માડ્યાં, અને તે રાજ્ય ઝોગણીસમા સૈફાના અંત મુધી ટકવા પામ્યું એ પણ મહારાજ સિંધિયા જેવા સમશેર બહાદુર સરદાર અને નાના ફઝલખાન જેવા સમ મુતસદીના ઝોગસ અને કુનેદને મુખ્યત્વે આભારી હતું; પણ એ એ જતાં અને બાહુરાવ ખીજે જેવો નાનાયક પેશ્વા રાજગાદીએ આવ પેશ્વાઈનું રત્નમહું તેજ લય પામ્યું હતું.

એના પિતા રાધોબાએ કલેશના બીજ પાળ્યાં હતાં; અને બાજરાય બીજા માટે કહેવાય છે તે ઉધે મુખે અવતર્યો હતો; અને સિંધિયા અને હોદકર વચ્ચે સર્વોપરિ સત્તા માટે લડત થતાં, એણે અંગ્રેજોનું શરણ લઇ, પેશ્વાઇ સત્તા પર કાયમી કુદાડનો ધા કયોં હતો. એમ બનવાનું કારણ એ હતું કે તે રાજ્યસત્તા ચલાવવાને નાલાયક હતો; જો તેની આસપાસ સારા સલાહકાર અને ધના પુરવો હોત તો કદાચ એ રિયતિમા કાંઇ દેર પડત. પણ નહારી મંડળીમાથી મારા પરિણામની કેવી રીતે આશા રાખી શકાય ?

ગુજરાતમાં મરાઠી સત્તાનો પાયો નાંખવાનો યશદાભાડે મરદારના મુતાસિક દામાજી ગાયકવાડને છે, પણ એ મતા જનમે નદિ, તે માટે તેને ઉગતી ચાંપી દેવા પૂનાની પેશ્વા સત્તા દેવા હલકા માર્ગ લેતી તે આપણે અગાઉ જોયું છે. ત્યારે ત્યારે બની શક્યું ત્યારે ત્યારે ગાયકવાડની હકુમતમાંથી પેશ્વાએ ભાગ પડાવેલો છે; એટલુંજ નદિ પણ માંડલિક રાજ્યો તરીકે નવો ગાદીયારસં નિમવાનો પ્રમંથ ઉપરિચલ થતા, તેઓ ગાયકવાડ પાસેથી જેમ અને તેમ ખંડણીની રકમ વધરાવવાનું પણ ચૂક્યા નહોતા અને પ્રસંગોપાત ગાયકવાડનો પક્ષ લઇ, કંપની સરકારે, દરમિયાનગીરી કરી તેમને અટકાવ્યા ન હોત તો, પેશ્વાઓ તેમનો કેટલોક મૂલક પણ બધાવી પડ્યા હોત એ પણ આપણી જાણ બદલ નથી. તેથી તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે માહોમાહેની તકરારોમા ત્રીજાને એટલે કે અંગ્રેજોને અંદર નાખતાં, તેમનું પ્રાપ્ત્ય જમ્યું અને આખરે તેઓ દેશમા મતાવાન અને સર્વોપરિ થઇ પડ્યા હતા.

એ અંગ્રેજો આપણા દેશમાં માત્ર વેપાર અર્થે આવ્યા હતા અને દેશના રાજકારણમાં પડવાનો તેમનો ઇરાદો સરખો નહોતો. તેમનો આશય દેશના રાજકર્તા પાસેથી અમુક પ્રકારની મવડો અને હક્કો મુખ્યત્વે મેળવવાનો હતો અને તે માટે તેઓ પ્રયત્ન કરતા; પણ તેમણે પ્રથમથી એવી હાથ બેસાડી હતી, કે પોતાનું રક્ષણ કરવાને તેઓ શક્તિમાન છે, અને પોતાના દેશના ગૌરવ માટે અત્યંત મગર છે.

“How could a worthless profligate like Bajirao, surrounded by men of small minds and poor character hold his own against a phalanx of eminent personalities, on the side of the British, the masters of their age ?”

The Main Currents of Maratha History, p. 206.

શ્રી શિવાજી મહારાજે સુરત શહેરને એ વાર લૂટ્યું હતું પણ કંપની સરકારની કાઠીને આંચ પહોંચી નહોતી, અને અંગ્રેજોએ અન્યેાને રક્ષણ સુધાં આપ્યું હતું. અને કેપ્ટન બેરેટ સુવાલીના બારા પાસે પોર્ટુગીઝ કાફલાને હરાવ્યા પછી વેપારી આલમખાં પણ અંગ્રેજોની બહાદુરીએ સારી અસર પેદા કરી હતી. તેઓ સ્વાશ્રયી હતા; તેની સાથે તેમની શિષ્ટ અને વ્યવસ્થાશક્તિ પણ એટલાજ ઉચ્ચ પ્રકારની હતી. એક અંગ્રેજ, જાણે તે ગમે તેવી હલકી પાપરીનો હોય, તો પણ પોતાના દેશને કલંક લાગે એવું કોઈ કામ કરતાં ખંચકાતો, અને તેની પ્રતિષ્ઠા માટે સદા જાગ્રત રહેતો, તે નીચેના ઉત્તારા પરથી માણુમ પડશે:

"He is conscientious in the discharge of his duties. He risks his life in doing this, and whatever may be the trials and temptations of his position, he always remembers that upon him depends the prestige of the British Empire. He may make a fool of himself at the club or the regimental mess, he may gamble, drink, incur debts, and fight, but the moment he is dealing with an Indian

He only knows that not through him

Shall England come to shame". *

આપણે પૂર્વે જોયું છે કે અરાધમા ચિકાના ઉત્તરાર્ધમા ફ્રેચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુરોપમાં લડાઈ ચાલતી હતી, તેના પડધા હિન્દુસ્તાનમાં પણ પડ્યા હતા, અને તે સમયથી દેશના રાજકારણમાં વચ્ચે પડી, ઉભય પક્ષ એક વા ખીજા દરીફાની કુમકે ઉભા રહ્યાં હતા અને એ માર્ગે તેમને હિતાવહ જણાયો, એટલે તેમાં વધુને વધુ અનુપ્રવેશ કરવા માંડ્યો અને તેના પરિણામે તેઓ-અંગ્રેજો-જંગાળાની દિવાની મેળવવા શક્તિમાન થયા હતા; અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમા પોતાનું રક્ષણ સારી રીતે કરી ચકાય એ ઉદ્દેશથી સુરત અને ભરૂચના બારાઓ શિરજોરીથી દરતમત કર્યા હતાં એમ કહેવામા આપણે તેમને અન્યાય કરવા નથી. પેશ્વાના આંતરિક ઝઘડામાં ઉતરવામા અને રાધાબાને સહાયતા અને ઉત્તેજન આપવામાં, તેમનો હેતુ તો સાલસેટ ટાપુ મેળવવાનો જ હતો; અને એ ઉદ્દેશમા પણ તેઓ કાબ્યા હતા.

ગુજરાતમાં તે કાલે મરાઠી સત્તા-પેખા અને માયકવાડ-નું પ્રાબલ્ય હતું; પણ તેમની અંદરની તકરારો અને જઘન્યગ્રાંથો તેમનો વિનાશ સર્વ પામ્યો હતો; અને અંગ્રેજો દેશમાં પગલાર ચલામાં અને તેમની સત્તા મજબુત કરવામાં કામ્યા તેમાં, સંગ્રેજો તેમને સાનુકૂળ થઈ પડ્યા તેમ તેમની ઉત્તમ વ્યવસ્થાશક્તિ, ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિગત અને સિટ-discipline નું સુસ્તપણે પાલન, ચોડાં સદાયક નહોતાં.

આપણું દેશી ધરકર બહાદુરીમાં, હિંમતમાં અને સાહસમાં અંગ્રેજ પથનથી પાછું પડે એમ ન હોતું, પણ તેની મુખ્ય મુશ્કેલી એ હતી કે ધરકરમાં સારી વ્યવસ્થા નહોતી; તેમજ સિટ-Discipline-ની ખામી હતી અને તેની સાધનસામગ્રીમાં નવી ઢબનાં હથિયારો નહિ અને દારૂ ગોળાની પણ અછત, તે કારણે પણ આપણા રાજકર્તાઓની શક્તિ મર્યાદિત કરનારા અને તેમને મુંઝવનારા હતાં. તે સિવાય દેશપરદેશની માહિતીનો અભાવ, અને જે કાંઈ જ્ઞાન હતું તે ચોક્કસ અને પુરતું નહિ, અને એ અજ્ઞાનતાને લઈને પણ તેમની મુશ્કેલી વધતી હતી; એ સર્વના ધમાજ્જ રૂપ એકાદ મમર્યા વ્યક્તિ-સરદાર મળી આવ્યો હોત તોપણ તે ધણીખરી અડચણોને દૂર કરી શકત; પણ દુર્ભાગ્યે એવો કાંઈ બહાદુર અને માહસિક વીર નર પણ મોખરે ન હતો.

આપણા રાજકર્તાઓની એ મુશ્કેલીઓ અને નબળાઈઓને અનુમત્રીને ગવર્નર જનરલને સર થોમસ મનરોએ પણ સખી મોકલતાં જણાવ્યું હતું, કે

“When I consider the weakness of the native states and the character of the chiefs under whose sway they now are, I see little chance of a protracted resistance from them. They have not force to turn our armies and lengthen out the contest by a predatory invasion of our territories. They may run ahead for a few days but will have no time to rest or plunder. They will be exhausted and overtaken. It is not that they want resources, that they have not men and horses, but that there is no one amongst them possessed of those superior talents which are necessary to direct them to advantage.” +

આ પ્રમાણે રાજકર્તાઓમાં માંહેનાહેના દેવ ને ઈર્ષ્યા, તેમનામાં સંપત્તિ ખામી અને સંજકનનો અજ્ઞાવ, આગેવાન નાવકની ગેરહાજરી, તેમની નબળાઈ અને હવ્વકાષ, વ્યવસ્થા અને શિષ્ટની ઉણપ, દેશસ્થિતિ અને પરિસ્થિતિ વિશે ભૂતભરેલું અપૂર્ણ જ્ઞાન વા અજ્ઞાનતા, એ સંજોગોમાં મરાઠી સત્તાનો નાશ ન થાય તો જીલ્લું શું સંભાવે ?

આપણે હવે અંગ્રેજોનો વિજય કેમ પ્રાપ્ત થયો તેનાં કારણો જોઈએ. શ્રીયુત કેલકરે તે નીચે પ્રમાણે નોંધ્યાં છે:—

(૧) શિષ્ટ અને વ્યવસ્થા;

(૨) શાન્ત સ્વભાવ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ;

(૩) મક્કમ નિશ્ચય અને ચિવટપણ;

(૪) સ્વદેશાભિમાન અને રાષ્ટ્ર ગૌરવ માટે મમત્વ; અને

(૫) લોકોત્તર કર્તવ્યનિષ્ઠા.

અને જેઓ છઠ્ઠાંકના ઇતિહાસથી થોડાંધણા પરિચિત છે, તેઓ સ્વીકારશે કે અંગ્રેજોની પ્રકૃતિનું પૃથુક્કરણ ઉપર કરવામાં આવ્યું છે તે વાસ્તવિક છે.

આપણા રાજકર્તાઓ, જેઓ નબળા, મતલબી અને ટુંકી નજરના હતા એવાને હરાવવા અને તેમની સત્તા હસ્તગત કરવી એમાં સામાન્ય દષ્ટિએ કાંઈ વિશેષ કે મહત્વનું નહિ જણાય; પણ આપણે જ્યારે પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેમની મહત્તા માલુમ પડે છે, કે તેઓ પરદેશી હતા, અપરિચિત યુદ્ધ અને મનુષ્યમા આવી વસ્થા હતા, રથાનિક રાહરશ્મ અને કાયદાકાનુનથી પૂરા અજ્ઞાન હતા, તેમની સંખ્યા પણ અલ્પ હતી, તદુપરાત તેમનું રાજ્ય છ હજાર માઇલ દૂર હતું એટલું જ નહિ પણ યુરોપીય બીજી પ્રજાઓ, તેમની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરી હતી, અને યુરોપમા તેમના વચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ હતું તેમ છતાં અનેક મુસિબનો અને સંકટોને વટાવી અંગ્રેજો યશસ્વી નિવડ્યા તેમજ તેમના દરિદ્ર-પોર્ટુગીઝ, કમ્પ અને ફ્રેન્ચોને હિન્દમાથી સદાને સાડ ટાળ્યા, તે એ પ્રજા માટે અચિત્ત અભિનંદનીય છે. એ યશ મળવાનું મુખ્ય કારણ એમનો ઉપર વર્ણવેલો જાતિ સ્વભાવ છે. એમની પ્રકૃતિના એ ઉત્તમ સદૃશોને લઈને આજે પણ જગતના રાષ્ટ્રોમા તેમનું સ્થાન મ્હોટું તેમ ઉચું રહેલું છે.

તેમના સ્વભાવનો પાંચમો અંશ લોકોત્તર કર્તવ્યનિષ્ઠા, જેને આપણે લોકોપકારી પ્રવૃત્તિ તરીકે વર્ણવીશું, તે એકલાનો વિચાર કરીશું તોપણ

આપણે જોઈ સકીશું કે કાઠિયાવાડમાં તેમની સત્તા રથપાઠ નહોતી, ગાયકવાડ ૧૧ મુતાલિક તરીકે તેઓ મુનકમીરીના પ્રજાનો નિકાલ કરવા સારૂ ગયા હતા, સામાજિક કાર્યોમાં માયુ મારવુ એ બહુ રિકટ અને કઠિન કાર્ય છે, તેમાં મોટું જોખમ સમાવયું હોય છે, તેની પરવા ન કરતાં કનૈયા વોકરે સન ૧૮૦૫-૦૬ માં કાઠિયાવાડના રજપુતોમાં, ખાસ કરીને છોકરીઓને દુધપીતી કરવાનો અમાનુષી રિવાજ પ્રચલિત હતો, તે અટકાવવા કાંઈ કાંઈ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તે કામ સારૂ અગત્યના હુમલો અને લાગવમ લગાડવા સુદાંત તેઓ સુક્યા નહોતા તેવી રીતે સતીનો ત્યાગ બંધ પાડવામાં, વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરવામાં, તેમ ગુનામી વેપારની પ્રથાનો નાશ કરવામાં કોઇને યશ આપી શકાય તો તે અગ્રેજ પ્રજાને સર્વથા ધરે છે તે પ્રવૃત્તિ એમના સ્વભાવના સાત્વિક અશોનું પ્રદર્શન કરે છે દેશીઓને કેળવણી આપવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો તેમાં પણ એજ હિંમત આશયનું દર્શન થાય છે

અગ્રેજ રાજસત્તા આપણા પ્રાન્તમાં સ્થાપિત થતા, અગ્રેજોએ પહેલવહેલું કાર્ય દેશમાં સુતેદરાન્તિ દેલાવવાનું અને કાયદાકાનુનથી વ્યવસ્થા આણવાનું કયું હતું અને તે કાર્ય સરલ રાજવલિવટની દૃષ્ટિએ અગત્યનું હતું, તેટલું પ્રજાના હિતનું હતું, અને તે પ્રતિ લક્ષ દોરતા, કેરિ દલપતરામે ગાયુ હતું, કે

“નૃપ રૈયતને ભૂટતા, વળી તરકરની ભાત,
વાડ ખેતરો ખામ ત્યા વનચરની શી વાત ।
કેમ સુજે વિદ્યા કળા, પ્રતિદિન ન્યા ગભરાટ,
પરંતો ન્યા વિટી વળે, કેમ સુજે શુભ વાટ.

✕ ✕ ✕ ✕

વિસર્ખા વિક્રમ બોજ નૃપ, વિસર્ણુ રઘુકુળ રાજ,
થયુ નથી યાશે નહીં, એવુ રાજ્ય છે આજ
કર્મ કરે તે બોગવે, સર્વ ખીમને સુખ,
કુકર્મ જમણો કર કરે, કાળાને નહિ દુખ
એવુ આ રાજ્યમાં, સર્વ પ્રજાને આજ,
તે કમરણુ સોડો કહે, નિશ્ચય નેકી રાજ ”

અંગ્રેજોએ આરંભેલા જનકલ્યાણ અને સુધારાનાં કાર્યો, ચાલુ રહ્યાં અને પ્રચલિત આચારવિચારની વિરુદ્ધનાં દંતાં, તેથી અત્યંત વર્ગ તેનો વિરોધ કરે અને પરંપરામાં વટથી જનારનો, તેની સંયુક્ત ક્રાંતિમિક મિલકત પર હુલ્લ કાયદાથી કાયમ કર્યો ત્યારે જનતામાં અજાણજાણ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. પણ ખરી ઉશ્કેરણી તો લૅડર્ ડેવિડાલિસીની રાજદૃષ્ટિ નીતિથી ઉદ્ભવવા પામી હતી. તેણે દેશી રાજ્યોને દરેક પુત્ર લેવાની મના કરી, તેમનો સુલ્ક કંપની સરકારના રાજ્યમાં જોડી દેવા માંડ્યો ત્યારે સર્વત્ર મુશ્કેળ અસંતોષ વધી પડ્યો હતો.

તદુપરાંત દેશી ભરકરમાં એક વા ખીજ કારણે જિદાપોહ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો હતો, તેમાં ઉપરનાં કારણો ભેગાં મળતા અને ધર્મનો વિચ્છેદ થાય છે, એવી દહેશત જાગતાં, સન ૧૮૫૭માં મહોટું બંડ ચડ્યું હતું.* તે સુખ્યત્વે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અને બંગાળા તરફ વિશેષ જોરમાં ફાટી નિકળ્યું હતું. ગુજરાતમાં તો બહુધા શાન્તિ રહી હતી; વડોદરાના ગાયકવાડ અંગ્રેજ મિત્રોને વફાદાર રહ્યા હતા, તોપણ એ કાળે પ્રજા અને ગોરા લોક ઉભય પ્રુત્તસે ચડવા હતા; તેના પરિણામે સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો માર્યા ગયાં હતાં.

એ ખતાવ વિષે ધણું સાહિત્ય બહાર પડેલું છે; પણ તેના ગ્રુહોપના સંબંધમાં મતભેદ રહેવાનો જ; તથાપિ એટલું સંતોષકારક છે કે હમણાં હમણાં દિન્દી દષ્ટિએ તે પ્રજા વિચારાઈ તેને ઘટતો ન્યાય આપવાનો અંગ્રેજ લેખકો તરફથી પ્રયત્ન થયો છે, જેમકે એડવર્ડ થોમ્પસનનું પુસ્તક 'દાક્ષીની બીજી બાજુ' The other side of the Medal અને કેમ્બ્રિજ ઇસ્ટરીના લેખકે, એટલું કબજું છે, કે

"The blot on British conduct does not lie in the military punishments which were exacted, but in the conduct of a number of officers who took a bloody revenge upon guilty and innocent alike".*

* "As Dinkar Rao observed later, the cartridges provided merely the occasion of the mutiny. The real cause lay in popular discontent, reflected in the army".

(The Cambridge Shorter History of India, p 738).

*(The Cambridge Shorter History of India, p 751.)

પરંતુ મુખ્ય સત્તાધીશોએ તે કાર્યમાં સમતોષપૂર્ણ સાચવ્યું હતું. તેમણે વૈરવૃત્તિ સંતોષવાનો યત્ન ન કરતાં, સમજી કીરીટામ પડે અને દેશમાં પાછી શાન્તિ પ્રસરે એમ ઇચ્છ્યું હતું; અને તે કારણે મુંબેમારોને મ્હોટા પાયા પર મારી બક્ષી હતી. તેમના એવા દયાળુ વર્તનને લાંબી ગવર્નર જનરલ કેનિંગ દયાળુ કેનિંગ, Canning the merciful કહેવાયેા હતા અને વધારે આશ્વાસન આપનારૂં તો મહારાણી વિક્ટોરિયાનું જાહેરનામું હતું. તેનો મુસદ્દો મહારાણી સમક્ષ સહી માટે રજુ થતાં તેમાંનો જે ભાગ પસંદ ન પડ્યો તે તેમણે છેકી નાંખી, આ હૃદયને સુલભ અને પ્રિય એવું ફેટલુંક લખાણ નવું ઉમેર્યું હતું અને તે લખાણ સાચા હૃદય અને ઉત્કૃષ્ટ લાગણીનું દોષને દિન્દી પ્રજા તે લેખને પ્રજા હક્કના એક આદર-દસ્તાવેજ તરીકે ગણે છે.

તે દિવસથી દિન્દુલ રાજતંત્ર કંપની સરકાર પાસેથી જામને તાગ દસ્તક આપ્યું; એ રાજકીય ફેરફાર પર અમે બહુ ભાર નહિ મૂકીએ.

પણ એ બળવાની વર્ષમાં કંપની સરકારે દિન્દુલા ત્રણ ધલાકાઓમાં ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ-કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસ-સ્થાપીને, સમાજજીવનમાં પ્રચંડ પરિવર્તન આણ્યું છે, તેની તોષ અવસ્થા કરવી જોઈએ છીએ.

યુનિવર્સિટીનાં શિક્ષણના પ્રતાપે આપણે નવજીવન પામ્યા છીએ; એટલુંજ નહિ પણ પૂર્વે નહિ એવી વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની ભાવના આપણામાં ખીલી છે, રાષ્ટ્ર માટે મત્તવ અંધારા માંડ્યું છે; જે કે પૂર્વે એકતાની ભાવના હતી પણ વાણી સ્વાતંત્ર્ય એ નવી કેળવણીની જ બક્ષિસ છે.

વધુમાં શબ્દ પ્રામાણ્ય પર અમાઉ ખાસ ભાર મુકાતો તે દૂર ચક્રને બુદ્ધિને જીવનમાં પ્રાધાન્ય મળ્યું છે, એ સૌથી મહત્વની પ્રાપ્તિ છે.

સંક્ષેપમાં ત્રિચાર સ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિ વિકાસ, રાષ્ટ્રીય ભાવના અને બુદ્ધિવાદ એ નવી કેળવણીનાં મિષ્ટ ફળો છે, અને તે માટે આપણે નવી રથપાયથી યુનિવર્સિટીને, અંગ્રેજ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિને મુખ્યત્વે આભારી છીએ. નવા અંગ્રેજ રાજ્ય અમલનો આપણા પર એ જેવો તેવો ઉપકાર નથી.

સાલપત્રી

૬. સ. ૧૮૦૦ શ્રી સહેળનંદ સ્વામી લોજ ગામે (સોરઠમાં) પધાર્યા.
સુરતના નવાબનું મૃત્યુ. સુરતનો વહિવટ કેપ્ટની હસ્તક આવ્યો.
આળ્યા સેલુકર કેદ પકડાયો.
તોના કુડનવીસનું મૃત્યુ.
ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ.
નિગ્રામ સાથે સાબકારી સંધી.
- ” ” ૧૮૦૧ શ્રી સહેળનંદ સ્વામીએ દીક્ષા લીધી.
હોદ્દકર અને સિંધિયા વચ્ચે લડાઇ.
- ” ” ૧૮૦૨ વસંતનું તહેનાયું.
જગીરદાર મહારાવને કઠી પાસે દરાવ્યો અને કેદ કર્યો.
ખાજરાવ ખાંને પેશ્વા-અંગ્રેજોને શરણે ગયો.
કચ્છમાં બળવો; વડોદરામાં આરબોનું તોફાન.
- ” ” ૧૮૦૩ લક્ષ્મીલાલજીએ ત્રિમસાગર હિંદીમાં રચ્યું.
વોરિંગ્ટને લરુચ, આંખાનેર અને પાવાગઢ લીધાં.
- ” ” ૧૮૦૪ જેતલપુરમાં શ્રી સહેળનંદ સ્વામીએ રૂપામ કર્યો.
મુંબાઈની એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના.
સુરતમાં દુકાળ.
ગાયકવાડ સાથે સાબકારી સંધી.
- ” ” ૧૮૦૫ દિવાન રથુજોડજીએ નવાબ મહી પેશકશ હિંદરાવી.
લોર્ડ કાર્નવાલીસ ગવર્નર જનરલ નિભાયા.
- ” ” ૧૮૦૬ મુંબાઈની લિટરરી સોસાયટીએ જુદી જુદી ભાષાઓનો શબ્દ
સંગ્રહ દુલનાત્મક અભ્યાસ માટે તૈયાર કરાવવાની યોજના
ધરી.
- ” ” ૧૮૦૭ અર્લ ઓફ મિન્ડો ગવર્નર જનરલ.
- ” ” ૧૮૦૮ મુંબઈ રચિત ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દ સંગ્રહ અને વ્યાકરણ.
પ્રતાપસિંહ સત્તારાની આદીએ.
- ” ” ૧૮૦૯ દુર્ગારામ મહેતાજીનો જન્મ.
- ” ” ૧૮૧૦ સુરતમાં રેલ.
મોડીમાં હુલ્લ, માદાદીનું પ્રાકટ્ય.

૪. સ. ૧૮૧૨ ત્રણ દરવાજા પરનો સિલાલેખ-છોકરાઓની જેમ છોકરીઓને વારસો મળે તે માટેની માગણી.
કાન્દોજી ગાયકવાડ કેદ પકડાય છે.
મલીકાદાના કાકોરા ગાયકવાડને ખંડણી આપવાનું કબુલે છે.
- ૧૧ " ૧૮૧૩ મેદોટા દુકાળ.
ધરુદ ઇડિયા કંપનીને દિન્દિમાં વેપાર કરવાની બંધી.
લોડ' હેરિટ'ગસ ગવર્નર જનરલ.
- ૧૧ " ૧૮૧૪ નમરશેઠ વખતમંદનું મૃત્યુ.
ગંગાધર શાસ્ત્રી, પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચેની માંગણીની રકમનો દિસામ નક્કો કરવા પુના જાય છે.
નેપાળ વિમલ.
- ૧૧ " ગંગાધર શાસ્ત્રીનું પંદરપુરમાં મૃત્યુ.
ઓખામંડળ બ્રિટિશો દરતક આપ્યું.
વોટરલુની લગ્ન.
- ૧૧ " ૧૮૧૬ અમદાવાદમાં ચાલીઆઓનું તોરાન.
ત્રિંબકજી ડેંગલે જેલખાથી નાસી છૂટે છે.
- ૧૧ " ૧૮૧૭ પુનાના કરાર બાજરાવ બીજા સાથે.
ખડકીની લગ્ન.
ગાયકવાડ સાથે કરાર.
બીજા મરાઠા વિમલનો અંત.
પીંઢરાઓને તાળે કર્યા.
- ૧૧ " ૧૮૧૮ બાજરાવ બીજા પેશ્વાને પદબદ્ધ કર્યો.
ભોગીલાલ પ્રાણુવલ્લભદાસનો જન્મ.
કળિકાળનો મરમો, કૃષ્ણરામ મદારાજકૃત.
- ૧૧ " ૧૮૧૯ ગુજરાત કચ્છમાં ધરતીકંપ .
આનંદરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ.
- ૧૧ " ૧૮૨૦ હિંદી રકુલ અને રકુલ બુક મોસાઇટીની સ્થાપના.
દલપતરામનો જન્મ.
વાધેરાનો બળવા.

૪. સ. ૧૮૨૧ પૂના સંસ્કૃત કોલેજની સ્થાપના. ૫ ૧ ૬
 'સમાચાર દર્પણ' કલકત્તામાં પહેલું દેશી વર્તમાનપત્ર.
 નેપોલિયનનું મૃત્યુ.
- ૧૧ ૧૮૨૨ શેઠ સુદરશ ચિવજીનું મૃત્યુ.
 સુરતમાં મોટી રેલ.
 ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનું મૃત્યુ.
 નેટીવ એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના—મુંબાઇ.
 મલિયંકર કીકાણીનો જન્મ.
- ૧૧ ૧૮૨૩ રણજોડલાલ હોટાલાલનો જન્મ.
 ભોળાનાથ સારાલાલનો જન્મ.
- ૧૧ ૧૮૨૪ સુરતમાં પહેલવહેલું પુસ્તકાલય.
 ખર્ગી વિગ્રહ.
 મુબાઈમાં દુકાળ.
- ૧૧ ૧૮૨૫ અરદેશર કોટવાળ ખઠ્કાદુરનું ગૃહેર સન્માન.
 ૧૧ ૧૮૨૬ સુરતમાં પહેલવહેલી ગુજરાતી શાળા.
 ૧૧ ૧૮૨૭ દેશીઓને જન્યુરર તરીકે લેવાનો ઠરાવ.
 લૉર્ડ એલ્ફીન્સ્ટન ગવર્નર તરીકે છૂટા થયા.
- ૧૧ ૧૮૨૮ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક ગવર્નર જનરલ.
 ધર્મોત્સમાજની સ્થાપના.
- ૧૧ ૧૮૨૯ સતીનો આલ જાંખ પડ્યો.
 મહીપતરામનો જન્મ.
- ૧૧ ૧૮૩૦ સ્વામી શ્રી સહેજનંદજી લીલા કરી ગયા.
 ભારધાટ ખુલ્લો મૂકાયો.
 રાજા રામમોહનરાય વિદ્યાવત ગયા.
- ૧૧ ૧૮૩૨ સાગળદાસ દેસાઈ વિદ્યાવત ગયા.
 કરસનદાસ મૂળજીનો જન્મ.
 મુંબાઈમાં પારસી હિન્દુનું હુલ્લ.
 ઇન્દાડગા રફિર્મ બીલ પાસ થયું.

ઈ. સ. ૧૮૩૩ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની નેપારી મંડળી તરીકે બંધ પડી.
 ગુલામીની પ્રથા બંધ કરવામાં આવી.
 કવિ નર્મદાસંકરનો જન્મ.

„ „ ૧૮૩૪ આસામમાં ચાહ ઉગાડવાના પ્રયત્નો મથા મંડયા.

„ „ ૧૮૩૫ એલ્ફીન્સ્ટન ઈન્સ્ટીટ્યુશનની સ્થાપના.
 છાપખાનાના છૂટાપણાનો કાપદો પાસ થયો.
 નંદસંકરનો જન્મ.

„ „ ૧૮૩૬ નવલરામનો જન્મ.

„ „ ૧૮૩૭ સુરતમાં મોટી આગ.
 મુંબાઈ બેંકની સ્થાપના.
 અશ્વધાન, શિખ, અને સિંધ સાથેની લડાઈઓ
 (સન ૧૮૩૭થી ૧૮૪૯)

„ „ ૧૮૩૯ રણજીતસિંહનું મૃત્યુ.
 સતારાના પ્રતાપસિંહને પદભ્રષ્ટ કયો.

„ „ ૧૮૪૦ બોડે ઓફ એન્સુરેશન સ્થપાયું.

„ „ ૧૮૪૧ મુંબાઈ એસિયાટિક સોસાયટીનું જનરલ પ્રસિદ્ધ ધવા માંડ્યું.
 રણજીતજી દિવાનનું મૃત્યુ.

„ „ ૧૮૪૨ સુરતમાં ઉગ્રેજ રકુવની સ્થાપના.

„ „ ૧૮૪૩ મીઠા ઉપર ટેક્સ, સુરતમાં હડતાલ,
 સિંધનું જોડાણ.

„ „ ૧૮૪૪ માનવધર્મ સભાની સ્થાપના.

„ „ અમદાવાદમાં ઉગ્રેજ રકુવની સ્થાપના.
 નોર્મલ ક્લાસની સ્થાપના.
 શિખ વિગ્રહ.

„ „ ૧૮૪૭ ગણપતરાવ ગાયકવાડ.
 રણજીતલાલ છોટાલાલે ગાય કાદવા પ્રયત્ન કયો.

„ „ ૧૮૪૮ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના.

„ „ લોડે ડેવહાલસી ગવર્નર જનરલ તરીકે.

„ „ ૧૮૪૯ ગુ. વ સોસાયટી તરફથી ગુજરાતમાં પહેલવહેલું વર્નામાનપત્ર
 અને નેટીવ પ્રસિદ્ધિ.

„ „ પંજાબનું જોડાણ.

„ „ સતારાનું જોડાણ.

- ધ. સ. ૧૮૫૦ બુદ્ધિપ્રકાશ નિકળ્યું—વિદ્યાભ્યાસક મંડળી તરફથી.
એફેસ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના.
- “ ” ૧૮૫૧ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, મગનલાલ વખતચંદ્રકૃત.
ગુજરાતનો ઇતિહાસ, એદલજી ડાસાભાઇરચિત.
પારસી મુસ્લિમ હુલક મુંબાઇમાં.
- “ ” ૧૮૫૨ કવિ દયારામનું અવસાન.
બાજીરાવ બીજો પૈશ્વા બિહારમાં મૃત્યુ પામ્યો.
- “ ” ૧૮૫૩ મુંબઇથી ચાણા રેલ્વેની શરૂઆત.
દેશાટન વિષે નિબંધ, કરસનદાસ મૂળજી લિખિત.
સરતા પોરટલ દરો અને ટેલિગ્રામ.
- “ ” ૧૮૫૪ દિન્દની કેળવણી વિષે સર આર્સ્ટ બુડનો ખરીતો.
બુદ્ધિપ્રકાશ સોસાયટી હસ્તક આવ્યું.
કવિ દલપતરામ સોસાયટીમાં જોડાયા.
ક્રિમિયન યુદ્ધ.
મુઘાં દિરોજ મદ્રેસા મુંબઇમાં સ્થપાઈ.
- “ ” ૧૮૫૫ મુંબઇ ઇલાકાનું કેળવણી ખાતું સ્થપાયું.
સત્યપ્રકાશનું પ્રકાશન.
- “ ” ૧૮૫૬ બુદ્ધિવર્ધક માસિક.
ગણપતરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ.
બીજો બર્મા વિગ્રહ.
લોર્ડ કેનિંગ ગવર્નર જનરલ
ઐાધનું જોડાણ.
- “ ” ૧૮૫૭ સિપાઇઓનો અળવો.
- “ ” મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના.

ગ્રંથસૂચી

- અમદાવાદનો ઇતિહાસ-કર્તા, મગનલાલ વખતચંદ,
અરદેશર કોટવાળનું ચરિત્ર-કર્તા, ' જે '
અહેવાલે અરદેશર કોટવાળ બહાદુર, કર્તા-મનમોહ વાડીઆ,
આશારામ શાહ અને તેમનો સમય-સંપાદક, શ્રીયુત મૂળચંદ આશારામ શાહ
ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ ભા. ૧-સંપાદક, મુનિશ્રી જિનવિજયજી
અંગ્રેજી ગુજરાતી વોકેબ્યુલરી, સન ૧૮૪૧
કવિતા કાવ્ય, કર્તા-શ્રીયુત ચંદ્રવદન ચિમનલાલ મહેતા
ઇંગ્લિશ ટિચર-સન ૧૮૩૭
કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ-કર્તા, આત્મારામ કેશવજી
કચ્છનું વેપાર તંત્ર-કર્તા, શ્રીયુત કુંગરશી ધરમશી સંપદ
કુસુમભાળા-શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ-કર્તા, રા. બા. ગોવિન્દભાઈ હાથી
ગુજરાત કાઠિયાવાડની વાતો ભા. ૧-૨ પ્ર. ક. ગુ. સોસાઇટી
ગુજરાતી વ્યાકરણ-કર્તા, મરે-સન ૧૮૨૨
શુધામી વેપાર-દાનવર્ધક ગ્રંથભાળા,
અથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૪ પ્રકાશક, ગુ. વ. સોસાઇટી
તીર્થયાત્રાનું દિગ્દર્શન-કર્તા શ્રીયુત લલ્લુભાઈ કાનિદાસ પંડ્યા
દલપતરામ ચરિત્ર પૂર્વાર્ધ-કર્તા, કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ
દલપત કાવ્ય ભા. ૨, દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ પ્ર. ક. ગુ. વ. સોસાઇટી
દુકાળ વિષે નિબંધ-કર્તા, એલજી જમશેદજી મોદી
દુકાળ વિષે નિબંધ-કર્તા, કવિ જેસીમભાઈ ત્રિકમભાઈ
નર્મગદ્ય-કવિ નર્મદાશંકર
નવસારી પ્રાતની કાળીપરજી-કર્તા, શ્રીયુત પ્રેમાનંદ ધોળીદાસ
નંદશંકર ચરિત્ર-કર્તા શ્રીયુત વિનાયક નંદશંકર મહેતા
પારસી પ્રકાશ વૉ. ૧-સંપાદક ખમનજી બહેરામજી
પ્રાચીન હિન્દમા સમજીવન અનુ. શ્રીયુત ' જરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા
ફાસીગર એક અદ્ભુત કથા, અનુ. " નિમકસાર "
લૅડ' બેન્ડિક, અનુ. શ્રીયુત હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી

ભરુચ શહેરનો ઇતિહાસ કર્તા, ગણપતરામ હિંમતરામ
 મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુ. શ્રીયુત જ્યોતિર્લાલ આચાર્ય
 મુંબાઈની હિંદુ નિશાળ અને નિશાળ પુસ્તક મંડળી પ્રસિદ્ધિ પત્ર
 રસગંગા-કર્તા વૃજલાલ કાલિદાસ, સંપાદક શ્રી. શંકરલાલ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી
 રાસમાળા (ફોર્મસ સાહેબ રચિત) અનુ. દી. બા. રણજીકલાધ ઉદયરામ
 વડોદરાના રાજ્યકર્તા, અનુ. ઇશ્વરદાસ ઇન્દુભાઈ મથુરાવાળા
 વર્ણુભવરથા કર્તા, મદાતમા ગાંધીજી
 વિધવાવિવાહ અનુ. શ્રીયુત લાલશંકર હમિયાશંકર
 શ્રી સહજનંદ સ્વામીનું ચરિત્ર-કર્તા, કિશોરલાલ ધનરયામલાલ મથુરાવાળા
 શ્રી સદ્ગુરુ ચરિત્ર-કર્તા શ્રીયુત ત્રિભુવન ગૌ. બ્યાસ
 સુરતની મુખતેસર હકીકત કર્તા, કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
 મુંદર સોદાગર, કર્તા રવ. દલપતરામ પ્રા. ખખખર
 હિન્દુ રાજ્ય ભવરથા-અનુ. શ્રીયુત ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા

અંગ્રેજી

The Administration of Marathas by Sen.
 Baroda State Gazetteer in 2 Vols. by R. B. Govinbhai.
 Baroda Gazetteer (Bombay Gazetteer Series).
 Bombay Gazetteer Vol. IX, Part I.
 Baroda State Historical Records edited by Mr. Gupte.
 Cities of Gurjararashtra by Briggs.
 The Cambridge Shorter History of India.
 The English in India by Marriot.
 The Education of India by Arthur Mayhew.
 Education in India by K. H. Vakil.
 Education and Statesmanship in India by H. R. James.
 English Gujarati Dictionary by Ranina and Moos.
 Grammer of the Gujarati Language by William
 Clarkson.
 Gujarati English Dictionary 1846 by Mirza Cauzim.
 Gujarati Grammer and Vocabulary by Dr. Drummond.
 A History of British India by P. E. Roberts.

- High Caste Hindu Women by Pandita Ramabai.
 History of Village Communities in Western India by
 Prof. A. S. Altekar.
 History of English Education in India by Syed
 Mahmood.
 Indian Culture through the Ages Vol. I by Prof.
 Venkateshwar.
 Indian Social Reform edited by C. Y. Chintamani.
 Indian Caste System a study by C. Hayavadan Rao.
 Ilbert's Government of India Act.
 Indian Caste by Rev. Dr. Wilson.
 Legal Aspects of Social Reform by Appa Swami.
 Local Self-Government in Ancient India by Prof.
 Radhakumud Mukerji.
 The Land and Life of India by Margaret Read.
 The Middle Ages by E. B. Osborn.
 The Main Currents of Maratha History by R. S.
 G. S. Sardesai.
 The Nature of Religion by Peterson.
 Occasional Reports No. 2, Vernacular Reading Books
 in the Bombay Presidency.
 The Philosophy of the Good Life by Bishop Gore.
 Rise and Fulfillment of the British Rule in India
 by Garrett & Thompson.
 Rural India by Makhatyar Singh Chaudhray.
 Studies in the History of Gujarat by Prof. M. S.
 Commissariat.
 Selections from the Records of Bombay Government
 No. 39, New Series Pt. 2 on Infanticide.
 Sattce by E. Thompson.
 Sleeman's Rambles & Recollections.
 Slavery by Lady Simon.

Slavery in British India by Banaji.

Survey of Anglo Indian fiction. by Bhupal Sing.

Transactions of the Literary Society of Bombay
Vol. I-II-III.

Text-Book of Modern Indian History Vol. I to II
by Sarkar & Datta.

અરાહી

મરાઠે આણિ અંગ્રેજ, કર્તા નરસિંહ ચિંતામણ કૃષ્ણકર

ભાવલંકર ધરાવયાયા હતિહાસ ઉત્તરાર્ધ ખંડ ૨ સંપાદક રા. સા.
ગો. સ. સરદેસાઈ

ગુજરાતી માસિકો, વર્તમાનપત્રો

કેામુદી, જુલાઈ સન ૧૯૩૫

ગુજરાતીના દિવાળી અંક, સન. ૧૯૧૧

ગુજરાત મિત્ર અને ગુજરાત દર્પણ હીરક મહોત્સવ અંક, સન ૧૯૨૩

દશાલાક પત્રિકા રજત મહોત્સવ ખાસ અંક, ઓગસ્ટ સન ૧૯૩૫

દેશી રાજ્ય, જુન સન ૧૯૩૫

નવ ગુજરાત, ૨૯ મી એપ્રિલ ૧૯૩૫

પ્રસ્થાન, સં. ૧૯૮૭ ફાલ્ગુન

પુદ્ગિપ્રકાશ, સન. ૧૯૨૭

સુવક, જુન સન ૧૯૩૪

વસન્ત, વર્ષ ૮, અંક ૧, વર્ષ, ૧૫, અંક, ૫.

ચાનસુધા, સન ૧૯૦૧

ચાન દિપક, ડિસેમ્બર સન ૧૮૫૭

અંગ્રેજી માસિકો, વર્તમાનપત્રો

The Calcutta Review, March & July, 1935.

Indian Social Reformer, March 9th 1935.

Indian Culture, January 1935.

Mysore Economical Journal, March 1935.

The New Review, August 1935.

The Servant of India, 31st January 1935,

Sunday Times, 21st April 1935.

શબ્દ સૂચી

- અગણોતરો કાળ-૮૩, ૮૬.
 અનંતજી-૫૮.
 અભેસિંહ-૨૪.
 અમદાવાદનો ઇમારો-૩૮, ૩૯, ૪૦,
 ૪૪, ૬૮.
 અમરજી દિવાન-૨૦૮.
 અમૃતલાલ હજીર-૨૦૧.
 અમૃતખા-૧૧૪.
 અરદેશર ફરામજી-૨૪૭.
 અરદેશર ધનજીશાહ કોટવાળ-૨૧૨.
 ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮,
 ૨૨૬.
 અણાઉઘીન-૧.
 અરદેશર બહેરામજી-૨૪૩.
 અસંકિન પેરી (સર)-૨૪૮.
 અહમદશાહ અબદલી-૧૨.
 આર્થર મેલુ-૨૪૬.
 આદિપરામ-૧૫૧.
 આનંદરાવ-૧૯, ૩૨, ૬૭, ૬૮, ૭૪,
 ૨૦૬, ૨૦૭.
 આબા શેલુકર-૩૧, ૫૬.
 આરબોનો બળવો-૬૯.
 આંજીઅર-૧૫૭.
 ઓરબર્ન-૪.
 ઇમારા પદ્ધતિ-૫૩, ૫૫, ૫૬, ૫૯.
 ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની-૧૫૫.
 ઈશ્વરી સંકેત-૧૦.
 ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર-૧૯૨.
 ઉત્તેરોગ દલપતસોગ ડાબી-૭૨.
 ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી-૧૨૬.
 ઉમાખાઇ દાલાડે-૨૪.
 એ. કે. દેહેલવી (સર)-૨૪૮.
 એડવર્ડ થોમ્પસન-૨૫૯.
 એલજી જમશેદજી ખોરી-૮૭.
 એન. એમ. બોથી-૧૯૩.
 એન્ડરસન-૨૧૫.
 એફસ-૨૧૭.
 એલેક્ઝાંડર કિલોક ફાબ્રિસ-૨.
 એલ્ડી-૨૮૧-૫૨, ૨૩૭, ૨૪૮, ૨૪૯.
 જોરંગજેમ-૨૦, ૪૪, ૨૫૨.
 જોડામ-૨૨૭.
 કરજી-૧.
 કરસનદાસ મૂળજી-૧૨૩.
 કલાધવ-૧૨, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૨.
 કાલોજી-૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૪૯,
 ૬૭, ૨૦૬.
 કાર (બિથપ)-૨૩૮.
 કેનિંગ-૨૬૦.
 કેરી (Carey)-૧૮૪.
 કૃષ્ણરામ-૪.
 કોલંબસ-૧૫૪.
 કંતાજી કદમ બાંદે-૨૨, ૪૪.
 કંપનીનો ચાર્ટર-૧૬૫, ૧૬૬.
 ખડેરાવ દાલાડે-૨૧, ૨૩, ૨૦૩,
 ૨૦૪, ૨૦૫.
 મળનંદ કૃષ્ણરાવ માવલંકર-૨૩૦.
 મણેશ વાસુદેવ માવલંકર-૨૦, ૨૩૦.

ગાધીજી-૧૨૧.

ગુલામી વેપાર-૧૯૭.

ગોખલે (ગો. કૃ.)-૨૦.

ગોર-(ખિલપ)-૧૧૦.

ગોવિંદરાવ-૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૭, ૨૮,

૩૧, ૩૨, ૩૫, ૩૮, ૩૯, ૬૭, ૭૩,

૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬.

ગોવિંદભાઈ દાધીભાઈ દેસાઈ-૧, ૨.

ગોરીશંકર ઓઝા (રા. ખા.)-૫, ૧૩૬.

ગંગાધરરાવ શાસ્ત્રી-૪૦, ૪૧, ૫૨.

ગાસ્ત્રે મેટકાફ-૧૩૦, ૧૩૬.

ગાસ્ત્રે ખીન્ને-૧૬૩.

ગાસ્ત્રે લુડ-૨૪૯.

ગોધ અને સરદેશમુખી-૨૧, ૨૪,

૪૩, ૪૪, ૫૩, ૨૫૨.

ગંદાસાહેબ-૧૫૮.

કમનસાલ વિદ્યારામ રાવળ-૧૦૩.

કમનાનાથ મહારાણી-૮૦

કમ્પસાલ (પ્રો. કાર્મિપ્રસાદ)-૧૩૧.

કમ્પોર્ટ શુસ્તર-૮૪.

કમ્પુવનલ-૧૯૮.

કમ્પામર્ટમાન-૨૫.

કમ્પાગીર-૧૫૫.

કમ્પાગીરસાલ લાવીઅરખાન-૨૧૯.

કમ્પોર્ટ મારવિસ-૨૩૬, ૨૩૮.

કમ્પેરનામુ રાણી વિક્ટોરિયાનુ-૧૬૮,

૨૬૦.

કમ્પેઝ અને જેઠાં ઠાકોરા-૧૭૫.

કમ્પી ક્રિકેટ પદ્ધતિ-૧૪૨.

કવકોર અને લક્ષ્મીભાઈ-૧૯૨.

કેમ્સ કનોંક (સર)-૭૪, ૭૬, ૮૭.

કે. મેકમુરડો-૯૧, ૯૮.

કેસંગભાઈ (કવિ)-૮૫.

કેન માસ્કમ (સર)-૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૬

કેન વિન્સન-૧૨૩.

કેરાવરસંઘજી-૧૭૬.

કેળુસર પરમજીની ક્રીકેટ-૧૩૮.

કેળક (લોકમાન્ય)-૨૦.

કે. માધવરાવ (સર)-૭૯.

કે. સી. હોષ (સર)-૨૫૦.

કેડરમલ-૫૫.

કે. કુમર-૨૪૧, ૨૪૬.

કે. પે-૧૫૯.

કે. ગેરશી સંપદ-૨૦૯.

કે. લક્ષ્મી (લેડી)-૮૦, ૨૫૯.

કે. કન-૧૪, ૬૮, ૨૦૬.

કારાગામ-૨૪.

કાંબરસાલ દાસાહે-૨૩.

કાંબરજી કે. પે-૪૦, ૪૧.

કેવનો-૭૧.

કેમ્સ માર્શલ-૧૩૬.

કેમ્સ રે (સર)-૧૫૫, ૧૫૬.

કેમ્સ મનરા-૨૫૬.

કે. રામ-૫, ૧૫૧.

કે. પતરામ કવિ-૫, ૧૧૨, ૧૧૩,

૧૧૪, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૩, ૨૫૮.

કે. પતરામ લગુભાઈ-૨૪૬.

કે. પી. ઈ-૧૧૨.

દાભાડે-૪૪.	નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના-૨૪૬.
દામાજીરાવ-૧૭, ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૨૫,	નારાયણરાવ-૨૮.
૨૬, ૨૭, ૪૪, ૪૭, ૫૪, ૨૦૩.	નાસીરુદ્દીન-૧૪, ૧૯.
દિવાની (ખંજાળાની)-૧૬૨.	નિઝામુલ્લમુલ્ક-૨૩.
દુબધુ (Dual) રાજ્ય-૧૬૫.	નિઝુજાનંદ સ્વામી-૧૫૦.
દૂધપીતીનો ચાલ-૧૭૨.	નેદીવ રકુલ જુક અને રકુલ સોસામદી-
દોલતરાવ સિંધિયા-૪૧.	૨૩૬, ૨૩૮.
ધનકોળખાઈ અને માધવદાસ-૧૨૩, ૧૬૨.	નેપાળના મદારાજ-૨૦૦.
ધનજીસાહે-૨૧૨, ૨૧૩.	પ્રમાગ અનંત કૃષ્ણસે-૨૦૨.
ધનખાઈ વાડીઆ-૨૧૪, ૨૧૭, ૨૧૮.	પાટીલ ખાવા-૨૦૩.
ધરતીકંપ સન-૧૮૧૯, -૮૯.	પિત્તાજીરાવ-૧૧, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪-
નમંદાશંકર કવિ-૯૯, ૧૦૦, ૧૦૨,	પિટનો છડિયા એકદ-૧૬૫.
૨૧૬.	પિરોજસાહે-૨૧૩, ૨૧૯.
નરભોરામ-૭૧.	પુનર્ભરનો કાપદો-૧૯૧.
નરસિંહરાવ-૧૯૦.	પોતદારો-૭૭.
નરસોપંત લક્ષ્મણ માવજંકર(રા.ખા.)-	પંડિતા રમાખાઈ-૧૭૨.
૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૨૬,	ફતેહસિંહરાવ-૧૭, ૧૮, ૨૮, ૨૯,
૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૦.	૩૦, ૩૩, ૪૧, ૪૫, ૭૫, ૨૦૪, ૨૦૫.
,, ની સણુંદ-૨૨૫.	ફરદુનજી મરઝમાનજી-૨૪૩.
નરસિંહ ચિંતામણ કેલકર-૩, ૧૪૯,	ફરસુરામ ભાડિ-૧૯૧.
૨૫૨, ૨૫૭.	ફાધર ઇલિન-૧૪૦.
નવલરામ-૨૦.	ફારકર-૧૨૧.
નવરોજજી ફરદુનજી-૨૪૬.	ફાસીઆ ત્રા ઠંગ લોકો-૧૯૩.
ન્હાનાલાલ કવિ-૯, ૧૦૭, ૧૧૨.	ફાસીયર-૧૯૪.
ન્હાનચંદ-૧૧૨.	ફિલિપ મોરેલ-૮૧.
ન્હાનાભાઈ લાલભાઈ-૧૨૫.	બળવંતરાય ઠાકોર-૧૨૪.
નાના ફકનવીસ-૧૨, ૧૩, ૧૮, ૨૮,	બાજીરાવ બીમે-૩૧, ૩૨, ૩૮, ૩૯,
૨૯, ૩૦, ૩૧, ૫૫, ૧૬૨, ૨૦૫,	૪૦, ૪૧, ૪૨, ૫૨, ૧૬૪, ૨૫૩.
૨૫૩.	બાજી નાયક-૨૨૦.
	.. (૧૨)-૧૯૯.

બાળાશર-૪૮, ૪૯, ૫૦.

બિગ્સ-૧૧૮, ૨૧૪.

બેન્ટિક (લોડ)-૧૮૪, ૧૯૨, ૨૪૭.

બેરટ (કેપ્ટન)-૧૫૫, ૨૫૫.

બદાઈ-૪૧.

બાંહેધરી-૬૭, ૬૯, ૭૪, ૭૫.

ભગવતસિંહ-૪૧.

ભગવાનલાલ સંપતરામ-૫૮.

ભરુચ બંદરનો કબજો-૧૬, ૧૭.

ભાટની બાંહેધરી-૭૦, ૭૧.

બુખણ-૨૦.

બુમાનંદ-૯, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬.

ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ-૧૧૯.

મગનલાલ વખતચંદ-૫૭.

મજસુદાર-૧૩૨.

મજાબાન-૧૬.

મજારરાવ-૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫,
૪૮, ૪૯, ૬૮, ૭૯.

મલબારી-૮૪.

મહમુદશાહ-૨૧.

મહમદઅલી-૧૫૮.

મહાદેવ સિંધિયા-૧૨, ૩૧, ૫૫,
૧૬૨, ૨૦૪, ૨૫૩.

માર્ગેટ રીડ-૧૫૩.

માધવરાવ-૧૧, ૧૨, ૧૩.

માનસંચલાલ-૨૦૯.

માનાશરાવ-૧૭, ૧૮, ૩૦.

માલાદી-૨૧૩.

મીરજાર-૧૬૦.

મિરજા મહમદ કાઝીમ-૨૪૬.

મુઈતુદીન-૧૪.

મુક્તાનંદ-૧૮, ૧૦૯.

મુખ્યારસિંહ ચૌધરી-૧૩૯.

મુલકગીરી-૪, ૩૬, ૪૩, ૪૮, ૧૭૬.

મેડોઝ ટેલર (કર્નલ)-૧૬૫.

મેન્સપીસ (લોડ)-૧૯૯.

મેહેસુલ રીતિ-૬૦.

મશવંતરાવ દાભાડે-૨૩.

યાત્રા-૧૫૧, ૧૫૨.

રણુછોડદાસ ગીરધરભાઈ-૨૩૮, ૨૩૯,
૨૪૩, ૨૪૭, ૨૫૦.

રમણભાઈ-૬.

રાધોબા-૧૧, ૨૫, ૨૬, ૨૮, ૨૯,
૧૬૪, ૨૫૪, ૨૫૫.

રાજવલ્લભ-૧૯૧.

રામરામ-૨૧, ૨૪.

રામ રાધાકાન્ત-૧૯૨.

રામદાસ સ્વામી-૨૦.

રાધાકૃષ્ણ મુકરજી-૧૩૧.

રામાનંદ-૧૦૮, ૧૦૯.

રામ રામભોજનરાવ-૨૩૩.

રાનડે-૯, ૨૦.

રાવજી આપાજી-૩૨, ૩૩, ૪૮,
૬૭, ૬૮, ૭૩, ૨૦૨, ૨૦૪,
૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭.

રેગુલેટીંગ એક્ટ-૧૯, ૧૬૧, ૧૬૫.

રીચર્ડ ઓફે (રિજ.)-૨૩૫.

રૂસ્તમજી સોરામજી-૨૪૬.

લક્ષ્મભાઈ પંડ્યા-૧૫૨.

લક્ષમણ બાજી-૨૨૧.

લોર્ડસ્ટ-૨૯.

વસાઈનું તહનામુ-૧૩, ૧૯, ૩૯.

વિક્ટોરિયાનો દહેરો-૧૬૭.
 વિજરી (ગ્રા.)-૮૧.
 વિધવાવિવાહનો કાયદો-૧૬૦.
 વિનાયક મહેતા-૧૦૦.
 વિનાયક મોરેશ્વર ફડકે-૨૨૬.
 વિઠોબા-૪૯.
 વિકૃતરાવ-૩૫, ૫૦, ૧૧૮.
 વિલખરદોસ-૧૯૯, ૨૬૨.
 વિલ્સન ડૉ.-૨૪૧.
 વિલિયમ ફોર્બ્સ-૨૪૬.
 વિલિયમ ક્રાકસન-૨૪૬.
 વિષ્ણુ નરસિંહ માવજકર-૨૪૦.
 વીલીઅમસન-૨૨૨.
 વૈદ્ય (રા. બા.)-૫.
 વોકર (કર્નલ)-૧૯, ૩૨, ૩૪, ૩૫,
 ૩૬, ૪૯, ૫૦, ૬૮, ૧૭૪,
 ૧૭૫ ૧૭૬, ૨૧૦, ૨૫૮.
 વોરકો ડિ ગામા-૧૫૪.
 શ્યામચરણદાસ-૧૯૨.
 શાહઆલમ-૧૬૦.
 શાહુ-૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪.
 શિવાજી મહારાજ-૨૧, ૨૧, ૪૪,
 ૫૪, ૧૫૬, ૧૫૭, ૨૫૨, ૨૫૫.
 શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી-૧૪૮.
 સ્ટીવનસન-૨૪૧.
 સતીનો ચાક્ર-૧૭૭, ૧૮૦.
 „ (આંકડાઓ) ૧૮૩.
 સતીમાનો ગરબો-૧૮૫.
 સદાશિવરાવ ભાઉ-૪, ૧૨, ૧૬૨.
 સદાશિવ સવ દિનકર-૫૫.

સયાજીરાવ-૧૭, ૨૧, ૩૦, ૫૨,
 ૮૦, ૮૧, ૨૦૫, ૨૨૬.
 પુત્રદંપ્ત-૨૩.
 સયાજીરાવ ત્રીજા(સર)-૨૧, ૮૦, ૨૦૦.
 સરદેશાઈ-૫૬, ૨૫૭.
 સ્લીમન (કર્નલ)-૧૯૪, ૧૯૬.
 સવાઇ માધવરાવ-૩૧.
 સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો ૧૧૯
 સહેજનંદ સ્વામીશ્રી-૧૦૮, ૧૦૯,
 ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૫૧, ૨૧૮.
 સામળદાસ-૧૫૧.
 સાલબાઈનું તદનામું-૧૭, ૧૮.
 સાલબાઈ કાલકાર-૩૭.
 સિખંદી-૩૪, ૩૫, ૪૭.
 સિરાજઉદ્દાઉલા-૧૫૯.
 સીતારામ-૨૦૭.
 સુરત પર ઘેરો-૧૪.
 સુરતનો વહિવટ-૧૬.
 સુરતની મોટી આગ-૯૯, (લાવણી) ૧૦૪
 મુંદરજી શિવજી-૧૭૪, ૨૦૭, ૨૦૮,
 ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧.
 સેના ખાસખેલનો ઇફકાબ-૨૪.
 સોરાબજી ડોસાભાઈ-૨૪૫.
 હામિદખાન-૨૨, ૪૪.
 હાવડ-૨૫૦.
 હેરિયટ બિચમ સ્ટો-૧૯૯.
 હેરિટગ્સ-૪૨, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૪.
 હેદર-૨૯.
 હોપ વાચનગાળા-૨૫૦.